

Анатолій Загнітко

ТЕОРІЯ ГРАМАТИКИ І ТЕКСТУ

Монографія

Донецьк – 2014

УДК 811.161.2'36'42(082)
ББК Ш12=411.4*2+Ш12=411.4*50
3 38

3 38 **Загнітко Анатолій Панасович. Теорія граматики і тексту:
монографія.** – Донецьк : ДонНУ, 2014. – 480 с.

У монографії висвітлено теоретичні питання граматики й тексту. Водночас встановлено класифікаційні типології концептів, кваліфікаційні ознаки білінгвізму, окреслено актуальні проблеми сучасної граматики, з'ясовано структуру та інвентар українських прикметників і часток, розглянуто функційно-лексикографічну граматику службовості, структурні та семантичні різновиди українських синтаксичних інновацій, типологію українських складних синтаксичних конструкцій, характеризувано сучасні синтаксичні теорії, висвітлено ключові проблеми лінгвістики тексту, дискурсології, прикладної лінгвістики тощо. Монографія ґрунтована на статтях автора, опублікованих у різні роки з актуальних питань лінгвістики.

Видання адресоване широкому колу лінгвістів – науковим працівникам, викладачам, аспірантам, магістрантам, студентам, учителям-словесникам, усім, хто цікавиться питаннями рідної мови.

Рецензенти: Наталія Костусяк, доктор філологічних наук, професор, (Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки);

Мар'ян Скаб, доктор філологічних наук, професор (Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича);

Людмила Попович, доктор філологічних наук, професор (Белградський університет (Сербія)).

Відповідальний редактор: Іван Вихованець, член-кореспондент Національної академії наук України, доктор філологічних наук, професор.

Рекомендовано до друку Вченою радою Донецького національного університету (протокол № 6 від 06 червня 2014 року).

УДК 811.161.2'36'42(082)
ББК Ш12=411.4*2+Ш12=411.4*50

© А. Загнітко
© Донецький національний університет

ЗМІСТ

ВСТУП		7
Розділ I	Теорія мови	9
	Класифікаційні типології концептів	9
	Мовна ситуація \Leftrightarrow соціолінгвістичний портрет: структурно- і функційно-типологічні вияви	32
	Кваліфікаційні та класифікаційні ознаки білінгвізму: аспекти, різновиди, методи	51
Розділ II	Загальні питання граматики	78
	Актуальні проблеми сучасної граматики	78
	Концептуальні засади теоретичної граматики Івана Вихованця	85
	Концептуальные постулаты функциональной коммуникативности проф М.В. Всеволодовой	94
Розділ III	Актуальні проблеми морфології	105
	Морфологічна і семантична структура категорії стану і поля становості	105
	Прийменники у структурі тексту: первинні і вторинні вияви	128
	Частки в системі службових частин мови: типологічний і лексикографічний вияви	158
	Функційно-лексикографічна граMATика службовості	186
	Функційна категорійність іменникового числа: типологія і параметри	204
	Встановлення функційної характерології і парадигмально-синтагмального вияву часток в експериментальному дослідницькому лінгвістичному корпусі службовості	218
	Типологія категорійної семантики невідмінюваних іменників	250

Розділ IV	Теоретичні питання синтаксису	269
	Комунікативно-естетичні перетворення українського речення в художньому стилі (бі- і поліфуркація, парцеляція, сегментація, відкриті і закриті речення)	269
	Структурні і семантичні різновиди українських синтаксичних інновацій	280
	Типологія українських складних синтаксичних конструкцій	300
	Еквіваленти речення: статус, обсяг і функційна типологія	321
	The Functionality in the Syntax: the Peculiarities of the Analysis	350
	Сучасні синтаксичні теорії: класифікаційний та кваліфікаційний виміри	368
Розділ V	Проблеми лінгвістики тексту, дискурсології, дискурс-аналізу	394
	Імплікація як тип внутрішньотекстової організації	394
	Актуалізаційність у внутрішньотекстовій структурі: типологічний та рівневий аспекти	401
	Мовно-образний і поетично-символьний виміри художнього тексту	415
	Синтаксичні константи художнього мовлення Тараса Шевченка: інтерпретація у функційно-когнітивній науковій лінгвопарадигмі	428
	Типологічні функції адресата й адресанта у структурі гіпертексту	442
	Синтаксичний макросвіт Василя Стуса	453
	ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	463
	ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК	473

CONTENT

INTRODUCTION		7
Unit I	Linguistic theory	9
	Classification typologies of concepts	9
	Linguistic situation \Leftrightarrow sociolinguistic description: structural and functional-typological appearances	32
	Qualification and classification features of bilingualism: aspects, varieties, methods	51
Розділ II	General issues of grammar	78
	Relevant problems of modern grammar	78
	Conceptual fundamentals of theoretical grammar by Ivan Vykhoanets	85
	Conceptual postulates of functional communicativeness by Prof. M.V. Vsevolodova	94
Розділ III	Relevant problems of morphology	105
	Ukrainian prepositions: inventory and structure	105
	Morphologic and semantic structure of category of state and voices	128
	Prepositions in a text structure: primary and secondary appearances	158
	Particles in the system of auxiliary parts of speech: typological and lexicographic appearances	186
	Functional lexicographic grammar of auxiliarity	204
	Functional categorization of noun number: typology and parameters	218
	Determination of functional characterology and paradigm syntagma appearance of particles in the experimental research linguistic corpus of auxiliarity	250

Розділ IV	Theoretical issues of syntax	269
	Communicative aesthetic transformations of Ukrainian sentence in belles-lettres style (bifurcation and polyfurcation, parcelling, segmentation, open and closed sentences)	269
	Structural and semantic varieties Ukrainian syntactical innovations	280
	Typology of Ukrainian complex syntactic constructions	300
	Equivalents of the sentence: status, volume and functional typology	321
	The Functionality in the Syntax: the Peculiarities of the Analysis	350
	Modern syntax theory: classification and qualification dimensions	368
Розділ V	Problems of text linguistics, discourse science, discourse analysis	394
	Implication as a type of the intratextual organization	394
	Actualization in the intratextual structure: typological and level aspects	401
	Speech-image and poetically symbolic dimensions of literary text	415
	Syntax constants of literary speech of Taras Shevchenko: interpretation in the functional-cognitive scientific linguistic paradigm	428
	Typological functions of addressee and addresser in the hypertext structure	442
	Syntax macroworld of Vasyl Stus	453
	INDEX OF NAMES	463
	SUBJECT INDEX	473

ВСТУП

У лінгвістиці будь-якого періоду її розвитку особливий статус належить граматиці в силу її ядровості. Сучасна граMATика є багатовимірною, багатоаспектною, багатоплощинною. У широкому сенсі граMATика охоплює увесь мовний корпус, у вузькому ж – ототожнювана з морфологічним, синтаксичним та словотвірним ладом. У монографії запропоновано низку студіювань з актуальних питань сучасного таксису – теорії та практики, теорії граMATики та загальних проблем граMATики. Водночас сконцентровано увагу на студіюванні морфологічної та семантичної структури категорії стану та функційно-семантичного поля становості, а також простежено основний інвентар та структуру українських прийменників з виявом текстової парадигматики первинних і вторинних прийменників. У цьому розрізі досить ґрунтовно розкрито статус часток у системі службових частин мови та уперше схарактеризовано функційно-лексикографічну граMATику службовості, визначено функційну характерологію та парадигмально-синтагмальний вимір часток в експериментальному дослідницькому корпусі службовості. До того ж прокоментовано основні типи полів у структурі баз даних сучасних часток.

У загальних питаннях синтаксису особливу увагу приділено аналізу комунікативно-естетичних перетворень українського речення в художньому стилі з диференціюванням структурних і семантичних різновидів українських синтаксичних інновацій. Питання теорії та практики складних речень розкрито в напрямі простеження типології українських складних синтаксичних конструкцій. Аналіз еквівалентності речення прокоментовано через вияв їхніх структурних і семантичних різновидів, з'ясуванням їхнього статусу, ємності та функційного обсягу. Не менш значущим виступає ґрунтовне коментування функційності в синтаксисі та розкриття особливостей семантичного узгодження у словосполученні, реченні. Посилює дослідження прикладних питань синтаксису кваліфікація і класифікація сучасних синтаксичних теорій, закономірності ж тема-рематичного членування речення і тексту схарактеризовано в розрізі встановлення закономірностей градування теми і реми в реченні й

тексті з послідовним диференціюванням закономірностей молекулярності реми та атомарності теми.

ГраMATика – наче водограй, у якому випромінюються і вияскравлюються особливості мовного ладу і водночас простежуються знакові величини теоретичного осмислення такого ладу. ГраMATика напрацювала розмаїті площини категорійного апарату з їхнім внутрішнім диференціюванням за відповідними частиномовними класами. Особливістю таких категорій виступає їхня активна участь у внутрішньочастиномовній структурації та міжчастиномовній характеристизації. Останнє уможлиблює вияв різноманітних площин категорійної / міжкатегорійної взаємодії – внутрішньочастиномовної (категорії роду, числа і відмінка в іменників; категорії часу, особи та виду в дієслова тощо), міжчастиномовної (категорії роду в іменників, прикметників, займенників; категорії особи в іменників, дієслів і под.); взаємовияву (рід і число іменників; рід і відмінок іменників; число і відмінок іменників; час і вид дієслова тощо); взаємовпливу (категорія роду іменників і категорія відмінка іменників; категорія часу і категорія особи дієслів); взаємозумовленості (категорія роду і категорія числа прикметників та ін.) (див.: Загнітко А.П. Теоретична граMATика сучасної української мови. Морфологія. Синтаксис : монографія / Анатолій Панасович Загнітко. – Донецьк: ТОВ «ВКФ «БАО», 2011. – 992 с.). У чомусь подібний спектр проблем легко простежувано в синтаксисі, де, з одного боку, морфологічні категорії повністю реалізують потенціал своїх складників – форм, що витворюють цілісні функційно-семантичні парадигми, з іншого, синтаксичні одиниці у своїх багатоаспектних вимірах характеризуються відповідними категоріями. Кожна з категорій (категорія синтаксичного зв'язку, категорія члена речення і под.) має власні особливості вияву і водночас активно взаємодіє з іншими у формуванні цілісних синтаксичних одиниць – словосполучень, речень і тексту. У монографії запропоновано розгляд найактуальніших питань сучасної теорії граMATики й тексту.

РОЗДІЛ I. ТЕОРІЯ МОВИ

КЛАСИФІКАЦІЙНІ ТИПОЛОГІЇ КОНЦЕПТІВ

Концепт – глобальна одиниця мисленнєвої діяльності, він є квантом структурованого знання. Люди мислять концептами, їхня парадигматика виливається у синтагматичні вияви у мовленнєвій діяльності. Упорядкована сукупність концептів у людській свідомості утворює концептосферу свідомості. Концептам здебільшого властивий універсалізм, їхнє вираження не можна обмежити тільки мовою, але остання постає одним із найпотужніших засобів вияву концепту зокрема і концептосфери загалом. Завдяки мові можна простежити закономірності структуризації концепту, дозволяє експлікувати його змістові обшири, специфіку змістової ємності концепту. Мовні засоби розкривають ступінь вербалізованості концепту, а через множинність мовно-виявлюваних засобів окреслити закономірності національно-мовного вираження концепту, простежити його частотність і регулярність. У мові концепт індукований через значення, що є одним із його виявів (найрегулярніших і найчастотніших). За своєю сутністю концепт ємніший, ніж значення, має нерегулярні зв'язки зі значенням. Закономірності вербалізації і не вербалізації концепту в мовленнєвих актах визначувані потребами комунікації, що ніякою мірою не мотивовані наявністю / відсутністю концепту в людській свідомості (пор. наявність невербальних (невербалізованих) концептів типу *передчуття, небезпека, мінімізація* тощо (за Ю.С. Степановим)). Напрацювання в когнітивній лінгвістиці, зокрема у висвітленні тих чи інших концептів, опис концептосфери загалом актуалізують питання рівнів концептів, типології концептів і структурованості концептосфери.

Метою розгляду є встановлення критеріїв виділення концептів і з'ясування типології концептів з простеженням їхнього співвідношення з когнітивними, культурологічними чи прагматичними виявами. Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань: 1) простежити еволюцію поглядів на концепт; 2) розкрити особливості структуризації концепту;

3) визначити особливості типології концептів з урахуванням когнітивного, культурологічного, прагматичного аспектів.

Новизна аналізу полягає у розкритті співвідношення концептів з мовленнєвими жанрами і виявом взаємодії концептів з етнокультурними напрацюваннями і традиціями. Теоретична ж значущість мотивована не тільки критичними осмисленням різних поглядів на типологію концепту, але й встановленням класифікаційних ознак типології концептів з виявом їхнього співвідношення з відповідними рівнями.

Сучасна лінгвістична наука активно прямує від іманентно мовних пошуків до функційної лінгвістики, прагмалінгвістики і когнітивної лінгвістики. Ця еволюція не постає одновимірною, тому що активізація тих чи інших підходів зумовлювала розвиток і динаміку певних концепцій, витворення і формування синтезованих наукових концепцій на межі гуманітарних наук з домінуванням лінгвістичних постулатів (пор. соціолінгвістика, психолінгвістика, нейропсихолінгвістика, етнолінгвістика і под.). Будь-які нові і новітні методи, підходи і методики не виключають методики структурного аналізу мовної системи загалом (пор., наприклад, метод концептуального аналізу, метод аналізу складників концепту тощо) та окремих її компонентів зокрема. Для розкриття особливостей структуризації концепту і витворення концептосфери як сумарної множинності важливим постає визначення окремих величин когнітивної лінгвістики, тому що непоодинокими постають твердження, у яких констатовано: «За **типами** концепти поділяють на: *уявлення; схему; поняття; фрейм; сценарій (скрипт); гештальт*» [Мороз 2010: 4]. Не вдаючись у деталі, актуалізованим є питання про те, за якими типами – об'єктивованості, структурованості, регулярності і под. Наведені різновиди концепту справді наявні і вони мають чітке окреслення, тому що скрипт – це фіксована одиниця мовної поведінки, що легко об'єктивно встановлювана. У когнітивній лінгвістиці інколи скриптом вважають різновид фрейма (або різновид *схеми* (у сенсі когнітивної психології)), що виконує певне спеціальне завдання в опрацюванні природної мови; певна схема, що виявляє стереотипну зміну подій у звиклій ситуації за реконструкцією / конструюванням причиново-наслідкових та інших різновидів відношень. Більшість скриптів засвоювана в дитинстві або внаслідок безпосереднього досвіду, або

як спостереження за іншими людьми, їхніми вчинками і відчуття особливостей цих вчинків, пор., наприклад: мало хто стрибав у гірський водоспад (скрипт *водоспад*), але з книг, телевізії, кіно майже всі легко уявляють, що це і яка послідовність дій повинна бути (точками, ключовими моментами скрипту *водоспад* поставатимуть: *гори, вода, висота, стрибок* і т.ін. і водночас вони вимальовуватимуть окремі компоненти перебігу ситуації, якщо осмислюватимуться як такі, що властиві саме *водоспаду*), тобто вони мають відповідні скрипти. Скрипт пов'язаний з приписом, оскільки кожна людина як особистість чинить відповідно певній ролі в тій чи іншій ситуації (іспит з його як мінімум двома компонентами), і ця роль не набута в цій ситуації, а програвана в ситуації як завчасно запланована, підготовлена, прочитана в рамках певної «п'єси». Життєвий досвід – це здебільшого знання, як вчинити в тій чи іншій ситуації, як чинять інші в стереотипних ситуаціях. У цьому разі знання – це і є скрипт. Етнокультурна та соціокультурна специфіка мовної свідомості і комунікативної поведінки передбачають визнання універсальних характеристик людини.

Аналізуючи дискурс, легко можна визначити концепти, типи особистостей, що виявляються в дискурсі. В абстрактному вимірі з визначенням аксіоматики людської свідомості, за В.І. Карасиком, її розгляд має такі позиції: 1) людина взаємодіє зі світом на основі генетично і культурно засвоєного досвіду; 2) останній складає гнучку систему взаємопов'язаних смислів – особисто значущих і ситуативно зумовлених соціальних сутностей; 3) осмислення дійсності є діалектично взаємозв'язаний взаємоспрямований рух – всередину і зовні (інтеріоризація та екстеріоризація); 4) людська свідомість – це частина загальної складної організованої системи (типу ноосфери); 5) людина за своєю природою активна і проєктивна в силу чого розглядає і переживає і реальні, і можливі ситуації; 6) людська свідомість багатовимірна, багатовимірні і складники – ментальні утворення, тому що світ поліпричинний і поліваріантний; 7) людська окремість пояснює наш взаємозворотний рух від системи суб'єктивних уявлень і знань про світ до зовнішнього світу і в зворотному напрямі, що пояснює обов'язковість постійних змін досвідних одиниць, збережуваних в індивідуальній та колективній людській пам'яті; 8) за своєю суттю

людська свідомість всезагальна, відмінності між людьми вторинні [Карасик 2007: 7-8].

Для з'ясування специфіки концепту особливо важливим постає розкриття специфіки значення і смислу мовних одиниць. Значення і смисл – змістові характеристики мовної одиниці, де значення постає усталено-стійким мінімумом, у якому виявлювані найважливіші для мовного колективу ознаки предмета або явища; смисл – змістовий варіативний максимум, у якому виявлено суттєві для індивідуума / індивідуумів ознаки. В.І. Карасик пропонує співвідношення між смислом і значенням схематизувати у квадраті з вичленованими чотирма частинами: 1) смисл слова збігається зі значенням (загальноновживані слова основного словникового фонду), 2) смисл менший від значення (малопоширені наукові і науково-технічні терміни), 3) смисл слова ємні ший, ніж його значення (індивідуально-розширювальний поетичний смисл тощо), 4) смисл слова немає нічого спільного зі значенням (довільне осмислення невідомої словесної оболонки, здебільшого внаслідок недостатньої обізнаності або мовна гра).

У співвідношенні «значення – концепт» В.І. Карасик пояснює концепт через значення слів. У напрямі від концепту до смислу наявне розпредмечування знака як фіксатора досвіду, наявна самоідентифікація людини як мисленнєвого суб'єкта, рух від концепту до смислу не обов'язково супроводжуваний вербально. На підтвердження цієї тези В.І. Карасик наводить приклад слухання фамінорної прелюдії Баха, коли може пригадатися фінальний вимір художнього фільму А. Тарковського «Солярис»: показ океаномислителем зустрічі героя з батьком, найдорожчий подарунок, який можна отримати, назавжди попрощавшись з рідною людиною. Така зустріч – це концепт, що немає однослівної вербалізації. Усе це засвідчує неоднорівність зв'язків між мовою і мисленням, тому що мова постає одним із можливих способів фіксації і передачі людського досвіду (теорії комунікації, лінгвокультурології і под.), тому мова – це тільки частина щодо цілого (мислення). Свого часу І.О. Бодуен де Куртене наголошував, що в мові «або мовленні людському виявлювані різні світогляди і настрої як окремих індивідуумів, так і цілих груп людських. Тому цілком правомірно вважати мову особливим знанням, тобто цілком правомірно визнати третє значення, значення мовне, поряд з двома іншими – зі знанням

інтуїтивним, спостережувальним, безпосереднім, і знанням науковим, теоретичним» [Бодуэн де Куртенэ 1963: 79], що уможливило вирізнення саме мовного значення. Інколи констатують, що внутрішньо концепти організовані за польовим принципом, охоплюючи почуттєвий образ, інформаційний зміст та інтерпретативне поле. Його структура мотивована когнітивними класифікаторами. Інформаційний зміст концепту охоплює кілька шарів або секторів, що можуть виражатися окремими лексемами чи певним значенням окремих лексем. Так, наприклад, за твердженням Н.А. Паскової, у концепті *жінка* середньо англійського періоду предметно-образний складник охоплює образ коханої та образ жінки в сім'ї (образ дружини, домогосподині і матері), що разом з ядерно-концептуальними ознаками „особа” і „жіноча стать” складають основу концепту. Поняттєвий складник концепту *жінка* формований ядерними і додатковими ознаками. Ціннійний складник цього концепту містить суперечливі судження про жінку із негативною і позитивною оцінкою. Цей складник належить до інтерпретативного / інтерпретаційного поля концепту і розташований на периферії, що не засвідчує його незначущості в полі концепту, а тільки вказує міру віддалення від ядра за ступенем конкретності й очевидності образної уяви [Паскова 2004].

Людський організм встановлює кореляції між середовищем та своїм існуванням, але реагує не на прямі сигнали довкілля, а на змодельований, створений в собі образ світу. Цей образ структурований, така структурація досягається завдяки активній концептуалізації, формуванню над загальних уявлень ментального типу. Якщо істоти утворюють спільноту, то між ними постає структурна взаємосупряжність, що легко описати як взаємокоординацію між компонентами. Як вважають У. Матурана та Ф. Варела, «унікальність людини є винятковою в соціальній структурній супряжності, здійснюваній через омовлення» [Матурана, Варела 2001: 217]. У структуруванні діалогу важливою є принципова комунікативна рівність комунікантів (соціально-статусні приписи тощо також враховуються, але вони є вторинними щодо принципової комунікативної рівності), тому його не можна обмежити тільки передаванням інформації, оскільки важливим постає встановленням спільного смислового поля з відносно стійкими ментальними утвореннями в ньому. Такими стійкими

ментальними утвореннями є концепти, які внутрішньо організовані за польовим принципом. Тому в такому полі наявні почуттєвий образ, інформаційний зміст та інтерпретативне поле. Структура концепту визначається когнітивними класифікаторами. Інформаційний зміст концепту охоплює кілька шарів або секторів, що можуть виражатися окремими лексемами або певним значенням окремих лексем.

М.Л. Макаров [Макаров 2000: 33-40], розмежовуючи інформаційно-кодову, інтерференційну та інтеракційну комунікації, констатує, що перша – кібернетична – модель схематично усталює адресантно-адресатні позиції в інформаційному просторі з опертям на ідентичні мовні знання, тому що без таких знань зовсім неможливим постає навіть сприйняття інформації, не кажучи уже про її опрацювання. Оскільки рівні людських знань структуровані, виділяють останнім часом відповідно до цих структурних рівнів і типи концептів, пор., наприклад: концепт *буття ознаки об'єкта*, концепт *буття об'єкта*, концепт *інакшобуття об'єкта*, концепт *самостійне переміщення агенса*, концепт *агенса впливає на об'єкт*, концепт *мовленнєвомисленнєва діяльність людини*, концепт *пацієнс переносить стан*, концепт *небуття об'єкта* як вияв синтаксичних концептів простого речення [Волохіна, Попова 2003].

Загалом людське буття пов'язане і з адаптацією із середовищем, і з його осмисленням, усвідомленням, і з побудовою власних моделей – реального / ірреального виміру, сама ж людина метафункційна. Повноцінне осмислення її суті неможливе без врахування статусу мови як одного з визначальних складників людського ментально-культурного простору. Розуміння мови як явища культури вияскравлює питання щодо статусу мови (у комунікативному вимірі – мова повинна розглядатися у причиново-наслідкових інтенціях, де біологічний субстрат кваліфіковано як ієрархічно вершинний статус, як один із параметрів людської сутності). У біологічній ретроспективі і перспективі актуальним постає демінування земного буття та віднесення його до певної системи вищого порядку. Поза цим людина постає як самодостатня сутність, вершина творіння. Когнітивна теорія постала як спосіб осмислення наявності / відсутності ярусу ідеальних феноменів – феноменів свідомості. За твердженням Стівена Пінкера, «мова – це складна, спеціалізована

навичка, що довільно розвивається в дитині і не вимагає усвідомлених зусиль або систематичних настанов» [Пінкер 2004: 11], на підтвердження чого автор наводить приклади наявності Універсальної Граматики (пор. спроби багатьох лінгвістів Середньовіччя створити універсальну граматику, різноманітні теорії генеративістів; у цьому плані осібно стоїть Граматика Пор-Рояля [Арно, Лансло 1991] як яскравий приклад всезагальної граматики), подібність граматичних структур у різних креольських мовах, у дітей, що формуються в різних лінгвокультурах, внаслідок чого автор констатує: «якщо мова – це інстинкт, то для неї властивою є наявність у мозкові певної ділянки і, можливо, навіть спеціальних генів, що уможливають запуск цього інстинкту» [Пінкер 2004: 36], тому мовний інстинкт – це «не вияв загальної здібності до знакового позначення: трирічна дитина – геній у граматиці, але не розбирається в мистецтві, релігійній іконографії, знаках дорожнього руху» [Пінкер 2004: 11]. Теза про мову як інстинкт відома ще від Чарльза Дарвіна. У такому разі – якщо існує унікальний єдиний людський рід, повинна існувати й універсальна мова, що складає основу будь-якої конкретної мови, своєрідний ментальний код (ментакод). У багатьох працях Н. Хомського наголошено, що граматичний ген – це природжена можливість людського організму продукувати (генерувати) синтаксичні структури, трансформувати інформацію, що не зовсім корелює з аксіомою «У розумі наявне тільки пізнаване через відчуття». За С. Пінкером, граматика складає «протокол передавання даних як поєднання слуху, мовленнєвого апарату та розуму... Він не може пристосуватися до жодного з них, повинен мати власну абстрактну логіку» [Пінкер 2004: 113]. Це дозволяє авторові граматичний ген дефінувати функційно – кібернетично, хоча його місцезнаходження в хромосомі залишається невиясненим, не розкритим є і його вплив на структуру мозку [Пінкер 2004: 309]. Як продукт людської еволюції мова має стиснутий, і розширений коди спілкування, з-поміж яких, за Б. Бернстайном, стиснутий / скорочений код (restricted code) використовується у побуті, а розширений код (elaborated code) вживається у розмовах на абстрактні теми та засвоюється тільки за спеціального вивчення (наприклад, у школі). У мові чітко виявлюваним постає продукт біологічної спадковості і зумовлюваний культурою компонент (за В.І. Карасиком), обидва з

них легко розпізнати в структурі концепту. Так, критеріями культурної значущості концепту є прецедентність, частотність, культурне напрацювання і запитуваність у сучасних умовах спілкування. У цьому розрізі сакраментальним є врахування особливостей взаємозв'язку мови і мислення, що неодноразово розглядалося лінгвістами (В. фон Гумбольдт, О. Потебня, Е. Сепір, Б. Уорф та ін.). Значної популярності набула гіпотеза Е. Сепіра та Б. Уорфа, розглядаючи яку, С. Пінкер наголошує, що 1) її основу складає ототожнення мислення і мови; 2) Б. Уорф не вивчав народність апачів і його твердження щодо їхньої психології ґрунтуються лише на граматиці їхньої мови, а особливості їхнього мовлення загалом не простежувалися; 3) Б. Уорф наводить приклади речень мовою апачів у дослівному перекладі, що засвідчує їхню недолугість, бо на це спрямований такого гатунку переклад; 4) поширене твердження про сотні слів на позначення снігу в ескімоській мові є антропологічною містифікацією; 5) навіть за наявності в певній культурі більшої кількості коренів на позначення певних предметів не виступає достатнім аргументом для висновків про психологію народу [Пінкер 2004: 47-56]. Там самим наголошено, що аналіз будь-яких мовних реалій слід робити обережно, не перебільшуючи і не применшуючи не тільки впливу мови на мисленнєвий потенціал людини, відповідного культурно-мовного середовища, у рамках якого вона формується.

Ні для кого не секрет, що існують поведінкові патерни, усталені в культурі і суттєві для розуміння інших людей у міжкультурній комунікації (підтвердження цього легко віднайти шляхом порівняння усталених форм привітання (у мовленнєвих актах – це акція і реакція) навіть близькоспоріднених мов і культур, не кажучи уже про віддалені, різноструктурні (привітання в українській, чеській, арабській (сирійській) мовах [Заза 2010]). Особливості граматичних категорій можуть поставати наріжним каменем для вияву певних поведінкових стереотипів, що належним чином втілені в лексичних значеннях, у фразеології, у прецедентно-текстових реаліях, у поведінкових рефлексях (свого часу І. Бодуен де Куртене говорив про надмірну сексуалізованість граматичного роду в слов'ян). Розмаїття найменувань у певній мові слід враховувати, але не можна тільки на цьому ґрунтувати свою теорію. Так, за твердженням, С. Пінкера у мові ідиш наявна значна кількість

найменувань *простака*, але їхню наявність важко кваліфікувати в культурно-ментальному аспекті. Усі ці найменування засвідчують вербалізовану площину відповідного концепту, але внутрішня структура такого концепту може бути розкритою тільки шляхом занурення в еволюційну природу різноманітних нерівно рядних нашарувань тощо. У сучасній лінгвоконцептології усталились різні розуміння самого концепту, сукупності концептів (концептосфери) і спроби класифікувати концепти за тими чи іншими критеріями, класиологічними ознаками.

Суттєвим у розумінні концепту, його диференційних і кваліфікаційних ознак є розмежування концепту і поняття, концепту і значення, концепту і смислу. У сучасних студіюваннях концепту усталилося кілька підходів до його дефінування: 1) поняття – це думка / уявлення про предмети і явища, що узагальнює їхні спільні і характерологічні ознаки, концепти – це насамперед ідеї, що охоплюють і абстрактні, і конкретно-асоціативні, й емоційно-оцінні, й емоційно-узагальнювальні ознаки, тому «концепти не тільки мисляться, вони переживаються» [Степанов 1997: 41]; 2) концепт – це точка перетину між культурним світом та світом індивідуальних смислів, це «згусток культури у свідомості людини і те, яким шляхом людина входить у культуру» [Там само: 41-42], як вона її сприймає і переживає, входить у неї, історія поняття, його зміст; 3) концепт – це заступлення слова в індивідуальному баченні і у відповідному контексті [Лихачев 1997: 281], особисте осмислення, інтерпретація об'єктивного значення і поняття як змістового мінімуму значення, власне насичення та інтерпретація; 4) концепт – це реально наявне в людській свідомості динамічне перцептивно-ментально-афективне утворення, чим суттєво відрізняється від поняття і значення як елементів наукового опису [Залевская 2001: 39]; 5) концепт – це напрацьоване на ґрунті життєвого поняття абстрактне наукове поняття [Соломоник 1995: 246]; 6) поняття – це те, про що люди домовляються, їх люди конструюють для витворення «спільної мови» в обговоренні проблем; концепти існують як даності, їх люди реконструюють з певним рівнем впевненості / невпевненості [Демьянков 2001: 45]; 7) концепт – сутність поняття, виявлювана у своїх змістових формах – образі, понятті, символі; поняття виступає наближенням до концепту, це вияв концепту в одній з його змістових форм; концепт – і

ментальний генотип, і атом генної пам'яті, і архетип, і першообраз тощо [Колесов 2004: 19-20]; 8) поняття (*intellectus*) пов'язано з раціональним знанням (розумінням), концепт (*conceptus*) – довільне вивіщення духу, розуму, спроможного творчо відтворювати смисли (Абеляр, цит. за: [Воркачев 2004: 16]); 9) концепти – це смислові кванти людського світобуття, що залежно від умов і потреб перетворюються у відповідні спеціалізовані формоутворення, «гени культури» як складник культурного генотипу; 10) концепти – це узагальнений вияв структурування світу і вияв останнього в ментальному просторі індивідуума, соціуму тощо; атом пам'яті з поступовим нашаруванням у ньому відповідних образних узагальнень, функцій них специфікацій, культурних традицій та аксіологічних настанов. Концепти постають як самоорганізувальні інтегративно-кумулятивні функційно-системні багатовимірні (три-, чотири- і більше вимірні) ідеалізовані формоутворення, що мають опертям поняттєвий (власне-поняттєвий, передпоняттєвий, псевдопоняттєвий) ґрунт, усталені в значенні певного знака: наукового терміна чи загальноживаного слова, фразеологізму, ускладненої лексико-семантичної структури, невербального (квазіпредметного) образу, або опредметненої (квазіопредметненої) дії тощо (див., наприклад: [Ляпин 1997: 16-18]). Аналіз наявних підходів (узагальнено в першому – дев'ятому), їхня неподібність дозволили В.І. Карасику констатувати, що в людській свідомості надважливими постають діади „культурно генне – культурно набуте”, „зорієнтоване на смисл – зорієнтоване на значення”, „емоційне – раціональне”, „індивідуально-особисте – колективне, групове”, „об'єктивне, онтологічне – гносеологічне, змодельоване, модельоване”, „життєве, узвичаєне – наукове”, „реконструйоване – конструйоване”, „сутність – явище”, „інтегроване – диференційоване”, „плинне – відносно стійке” і под. Цей перелік з очевидною силою показує, наскільки нерівнорядним постає розуміння і тлумачення концепту і наскільки суттєвою є опозиція в кожній діаді. У цьому сенсі поняття – це один з модусів концепту, один із суттєвих модусів.

До встановлення концепту, його вияву існує кілька напрямів, з-поміж яких важливими є – 1) визначення концепту дискурсивно (через поняття, етапні, покрокові міркування, де кожен наступний крок засвідчуватиме ускладнення концепту не тільки структурно,

але й рівнево); 2) з'ясування концепту недискурсивно (через образ, символ, емоцію і под.). Загальнопостулатна характеристика концепту повинна охоплювати не тільки суто зримі, експліковані компоненти, але й імпліковані, глибинно сутні (до останніх належать, поза всяким сумнівом, передсвідомі, позасвідомі величини).

За своєю іпостассю, концепти – це ментальні утворення, основним виявом яких постають збережені в людській пам'яті в тих чи інших стереотипах усвідомлювано-типізовані фрагменти досвіду, що уможливорює передання інформації про них іншим. Культурна напрацьованість і значущість концепту досить легко простежуються через 1) семантичне поле концепту (пор., наприклад концепти *кохання, щастя, доля, душа* (див. працю [Скаб 2008: 123-234, 237 і далі]) в українському національно-мовному просторі); 2) формування навколо певного слова фразеологічної сім'ї; 3) кількісно частотне входження слова у прислів'я, приказки, вислови, тексти популярних пісень, назви книг, часописів тощо [Вежбицкая 2001: 126-147].

У концептах знаходять свій вияв образно-перцептивні, поняттєві та емоційно-ціннісні параметри узагальненого світосприйняття та світоосвоєння. Особливо важливим є показник прецедентності (еталонності) концепту – його пізнавальна значущість, емоційна виявлюваність, надособистісність, регулярно відновлюване звернення до концепту у мовній діяльності людини (пор. концепти *правда, життя, буття, кривда, страдництво* і под.). Концепти є надзвичайно рухливими утвореннями, тому їх важко і складно засвідчити у словниках, підтвердженням постає їхня багатовимірність. Сучасна лінгвоконцептологія оперує кількома суттєвими підходами класифікації концептів, хоча кожний з них не постає всеохопним і вичерпним, що мотивовано певною невловністю концептів, почасти невербалізованістю тощо. **За одним з підходів**, основною постає очевидна / прихована орієнтованість концептів на мову (вираження і вияв концептів мовними засобами), що дозволяє розмежовувати *предметні, ознакові, подійні* концепти (пор. теоретичні підходи до частиномовної класифікації, що може охоплювати від чотирьох основних частин мови до двадцяти п'яти і більше (погляди О. Єсперсена, Ш. Баллі, В. Виноградова, І. Вихованця, О. Кубрякової та ін.)). **Основу іншого**

класифікаційного розуміння концептів складає когнітивна психологія з її оперуванням відповідними моделями психологічної діяльності, коли осмислені фрагменти реальності співвідносяться зі сценаріями, схемами, фреймами, гештальтами, слотами. У цьому разі наявне фрагментування дійсності і вияв останніх у відповідних уявних структуруваннях. Зручними постають у такому розумінні тлумачення тих чи інших моделей породження, наприклад модель породження І. Шлезінгера (I.M. Schleisinger) ґрунтується на тому, що основу породження складає найпростіша семантична пара. Так, основою висловлення *Mary has a little lamb* є уява про співвідношення «власника» та «майна» (посесивні відношення), а з ягням корелює ідея маленького розміру, що загалом охоплює взаємопов'язані характеристики (посесивні відношення і зв'язок предмета та його розмірів) – «протOVERбальні елементи» (І. Шлезінгер). Такі елементи ґрунтуються на невербальних когнітивних структурах, що переходять у протOVERбальні внаслідок добору мовцем з банку знань відповідних вербальних наповнювачів (за [Красных 2001: 110-112]), що складає один з рівнів концепту. Ще **один підхід** має основою ціннісно аксіологічний складник концепту і ґрунтується на естетичних та етичних категоріях у силу того, що оцінний складник концепту, визначуваний культурними цінностями, має директивний вияв. Його вияви постають обов'язковими і регулярними, належачи тих, що усталено моделюють поведінку і складають основу етномовних стереотипів, пор., наприклад: моделі привітання в симетричній, асиметричній ситуації початку комунікативного контакту (вікові, соціальні, статусні, гендерні тощо виміри) Це дозволяє виділяти **телеонімні** концепти [Воркачев 2003], пор., наприклад, цінності типу **краса, кохання, добро, щастя** з домінуванням оцінного складника і нетелеонімні (**порада, прохання, привітання** та ін.) концепти, де оцінний складник (ширше аксіологічний) ускладнений різними відтінками. Останні диференційовані на регулятивні (**пунктуальність, щедрість, нищість** тощо – оцінний складник постає значущим) / нерегулятивні (**війна, мандрівка, образа** і под. – оцінний складник є фоновим і ускладнений певними нашаруваннями, ознаками) ментальні утворення. Ще **один підхід** до класифікації концептів має підґрунтям дискурс, з якого вичленовуються / встановлюються відповідні концепти. Це досить

нерівнорядний підхід, що визначає проблемністю кваліфікації самого дискурсу і визначення різновидів дискурсу. У його рамках розрізняють художні і повсякденні концепти, інституційні концепти (пор. у цьому розрізі відповідну диференціацію мовленнєвих жанрів, що також можуть бути інституційними і неінституційними) – дипломатичні, спортивні, педагогічні тощо. Динаміка концепту, його еволюція зумовлює ще **один підхід** до його розгляду – „динаміко-статичний” з розмежування стійких і перемінних (витрачуваних – типу *скромність* і народжуваних – типу *екологічна безпека*), споконвічних (*мудрість* тощо) та запозичених (*дифамація, піар* і под.) концептів. Так, наприклад, концепт *дифамація* (англ. *defamation* – брехня, неправда) – це поширення даних, що принижують кого-небудь, у своїй основі є неправдивими. Нанесення шкоди репутації якої-небудь особи шляхом наклепницьких, брехливих, неправдивих висловлень, що характеризують певну людину як таку, яку можна зневажати, насміятися, ненавидіти, висміювати, піддавати повному остракізму. У межах права Великобританії і США диференційовані письмовий й усний наклеп, тобто приписування кому-небудь певного факту (*Сусідка обікрала мене*), образа – оцінна нефактуальна кваліфікація (*Вона – злодійка*) і под. (див.: [Палашевская 2001; Карасик 2004: 216-218]). Поступово цей концепт «укорінюється» в українському національно-ментальному просторі, набуваючи відповідної структурованості, цінності і виявляючи свою регулярність, значущість тощо. Його актуалізованість привносить нові силові потуги у правову сферу, зокрема в принципи морально-етичного права.

Наявний також **класифікаційний підхід**, за яким виділення концепту з тим чи іншим оцінним складником ґрунтується на відповідному колі осіб, об'єднаних такою оцінкою – це *загальлюдські, загальноцивілізаційні, етнокультурні, регіональні, макрогрупові, мікрогрупові та індивідуальні* концепти. Така класифікація постає досить прозорою та уможливіє поетапне ієрархічне (згори до низу) простеження смислової конкретизації концептуального змісту і протиставлення національно-специфічних і національно-нейтральних, соціально-особливих і соціально-нейтральних концептів, регіонально-забарвлених і регіональні-нейтральних концептів.

Особливістю ще одного **класифікаційного підходу** до концептів є суто тематизований принцип і диференціація концептів на *емоційно-чуттєві* (емоційно-фізичні, емоційно-психічні і под.) і *комунікативні, гастрономічні* та інші. Така класифікація є відкритою, тому що перелік тем складно до кінця окреслити, але внутрішньотематична класифікація цілком можлива і постає відносно закінченою у кожному різновиді, у чомусь нагадує закономірності гіперон-гіпонімічних відношень.

Не менш значущим виступає **спроба у змістовому плані концепти класифікувати** на *ментально оцінні вияви предметів, дій, подій і якостей* [Карасик 2004: 220-222], пор., наприклад, дії – це стереотипи мовленнєвої і немовленнєвої поведінки, де особливого вияву постає евфемізація, за допомогою якої приховується вульгаризація, асоціація з вульгаризацією (дослівний переклад англійського *I did it! – Я зробив це!*, що в українській мові має образно імплікований відтінок евфемізації (приклад з [Карасик 2004: 220]). Підхід від мовних структур уможлиблює вирізнення синтаксичних концептів [Волохина, Попова 2003], що має основою розгляд синтаксичної побудови як знакової з власним означуванням – синтаксичним концептом, тому що в мові наявні символи (лексеми) та операції над / з ними – грамеми, що складають структурну схему синтаксичної конструкції. Операції виявляють відношення між символами, виявляють денотативну ситуацію – пропозицію (за [Волохина, Попова 2003: 5]), у якій немає ні головних, ні другорядних членів (див.: [Шульжук 2004]), немає формальної структури, тому що це суто смисловий концептуальний набір компонентів, які мовець намагається вербалізувати (діяч, дія, інструмент, об'єкт дії, час, простір з їхнім внутрішнім членуванням тощо) (за Г.А. Волохіною, З.Д. Поповою). Це мотивовано тим, що «типові ситуації» виявляють комунікативний і когнітивний досвід народу в узагальненому вигляді, постаючи «мисленневими шаблонами» в плані змісту синтаксичних моделей з відповідними компонентами виявлюваної ситуації. Пропозиція існує у розмаїтій сукупності власного вираження, у сукупності конкретних висловлень з актуалізацією того чи іншого компонента, з відповідним фокусом у комунікації.

Усі проаналізовані класифікаційні підходи не заперечують один одного, а лише доповнюють, наголошуючи відповідні суттєві

ознаки концептів: 1) поняттєві складники; 2) образні складники; 3) ціннісні складники (ширше – аксіологічні); 4) дискурсивну зумовленість і мотивованість; 5) статичність; 6) динамічність; 7) варіативність; 8) інваріантність; 9) тематичне закріплення; 10) регулятивність; 11) значущість; 12) національно-культурне навантаження; 13) інтерпретативність і под. Сукупне врахування цих ознак значною мірою привідкриває надактуальне питання відмежування концептів від не-концептів (пор.: *справедливість, добро, краса, істина, щастя, мудрість, ненависть* та ін. – концепти; *катет, хустинка* і под. – не-концепти) і встановлення вичерпно кваліфікаційних параметрів „концепту концептів” як метанаукового поняття. У цьому разі кожний дослідник встановлює власні основи, власне підґрунтя для класифікаційної ієрархії / системи з опертям на ті чи інші уже відомі підходи. Тому інколи можна зустріти поняття типу „лексичний концепт” [Бессонова 2002: 46], хоча не зовсім зрозуміла його дефініція. Якщо виходити із тлумачення концепту, запропонованого О.Д. Кубряковою у відомому „Кратком словаре когнитивных терминов” [Кубрякова 1996, с. 90], яка має на увазі під ним «термін, який служить поясненню одиниць ментальних або психічних ресурсів нашої свідомості і тієї інформаційної структури, яка відображає знання і досвід людини; оперативна змістова одиниця пам’яті, ментального лексикону, концептуальної системи і мови мозку, всієї картини світу, відображеної в людській психіці», то зовсім не зрозуміло, як використовуване поняття співвідноситься із наведеною дефініцією, тому що лексеми виявляють образи речей, понять, явищ тощо, постаючи основними виразниками концептів. Щоправда, поняття концепт, попри усі проаналізовані класифікації і дефініції, не належить сьогодні до суворо детермінованих, тому що, за твердженням Жіля Дельоза і Фелікса Гваттарі, „кожен „концепт повинен розглядатися як точка збігу, згущення і накопичення своїх складників. Концептуальна точка постійно перебігає складниками, рухається вниз і вверх. ... Внутрішньоконцептуальні відношення мають характер не включення і розширення, а винятково впорядкування, і складники концепту не бувають ні постійними, ні змінними, а всього-на-всього *варіаціями*, впорядкованими за сусідством. Вони процесуальні, модулярні. Концепт тієї чи іншої птахи – це не її рід або вид, а композиція її станів, забарвлення і співу; це щось нерозрізнюване, не стільки синестезія, скільки

синейдезія. Концепт – це гетерогенеза, тобто впорядкування складників за сферами сусідства. Він ординальний, він являє собою інтенціонал, наявний у всіх його складниках” [Делёз, Гваттари 1998: 31]. Уживання ж терміносполуки „лексичний концепт” не видається коректним, тому що лексичний рівень постає одним із виразників концепту, як і поняття синтаксичний концепт, тому пропозиція окреслює смисловий інваріантний концептуальний набір компонентів, виявлених на синтаксичному рівні найпоследовніше, пор. концепт *небуття об’єкта* (ситуації «*небуття об’єкта в світі*», «*небуття об’єкта для впливу агенса*» та ін.).

На підтвердження сакраментальної опозиції „*добре – зле*”, наявної в багатьох мовах (а можливо, й універсальної), інколи наголошують на тому, що за словниковими даними більшість у цій опозиції складають елементи злого (76 %), це зокрема стосується і слов’янських, і германських, і романських мов (О.Л. Бессонова та ін.). Якщо виходити із прокоментованого, то легко простежити, що сучасні дослідження концептів у певному сенсі поглиблюють попередні студіювання лексико-семантичних, тематичних груп (середина ХХ століття), оскільки передбачають ґрунтовний розгляд концепту як особливого узагальнювального вияву відповідної семантичної групи, пор., наприклад, концепти типу *рух, добро, мовленнєва діяльність* (за В.І. Карасиком), хоча в цьому разі суттєвим постає врахування особливостей фреймового моделювання значень, вияв загальнолюдського та етноспецифічного, почасти регіонально / корпоративно особливого у мовній свідомості (підтвердженням цього може поставати аналіз концепту *доли* в російському і китайському мовно-культурних просторах [Аошун 2004: 147-161]).

Важливим постає встановлення диференційних параметрів концепту, який слід витлумачувати як багатовимірне ментальне утворення з наявними в ньому образно-перцептивним, поняттєвим та ціннісним складниками. Така дефініція постає ємною і виявляє особливості структуризації концепту. На сьогодні усталеними є розбіжності в розумінні концепту в когнітивній лінгвістиці та лінгвокультурній лінгвістиці, тому що для першої концепт – це оперативна змістова одиниця пам’яті, ментального лексикону, концептуальної системи і ментальної мови (*lingua mentalis*), усієї

картини світу (швидше когнітивної), виявлюваної в людській психіці (за О.Д. Кубряковою [Кубрякова 1996: 90]). Подібна дефініція містить у собі простеження напрямів опрацювання інформації від сенсорних сигналів до ментальних окреслень (образів, прототипів, пропозицій, фреймів, скриптів, сценаріїв тощо), тому концепти є незалежними від мови, значна частина з них об'єктивована мовою, але наявні такі, що і не виявлювані в мові, хоча найсуттєвіші, домінантні концепти вичерпно мовно-об'єктивовані. У лінгвокультурологічних студіюваннях концептами постають такі утворення, що найадекватніше характеризують певну культуру, вичерпно окреслюють її специфіку. Суттєвим у цьому розрізі постає, наприклад, простеження особливостей концептів типу *«так зване „наукове“», «так зване „художнє“»*, з одного боку, і найбільших концептів без імені (пор.: концепт як *передчуття*; концепти як *неодобрюване, осуджуване, заборонване* тощо), антиконцептів (пор.: *антигерой, антивіри, антиестетика, антипоезія* та ін. (див.: [Бірюков 2006]), невербалізовані концепти типу *граничної мінімалізації концепту – „прозорість знака”* в Ю. Степанова [Степанов 2007а: 155-197], з іншого. У широкому сенсі, усі концепти людини постають культурними, а у вузькому – поведінкові, оцінні, естетичні та інші норми визначають саме культурні концепти. За В.І. Карасиком, когнітивні концепти виступають індивідуальними змістовими ментальними утвореннями, що структурують і реструктурують довкілля, а культурні концепти є колективними змістовими ментальними утвореннями, які фіксують своєрідність відповідної культури [Карасик 2007: 33]. Культура фіксована в різноманітних формах, з-поміж яких мові належить чільне місце, культура виявлювана у мовній свідомості, мовленнєво-комунікативній поведінці, що найповніше спостережувана в дискурсі, тому важливим є протиставлення лінгвокогнітивних і лінгвокультурних концептів [Воркачєв 2002], де перші окреслюють рух від людини до культури, а останні – від культури до людини. Такі напрями руху значною мірою корелюють з підходами „від функції до форми” і „від форми до функції” у функційній лінгвістиці, де вихідними постають поняттєві категорії (І.І. Мещанінов, О.В. Бондарко, Н.О. Слюсарєва, І.Р. Вихованець та ін. [Загнітко 2009; Краснобаєва-Чорна 2009]).

Параметричність / непараметричність ментальних виявів протиставляє усі концепти змістово, де перші є універсальними, загальнолюдськими класифікаційними величинами типу *простір, час, кількість, якість* тощо, а непараметричні охоплюють предметно-змістові. Так, наприклад, свого часу І. Ньютон обґрунтував концепцію „істинного часу” – субстанційну концепцію часу, за якою: «Абсолютний, істинний, математичний час сам собою і за своєю сутністю, поза відношенням до чого-небудь зовнішнього, плине розмірено і по-іншому називається тривалістю» [Ньютон 1915: 30], а за реляційною концепцією, що розвивалась І. Кантом, викінченою ж постала в А. Ейнштейна, час є системою і для того, щоб «надати поняттю часу фізичний смисл, необхідні певні процеси, що уможливили б встановлення зв'язку між різними точками простору» [Ейнштейн 1966: 24], що у своїй цілісності і формує універсалью часу (загальнолюдський концепт *час*), пор. *Час рікою тече* і под. Ціннісний компонент таких концептів є адгерентний (не інгерентний (не внутрішньо притаманний), поняттєвий компонент виступає багатовимірним знанням про неспостережувані речі. Зводити такі концепти до ємності понять не можна (актуалізованим є розмежування поняття, образу і цінності, тоді перші – це параметричні концепти, а образи і цінності – непараметричні), швидше слід наголосити на перетворюваності (транслятованості) концепту (за С.Х. Ляпіним). У такому постулюванні концепт виступає точкою в мережі пізнання, що поєднує особистісні і культурно-громадські смисли, смислові сфери досвіду, різні знання та переживання. Подібне тлумачення об'єднує параметричні і непараметричні концепти. Лінгвокультурна особливість аналізованих концептів виявлювана в закономірностях конкретизації тих чи інших структурних величин у рамках певної культури, етносу, особливостях вияву в окремій мові (пор., наприклад, розгляд концепту *блазень* у російській, англійській і французькій культурно-мовних традиціях [Мороз 2010]; цей концепт корелює і водночас дистанціюється з концептом *дурень* з його міфологічною, ідейною, побутовою моделями [Бусурина 2003: 15-17]; їхнє дистанціювання зумовлене кількома чинниками, з-поміж яких суттєвим постає пізніша поява, формування і структурування концепту *блазень* з його особливостями оцінного, інтерпретативного шкалування).

Однією з найважливіших ознак категорійного статусу концептів виступає їхня антиномічність, бінарна опозиція як конститутивна ознака концепту. У параметричних концептів бінарності властива або уточнюваність, або конкретизація, або розширення тощо в діалектичному / логічному аспектах: *життя – смерть, воля – рабство* і под.

Непараметричні концепти, що охоплюють певні морально-естетичні принципи і настанови відповідної культури й етносу (пор., наприклад, домінування агентивності, пріоритет права в англослов'янському світі тощо), диференційовані на регулятивні (домінує в структурі акціологічно-ціннісний компонент: *щастя, щедрість, відвага* і под.) і нерегулятивні (переважає синкретично-ментальний вияв, концепти типу *здоров'я, мандрівка* та ін.). У складі концептів-регулятивів виділяють: телеонімні концепти – «вербалізовані смисли, що мають опертям духовну культуру і постають для людини сенсом життя» [Воркачєв 2003: 4], виявляючи особливості ментальності народу або окремої групи в його складі, див, наприклад, особливості вияву концепту *душа* в українському національно-мовному просторі [Скаб 2008]. У концептах-нерегулятивах також виявлювана національно-етнічна специфіка, але вона постає в них зв'язано: концепти типу *надія, заздрість, горе* тощо. За ступенем поширення концепти-регулятиви і концепти-нерегулятиви диференційовані на *універсальні (загальнолюдські)* (*істина, добро, час, краса* і под.), *етноспецифічні* (*доля, душа, печаль* [Вежбицкая 1996] та ін.), *конфесійнозумовлені* (*дух, традиція* і под.), *соціовластиві* (*вишуканість, інтелігентність* і т. ін.), *індивідуальні* (поширені в художніх, філософських, есеїстських текстах: *Нахабство – завжди зі мною; Нахабство – розлога надія* (Дж. Кардано).

Сучасне розуміння концепту, його структури, співвідношення з мовними одиницями має опертям тривалу традицію розгляду та аналізу мовних одиниць крізь призму логічних категорій і не може поставати в одну мить викінченим і довершеним. Незаперечним є факт спільності і відмінності тлумачення концепту в суто когнітивному і культурологічному аспектах, врахування низки ознак концепту за особливостями його вияву, змісту, структури, ступенем вербалізації, можливостями вербалізації / невербалізації, співвідношенням з усталеними моделями і стереотипами,

закономірностями регулярності, соціумної стратифікації і значущості та інше виявляють значущість і важливість перспектив опрацювання проблеми класифікаційних типологій концептів.

Література

Аошуан 2004: Аошуан, Т. Китайская картина мира: Язык, культура, ментальность [Текст] / Т. Аошуан. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – 240 с.

Арно, Лансло 1991: Арно, А., Лансло, К. Всеобщая рациональная грамматика (Грамматика Пор-Рояля) [Текст] / Пер. с фран. Ю.С. Маслова, Е.Д. Панфилова, М.В. Гординой. – Л. : Изд-во Ленинград. ун-та, 1991. – 128 с.

Бессонова 2002: Бессонова, О.Л. Оцінний тезаурус англійської мови: когнітивно-гендерний підхід : дис. ... д-ра філол. наук [Текст] / О.Л. Бессонова. – Донецьк, 2002. – 396 с.

Бирюков 2006: Бирюков, С. Формообразующие стратегии авангардного искусства в русской культуре XX века (Авангард: модули и векторы) [Текст] / С. Бирюков. – М.: Вест-Консалдинг, 2006. – 351 с.

Бодуэн де Куртенэ 1963: Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию [Текст] / И.А. Бодуэн де Куртенэ. – М. : Изд-во АН СССР, 1963. – Т.1 – 384 с.; Т.2 – 391 с.

Бусурина 2002: Бусурина, Е.В. Взгляд на культуруему дурак как на ключевое слово русской культуры [Текст] / Е.В. Бусурина // Современные подходы к интерпретации текста : материалы межвуз. конф. (С.-Пб., 13–14 мая 2002 г.). – СПб. : Академия гуманитарного образования, 2002. – С. 15-17.

Вежбицкая 2001: Вежбицкая, А. Понимание культур через посредство ключевых слов [Текст] / А. Вежбицкая. – М. : Школа «Языки славянских культур», 2001. – 407 с.

Волохина, Попова 2003: Волохина, Г.А., Попова, З.Д. Синтаксические концепты русского простого предложения [Текст] / Г.А. Волохина, З.Д. Попова. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 2003. – 194 с.

Воркачѳв 2004: Воркачѳв, С.Г. Счастье как лингвокультурный концепт [Текст] / С.Г. Воркачѳв. – М. : Гнозис, 2004. – 236 с.

Делѳз, Гваттари 1998: Делѳз, Ж., Гваттари, Ф. Что такое философия [Текст] / Ж. Делѳз, Ф. Гваттари. – СПб., 1998. – 196 с.

Демьянков 2001а: Демьянков, В.З. Понятие и концепт в художественной литературе и научном языке [Текст] / В.З. Демьянков // Вопросы филологии. – 2001. – № 1. – С. 35-47.

Демьянков 2001б: Демьянков, В.З. Лингвистическая интерпретация текста: универсальные и национальные (идиоэтнические) стратегии [Текст] / В.З. Демьянков // Факты и ценности: К 70-летию Юрия Сергеевича Степанова / Отв. ред. Е.С. Кубрякова, Т.Е. Янко. – М. : Языки славянской культуры, 2001. – С. 48-61.

Загнітко 2009: Загнітко, А. Шляхами слова : науково-популярне видання [Текст] / А. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2009. – 339 с.

Заза 2010: Заза, Ю.Я. Регістрові характеристики ситуації початку комунікативного контакту (на матеріалі української, чеської й арабської мов) [Текст] : автореф. ... канд. філол. наук / Донецький національний університет. – Донецьк, 2010. – 19с.

Залевская 2001: Залевская, А.А. Психолингвистический подход к проблеме концепта [Текст] / А.А. Залевская // Методологические проблемы когнитивной лингвистики : сб. науч. тр. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 2001. – С. 36-44.

Залевская 2005: Залевская, А.А. Психолингвистические исследования. Слово. Текст: Избранные труды [Текст] / А.А. Залевская. – М. : Гнозис, 2005. – 543 с.

Карасик 2004: Карасик, В. Языковой круг: личность, концепты, дискурс [Текст] / В. Карасик. – М. : Гнозис, 2004. – 390 с.

Карасик 2007: Карасик, В.И. Языковые ключи [Текст] / В.И. Карасик. – Волгоград : Парадигма, 2007. – 520 с.

Колесов 2004: Колесов, В.В. Язык и ментальность [Текст] / В.В. Колесов. – СПб. : Петербургское востоковедение, 2004. – 240 с.

Краснобаева-Чорна 2009: Краснобаева-Чорна, Ж.В. Сучасна концептологія : концепт життя в українській фраземіці [Текст] / Ж.В. Краснобаева-Чорна. – Донецьк : ДонНУ, 2009. – 201 с. – (Монографія).

Красных 2001: Красных, В.В. Основы психолингвистики и теории коммуникации : курс лекций [Текст] / В.В. Красных. – М. : ИТДГК «Гнозис», 2001. – 270 с.

Кубрякова 1996: Кубрякова, Е.С., Демьянков, В.З., Панкрац, Ю.Г., Лузина, Л.Г. Краткий словарь когнитивных терминов [Текст]

/ Под общей ред. Е.С. Кубряковой / Е.С. Кубрякова, В.З. Демьянков, Ю.Г. Панкрац, Л.Г. Лузина. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1996. – 246 с.

Лихачев 1997: Лихачев, Д.С. Концептосфера русского языка [Текст] / Д.С. Лихачев // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста: Антология. – М. : Academia, 1997. – С. 280-287.

Ляпин 1997а: Ляпин, С.Х. Концептология: к становлению подхода [Текст] / С.Х. Ляпин // Концепты. Научные труды Центроконцепта. – Вып.1. – Архангельск : Изд-во Помор. ун-та, 1997. – С.11-35.

Ляпин 1997б: Ляпин, С.Х. Концептологическая формула факта [Текст] / С.Х. Ляпин // Концепты. Научные труды Центроконцепта. – Вып. 2. – Архангельск : Изд-во Помор. ун-та, 1997. – С.5-71.

Макаров 2003: Макаров, М.Л. Основы теории дискурса [Текст] / М.Л. Макаров. – М. : Гнозис, 2003. – 280 с.

Матурана, Варела 2001: Матурана, У.Р., Варела, Ф.Х. Древо познания. Пер. с англ. [Текст] / У.Р. Матурана, Р.Х. Варела. – М. : Прогресс-Традиция, 2001. – 224 с.

Мороз 2010: Мороз, А.А. Концепт блазень у російській, англійській і французькій культурно-мовних традиціях (на матеріалі романів Ф.М. Достоевського „Брати Карамазови”, Д. Голсуорсі „Сага про Форсайтів” і О. Дюма „Графиня де Монсоро”) [Текст] : автореф. ... канд. філол. наук / А.А. Мороз. – Донецьк, 2010. – 20 с.

Ньютон 1915: Ньютон, И. Математические начала натуральной философии [Текст] / И. Ньютон. – Пг., 1915. – 267 с.

Палашевская 2001: Палашевская, И.В. Концепт «закон» в английской и русской лингвокультурах [Текст] : автореф. ... канд. филол. наук / И.В. Палашевская. – Волгоград, 2001. – 24 с.

Паскова 2004: Паскова, Н.А. Концепт «женщина» в текстах среднеанглийского периода (опыт семантической реконструкции на основе приведений Дж. Чосера) [Текст] : автореф. ... канд. филол. наук / Н.А. Паскова. – Иркутск, 2004. – 18 с.

Пинкер 2004: Пинкер, С. Язык как инстинкт. Пер. с англ. [Текст] / С. Пинкер. – М. : Едиториал УРСС, 2004. – 456 с.

Скаб 2008: Скаб, М.В. Закономірності концептуалізації та мовної категоризації сакральної сфери [Текст] / М.В. Скаб. – Чернівці : Рута, 2008. – 360 с. – (Монографія).

Соломоник 1995: Соломоник, А. Семиотика и лингвистика [Текст] / А. Соломоник. – М. : Молодая гвардия, 1995. –352 с.

Степанов 2003: Степанов, В.Н. Провокативный дискурс социально-культурной коммуникации [Текст] / В.Н. Степанов. – СПб. : Роза мира, 2003. – 263 с.

Степанов 1995: Степанов, Ю.С. Альтернативный мир. Дискурс. Факт и принцип Причинности / Ю.С. Степанов // Язык и наука конца 20 века: сб. статей. – М. : Рос. гос. гуманитар. ун-т, 1995. – С. 35-73.

Степанов 1997: Степанов, Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования [Текст] / Ю.С. Степанов. – М. : Школа «Языки русской культуры», 1997. – 824 с.

Степанов 2000: Степанов, Ю.С. Характеры народов в зеркале их собственных языков (Юбилейные заметки к 70-летию факультета иностранных языков Харьковского национального университета) [Текст] / Ю.С. Степанов // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна. – № 471. – 2000. – С. 250-254.

Степанов 2007а: Степанов, Ю.С. Концепты. Тонкая плёнка цивилизации [Текст] / Ю.С. Степанов. – М. : Языки славянских культур, 2007. – 248 с.

Степанов 2007б: Степанов, Ю.С. «Понятие», «Концепт», «Антиконцепт». Векторные явления в семантике [Текст] / Ю.С. Степанов // Концептуальный анализ языка: современные направления исследования : сб. науч. тр. – М. – Калуга : Эйдос, 2007. – С.19-26.

Степанова 2006: Степанова, Е.Д. Прагматические особенности коммуникативного акта «кредитный договор» в экономическом дискурсе (на материале английского и русского языков) [Текст] : автореф. дис. ... канд. филол. Наук / Е.Д. Степанова. – Иркутск, 2006. – 24 с.

Стернин 1996: Стернин, И.А. Русский речевой этикет [Текст] / И.А. Стернин. – Воронеж : Воронеж. обл. ин-т повышения квалификации и переподготовки работников образования, 1996. – 128 с.

Стернин 2001а: Стернин, И.А. Методика исследования структуры концепта [Текст] / И.А. Стернин // Методологические проблемы когнитивной лингвистики. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 2001. – С.58-65.

Стернин 2001б: Стернин, И.А. Введение в речевое воздействие [Текст] / И.А. Стернин. Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 2001. – 252 с.

Шульжук 2004: Шульжук, К.Ф. Синтаксис української мови [Текст] / К.Ф. Шульжук. – К. : ВЦ «Академія», 2004. – 408 с. – (Підручник).

Эйнштейн 1966: Эйнштейн, А. Собрание научных трудов [Текст] / А. Эйнштейн. – Т. 2. – М. : Изд-во иностр. лит-ры, 1966. – 542 с.

МОВНА СИТУАЦІЯ ↔ СОЦІОЛІНГВІСТИЧНИЙ ПОРТРЕТ: СТРУКТУРНО-І ФУНКЦІЙНО-ТИПОЛОГІЙНІ ВИЯВИ

У сучасній лінгвістиці статус соціолінгвістики, що протягом ХХ століття і початку ХХІ століття набула особливого розвою, її значущість у студіюваннях про мову і суспільство, напрями встановлення їхнього співвідношення важко переоцінити. Останнє мотивоване, поза всяким сумнівом, особливим навантаженням мови у формуванні суспільства, його структурації (пор. тезу про соціальну диференціацію мови [Орлов 1969б; Попок, Лагутов 1998]), постанні умовних соціальних груп (за віком, рівнем освіти, територією, фахом тощо) та послідовному існуванні цих відносно стійких соціальних угруповань. Усі такі і подібні студіювання, їхнє активне поглиблення зумовили необхідність витворення й усталення нового дослідницького апарату (див.: [Загнітко 2008: 139-155]), застосування інтегрованих методів, прийомів і методик соціальних, суспільних і лінгвістичних досліджень для розгляду і вивчення типових ситуацій мовленнєвого спілкування (особливо активно напрацьовуваних у періоди видозміни мапи державно-територіальних утворень), що уможливить напрацювання особливого типу граматик – ситуативних.

Мета аналізу – встановити диференційні, кваліфікативні і класифікаційні ознаки мовної ситуації і соціолінгвістичного портрета, схарактеризувати типологічні вияви мовної ситуації в сучасній Україні. Мета зумовлює розв'язання таких **завдань**:

1) встановити диференційні, кваліфікативні і класифікаційні ознаки мовної ситуації і соціолінгвістичного портрета з окресленням їхньої закріпленості; 2) з'ясувати співвідносність / неспіввідносність понять 'мовна ситуація' і 'соціолінгвістичний портрет'; 3) виявити основні типи мовних ситуацій і подати їхній розгляд в сучасній Україні. **Новизна** дослідження мотивована тим, що вперше розкривається корелятивність понять '*мовна ситуація*' і '*соціолінгвістичний портрет*', а теоретичне підґрунтя мотивоване поглибленням поняття '*мовна ситуація*' і '*соціолінгвістичний портрет*' та розкриттям їхніх диференційних, кваліфікативних і класифікаційних ознак. **Практичне значення**, запропоноване аналізом, мотивоване можливістю застосування його результатів у поглибленому вивченні мовної ситуації в різних регіонах України із використанням методу соціолінгвістичного портрета, а також використанням напрацювань у вишівській практиці у межах курсу із соціолінгвістики.

Поширеними й активно застосовуваними в соціолінгвістичних студіюваннях постають поняття '*мовної ситуації*' і поняття '*соціолінгвістичного портрета*'. Їхнє застосування не можна вважати повністю унормованим, тому що в низці досліджень можна зустріти і їхнє синонімічне тлумачення (див., наприклад, відомий науково-дослідний проект Інституту мовознавства РАН «Мови Росії : соціолінгвістичний портрет (кер. В. Михальченко), виконуваних у рамках Науково-дослідницького центру з національно-мовних відношень; «Соціолінгвістичний портрет регіону : програма і методика (на прикладі прикордонного північного регіону (тут мається на оці, насамперед, Баренцевий регіон – А.З.)) (кер. О. Іванищева), опрацьовуваного в Мурманському державному педагогічному університеті, де основними (ключовими) словами постають: соціолінгвістичний портрет, соціолінгвістичне розмаїття, комунікативна ситуація, мовна ситуація); і мовна ситуація в сучасній Європі, мовна ситуація в Білорусі (Ю. Коряков), мовна ситуація в Норвегії (Д. Ловерманн), мовна ситуація в Індії, мовна ситуація у Франції (Жак Ланг)); інколи до поняття '*мовна ситуація*' додають атрибути-кваліфікатори типу *унікальна, оригінальна, багатовимірна (унікальна мовна ситуація в Україні (В. Алексєєв) та ін.)*; і їхню послідовну диференціацію, де соціолінгвістичний портрет витлумачують як сукупність мовних

ситуацій (Д. Ловерманн та ін.) або ж мовну ситуацію визначають як сукупність соціолінгвістичних портретів (Ю. Коряков та ін.). За особливостями сучасного вжитку і поняттєво-термінологічного навантаження поняття *‘мовної ситуації’* і поняття *‘соціолінгвістичного портрета’* і наближені і водночас мають власні функційні площини вияву і науково-дослідницького навантаження, тобто вони є різними.

Соціолінгвістичний портрет прямо й опосередковано співвідноситься з мовною ситуацією. Для розуміння соціолінгвістичного портрета, його дефінітивно-поняттєвої ємності слід враховувати його макро- і мікрояви (пор.: [Орлов 1969а; Орлов 1969б]). Під першим можна розуміти мовний та соціальний ландшафт у їхній цілісності, швидше амальгамності тієї чи тієї держави, пор.: *соціолінгвістичний портрет Аргентини, соціолінгвістичний портрет Франції* та ін. Під останнім мається на оці соціолінгвістичний портрет певного індивідуума, тієї чи тієї корпоративної групи, де простежуваними й очевидними постають чітко окреслювані домінанти, пріоритети тощо (*соціолінгвістичний портрет сільського учителя (с. Новоукраїнка Мар’їнського району), соціолінгвістичний портрет футболіста (команда «Шахтар»); соціолінгвістичний портрет шостого класу ЗОШ № 17 м. Донецька; соціолінгвістичний портрет студентської групи спеціальності «Прикладна математика» (3 курс) математичного факультету Донецького національного університету* і под.).

Макровияв соціолінгвістичного портрета, певною мірою, корелює з поняттям мовної ситуації, але не тотожний їй. Поняття *‘мовної ситуації’* у своїй площині відбиває сукупність соціолінгвістичних портретів і власним дефінітивним опертям має: 1) наявність того чи того наддіалектного ідіома; 2) ступінь, інтенсивність і поле поширення самоідентифікації носіїв ідіома; 3) вияв єдиної етнічної спільноти, до якої належать носії певних ідіомів; 4) цілісність мовного континууму, де реалізовані акролект (найбільш наближений до літературної традиції різновид національної мови – усно-розмовна стихія тощо), мезолект (ті чи ті різновиди змішування, в українській традиції називають суржиком, в білоруській – трясанкою і под.), базілект (найбільш віддалені від літературно-нормативної стихії – територіальні, соціальні діалекти), тобто вертикального континууму (верхню позицію займає

літературна / офіційна, середню – мови міжгрупового неофіційного спілкування, а найнижчу – мови спілкування в сім'ї, з-поміж колег, друзів); 5) співвідношення першої (материнської) мови (first language), етнічної мови (наприклад, для мордвина мокшанської або ерзянської тощо), основної (домінувальної (primary language), якою найчастіше мовець спілкується) і додаткової (secondary language); 6) функційна повнота ідіом; 7) взаємозрозумілість ідіом тощо.

Для мовної ситуації характерною постає пряма і відносна кореляція з територією, оскільки її відповідні диференційні ознаки і напрями вияву можуть з різним ступенем інтенсивності виявлятися і за суто державними межами. Пряма кореляція мовної ситуації та державної території наявна в тому разі, коли певний різновид мовної ситуації чітко співвіднесений з державно-територіальним простором, а відносна зреалізована в тому разі, коли мовна ситуація тими чи тими ареалами, ізоглосами продовжує свій вияв у просторі інших держав, пор. вияв українського літературно-нормативного і діалектного компонента на території сучасних Словаччини, Угорщини, Польщі, Росії, Білорусі та ін. (див., наприклад [Орлов 1969а; Орлов 1969б]).

Аналіз мовної ситуації / мовних ситуацій повинен ґрунтуватися на відповідних даних, їхньому глибинному опрацюванні з урахуванням наявності / відсутності в анкетах відбиття усіх диференційних ознак мовної ситуації. Чим повніша, ємніша анкета, тим легше встановити диференційні, класифікаційні і кваліфікаційні параметри мовної ситуації, виявити її тип, тобто схарактеризувати «горизонтальний» і «вертикальний» різновиди мовної ситуації. Ґрунтовний розгляд функційного навантаження мови, її максимально силового простору на основі опитування уможливорює встановлення функційно тотожних / функційно нетотожних типів мовних ситуацій, більше того, визначення загальнодержавного мовного тла – одномовного, двомовного і більше мовного. Підтвердженням цього постає зреалізоване опитування в країнах Євпропейського Союзу. Так, за даними дослідження Eurobarometer «Europeans and their languages» (2005), здійсненого для вияву навантаження рідної мови як визначальної ознаки самоідентифікації мовців на основі опитування 28 694 осіб у 29 європейських країнах, встановлено, що більшість країн Європи є

мономовними і мононаціональними, де мова титульної нації є рідною для більшості населення:

Угорщина – 100%

Португалія – 100%

Греція – 99%

Кіпр – 98% (грецька)

Польща – 98%

Хорватія – 98%

Чехія – 98%

Данія – 97%

Мальта – 97%

(мальтійська,
англійська – 2%)

Австрія – 96%

Нідерланди – 96%

Італія – 95%

Румунія – 95%

Словенія – 95%

Швеція – 95% (хоча шведи складають тільки 80% населення, 15% – іммігранти та їхні нащадки)

Фінляндія – 94% (шведська – 5%)

Турція – 93%

Франція – 93%

Великобританія – 92%

Болгарія – 90%

Німеччина – 90%

Іспанія – 89% (каталонська рідна для 9%, галісійська – 5%, баскський – 1%)

Литва – 88% (литовці складають лише 82% населення)

Словаччина – 88%

Естонія – 82% (естонців лише 69% населення)

Люксембург – 77%

Латвія – 73% (латишів – 60% населення)

В усій панорамі сучасної Європи вирізняються тільки Ірландія (англійську рідною вважає 94% населення, ірландську – 11%) і Бельгія (голландську вважають рідною 56%, а французьку – 38%). Така мовна ситуація постає потенційно і сильною (у тривалій перспективі), і слабкою (у середньо- і короткотерміновій перспективі). Це мотивовано кількома чинниками, з-поміж яких показовим постає поширення тієї чи тієї мови на загальноєвропейському просторі. Так, найпоширенішою рідною мовою в Європейському Союзі є німецька (18%), менш поширеними постають англійська й італійська – по 13%, а 12% – охоплює французька. Як надалі розвиватиметься мовна ситуація в Європі досить важко сказати, але очевидно найпотужніша сила властива саме цим мовам.

Не менш суттєвим постає усталення принципів і закономірностей опису *мовних ситуацій* ↔ *мовленнєвих ситуацій*. Мовленнєва ситуація виявляє рівень одно- / дво- / більше мовного насичення мовної ситуації. Так, наприклад, у Білорусі «в основній мовній ситуації беруть участь дві мови: російська і білоруська зі своїми діалектами і мішане мовлення, або трясанка» [Коряков 2002: 48]. Активною постає участь двох мов і в Україні (на загальному тлі) – української та російської. Отже, можна розмежовувати основну мовну ситуацію і неосновну мовну ситуацію, що очевидно корелює з основним типом спілкування / неосновним типом спілкування.

Мовленнєва ситуація виявляє сильні і слабкі позиції загальної мовної ситуації та наявні перехідні площини. Єдність принципів опису, наприклад, мовленнєвих ситуацій можна забезпечити за умови, коли мовленнєву ситуацію розглядають як певним чином структурований об'єкт, що складається з кількох змінних: (1) мовець (відправник мовлення, адресант) та його соціальна роль; (2) слухач (адресат, отримувач мовлення); (3) відношення між адресантом та адресатом (офіційні ↔ нейтральні ↔ дружні); (4) тональність; (5) мета; (6) засіб (літературна мова, місцевий діалект, професійна «мова», соціально-груповий жаргон); (7) спосіб (контактний / дистантний, усний / писемний) [Крысин 1992: 96-106]. Аналіз мовленнєвої ситуації повинен враховувати соціолінгвістичний портрет кожного комуніканта з відповідними силовими мовними параметрами, участь / співучасть мовних кодів та витворення спільного мовно-інформативного і комунікативно навантаженого фонду.

Застосування заявленого поняттєво-термінологічного апарату уможливило встановлення класифікаційних, кваліфікаційних і диференційних параметрів мовної ситуації дозволяє вияв особливостей мовної ситуації в сучасній Україні. Соціолінгвістична ситуація в сучасній Україні, поза усяким сумнівом, неоднорівняна і нерівнорядна. Типологічні вияви мовної / соціолінгвістичної ситуації в сучасній Україні слід розглядати з простеженням її ретроспективи і перспективи, враховуючи низку а) лінгвістичних (генетичної близькості, походження тощо), б) функційної (внутрішньо- і зовнішньодержавного, внутрішньо- і зовнішньосупільного навантаження), в) соціолінгвістичних

(освітньо-культурних, гендерно-соціальних, сукупно територіального навантаження та інших вимірів), г) нормативних (генералізації норми, доступності, прийнятності, валідності і под., співвідношення усної і писемної норми, літературно-писемної традиції, значущості літератури на ідіомі у внутрішньо- і зовнішньомовному навантаженні).

У кваліфікаційних вимірах мовної ситуації суттєвим постає встановлення класифікаційних і диференційно-конститутивних ознак соціолінгвістичного портрета. З опертям на кваліфікаційні ознаки мовної ситуації можна напрацювати класифікаційну модель певних мовних ситуацій. Соціолінгвістичний портрет завжди має характер певного хронологічного зрізу і виявлюваний у трьох найбільш детермінованих параметрах – часовому, просторовому і подієво-особистісному. Для першого найсуттєвішим постає мовна характеристика корпоративної групи, окремого мовця, певної території та інше в тому чи тому часовому зрізі, для просторового параметру важливою є наявність окресленої території з відповідним навантаженням певної аналізованої мови (з урахуванням діалектного членування) / аналізованих мов, третій вимір соціолінгвістичного портрета охоплює параметризацію особистості щодо мовного вияву в тих чи тих для неї суттєвих / мало суттєвих / несуттєвих подіях. Це дозволяє схарактеризувати соціолінгвістичний портрет як цілісність, у межах якої легко з'ясувати соціальні (освіта, вік, культура, стать тощо) і лінгвальні (мова, вияв мовної норми, її генералізація, прийнятність мовної самоідентифікації тощо) виміри як окремої особистості, так і макро- / мікрогрупи, певного соціального / територіального угруповання (пор. навантаження гірничих професіоналізмів на Донеччині в різних соціально-вікових групах тощо; диференціювання соціальних груп на підставі спільності функційного навантаження загальномовної та вузько професійної лексики; розмежування говірок за територіальними та лінгвальними особливостями – українські східностепові слобожанські говірки, українські причорноморські степові говірки і под.). Це все буде синхронний зріз мовної ситуації, основу визначення якої складає соціолінгвістичний портрет.

Ретроспекція лінгвістичних чинників встановлення мовної ситуації, її кваліфікаційних і класифікаційних ознак умотивована

спектром активно опрацьовуваних у минулому і сьогодні проблем, зорієнтованих на встановлення генетичної спорідненості певних мов, наприклад, української і російської мов і навантаження української мови у формуванні цілісної території етносу, корелятивної з державно-територіальним виміром. Для з'ясування функційного навантаження української мови сьогодні особливо важливо врахувати множинність чинників, що в минулому впливали на статус української мови. Суттєвим постає і встановлення сукупності ідеологем, що впливають на свідомість мовців і зумовлюють / активізацію / пасивізацію мовної самоідентифікації, враховуючи не тільки загальнонаціональну самоідентифікацію, але й діалектно-територіальну / діалектно-соціальну (належність до подільських / південно-поліських та інших говірок і под.). Особливе навантаження в цьому вимірі мають планомірно утворені стійкі ідеологеми 1) про малопотужність української мови в інформаційному та науковому вимірах; 2) про сюрреалістичну насильницьку українізацію; 3) про гармонійний розвиток двох мов, що постають рідними, та багато інших. Більшість з цих ідеологем є такими, що постійно нав'язувані як аксіоматичні. Водночас слід наголосити, що вони позбавлені опертя на факти. Якщо поглянути на культурно-національний простір загалом, і освітній України зокрема, то легко в ньому виявити особливості навантаження двох найбільш функційно навантажених мов – української та російської. Так, наприклад, культурно-мистецькі запити російськомовних мовців задовольняють 30 російських, 36 двомовних (українсько-російських) та один українсько-російсько-єврейський театр, а з-поміж бібліотек – більш як 24 тис. масових та універсальних, сукупний фонд яких налічує понад 387 млн примірників книг і журналів, зокрема російською мовою – понад 240 млн. примірників (62%).

Станом на 1 січня 1997 року в Україні видавалося понад 1,3 тис. російськомовних газет і журналів, у тому числі 10 видань, засновниками яких є російські общини. Значна частина з них постійно отримують державну підтримку. Майже дві третини загального обсягу ефірного часу на теле- та радіоканалах зайняті передачами і фільмами, що транслюються російською мовою (усі дані почерпнуто з [Попок, Лагутов 1998: 6-9]). Якщо поглянути на загальну тенденцію задоволення освітнянських потреб в Україні у

співвідношенні з національним складом населення відповідної території, то легко виявити навантаження української та російської мов в освітньому просторі. Освітні потреби російськомовних мовців в Україні сьогодні забезпечують 2940 російськомовних шкіл (див.: Табл. 1). За даними ж 1996 року школи з російською мовою навчання склали 42,7% усіх шкіл України, не враховуючи двомовних, у вищих російською мовою навчалося 55,6% молоді.

Таблиця 1.

**Українська і російська мова в українському
освітньому просторі (1994 – 1996 рр.)**

Мова навчання роки	Українська			Російська		
	1994	1995	1996	1994	1995	1996
регіони						
Автономна Республіка Крим	0	0	0	536	546	561
Вінницька обл.	1048	1041	1032	3	3	3
Волинська обл.	831	835	824	1	1	1
Дніпропетровська обл.	567	573	575	102	108	119
Донецька обл.	117	118	128	832	827	767
Житомирська обл.	894	892	885	5	3	3
Закарпатська обл.	579	581	581	4	3	3
Запорізька обл.	311	310	312	203	205	215
Івано-Франківська обл.	717	723	727	1	1	1
Київська обл.	748	750	752	1	1	1
Кіровоградська обл.	561	560	556	20	20	19
Луганська обл.	181	183	179	490	501	511
Львівська обл.	1354	1363	1375	8	6	6
Миколаївська обл.	514	506	503	55	55	37
Одеська обл.	462	464	464	238	234	237
Полтавська обл.	932	918	905	10	11	9
Рівненська обл.	756	759	762	0	0	0
Сумська обл.	510	505	500	99	97	75
Тернопільська обл.	886	890	900	0	0	0
Харківська обл..	573	570	576	191	200	204
Херсонська обл.	418	417	418	45	45	48
Хмельницька обл.	1025	1024	1021	1	1	1
Черкаська обл.	656	658	658	1	1	1

Чернівецька обл.	312	319	372	4	4	4
Чернігівська обл.	764	768	767	6	5	5
м. Київ	107	139	164	23	23	25
м. Севастополь	0	0	0	63	64	64
Всього	15823	15867	15891	2942	2965	2940

Цікавим є порівняння загальнодержавного рівня навантаження української мови в культурному просторі та її силове поле в окремо визначеній території. Для цього можна проаналізувати динаміку щодо задоволення українськомовних потреб у Донеччині, наприклад, у книговиданні протягом 2006 – 2009 років (див.: Табл. 2), то очевидним постає збільшення обсягів друкованої російськомовної продукції.

Таблиця 2.

Динаміка українськомовних видань у Донецькій області

Видано	Роки			
	2006	2007	2008	2009
Усього назв, примірників	1500	925	1297	1182
Накладом, тис. прим.	300	3858	5238	6911
У т.ч. укр. м., назв	450	245	334	457
Накладом	1300	1562	1216	1802

У 2009 році книговидавничими підприємствами області підготовлено і видано 1182 найменування книг загальним накладом 6,9 млн. примірників, з них українською мовою – 457 найменувань (38,7% від загальної кількості видань книг) загальним накладом 1,8 млн. примірників, що дорівнює 26,1% від усього накладу виданих книг. Відповідно, російською мовою видано 701 найменування книг (59,3%) загальним накладом 5,1 млн. примірників, що охоплює 73,8% від усього накладу виданих книг. Іншими мовами – грецькою, англійською – 24 найменування (2,0%) загальним накладом 0,004 млн. примірників (0,1%).

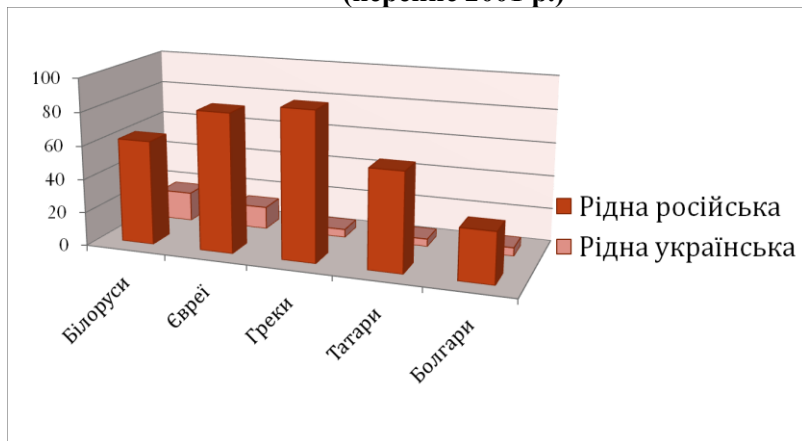
Такі спостереження є показовими і легко викривають безпідставність тверджень численних публікацій типу «багато наших співвітчизників – росіян, українців, представників інших національностей... багато з тих, хто є носієм російської духовності і культури, відчувають себе у своїй державі не зовсім впевнено – і лише тому, що в них рідна мова – російська, тому що країна ... називається Україна» (Филатов В. Забытый отец украинского языка / В. Филатов // Комерсантъ. – 2011. – март). Якщо треба щось гіперболізувати, а то й перекрутити, то в цьому разі це вчинено своєрідним чином: розхитаймо маятник, бо щось спокійно. У світовій практиці завжди визначальним постає адекватне задоволення національно-мовних потреб відповідно до запитів населення з урахуванням кількісних показників носіїв певної мови. Основу основ кожної держави, її мовної політики складає встановлення мовних пріоритетів: держава утверджується в цивілізаційному просторі через вияв особливостей мовної ситуації і функційного навантаження мовного компонента як державнотвірного чинника. Без таких пріоритетів неможлива побудова цілісної держави без витворення активних / пасивних відцентрових площин. Кількісні показники книговидавання російської книги (див.: Табл. 2), кількості російськомовних театрів, кількості навчальних закладів для задоволення потреб російськомовних мовців (див.: Табл. 1) відбивають іншу тенденцію – неадекватне задоволення потреб українськомовного населення.

Інколи виникає питання щодо умотивованості, значущості та й загалом потреби використання історичного дискурсу в характеристиці мовної ситуації. Такі сумніви є некоректними, оскільки для з'ясування сучасного силового поля української мови необхідно розкрити сукупність тих чинників, що зумовили такий сучасний стан української мови, її функційне навантаження та ін. Такий ретроспективний аналіз мовної ситуації, коли шар за шаром фіксуються відповідні навантаження української мови та межі її поширення (пор. навантаження української / староукраїнської мов в Українській Народній Республіці та ін.), розкриває етапи формування тих чи тих ідеологем, їхнє поширення, накопичування ними оцінної шкали, проникнення таких ідеологем у свідомість мовців та посилення / послаблення самоідентифікації мовців. Для мовної ситуації в сучасній Україні останнє вкрай необхідно, тому що

умотивовує особливості самоідентифікації національних меншин не з національною мовою, не з українською мовою, а з російською, визначаючи її як рідну (див.: Діаграму 1).

Діаграма 1.

**Вияв мовних характеристик національних меншин
(перепис 2001 р.)**

Такий стан визначуваний не тільки (і не настільки) сучасними пріоритетами, як сформованою ідеологемою минулого – «єдиний радянський народ», у сукупності і параметрах цінностей.

На загальному тлі кількісно-репрезентативних показників перепису 2001 року такі параметри є показовими, пор.: із 37 млн. 342 тисяч учасників перепису – це 77,8% (загальна кількість населення України на 5 грудня 2001 року складала 48 млн. 241 тисячу осіб) тільки 85,2 % українців вважають рідною українську, але із цієї кількості опитуваних 14,8% назвали рідною російську (див.: Діаграму 1). Це досить вагомий відсоток, якщо враховувати активну експансію останніми роками цінностей: а) минулої спільноти «єдиний радянський народ» (через усі ЗМІ, особливо телевізійні і комп'ютерно-мережеві); б) спільного інформаційно-технологічного і науково-проблемного простору; в) спільного віросповідання, де повинна бути тільки єдина сакральна слов'янська мова (*lingua sacra*), усі інші не придатні для розмови з Богом; г) спільних історичних періодів, етапів (так званий мотив «спільного пережитого» типу *громадянська війна (1918-1920 рр.)*, *колективізація*, *індустріалізація*, *Велика Вітчизняна війна та інші*,

сюди ж належить і *нова інтерпретація Голодомору*, який пройшли усі народи колишнього Радянського Союзу, а не тільки українці); г) спільних культурних здобутків і шедеврів (тому так активно нав'язувана ідея про те, що українською мовою нічого вартісного не створено) та ін.

Інколи дослідники йдуть ще далі і шукають витоки сучасних мовно-активних виявів у далекому минулому (концепція двох просторів в Україні – скіфського і полянського, згодом ця теза була посилена належністю земель до різних цивілізаційних вимірів і культурно-освітніх просторів (див.: Карта 1)). Так, в одному з такого типу досліджень можна знайти твердження: «...наявна чітко виражена лінія, що стійко межує Україну на зони домінування різних світоглядно-культурних переваг... Орест Субтельний наводить дані окремих етнолінгвістичних досліджень, внаслідок чого вперше було встановлено це межування, що ... історично сформувалося дуже давно... У квітні 2000 року Інститут соціології НАН України провів аналіз поширення української та російської мов в українській спільноті. В опитуванні, проведеному авторитетною фірмою «Соціс», взяло участь 1200 респондентів у віці від 18 років і старші.

Вибірка була репрезентативна і «горизонтально», і «вертикально» (тобто за віковою і статевою структурою, за регіонами тощо) для всього населення України (див.: Табл. 3 – А.3.). У результаті проведення цього дослідження було помічено, що, за даними перепису населення 1989 року, в Україні росіян нараховується 21%, а тих, хто рідною назвав для себе російську, – 33%. Соціологічні опитування засвідчили: ...у центрі уваги мовної проблеми в Україні постають, в основному, дві мови – українська та російська, тому що вони постають рідними для 98,6 % населення [Проекты 2001: 76]. ...Російськомовних виявилось більше в містах». Увесь запропонований аналіз зведено до не зовсім коректного констатування наявності лінії межування України за усіма культурно-освітніми і мовними цінностями (див.: Карту 1) і наголошення активної тенденції розширення російськомовного тла без визначення причин такої ситуації. Заявлену тенденцію особливо посилюють останнім часом, на що спрямовані майже усі ЗМІ та ін.

Таблиця 3.

Рідна мова респондентів

Мова	Показник у відсотках
Українська	60,2
Російська	38,4
Інша мова	1,3

Загальнодержавне мовно-силове поле засвідчує більше сукупне навантаження української (пор. вияв українськомовного навантаження в освітньому просторі (див.: Табл. 1)). Цікавими і важливими постають показники за «вертикальним» зрізом, де чітко окреслюваним є співвідношення силового поля мови щодо освітнього рівня і статусу респондента (див.: Табл. 4).

Таблиця 4.

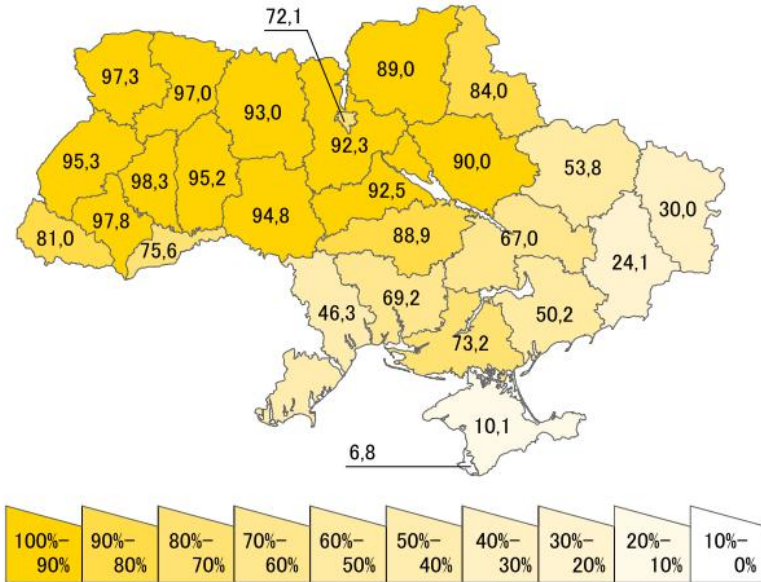
Вибір мови анкет респондентами різних освітніх груп
(у відсотках)

Опитування – квітень 2000 р.					Опитування – січень 2000 р.				
Мова анкети/ Освіта	Початкова/ Неповна середня	Загальна середня	Середня спеціальна	Незакінчена вища/ Вища	Початкова/ Неповна середня	Загальна середня	Середня спеціальна	Незакінчена вища	Вища
Українська мова	7,4	5,2	6,4	6,5	5,9	0,1	7,2	0,4	1,1
Російська мова	2,6	4,8	3,6	3,5	4,1	9,9	2,8	9,6	8,9

Якщо справді говорити про унікальність мовної ситуації в Україні, то насамперед слід мати нерівнопотужний вияв силового тла української та російської мов в усіх сферах сучасного суспільства – в опитуванні мовців, їхній самоідентифікації домінує українська, у книговидаванні, інформаційному просторі та інших –

російська. Для вияву тих чи тих сфер «присутності» мови та належного задоволення мовних потреб слід поглянути хоча б на окремі сфери суспільного життя, наприклад, у Донецькій області. Так, за даними Управління освіти і науки Донецької області в 2008 / 2009 навчальному році на території області працювало 1106 навчальних закладів середньої освіти із загальною кількістю учнів 344191. З українською мовою навчання – 741 навчальний заклад (67%), у яких навчалося 138802 учні (40,3% від загальної кількості учнів Донецької області). У 2009/2010 навчальному році на території області працювало 1099 навчальних закладів середньої освіти із загальною кількістю учнів – 340667 осіб. З українською мовою навчання з-поміж 750 навчальних закладів (68,2%), у яких навчається 147570 осіб (43,3% від загальної кількості дітей шкільного віку, що на 3 відсоткові пункти більше, аніж у 2008/2009 навчальному році). Безперечно, в українському мовному просторі чітко визначуваними є модифікації загального вияву мовної ситуації, де наявна активна взаємодія літературно-нормативної стихії з діалектною стихією (південно-західне, північне наріччя (з активнішим виявом у західнополіському (волинсько-поліському), середньополіському (правобережнополіському) менш виявлюваному в східнополіському (лівобережнополіському) (див.: Карта 1)). Тут особливо складна мовна ситуація, тому що, крім активного навантаження української мови в її повнотериторіальному, повногендерному і повносоціальному навантаженні, наявні вкраплення функціонування польської, російської та ін.).

Карта 1.

Українська мова як рідна в Україні за переписом
2001 з відсотками за областями(Згідно з даними Київського міжнародного інституту
соціології)

У південно-західному наріччі, на власне-українській території його вияву (воно також поширене і на землях Молдови, Румунії, Угорщини, Словаччини, Польщі) в межах усіх трьох діалектів: 1) волинсько-подільського (об'єднує волинський говір і подільський говір – поширені на тер. історичних Волині і Поділля); 2) галицько-буковинського (охоплює наддністрянський, покутсько-буковинський (надпрутський), гуцульський (східнокарпатський), надсянський говори (поширені на тер. історичних Галичини і Буковини); 3) карпатського (містить бойківський (північнокарпатський, або північнопідкарпатський), закарпатський (середньозакарпатський, підкарпатський, південнокарпатський), лемківський (західнокарпатський) говори) виявлювані неоднотипні особливості співвідношення літературно-нормативної і діалектної стихій, але основною специфікою постає активний вплив

діалектного масиву на мовно-літературну практику, а останнім часом навіть опрацьовувані технології навчання діалектному мовленню, на що зорієнтовані відповідні видання типу *граматика гуцульського говору*. Для південно-західного та північного наріччя, у межах їхнього поширення на власне-українських землях (територія Української Держави) характерним постає повноцінний вияв і максимальне силове навантаження для української мови в офіційній сфері – адміністративно-управлінські та виробничо-професійні відношення, та в неофіційній сфері – у межах сім'ї, побуту тощо. У неофіційній сфері літературно-нормативна практика може поступатися діалектній стихії в силу її «змонтованості» в тяглість традиції і под.

Південно-східне наріччя, що внутрішньо диференційоване на середньонадніпряньський (первинної формації), слобожанський та степовий (обидва є пізнішого утворення), постає відносно однорідним і в його межах більшої інтенсивності зазнає співвідношення української і російської мов, особливо в рамках двох останніх (див.: Карта 1). У цьому разі мало потужним виступає вплив рівновелика кореляція діалектної стихії і літературно-нормативної практики (на відміну від південно-західного і північного наріччя), оскільки легко простежувана домінація нормативного мовлення. Для південно-східного наріччя властивою є домінування української літературної мови в офіційній сфері з рівновеликим / нерівноважним королюванням російської мови, у неофіційній сфері українська мова здебільшого має значний силовий вияв, що може мотивуватися значним діалектним докільям (пор., наприклад, Слов'янський, Амвросіївський, Мар'їнський, Новосілівський райони Донецької області, Кодимський, Балтський, Котовський та інші райони Одеської області або ж околиці міст типу Амвросіївка, Котовськ та ін.).

Стверджувати ж наявність різних світоглядно-культурних переваг / домінацій з чітким межуванням на мапі України є не зовсім коректно. Подібно до поділу українського мовного простору на відповідні наріччя і мовна ситуація не постає однорідною в усій Україні, тому що в ній чітко простежувані силові лінії української мови в її активному співв'язі з діалектним масивом, а також силові лінії російської мови, але без опертя на територіальні діалекти, а тільки з крапленнями соціальних діалектів. Світоглядно-культурні

стереотипи в усьому просторі України є спільними, але так само їхнє силове поле постає варіативним.

Сучасна мовна ситуація в Україні є складною і в «горизонтальному» зрізі – залежно від території сила активного вияву мови суттєво варіюється – з повним правом виявлювані є асиметричні / симетричні відношення мов – української та російської і у «вертикальному» – залежно від соціально-освітнього і культурного рівня, що знову ж таки відбиває складність витворення усталеної мовної картини. Застосування методу соціолінгвістичного портретування уможливорює встановлення площин активної взаємодії і взаємозумовленості мов у межах територій і відповідних груп. Водночас розгляд мовної ситуації окреслює площини активного / напівактивного / пасивного співвідношення літературної мови і територіальних діалектів (див.: Карту 1), що особливо легко простежуване з українськомовним силовим полем. Вирішення будь-яких мовних проблем можливе тільки за умови фронтального вивчення мовної ситуації в Україні з послідовною характеристикою сфер активного / пасивного вияву навантаження мови і встановлення особливостей вияву співіснування мов, їхнього співвияву та ін. За твердженням Ю. Корякова, більша частина тих, хто розмовляє білоруською є носієм діалектного мовлення, більшість з них тієї чи тією мірою володіє діалектом білоруської мови [Коряков 2002: 51], уміння ж розмовляти літературною білоруською мовою в більшості її носіїв (до 50 років) напрацьовуване не в дитинстві у природному спілкуванні в сім'ї і на вулиці, а шляхом спеціального навчання: здебільшого – у школі, рідше – на відділеннях білорусистики у вишах, у 1990-1995 рр. на спеціальних мовних курсах для студентів, викладачів, службовців [Мечковская 1994: 312]. Для української мовної ситуації це показово для західноукраїнських, центральноукраїнських, північноукраїнських, меншою для східноукраїнських, південноукраїнських. Аж ніяк не можна вважати тезу Н. Б. Мечковської коректною, тому що і російському літературному мовленню навчають, не кажучи уже про французьке – у Франції, англійське – в Англії та ін.

Встановлення типу мовної ситуації з її кваліфікаційно-диференційними і класифікаційними параметрами має опертям застосування методу соціолінгвістичного портретування [Коряков 2002: 84-118], який дозволяє виявити найсуттєвіші часові,

просторові і подієво-особистісні параметри окремої мовної особистості, соціальної / корпоративної, територіальної групи, загальнодержавного простору. Соціолінгвістичне портретування з відповідними методиками застосування дає цілісний соціолінгвістичний портрет, сумарна кількість таких соціолінгвістичних портретів уможливує встановлення мовної ситуації, її типу. Метод соціолінгвістичного портрета є ефективним, оскільки сукупність наявних у ньому прийомів, методик і технологій гендерного, освітнього, вікового, статусного, рольового, ситуативно навантаженого / ситуативно нейтрального та ін. уможливує встановлення ступеня насичення тієї чи тієї території, того чи іншого корпоративного угруповання відповідними мовними / мовленнєвими стереотипами, уподобаннями, визначити особливості і закономірності мовного домінування тощо. Перспективним постає опрацювання загальнодержавної мовної ситуації з виявом хронологічних зрізів соціолінгвістичних портретів, встановленням активного / пасивного співвідношення різних мов у певному хронологічному, подієво-ситуативному просторі і визначенням «навантаження» тих чи тих ідеологем у відповідний період для функційного навантаження мови.

Література

Загнітко 2008: Загнітко, А. Соціолінгвістика : предметно-поняттєвий апарат [Текст] / А. Загнітко, І. Кудрейко // Донецький вісник Наукового товариства імені Шевченка. – Т. 22. – Донецьк : Український культурологічний центр, Східний видавничий дім, 2008. – С. 139-155.

Коряков 2002: Коряков, Ю.Б. Языковая ситуация в Белоруссии и типология языковых ситуаций [Текст]: дис. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.19 «Общее языкознание, социолінгвістика, психолінгвістика» / Ю. Б. Коряков. – М., 2002. – 129 с.

Крысин 1992: Крысин, Л.П. О перспективах социолінгвістических исследований в русистике [Текст] / Л. П. Крысин // Русистика. – 1992. – № 2. – С. 96-106.

Мечковская 1994: Мечковская, Н.Б. Языковая ситуация в Белларуси : Этические коллизии двуязычия [Текст] / Н. Б. Мечковский // Russian Linguistics. – Vol. 18. – 1994. – Рр. 309-321.

Мовна 2008: Мовна ситуація в Україні : між конфліктом і консенсусом [Текст]. – К. : ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2008. – 398 с.

Николаева 1991: Николаева, Т.М. «Социолингвистический портрет» и методы его описания [Текст] / Т. М. Николаева // Русский язык и современность. Проблемы и перспективы развития русистики. – Ч. 2. – М. : Наука, 1991.

Орлов 1969а: Орлов, Л.М. О социальной и стилистической дифференциации территориальных говоров [Текст] / Л. М. Орлов // Ученые записки Волгоградского педагогического института. – Вып. 2. – Волгоград, 1969а. – С. 120-135.

Орлов 1969б: Орлов, Л.М. Социальная и функционально-стилистическая дифференциация в современных русских территориальных говорах [Текст] : дис. д-ра ... филол. наук. – Волгоград, 1969б. – С. 101-115.

Попок, Лагутов 1998: Попок, А., Лагутов, Ю. Національно-культурні потреби росіян в Україні та українців в Росії [Текст] / А. Попок, Ю. Лагутов // Розбудова держави. – 1998. – № 9 / 10. – С. 6-11.

Проекты 2001: Проекты законов о языках – экспертный анализ [Текст]. – Изд. 2-ое, дополненное. – К., 2001. – 312 с.

КВАЛІФІКАЦІЙНІ ТА КЛАСИФІКАЦІЙНІ ОЗНАКИ БІЛІНГВІЗМУ: АСПЕКТИ, РІЗНОВИДИ, МЕТОДИ

Дослідження білінгвізму належить до актуальних проблем сучасної лінгвістики в силу активного поширення нерівнорядних його виявів та розширенні його функційного навантаження в різних сферах суспільства, а також формуванні площин активного / пасивного білінгвізму з різним спектром поширення в рамках національності, певних соціальних груп. Узагальнення поняттєво-термінологічних напрацювань у сфері білінгвізму уможливить напрацювання відповідних моделей їхнього прикладного застосування.

Метою аналізу постає встановлення кваліфікаційних і класифікаційних ознак білінгвізму з кваліфікуванням аспектів вивчення білінгвізму. Мета зумовлює необхідність розв'язання

відповідних завдань: 1) визначення характерологічних ознак білінгвізму; 2) розкриття співвідношення матричної і гостьової мов у білінгвізмі; 3) з'ясування аспектів вивчення білінгвізму; 4) встановлення основних різновидів білінгвізму; 5) характеристика методів, прийомів і методик дослідження білінгвізму.

Новизна аналізу визначається узагальненням теоретико-прикладних досліджень білінгвізму, розкриттям співвідношення білінгвізму з монологічним, полілінгвізмом, диглосією, мовою і мовленням, встановленням основних аспектів вивчення білінгвізму.

Теоретичне значення дослідження мотивоване обґрунтуванням характерологічних ознак білінгвізму та розкриттям функційного навантаження матричної і гостьової мов у білінгвізмі, характеристикою основних методів аналізу білінгвізму.

Теоретичні напрацювання умотивовують практичне значення пропонованого дослідження, що може бути використаним у соціолінгвістичних, лінгвокультурологічних, психолінгвістичних, соціологічних та інших студіях, а також у напрацюванні прикладних моделей формування білінгвальних умінь і навичок.

Білінгвізм (лат. *bi* – двох + *lingua* – мова) (**двомовність**) – у сучасній лінгвістиці має кілька тлумачень і кваліфікацій. Усталеними виступають широке розуміння білінгвізму і вузьке тлумачення білінгвізму. Перше ґрунтується на розумінні білінгвізму як соціолінгвістичної категорії, визначальним компонентом якої постає співіснування двох / трьох мов у суспільстві з їхнім адекватним навантаженням. Таке тлумачення охоплює розгляд білінгвізму як: 1) взаємодію двох або трьох мов у тому самому мовному колективі, мовному соціумі. У цьому просторі розмежовують білінгвізм як соціальне явище та білінгвізм як факт мовленнєвої діяльності мовця. Соціальний білінгвізм – це мовне явище. Білінгвізм як факт мовленнєвої діяльності мовця – вимір мовленнєво-комунікативної діяльності індивідуума; 2) вільне володіння двома мовами (діалектами) і здатність особи або групи осіб користуватись цими двома мовами для забезпечення комунікативних потреб; 3) реалізацію здатності користуватись почергово двома мовами і сама практика почергового спілкування двома мовами. Таке розуміння білінгвізму охоплює практику індивідуального або колективного використання двох мов у межах однієї державної чи соціальної спільноти у відповідних

комунікативних сферах. Широке тлумачення білінгвізму безпосередньо пов'язане з поняттями *мова, мовлення, спілкування*, з одного боку, з поняттями *диглосія, монолінгвізм, полілінгвізм*, з іншого. Зв'язок білінгвізму з **мовою** та **мовленням** визначується тим, що суспільство користується мовою як системою, що реалізується в мовленнєвих практиках. Білінгвізм ґрунтується на співіснуванні двох мов у суспільстві та відповідних мовленнєвих практиках носіїв мов. Людина або повністю засвоює одну і другу мовні системи, або ж одну засвоює повністю, а друга постає в згорнутому вигляді. Слід пам'ятати, що інколи друга мова може повністю витіснити першу, що зумовлює поступове звуження білінгвальних умінь та активізацію монолінгвальних.

Зв'язок білінгвізму з **диглосією** (грец. *διγλωσσία* – букв. *двомовність*) умотивований тим, що **диглосія** – це одночасне співіснування в суспільстві двох мов або двох різних форм однієї мови, що використовуються в різних функційних сферах. Білінгвізм відрізняється від диглосії, тому що остання як соціолінгвістичний феномен передбачає свідому оцінку мовцями своїх ідіомів за відповідною шкалою “високе – низьке”, “урочисте – буденне”. Складниками диглосії можуть виступати різні мови (наприклад, французька та російська у дворянському середовищі Росії в кінці XVIII ст.), різні форми однієї мови (літературна мова та діалект, пор.: класична арабська мова та місцеві арабські діалекти), різні мовні стилі (за “теорією трьох стилів”: книжний – розмовний). Термін диглосія упроваджено в практику американським лінгвістом Чарльзом Фергюсоном (1950-ті роки). У концепції вченого компонент диглосії з вищим престижем називається мовою (*H*) (від англійського *High* – *високий*), компонент з нижчим престижем – мовою (*L*) (від англійського *Low* – *низький*). Мова (*H*) виступає формалізованішою і використовується як офіційна, її вивчають у школі; мова (*L*) – менш формалізована і використовується у побутовому спілкуванні, пор.: англо-норманська (*H*) та староанглійська (*L*) мови у період норманського завоювання Англії; французька (*H*) та ельзаська (*L*) мови в Ельзасі (Франція).

Білінгвізм пов'язаний з **монолінгвізмом** – з одного боку, протиставлений йому, з іншого, його функційні вияви ґрунтуються на монолінгвізмі. Білінгвізм безпосередньо пов'язаний з полілінгвізмом, тому що останній передбачає функційний вияв у

суспільстві більше двох мов і вільне користування членами відповідної спільноти трьома і більше мовами. Без білінгвізму не може існувати полілінгвізм, але без полілінгвізму цілком вільно виявлюваний білінгвізм.

Активне опрацювання питань білінгвізму розпочалось у ХІХ ст. (І. Бодуен де Куртене, Г. Грюнбаум, О. Потебня, Г. Шухардт та інші). Найінтенсивніше його почали вивчати у ХХ ст. (В. Богородицький, Є. Поливанов, Л. Щерба та ін.). Особливий внесок у дослідження загальнопоняттєвого розуміння білінгвізму та окремих його виявів належить В. Сімовичу, І. Огієнку та ін. Свого часу О. Потебня стверджував, що необхідно якнайгрунтовніше вивчати рідну мову, на якій формуються найнеобхідніші мовленнєві здібності, психологічні аперцепції тощо. Розвитком його ідей постало розмежування абсолютного білінгвізму (однаково досконале володіння двома мовами) і денационального білінгвізму (масове оволодіння з дитячого віку другою мовою, що призводить до послаблення національно-мовних традицій). Чинниками, що сприяють свідомому збереженню позицій рідної мови за умов двомовного навчання, виступають: 1) розвиток рідної мови повинен випереджати вивчення другої / других мов за рахунок збільшення питомої ваги рідної мови під час навчання; 2) мова учнів має бути рідною для (більшості) вчителів, і вони мають гарно нею володіти. За О. Потебнею, друга мова психологічно змінює людину. Білінгвізм охоплює таку діяльність людини, за якої два мовні коди впливають на особистість.

Особливо ґрунтовні дослідження білінгвізму починаються в 70-ті роки ХХ ст., що пов'язано з концептуальними працями У. Вайнрайха. І. Огієнко, досліджуючи проблему білінгвізму, велику увагу зосереджував на знанні саме рідної мови. Щодо поведінки в білінгвальних умовах, науковець наголошував на тому, щоб: 1) шанувати чужу мову, але вимагати, щоб шанували і твою; 2) серед своїх у чужій країні розмовляти рідною мовою; 3) у чужинця розмовляти його мовою, але коли до тебе приходять чужинець, що розуміє твою мову, розмовляти із ним своєю рідною.

У другій половині ХХ – початку ХХІ ст. основні аспекти білінгвізму. опрацьовувалися низкою лінгвістів (В. Аврорін, Х. Багіроков, Ю. Дешерієв, Л. Масенко, Л. Нікольський, Я. Радевич-

Винницький, Л. Ставицька, О. Тараненко, О. Ткаченко, В. Труб, О. Швейцер, Н. Шумарова, В. Ярцева та ін.).

Білінгвізм опрацьовують у кількох аспектах: **лінгвістичному, психологічному, психолінгвістичному, когнітивному, соціологічному, соціолінгвістичному, педагогічному, філософському, культурологічному** та інших.

Лінгвістичний аспект вивчення білінгвізму передбачає: 1) аналіз співвідношення структур (та їхніх елементів) двох взаємопов'язаних мов; 2) дослідження специфіки функціонування мов у двомовному середовищі; 3) виявлення диференційних ознак кожної з мов, якими послуговуються на досліджуваній території, встановлення спільних і відмінних рис у фонетиці, морфології, синтаксисі тощо; 4) дослідження явищ транспозиції та інтерференції в кожній із співвикористовуваних мов. Аналіз співвідношення структур двох взаємопов'язаних і контактних мов має завданням глибинний і поверхневий розгляд співвідношення / неспіввідношення структурних особливостей таких мов і вияв структурних особливостей кожної з мов для використання у процесі навчання другій мові. Структурна взаємодія мов зумовлює зміни у функціонуванні певних мовних одиниць. Дослідження специфіки функціонування мов у двомовному середовищі кінцевою метою ставить завдання встановлення функційного навантаження кожної з мов і визначення особливостей функційного дублювання або ж взаємозаміни мов. На потреби білінгвізму суттєвою мірою зорієнтований вияв диференційних ознак кожної з мов, якими послуговуються на досліджуваній території, з'ясування спільних і відмінних рис у фонетиці, орфоєпії, морфології, синтаксисі для належного застосування у відповідних методиках навчання та уникнення відповідних помилок. Практичні вимоги білінгвізму зреалізуються в дослідженні явищ транспозиції та інтерференції в кожній зі співвикористовуваних мов та окреслення реальних і гіпотетичних меж транспозиції (перенесення функцій тих чи тих морфологічних, синтаксичних форм), інтерференції (семантичної, лексичної) для напрацювання моделей їхнього уникнення в гостьовій і матричній мовах.

Лінгвістичний аспект білінгвізм сконцентровує свою увагу на встановленні значущості внутрішніх (структурних) і зовнішніх (соціальних) чинників білінгвістичної взаємодії лексики та

визначенні спільного соціального субстрату обох мов. Застосування відповідних методів і методик уможлиблює розкриття розбіжностей у поширенні одиниць специфічного слововжитку з-поміж різних соціальних груп інформантів (жаргонізми, екзотизми тощо).

Психологічний аспект прогнозує вирішення таких основних питань: 1) дослідження механізмів мовленнєвої діяльності білінгвів; 2) аналіз виявів єдності мови і мислення за умов білінгвізму; 3) вивчення механізму виявлення явищ транспозиції та інтерференції на різних етапах засвоєння другої мови; 4) розгляд наявності / відсутності іншомовного мислення (людина мислить рідною мовою). Дослідження білінгвізму як двомовного мовлення у психологічному аспекті часто ґрунтується на моделі М.Ф. Гарета, опрацьованій як розвиток концепції В. Левелта, що містить три основні компоненти: 1) концептуалізатор (conceptualizer) – нелінгвістичні дословесні повідомлення; 2) формулятор (formulator) – трансформує цей зміст у лінгвістичне повідомлення; 3) артикулятор (artykulator) – витворює власне-зовнішнього мовлення. У цьому розрізі особливо важливим виступає встановлення психологічних основ перемикання кодів у білінгвальних ситуаціях, спонтанної та свідомої інтерференції. Білінгвальним мовленням у психологічному аспекті постає чергування активності двох мов з відповідним психологічним комфортом або дискомфортом. Переважною більшістю лексики білінгва є леми (lemma). Лема – це та частина лексичної інформації мовної одиниці, що охоплює семантичний, синтаксичний, інколи і морфологічний аспекти. Леми виступають джерелом базових даних для побудови поверхневих синтаксичних структур. Леми пов'язують поняття з граматичною функцією. Одним із визначальних складників психологічного розгляду білінгвізму постає тлумачення моделі породження мовлення. Остання є основою моделі рамки матричної мови, основними компонентами якої виступають: 1) різниця між матричною та гостьовою мовами; 2) відмінність між повнозначними і службовими морфемами. Матрична мова визначає морфосинтаксичну рамку у висловленнях з кодовими перемиканнями на ґрунті двох принципів: порядку морфем і службових морфем, що встановлюють порядок морфем і забезпечують речення синтаксично релевантними морфемами з обох мов, водночас обмежують роль гостьової мови у складі

речення. Ситуативно комунікативні моделі можуть сильно або слабо активізувати присутність гостьової мови, що зумовлює більшу або меншу частотність тих чи тих перемикань гостьової мови. У конструюванні рамки з компонентів обох мов усі основні лінгвістичні операції визначувані матричною мовою, тобто матрична мова встановлює порядок морфем і виявляє синтаксично релевантні системні морфеми. Суттєвими постають у моделі матричної мови: а) рамка (структура, що передує поверхневій реалізації речення); б) лема (абстракція, що не виступає у поверхневій структурі, але зумовлює появу в них лексем). Модель матричної мови уможливує вирішення таких завдань у теорії білінгвізму: 1) передбачити форму висловлень з перемиканням кодів для встановлення, які висловлення з перемиканням кодів оформлені правильно, а які – неправильно; 2) запропонувати пояснення відмінностям у появі морфем матричної мови і гостьової мови у внутрішньо фразових перемиканнях кодів за допомогою моделі мовленневопродукування. Сама модель рамки матричної мови ґрунтується на психолінгвістичних дослідженнях, особливо – на аналізі мовленневих помилок, а також окремих різновидів афазії.

Інколи вважають, що повністю еквівалентне володіння двома мовами неможливе. Тому обґрунтування **абсолютного** білінгвізму, що ґрунтується на ідентичному володінні мовами в усіх ситуаціях спілкування, є дещо умовним. Умотивовано це тим, що набутий досвід за допомогою однієї мови, обов'язково відрізняється від досвіду, засвоєного шляхом вживання іншої мови. Використання мов часто залежить від ситуації спілкування. Підтвердженням цього може бути надання переваги одній мові в умовах освіти, науки, а в емоційних життєвих ситуаціях – іншій. Це певною мірою суперечить усталеним уявленням психологічної природи білінгвізму. З позицій психологічних механізмів мовленнево-мисленнєвої діяльності слід говорити про різні засоби вербалізації емоцій, особливості вираження різними мовами. У межах психологічного аспекту білінгвізму інколи досліджують у рамках **діяльнісного підходу**, що передбачає розгляд білінгвізму в розрізі функціонування мовленнєвої діяльності активного суб'єкта. Це дозволяє диференціювати різні функційні навантаження білінгвальних умінь у відповідних комунікативних ситуаціях. Діяльнісний підхід до розгляду білінгвізму в сучасній лінгвістиці

значною мірою домінує, тому що він охоплює закономірності освоєння дійсності суб'єктом пізнання і визначення функційного навантаження мов у відповідних ситуаціях спілкування. Діяльнісний підхід уможливує встановлення кроків та етапів мовленнєвої діяльності людини, зокрема і в процесі оволодіння іноземною мовою. Дослідження **продуктивного (породжувального)** білінгвізму ґрунтується на тому, що основу білінгвізму становлять спільні мовні механізми – рідної та іншої мови. Перемикання мовних кодів відбувається тому, що такі коди ізоморфні: основу їхньої структури становлять спільні принципи. Особливе значення має встановлення двох аспектів: 1) визначення тих мовленнєвих механізмів і процесів, що умотивовують процес мовленнєвої діяльності людини безвідносно до використовуваної в цьому контексті мови; 2) з'ясування специфіки оволодіння мовами, що постають універсальними для рідної мови й іншої мови. У тлумаченні білінгвізму часто мають підґрунтям теорію потрійності мовних явищ: 1) мовленнєва діяльність, виявлювана у процесах говоріння і розуміння; 2) мовні системи (результати розуміння в конкретну епоху розвитку суспільства, що зафіксовані у граматиках, словниках); 3) мовний матеріал (сукупність усього продукованого мовною спільнотою). Мовленнєва діяльність людини – це складний механізм людини, який можна витлумачувати як мовленнєву організацію індивіда. У теорії білінгвізму мовленнєва організація визначає мовленнєву діяльність та її вияви у мовному матеріалі та мовних системах. Саме тому мовленнєву організацію в білінгвізмі можна кваліфікувати як універсальний механізм оволодіння мовою, тому що він не залежить від рівневих особливостей матричної мови – лексичних, морфологічних, синтаксичних та інших. Оволодіння будь-якою мовою – це оволодіння мовленнєвою діяльністю. Тому теорія білінгвізму, формування білінгвальних умінь повинні ґрунтуватися на загальних закономірностях мовленнєвої діяльності людини.

Психолінгвістичний аспект розгляду білінгвізму постає через активне використання концепцій рамки моделі матричної мови, моделі гостьової мови, мовленнєвих помилок тощо. Мовленнєві помилки наявні на мовних ярусах. 3-поміж фонетичних помилок релевантними для моделі рамки матричної мови є “сплутування / змішування звуків”, а 3-поміж лексичних – бленди,

субституції, взаємозаміни, для морфології – суттєвим є “морфологічне дублювання”, тобто одна основа (з гостьової мови, а не матричної мови) має афікси і з гостьової мови, і з матричної мови (пор. постійне переміщення показників множини іменникового числа в українсько-російському та російсько-українському білінгвізмі і под.).

Дослідження білінгвізму в **когнітивному аспекті** передбачає його аналіз у контексті репрезентації знань людини. Білінгвізм відбиває специфіку її індивідуальної когнітивної і мовної картини світу, уможливує простеження рівнів картин світу та встановлення специфіки концептуалізації і категоризації світу обома мовами. Особливо актуальним виступає встановлення специфіки мовленнєво-мисленнєвих механізмів, закономірностей перемикання кодів у моделі рамки матричної мови і гостьової мови з виявом перелічення параметрів концептів, ознак категорій однієї мовної системи в іншу, зазвичай, матричної мови в гостьову.

Когнітивний аспект вивчення білінгвізму ґрунтується на дослідженні особливостей формування і функціонування когнітивних структур у свідомості білінгвів, тому що свідомість виступає цінністю індивідуума. Тут важливим є розмежування “природженості” механізму мовної здібності і “набутої” мисленнєвої здібності, з яким пов’язане поняття мовної здібності. Здібність – потенційна готовність носіїв мови до розуміння і витворення мовлення. З останніми корелює поняття компетенції, що передбачає знання певних неусвідомлюваних / усвідомлюваних мовних правил та уміння користуватися ними в конкретній комунікативній ситуації. Для когнітивного аспекту білінгвізму важливим є розмежування понять *мовна компетенція* і *використання мови*. Мовна здібність – це когнітивна система (компонент свідомості-розуму людини). Формування білінгвальних умінь ґрунтується на мовній здібності. Мовна компетенція – засвоєння, усвідомлення мовних норм, що склалися історично в фонетиці, лексиці, граматиці, орфоєпії, семантиці, стилістиці та уміння індивідуума належним чином використовувати набуті знання і сформовані уміння. Мовна компетенція охоплює низку особливих здібностей, умінь, навичок, стратегій і тактик мовної поведінки, настанов для успішної реалізації мовленнєвої діяльності в конкретних умовах спілкування. Наявна певна основа

інтелектуальних дій, що забезпечують перехід від авербальної знакової діяльності до вербальної. Етапність руху від *думки до слова* у процесі породження висловлення уможливує встановлення глибинних структур матричної мови, що можуть застосовуватися в опрацюванні гостьової мови. Особливо важливим є перехід від глибинної структури до поверхневої. Поверхнева структура – це кінцеве оформлення висловлення в граматичних і фонетичних планах матричною або гостьовою мовами. Актуальною є проблема взаємовпливу механізмів породження мовлення рідною мовою і механізмів породження мовлення мовою, що вивчається. Мисленню гостьовою мовою притаманна специфіка в порівнянні з “мисленням матричною мовою”. На ґрунті мовної компетенції виявляється мовленнєва компетенція, що постає як уміння адекватно користуватися мовою в конкретних ситуаціях (висловлювати власні думки, бажання, наміри, прохання), використовувати для цього мовні і позамовні засоби мовлення (міміка, жести, рухи, інтонація). Мовна компетенція є ґрунтом використання мови в усіх можливих ситуаціях з адекватним вираженням думки і почуттів.

Оволодіння концептом, його структурою і змістовим наповненням в індивідуума відбувається тільки на ґрунті наявного в нього асоціативно-аперцептивного мислення. Білінгв – це індивідуум з особливою мовною конфігурацією, що формується під впливом двох співвиявлюваних мов. У структури свідомості білінгва активно втручається іншокультурна концептуалізація дійсності. Важливим постає встановлення процесу формування інваріантного образу світу в білінгва другою мовою, активізація окремих його компонентів.

У **соціологічному аспекті** білінгвізм вивчають через: 1) вияв комунікативних функцій кожної з мов, якими послуговується мовна спільнота; 2) аналіз соціального престижу мови як результату поширення геокомунікативної і геополітичної сфери функціонування досліджуваної мови; 3) вивчення інструментальної цінності мови для кожного з мовців, які нею послуговуються; 4) дослідження мовної політики країни; 5) розгляд значущості мови у певному суспільстві як складника національної культури. Наявні певні розбіжності в поширенні мовних одиниць з-поміж різних соціальних (корпоративних) груп. Тому важливим постає встановлення комунікативних функцій кожної з мов, поширених на

тій самій території, і визначення ознак домінування однієї з них у відповідних функціях. Останнє прямо корелює з проблемою престижності мови і в загальнонаціональному просторі і в рамках певного покоління (генерації), окремої території (так, наприклад, з-поміж молодшого покоління Нижньої Лужиці (Федеральна земля Бранденбург (Федеративна Республіка Німеччина)) досить низьким є статус нижньолужицької мови, що засвідчує її частковогенераційний статус). Соціальний престиж мов можна встановити через аналіз освітнього рівня різних соціальних груп і поширення / непоширення в цих групах, а також шляхом розкриття функційного навантаження мов у комплексі соціально-мовних потреб тих чи тих корпоративних утворень. Соціологічний аспект білінгвізм сконцентровує увагу на дослідженні мовної політики держави, визначенні її пріоритетів і ціннісних орієнтацій, спрямування на формування паритетності мов чи витворення повного домінування однієї з мов. Розгляд білінгвізму зорієнтований також на з'ясування навантаження мови у спільноті як складника національної культури. Соціологічний аспект білінгвізму повинен враховувати активні вияви різних чинників – кожного окремо і їхню сукупність: демографічних, етнічних, конфесійних, історичних, а також особливості розселення людей, їхню кількість. Не менше значення відіграють традиції відповідного регіону.

Соціолінгвістичний аспект розгляду білінгвізму поєднує в собі ознаки соціологічного і лінгвістичного дослідження білінгвізму. Цей аспект уможлиблює диференціювання рівнів поширення білінгвізму, встановлення площин активного і пасивного білінгвізму з послідовним з'ясуванням соціолінгвістичного статусу мов, охоплення білінгвальними уміннями національно-державного простору та виявом поширення білінгвізму з-поміж прошарків суспільства і розмежування загальногенераційного і частковогенераційного білінгвізму, загальнонаціонального і частковонаціонального білінгвізму. Застосування відповідних методів і методик уможлиблює вияв загальної мовної ситуації та її наповнення в окремих адміністративно-територіальних утвореннях, укладання цілісного соціолінгвістичного портрета того чи того населеного пункту, регіону і країни загалом, прогнозування мовної політики. Суттєвим виступає вивчення питання соціальної

диференціації мови на усіх ярусах її структури, характер багатоаспектних взаємодії і взаємозв'язку між мовними і соціальними структурами. Аналіз білінгвізму в соціолінгвістичному аспекті ґрунтується на тому, що структура соціальної диференціації мови багатовимірна й охоплює стратифікаційну диференціацію, зумовлену нерівнорядністю (багатовимірністю) структури, і ситуативну диференціацію, зумовлену різноманіттям соціальних ситуацій. Функційне навантаження білінгвізму мотивоване соціальністю і ситуативністю, тому соціолінгвістичне обстеження білінгвізму передбачає сумарне обстеження його соціального і ситуативного навантаження й укладання цілісної мапи білінгвізму.

Знаковим постає встановлення контактних сфер активного / пасивного білінгвізму та співвіднесення функційного навантаження мов з визначеними державою й адміністративно-територіальними органами мовно-ціннісних пріоритетів, надання одній з мов певних переваг.

Педагогічний аспект білінгвізму ґрунтується на:

1) опрацюванні найраціональніших методів вивчення процесів оволодіння двомовністю; 2) з'ясуванні методів навчання двомовності. Педагогічний аспект білінгвізму повинен враховувати особливості побудови оптимальних моделей навчання індивідуумів гостьовій мові з урахуванням набутих знань і сформованих умінь матричної мови. На ґрунті цих моделей опрацьовуються напрями моделювання монологічного і діалогічного мовлення, опрацювання системи вправ, формування в дітей, школярів та інших вікових груп умінь та навичок спілкування другою (гостьовою) мовою. Важливим є встановлення методів, прийомів і методик, що можуть бути використані як найоптимальніші для вивчення другої мови з опертям на матричну мову, можливе застосування експериментальних методик. У навчанні другій мові важливим виступає формування комунікативної настанови мовця, встановлення ступеня емоційної насиченості його мовлення, з'ясування статусного співвідношення реплік. Навчання діалогічному мовленню передбачає насамперед напрацювання в них навичок почергового висловлення реплік-стимулів і реплік-реакцій, що утворюють діалогічну єдність. Для методичної мети укладаються списки типів і видів реплік, засвоєння яких формує навички найпростішого обміну інформацією. Педагогічний аспект

білінгвізму передбачає встановлення оптимальних прийомів спрощення й полегшення процесу спілкування для належного використання лаконічності, еліпсованості висловлень, інтонування висловлень, засвоєння модальних та експресивних засобів мови. Використання належних методів, прийомів і методик вивчення другої (гостьової) мови повинно ґрунтуватися на відповідному знанні механізмів породження мовлення рідною і другою мовою, що уможлиблює формування навичок лінійного породження висловлення.

Опрацювання білінгвізму у **філософському аспекті** охоплює з'ясування гносеологічних чинників формування білінгвального простору та визначення впливу останнього на особистість, з простеженням свідомих і позасвідомих компонентів. Особливої активності філософський аспект вивчення білінгвізму набув у зв'язку з поширенням біхевіористських і необіхевіористських концепцій, коли в центрі дослідження постало вивчення не самої людини, а її поведінки, і розуміння особистості як усього того, про що вона думає. Людина – це істота, яка реагує, навчається; вона запрограмована на певні дії, вчинки, реакції, поведінку та ін. Через маніпуляції зовнішніх стимулів можна сформуванати в людини різні риси поведінки. Тому важливим постає аналіз зв'язку “ситуація ↔ реакція” з відповідними ознаками: 1) вихідний пункт – проблемна ситуація; 2) організм протиставлений їй як ціле; 3) людина активно діє у пошуках вибору; 4) навчається шляхом вправ. Філософське осмислення усіх цих ознак і встановлення функційного розв'язання проблемної ситуації в необхідності вивчення другої (гостьової) мови, протиставлення себе як цілісної особистості мовному дуалізму та характеристика можливих шляхів вибору. Вияв компонентів впливу на особистість, яка повністю залежить від власного середовища, та напрацювання моделей передбачення наслідків своєї поведінки виступають основними завданнями філософського аспекту білінгвізму, особливо через призму відомих різновидів поведінки (перцептивної, захисної, індуктивної, усталеної, утилітарної, рольової, сценарної, моделювальної, урівноважувальної, звільнювальної, атрибутивної, експресивної, автономної, стверджувальної, дослідницької, емпатичної (загалом шістнадцяти)) та їхньої участі в білінгвальних умовах, впливу однієї мовної свідомості на іншу та витворення підсвідомої сфери

вербально-невербальної взаємодії. У філософському аспекті білінгвізм також розглядається з опертям на розуміння мови як визначального націтворчого (мова як основний компонент творення нації) чинника.

Культурологічний аспект дослідження білінгвізму спрямований на встановлення статусної ролі білінгвізму в загальнонаціональному просторі та окреслення параметрів спільного і відмінного маркування культурологічного змісту у матричній мові і гостьовій мові, визначення “культурного” змісту лексем та їхнє співвідношення / неспіввідношення в білінгвальному просторі. Визначальною тезою культурологічного аспекту білінгвізму є теза Мартіна Гайдеггера: “мова – оселя буття”: щоб подія стала явищем культури, вона повинна бути виражена в тексті. Вираження події в культурі опосередковане мовою, де кожна мова має власний інвентар реалізації пізнаного й осмисленого. Культурний простір індивіда вербалізований і через ословеснення він пізнає загальнолюдські і загальнонаціональні цінності. Культурологічний аспект аналізу білінгвізму безпосередньо корелює з **лінгвокультурологічним**. Лінгвокультурологію витлумачують як дисципліну, що вивчає втілені в живу природну національну мову матеріальну і духовну культури, і це втілення постійно виявляється у формуванні і функціонуванні національно-мовної картини світу. Основним об’єктом лінгвокультурології виступає взаємозв’язок і взаємодія мови і культури, а предметом – національні форми екзистенції суспільства, відтворювані в системі мовної комунікації. Теорія білінгвізму максимально враховує навантаження слова як лінгвокультуреми (слово в його національно-культурних контекстах і навантаженнях) і повний збіг або абсолютна розбіжність останньої в матричній та гостьовій мові. У лінгвокультурології велике силове навантаження має теорія Едварда Сепіра та Бенджаміна Лі Уорфа (Уорта), гіпотеза лінгвістичної відносності, за якою структура мови визначає мислення і спосіб пізнання дійсності. Культурологічний / лінгвокультурологічний аспект вивчення білінгвізму сконцентровує увагу на різних способах подання знань про довкілля матричною і гостьовою мовами, встановлення мовно-ярусної специфіки обох мов, виявлення лінгвокультурологічних особливостей мовленнєвої діяльності, мовленнєвої поведінки, співвідношення значення слова з його

енциклопедичним наповненням і відповідними конотаціями. Застосування методів і методик лінгвокультурологічного вивчення білінгвізму уможлиблює вияв реальних тенденцій формування бікультурної людини.

3-поміж основних чинників, що виступають взаємопов'язаними і взаємозумовленими, виникнення та розвитку білінгвізму слід виділити: 1) розвиток суспільства і розвиток економічних, політичних, науково-культурних, побутових зв'язків між мовними спільнотами, які користуються різними мовами; 2) територіальна близькість, що сприяє міграційним процесам; 3) суспільні функції кожної зі співвиявлюваних мов, сфери їхнього використання.

Білінгвізм – це практика альтернативного використання двох мов, що постало наслідком цивілізованого або волонтаристсько спрямованого (детермінованого) взаємовпливу чи спрямованого впливу мов (ширше культур). Умови білінгвізму завжди виступають детермінантами мовленнєво-мисленнєвої активності мовців.

У сучасній лінгвістиці поняття білінгвізму вживане у двох значеннях – у **вузькому** та **широкому**.

У **вузькому значенні** білінгвізму – більшою чи меншою мірою вільне володіння двома мовами: рідною і нерідною; у **широкому значенні** – відносно володіння другою мовою, здатність користуватися нею в певних сферах спілкування. Мінімальним рівнем (порогом) володіння другою мовою виступає рівень, достатній для виконання індивідом мовленнєвих дій. У процесі таких дій реалізуються найнеобхідніші функції другої мови.

За **рівнем вияву білінгвальних умінь** слід розмежовувати **справжній** і **несправжній (псевдо)** білінгвізм. **Справжній** білінгвізм передбачає майже однакове вільне активне володіння двома і більше мовами. Такий білінгвізм виявлюваний тільки тоді, коли ступінь володіння другою мовою наближений до ступеня володіння першою. **Несправжній** білінгвізм – це нав'язування спільноті ідеї про вільне володіння членами цієї спільноти двома мовами, в реальності ж наявне повне домінування однієї зі значним відсотком осіб, які не володіють другою мовою.

За **умовами засвоєння та ознакою спонтанності формування білінгвальних умінь** білінгвізм поділяється на **природний** і **штучний**. Таке розмежування білінгвізму є

психологічним або психолінгвістичним. Перша з мов білінгва може бути домінантною (основною) і на її основі засвоюється інша спонтанно через різноманітні засоби комунікації – мову засобів масової інформації, різноманітні повсякденні мовні практики. Таким є **природний (побутовий) білінгвізм**. Він постає без задалегідь визначеної комунікативної настанови на становлення відповідного білінгвального уміння. Усвідомлення сукупності особливостей мовної системи другої мови може не відбуватися. **Білінгвізм природний** – засвоєння другої (чужої) мови відбувається у процесі активного безпосереднього спілкування з носіями цієї мови. **Штучний білінгвізм** передбачає чітко окреслену комунікативну настанову на активне і свідоме формування білінгвального уміння. У цьому разі індивід вивчає другу мову, докладаючи вольові зусилля із застосуванням спеціальних методів, прийомів, методик. За **білінгвізму штучного** засвоєння другої (чужої) мови відбувається в процесі її вивчення дидактичним шляхом. Білінгвізм штучний, зазвичай, – результат шкільного (вишівського тощо) вивчення іноземних мов.

За **особливостями вікового періоду** білінгвізм поділяється на **ранній і пізній**. Перший різновид білінгвізму умотивований перебуванням і життєдіяльністю у двомовному культурному середовищі, коли білінгвальні уміння засвоюються в найбільш ранньому віці. Формування **пізнього** білінгвізму відбувається у більш пізньому віці, коли засвоєння другої мови відбувається тільки після засвоєння рідної мови.

За **кількістю мовленнєвих дій та ступенем володіння мовами** диференціюють білінгвізм на **рецептивний, репродуктивний і продуктивний**. **Рецептивний (сприймальний) білінгвізм** ґрунтується на задоволенні приблизним володінням іноземною (іншою) мовою, коли людина майже не говорить і не пише цією мовою, а задовольняє тільки елементарні потреби комунікації. **Репродуктивний (відтворювальний) білінгвізм** відбиває можливість білінгва не лише сприймати (переказувати) тексти іноземної мови, але і відтворювати сприйняте – прочитане і почуте. За **продуктивного (породжувального) білінгвізму** білінгв розуміє і продукує іншомовні тексти, породжує їх, більш-менш вільно розмовляє, пише тексти, породжує їх. Вивчення продуктивного білінгвізму має опертям те, що підгрунтя будь-якої

двомовності становлять мовленнєві механізми матричної мови, але під час білінгвізму вони уможливають оволодіння двома мовними системами. Для білінгвізму суттєвим є 1) визначення особливостей оволодіння мовами, що постають спільними і для матричної мови, і для гостьової мови; 2) характеристика тих мовленнєвих механізмів та процесів, що умотивовують процес мовленнєвої діяльності людини безвідносно до використовуваної у відповідному контексті.

За **територіальним чинником** білінгвізм поділяється на **контактний** і **неконтактний**. **Білінгвізм контактний** – такий вияв білінгвізму, за якого між носіями різних мов і культур у білінгвальному колективі існує природний контакт, тобто білінгв підтримує регулярні зв'язки з носіями рідної і чужої мови та культури. Це особливо постає реальним у разі активних контактів в умовах іншомовного оточення (пор.: ситуацію в нижньолужицькій, верхньолужицькій мовах, носії яких перебувають у постійному контакті з німецькомовним населенням, а самі території розташовані в німецькомовному оточенні). **Білінгвізм неконтактний** – у цьому разі між носіями різних мов відсутні регулярні контакти. Білінгвізм виникає внаслідок оволодіння іншою мовою у школі, завдяки активним контактам з носіями мови, що мешкають на території інших держав.

За **однобічністю / двобічністю** розрізняють **однобічний** білінгвізм і **двобічний** білінгвізм. Білінгвізм **однобічний** пов'язаний з оволодінням носіями однієї з контактних мов іншою за умов, що носії іншої мови є одномовними. У цьому разі один з учасників комунікації володіє мовою іншого і використовує її в спілкуванні з ним; інший учасник спілкування володіє лише рідною мовою і послуговується тільки нею. Білінгвізм **двобічний** – такий вияв білінгвізму, за якого учасники комунікації знають і активно використовують мови один одного. Найчастіше спостерігається на етнічних межах зі змішаним населенням (пор. українсько-польське і польсько-українське порубіжжя; українсько-угорське та угорсько-українське порубіжжя).

За **ознакою активності / пасивності** розмежовують **активний** білінгвізм і **пасивний** білінгвізм. **Активний** білінгвізм – це білінгвізм, за якого мовець вільно володіє другою мовою в усіх формах її вияву (пор. українсько-російський білінгвізм західних і центральних регіонів України). **Білінгвізм активний** –

простежуваний у тому, що суб'єкт засвоює другу (нерідну) мову в процесах безпосереднього спілкування з носіями цієї мови і більш-менш регулярно звертається до обох мов: рідної та нерідної. **Пасивний білінгвізм** – такий білінгвізм, коли мовець володіє другою мовою частково: розуміє, але не говорить, інколи навіть погано сприймає іншомовне усне мовлення. Пасивний білінгвізм виявлюваний також тоді, коли суб'єкт, володіючи другою (нерідною) мовою, частіше звертається до однієї з них (найчастіше рідної).

За ступенем екстенсивності білінгвізм має такі різновиди: **загальнонародний / масовий, територіальний, корпоративний / груповий, індивідуальний**. **Білінгвізм загальнонародний / масовий** – поширений серед значної частини етносу. Такий білінгвізм мав, наприклад, місце в колишньому СРСР, де поряд з рідною мовою значна частина населення союзних і автономних республік володіла також нерідною – російською, оскільки значна частина офіційно-ділового, наукового, професійно-виробничого та іншого життя передбачала використання не рідної національної мови, а тільки російської (наприклад, військова служба передбачала використання лише російської мови; написання дисертацій на здобуття наукових ступенів кандидата або доктора наук можливе було тільки російською мовою; те саме щодо оформлення офіційних документів на присудження наукових ступенів, вчених звань і под.). **Білінгвізм територіальний** – різновид білінгвізму, що поширений тільки на певній території використання тієї чи тієї мови, а на інших територіях цієї мови не виявлюваний (наприклад, українськорумунський – тільки окремі райони Буковини). **Білінгвізм корпоративний / груповий** – різновид білінгвізму, що охоплює активний вияв білінгвальності лише в межах певного угруповання, тієї чи тієї корпоративної групи (наприклад, дворянське середовище Росії). Корпоративний / груповий білінгвізму охоплює завжди компактну групу населення. За своїм виявом він може бути: віковим (білінгвізм молоді), соціально-груповим (білінгвізм інтелігенції) і под. **Білінгвізм індивідуальний** – такий різновид білінгвізму, за якого двома мовами користується певний індивідуум. Цей білінгвізм є надбанням окремих носіїв мови, він зустрічається в усіх народів світу, пор., наприклад: українсько-англійський, українсько-французький, українсько-німецький білінгвізм. **Загальнонародний**

/ **масовий білінгвізм** – це поширений білінгвізм, тому що за певних історичних, соціально-економічних, політичних умов двома мовами володіє більша частина населення певних країн (наприклад, колишні республіки Радянського Союзу, коли російська мова була постійним складником білінгвізму в різних його виявах). **Територіальний, корпоративний / груповий білінгвізм** – це **обмежений білінгвізм**, коли білінгвальність властива тільки певним прошаркам суспільства. Останнє уможливорює диференціювання в його межах *культурного, професійного, вікового* та інших різновидів.

За **ознакою зреалізованості** білінгвізм поділяється на **реальний і потенційний**. **Реальний білінгвізм** наявний у разі використання другої мови в різних комунікативних ситуаціях з відповідним функційним навантаженням, **потенційний білінгвізм** характеризує знання людиною тією чи тією мірою другої мови, але користування однією мовою за певних, інколи чітко окреслених, умов.

За характером співвияву навантаження мов білінгвізм диференційований на **чистий і мішаний**. **Чистий білінгвізм** наявний у тому разі, коли у свідомості мовця дві мови співіснують ізольовано одна від одної, поза будь-якими порівняннями і паралелями. Такий різновид білінгвізму виникає тоді, коли другу мову вивчають ізольовано від першої. За мішаного білінгвізму обидві мови є легко використовувані в комунікації, але переклад з однієї мови на іншу є ускладненим, пор. вживання російськими аристократами ХІХ ст. російської і французької мов, хоча переклад з однієї мови іншою викликав труднощі. **Мішаний білінгвізм** припускає паралельний зв'язок еквівалентних засобів двох мов з відповідними для них поняттями, а через них і самих мов. Така рівноеквівалентність засобів двох мов формує потенціал активного білінгвізму, водночас він активізує міжмовну інтерференцію.

За ознакою **територіального поширення** білінгвізм буває **міський і сільський**, а за ступенем поширення в межах держави – **регіональний білінгвізм і державний білінгвізм**. **Міський білінгвізм** охоплює вияв білінгвізму в межах міста, найактивніше виявлюваний у мегаполісах (пор. українсько-російський білінгвізм міст Харкова, Луганська та ін.; українсько-польський – міст Львова, Івано-Франківська і под.), менш активний – у містечках, селищах. **Сільський білінгвізму** наявний у сільській місцевості. До цих двох

основних різновидів територіального білінгвізму слід додати **регіональний** білінгвізм і **державний** білінгвізм. Перший виступає різновидом білінгвізму, за якого дві або більше мов співіснують на обмеженій за адміністративно-державним або географічним принципом території, що населена двома або більшою кількістю народів. Кожний з них має власну мову і користується у повсякденному спілкуванні тільки однією або переважно однією мовою, пор. ситуативно-територіальний білінгвізм у Канаді, Бельгії, Швейцарії, Індії, Китаї, Індонезії, в яких дві і більше мов мають статус офіційних (крім Китаю, де офіційною є китайська мова). Водночас наявні регіони, де мовці користуються двома мовами, за умов наявності однієї офіційної. Регіональний білінгвізм поширений в Україні – російсько-український, українсько-російський у Східній Україні, українсько-польський, польсько-український, українсько-угорський та інші – у Західній Україні.

Державний білінгвізм – різновид білінгвізму, за якого населення певної країни володіє двома мовами, які визнані в цій країні офіційними. Державний білінгвізм притаманний таким країнам, як Бельгія (офіційні мови – французька, фламандська), Індія (офіційні мови – хінді (гінді), англійська), Індонезія (офіційні мови – бахала, індонезійська), Камерун (офіційні мови – французька, англійська), Канада (офіційні мови – англійська, французька), Фінляндія (офіційні мови – фінська, шведська) та ін. Не менш показовою виступає Швейцарія, де офіційними визнані німецька, французька (якою говорять 18% населення Швейцарії), італійська (не більше 10% населення), ретороманська мови (0,6% населення), – їй притаманний як державний, так і регіональний білінгвізм. У Швейцарії більшість населення говорить трьома основними мовами: німецькою, французькою, італійською, а ретороманською, в межах якої виділяють п'ять діалектів, говорять тільки в кантоні Граубюнден. Якщо три основні мови Швейцарії поширені у всій Європі, то ретороманська мова є мікромовою, якою користуються тільки жителі одного регіону. Статус ретороманської мови підвищили 1996 р. З березня 1996 р. ретороманська мова визнана офіційною у відносинах між федерацією та її романономовними громадянами.

За **часовим чинником** білінгвізм поділяється на **тривалий** і **тимчасовий**. Тривалим є такий білінгвізм, за якого дві мови

паралельно виконують комунікативні функції в межах тієї самої спільноти протягом тривалого часу – кількох століть. За тимчасового білінгвізму термін володіння двома мовами скорочується до одного покоління, потім одна з паралельних перестає використовуватися в будь-якій комунікативній сфері, і мовець через брак спілкування втрачає навички володіння цією мовою.

За ознакою функційного навантаження мов у білінгвальній ситуації розрізняють **симетричний** білінгвізм та **асиметричний** білінгвізм. **Білінгвізм симетричний** (грець. *symmetria* – відповідність) виявлюваний у параметрах рівноправних стосунків між учасниками комунікації, коли члени певної спільноти можуть послуговуватися і рідною, і нерідною мовами, не розмежовуючи їхнього функційного навантаження. У цьому разі учасники комунікації та носії мов загалом корелюють у соціально-рольовому аспекті. **Білінгвізм асиметричний** наявний у разі нерівноправних стосунків між учасниками комунікації, коли один із учасників із різних (насамперед соціальних) причин вимушений постійно послуговуватися нерідною мовою.

За ступенем володіння другою мовою білінгвізм може бути: 1) **нормований**; 2) **однобічно нормований**; 3) **ненормований**. **Нормований** білінгвізм охоплює дотримання норм усіх мовних ярусів обох мов. **Однобічно нормований** білінгвізм виявлюваний тоді, коли мовець дотримується норм тільки однієї з двох мов, зазвичай рідної. **Ненормований** білінгвізм поширений у випадках користування другою мовою з порушенням її норм частково або повністю. У цьому ж руслі за **соціально-комунікативним навантаженням** білінгвізм диференційовано на **ординативний (нормований)** та **субординативний (однобічно нормований / ненормований)**. **Ординативний** (лат. *ordinatio* – приведення в порядок) (рівноправний) білінгвізм охоплює вияви рівного володіння комунікантами обома мовами. **Білінгвізм субординативний** (лат. *sub* – під + лат. *ordinatio* – приведення в порядок) передбачає, що учасники комунікації володіють однією мовою (зазвичай, рідною) краще, ніж іншою (здебільшого, чужою). Подібний вияв білінгвальних умінь та навичок наявний у розмежуванні **збалансованого** білінгвізму і **незбалансованого** білінгвізму. **Білінгвізм збалансований** – такий різновид

білінгвізму, за якого учасники комунікації володіють приблизно однаково обома мовами. Це не виключає певної переваги однієї з мов у різних мовних ситуаціях, наприклад, рідної мови в побуті, нерідної мови – у сферах пріоритетного державного облаштування: науки, виробництва, суспільного життя та ін. **Білінгвізм незбалансований** охоплює випадки, за яких учасники комунікації володіють неоднаковою мірою обома мовами. Така незбалансованість може виявлятися в різних сферах комунікації – побуті, науці, виробництві тощо.

За ознакою **лінійності / паралельності** білінгвізм поділяється на **лінійний** та **паралельний**. Білінгвізм **лінійний** постає наслідком одночасного вивчення двох мов, за якого знання однієї з мов є невикінченим. Білінгвізм **паралельний** – такий вияв білінгвізму, за якого оволодіння однією з мов відбувається з опертям на добре володіння іншою мовою.

Ознака офіційності розмежовує **офіційний (культурний)** білінгвізм і **неофіційний** білінгвізм. **Білінгвізм офіційний (культурний)** виявлюваний в тому разі, коли білінгв користується однією з мов, якими він володіє, лише в офіційній мовленнєвій ситуації (наприклад, перекладач під час роботи з делегацією тощо). **Білінгвізм неофіційний** – такий різновид білінгвізму, за якого білінгви користуються обома мовами і в офіційній, і в неофіційній сферах.

За ознакою **свідомого / несвідомого** набуття білінгвальних умінь білінгвізм поділяється на білінгвізм **свідомий** і білінгвізм **автономний (несвідомий)**. Білінгвізм **свідомий** – такий вияв білінгвізму, коли друга мова засвоюється свідомо, з послідовним зіставленням з відповідними моделями, конструкціями рідної мови. **Білінгвізм автономний (несвідомий)** – білінгвізм, за якого мови, якими володіє білінгв, засвоюються без послідовного їхнього співвіднесення між собою.

Ознака національного поширення уможливорює диференціювання білінгвізму на білінгвізм **загальнонаціональний** та білінгвізм **частковонаціональний**. Білінгвізм **загальнонаціональний** – такий вияв білінгвізму, за якого члени однієї національної лінгвокультурної спільноти володіють двома мовами – рідною і нерідною, регулярно використовуючи їх залежно від ситуації спілкування. Білінгвізм **частковонаціональний**

охоплює такий вияв білінгвізму, коли білінгвальні уміння поширені тільки в межах окремих прошарків національності.

Методами дослідження білінгвізму є: 1) **контрастивний аналіз**; 2) **аналіз помилок**; 3) **інтроспективні методи**.

Контрастивний аналіз уможлиблює встановлення рівня формування білінгвальних навичок з визначенням місця і статусу навичок користування рідною (матричною) мовою в оволодінні другою (гостьовою) мовою. Оскільки навички користування рідною мовою є чітко встановленими, вони впливають на набуття нових навичок: навички переносяться з однієї мови в іншу. Такі навички можуть поставати позитивними і негативними (інтерференція навичок). Контрастивний аналіз у вивченні білінгвізму уможлиблює простеження: 1) якою мірою наявність розбіжностей між мовами ускладнює оволодіння другою мовою; 2) який порівняльний аналіз мовних систем найдоцільніший у вивченні другої мови з наголошенням спільних та відмінних площин; 3) активно-творчого вияву мовленнєвої діяльності суб'єкта в оволодінні другою мовою з прогнозуванням помилок, яких можна уникнути або не допустити. Застосування таких підходів умотивовує прогнозування труднощів та передбачення можливих помилок. У загальних основах контрастивний аналіз повинен ґрунтуватися на процесах мовленнєво-мисленнєвої діяльності індивіда, визначенні співвідношення останніх зі специфікою перемикання кодів та розгляді особливостей процесів оволодіння мовами через закономірності взаємодії різних мов, що становлять індивідуальне знання суб'єкта діяльності.

Метод аналізу помилок у білінгвізмі ґрунтується на відповідній технології аналізу помилок у рідній мові, що використовується для: 1) вияву особливостей породження та розуміння мовлення, моделювання таких процесів; 2) встановлення закономірностей оволодіння рідною мовою; 3) розв'язання практичних завдань відновлення мовлення за афазії. Метод аналізу помилок передбачає їхнє диференціювання як фактів похибок у потоці мовлення внаслідок збудження, втоми і як типових відхилень від правил другої мови. Перші помилки легко самокоригуються, останні – вимагають поглибленої мовленнєво-мисленнєвої роботи, вони відбивають певні етапи та рівні оволодіння другою мовою (“помилки розвитку”, генетичні помилки). За характерологічними

особливостями таких помилок можна простежити генезу білінгвальності, етапи засвоєння другої мови або хід оволодіння рідною мовою. Аналіз таких помилок уможливує вияв стратегій, використовуваних індивідами для полегшення завдань в оволодінні другою (гостьовою) мовою. Подібними стратегіями вважають: а) надгенералізацію (ті, хто навчаються, виходять за рамки деяких правил, тому що вони не сприймають визначені явища як ті, що різняться); б) ігнорування обмежень на застосування певного правила, тобто поширення правила на контексти, в яких воно в гостьовій мові не використовується (поширення на ґрунті аналогії; неповне використання правила у зв'язку з використанням простіших правил; формування хибних гіпотез щодо мовних явищ, що вивчаються, як результат неправильного розуміння певних характеристик, властивих мовним явищам гостьової мови). У теорії білінгвізму особливо актуальним виступає застосування методу аналізу помилок з позиції мовленнєвої діяльності індивіда, етапів цієї діяльності та застосування білінгвальних умінь ним.

Інтроспективні методи звертаються безпосередньо до того, хто навчається, його інтуїції в оволодінні гостьовою мовою. У цьому разі інтроспекція – це самоспостереження людини за внутрішнім плином власного психічного життя. Важливим є звернення до суджень тих, хто навчається гостьовій мові, та встановлення закономірностей опрацювання ними мовної інформації у продукуванні текстів. З лінгвістики було запозичено метамовні судження, із соціології – почерпнуто шкалування, використання питальників, інтерв'ювання, групові дискусії. За допомогою інтроспективних методів встановлено, які процедури у вивченні другої мови є ефективними за відповідної постановки мети. Інтроспекція можлива для дослідження стратегій використання знань процедурного зразка, коли 1) ті, хто навчаються, зіштовхуються із певного ступеня труднощами (щось розуміється легко та опрацьовується автоматично, а складні фрагменти вимагають усвідомленого застосування певних стратегій навчання і допускають інтроспекцію); 2) окремі види робіт (диктанти, перекази, твори) вимагають концентрації уваги на тому, що підлягає переопрацюванню, і ті, хто навчаються, є свідомими цього, тому що в інших ситуаціях вони виконують такі дії автоматично; 3) того, хто навчається, можна призупинити в ході виконання певного завдання

так, щоб зробити доступним для інтроспекції те, що здебільшого автоматизовано. Інтроспективний підхід постав як результат усвідомленої необхідності переходу від аналізу продуктів діяльності суб'єкта (аналіз помилок тощо), до процесуальних можливостей оволодіння мовою.

Останнім часом поширена думка, що найоптимальнішим підходом до дослідження особливостей оволодіння гостьовою мовою є комплексний підхід до вивчення продуктивного білінгвізму, що враховує напрацювання контрактивного аналізу, методу аналізу помилок, інтроспективного підходу і зіставляється з усім спектром мовленнєво-мисленнєвих механізмів та етапами породження мовленнєвої діяльності людини.

Застосування соціологічних методів уможливило встановлення макроситуацій та мікроситуацій активно-пасивного білінгвізму в загальнодержавному просторі, окреслення перспективи розвитку білінгвізму. Так, відома білінгвальна ситуація на фінляндських землях у той час, коли вони входили до складу Російської імперії, мала несподіваний розвиток внаслідок оптимального напрацювання перспектив розвитку шведсько-фінського і фінсько-шведського білінгвізму. Відомо, що у Фінляндії на той час сформувалося дві течії мовної політики – *фенномани* (прихильники фінської мови) і *свеномани* (прихильники шведської мови). Адміністративна підтримка була в перших, що мотивувалось прагненням тодішньої Російської влади щонайбільше віддалити Фінляндію від Швеції. Унаслідок цього протягом XIX ст. фінська мова втратила свою селянську обмеженість, нею заговорило фінське місто, селяни і сільське духівництво, інтелігенція, робітники, урядовці. Міцні позиції шведської мови зберігалися тому, що початково державною мовою Фінляндії була шведська (і досі в Фінляндії частина місцевої літератури твориться шведською мовою). Шведська меншина ніколи не була налаштована проти державності Фінляндії, тому у Фінляндії не виникло жорсткого протистояння двох мов. Шведська мова має статус державної у Фінляндії: її вивчають у фінських школах, а фінську у шведських, що умотивовано також тим, що шведська мова пов'язує Фінляндію з іншими країнами Скандинавії – вона зрозуміла в усіх цих країнах. Показовим є той факт, що за таких сприятливих умов чисельність носіїв шведської мови в загальній кількості населення Фінляндії

постійно скорочується: у XVIII ст. вони становили 20 % населення Фінляндії, у середині XIX ст. – 15 %. Тому рівень поширення шведської з-поміж фінів є нижчим, ніж рівень поширення фінської серед шведів. Причин цьому кілька, з-поміж яких суттєвою постає і тенденція до асиміляції. Визначення загальної картини поширення фінської і шведської мов у Фінляндії, аналогічно – іспанської та каталонської в Іспанії та ін. неможливо без застосування **методу соціолінгвістичного портретування**.

Теорія білінгвізму зокрема і білінгвологія загалом активно поповнюються новими методами, прийомами і методиками дослідження білінгвальних ситуацій, білінгвальних умінь у статичі та динаміці. Аналіз закономірностей вивчення гостьової мови вимагає застосування методик розгляду перемикання кодів тощо.

Проблема білінгвізму, його теоретичного осмислення і практичного вияву вимагає висвітлення в різних аспектах і встановленні просторових наповнень білінгвізму з його активними і пасивними виявами, що і зумовлює перспективу дослідження.

Література

Бодуэн дэ Куртенэ 2004: Бодуэн дэ Куртенэ, И.А. Введение в языковедение [Текст] / И. А. Бодуэн де Куртенэ. – [6-е изд.]. – М. : УРСС, 2004. – 222 с.

Вайнрайх 1979: Вайнрайх, У. Языковые контакты : Состояние и проблемы исследования [Текст] / У. Вайнрайх. – К. : Вища шк., 1979. – 263 с.

Дешериев 1983: Дешериев, Ю.Д. Социолингвистические проблемы функционирования системы массовой коммуникации в СССР [Текст] / Ю. Д. Дешериев // Язык в развитом социалистическом обществе. – М. : Наука, 1983. – 256 с.

Жлуктенко 1974: Жлуктенко, Ю.А. Лингвистические аспекты двуязычия [Текст] / Ю. А. Жлуктенко. – К. : Вища шк., 1974. – 176 с.

Загнітко 2007: Загнітко, А. Сучасні лінгвістичні теорії : монографія [Текст]. – Вид. 2-ге, випр. і доп. / А. Загнітко. – Донецьк : ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2007. – 219 с.

Мова і мовознавство 2007: Мова і мовознавство в духовному житті суспільства : монографія [Текст]. – К. : Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2007. – 352 с.

Огієнко 1994: Огієнко, І.І. Наука про рідномовні обов'язки : рідномовний катахезис для вчителів, робітників пера, духовенства, адвокатів, учнів і широкого громадянства [Текст] / І. І. Огієнко. – Факс. вид. – К. : АТ „Обереги”, 1994. – 72 с.

Серебренников 1970: Серебренников, Б.А. Общее языкознание : Формы существования, функции, история языка [Текст] / [отв. ред. Б. А. Серебренников]. – М. : Наука, 1970. – 597 с.

Швейцер 1976: Швейцер, А.Д. Современная социолингвистика : Теория, проблемы, методы [Текст] / А. Д. Швейцер. – М. : Наука, 1976. – 175 с.

Dixon 1977: Dixon, R.M.W. The Rise and Fall of Languages [Text] / R. M. W. Dixon. – Cambridge : Cambridge University Oress, 1977. – 296 pp.

РОЗДІЛ II. ЗАГАЛЬНІ ПИТАННЯ ГРАМАТИКИ

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОЇ ГРАМАТИКИ

У сучасній граматичній теорії при усьому розмаїтті підходів до визначення кількості частин мови, простеження особливостей структури речення, простеження закономірностей організації тексту тощо зримо постають проблеми, які можна кваліфікувати як питання традиційного // нетрадиційного характеру. У цьому протиставленні ні в якому разі не слід простежувати певної амбіційності, оскільки у першому випадку мова справді йде про традиційні проблеми, пов'язані з 1) окресленням частиномовної ієрархії (М.С. Поспелов, І.Р. Вихованець); 2) встановленням числа частин мови (В.В. Виноградов та ін.); 3) виявленню ядра / напівпериферії / периферії з-поміж них (пор. погляди Л.В.Щерби, В.В. Виноградова, В.М. Жирмунського, В.М. Мігіріна, І.Р. Вихованця та ін.); 4) аналізом сутності морфологічних категорій (О.О. Потєбня, П.Ф. Фортунатов, С. Смаль-Стоцький, Є. Тимченко); 5) розмежуванням з-поміж них словозмінних і класифікаційних (О.В. Бондарко та ін.); 6) визначенням напрямів еволюції категорійної семантики (О.О. Потєбні та ін.); 7) простеженням шляхів трансформації класифікаційно-абсолютивної сутності у відносно-якісну, пов'язану з видозміною специфіки самої категорії (див. підходи В.М.Ярцевої, М.О.Луценка та ін.), 8) з'ясуванням статусу первинних і вторинних функцій морфологічних форм (Є. Курилович, Ю.С. Степанов, Ж. Парє, Ж. Веренк, Є.В. Клобуков, Л.Л. Буланін), 9) встановленням функціонально-семантичних парадигм цих форм (Є.В. Клобуков та ін.); 10) констатацією внутрішньо- і зовнішньомовних функцій морфологічних категорій (О. Лешка); 11) виявленню співвідношення аналітичності / синтетичності у граматичному ладі мови (В.М. Жирмунський, І.Р. Вихованець); 12) диференціацією лексико-морфологічних (лексико-граматичних) розрядів слів та частин мови (І.І. Ковалик, О.В. Бондарко, О.А. Колесник); 13) з'ясуванням співвідношення морфологічних і синтаксичних категорій (О.В. Бондарко, Н.Д. Арутюнова, В.М. Ярцева, М.В. Всеволодова); 14) визначенням класифікаційних основ типів і різновидів складного речення

(Ф.І. Буслаєв, О.О. Потебня, М.С. Поспелов, О.С. Мельничук, В.А. Белошапкова, Н.Ю. Шведова, О.С. Савченко, І.Р. Вихованця); 15) простеженням специфіки вияву синтаксичних категорій у граматичному ладі мови (В. Сімович, С. Смеречинський, Ю. Шерех (Шевельов), І.Р. Вихованець) та ін. Водночас актуалізуються нетрадиційні проблеми граматики, що пов'язані безпосередньо з формуванням нового типу граматик, з-поміж яких можна констатувати уже поширені (функціональна (О.В. Бондарко, В.С. Храковський, Н.О. Слюсарєва, І.Р. Вихованець), комунікативна (Г.О. Золотова), функціонально-комунікативна (М.В. Всеволодова), відмінкова (Є.В. Клобуков), рольова або актантна (Л. Теньєр, Ч. Філмор, Й.Ф. Андерш), конструктивна (М.О. Луценко), ідеографічна (І.Г. Милославський), ономазіологічна / семасіологічна (Є.В. Клобуков) та лише заявлені, над якими розпочинається активна робота (валентна (Ю.С. Долгов, Т.Є. Масицька), природна (Ван-Валін) та ін.). Актуалізація цілого ряду традиційних проблем зумовлена видозміною наукової парадигми, оскільки номінативно-екзистенційна наукова парадигма ґрунтується на трьох визначальних компонентах: 1) теорії номінації, 2) теорії референції і 3) теорії мовленнєвих актів. Теорія номінації актуалізувала питання про відображувальні потенції білатеральних мовних одиниць і що особливо показово для синтаксису, як словесні форми, синтаксичні зв'язки та відношення між словоформами відображають реалії об'єктивного світу, зв'язки між ними. Таким чином суттєвим постають питання про те, 1) наскільки мова є соціальним керівництвом до духовного (мисленнєвого) освоєння самого матеріального і духовного світу; 2) які мовні категорії і якою мірою орієнтовані на систематизацію об'єктивного світу, що вони охоплюють; 3) які категоризовані диференційно-розрізнявальні ознаки виступають найбільш ємними і закріпленими у мові; 4) наскільки універсально-типологічними є вирізнявані ознаки, оскільки кількість таких ознак у кожній мові різна, але відмінності у способах моделювання світу не стають перешкодою на шляху адекватного членування і систематизації дійсності, її сприйняття людьми, які розмовляють різними мовами; 5) якою мірою у мові передбачена рольова специфікація самих номінативних одиниць, які в процесі творення мовлення виконують суворо визначені відповідні функції (за Г.-Г. Гадамером, мовна номінація передбачає не лише

“збирання світу у слово”, але й чітко визначену рольову ієрархію самих мовних засобів). Таким чином все більшої ваги набуває етнолінгвістичний підхід до тлумачення граматичних явищ.

Теорія референції, яка найповніше постала у працях Г.Фреге, вияскравлює проблему про шляхи набуття референтної характеристики реченням-висловленням і через нього словами і сполуками слів, які поза реченням залишаються тільки будівельним матеріалом (Падучева 1985; Гак 1973). Це мотивується подвійною природою мови: з одного боку, мова не може існувати не узагальнюючи, з другого боку, мова також не може існувати не конкретизуючи, оскільки люди не могли б зрозуміти одне одного. Саме ця мовна подвійність зобов'язує мовця, за визначенням Е. Бенвеніста, до процедури подвійного означування: використовуючи той чи інший номінативний засіб, мовець спочатку констатує денотат – клас певних реалій, які збігаються із сигніфікатом, що закріплений за певним засобом, а згодом за допомогою відповідних процедур виділяє референт, який репрезентує окремо взятий, доведений до межі упізнання елемент денотативного класу. Тому, за А.М. Ломовим [Ломов 1994, с.16], номінацію слід кваліфікувати як родове поняття, яке включає два тісно пов'язаних і взаємно передбачуючих видових поняття – (денотаційну) номінацію узагальнювальну (М.В.Всеволодова вирізняє як окремий денотативний рівень речення [Всеволодова 1997, с.53-66]) та номінацію індивідуальну (референційну). Перша з них забезпечує категорійну об'єктивацію життя у мовних формах, а друга у зворотньому порядку переводить категорійні об'єктивації на мову конкретних фактів.

Теорія мовленнєвих актів належить до найпізніших компонентів номінативно-екзистенційної парадигми. Ядро теорії мовленнєвих актів пов'язують з ім'ям англійського логіка Дж. Остіна [Остин 1986], ідеї якого були своєрідно зінтерпретовані Дж. Серлем [Серль 1986; Серль 1986а], П.Ф. Стросоном [Стросон 1986]. Оскільки у теорії мовленнєвих актів основним компонентом виступає акт мовлення, то важливим є врахування тієї інтенції, яку вкладає сам мовець (адресант) у повідомлюване, і результат, що досягається цим висловленням. Звідси суттєвим є врахування локутивної сили висловлення, його ілокутивного спрямування та перлокутивного впливу, що дозволяє окремим дослідникам говорити про потрійну опозицію самої

макроструктури мовленнєвого акту. Кожен з компонентів (локуція, ілокуція, перлокуція) можуть бути покваліфіковані як окремі мовленнєві акти, оскільки під локутивною силою мається на увазі той смисл, який закладається самим мовцем (адресантом) у висловлення, співвідношення змісту останнього з об'єктивною дійсністю, перлокуція – це вплив мовлення на думки і почуття співрозмовника (адресата), отримані наслідки мовленнєвого акту передбачуваного і непередбачуваного характеру. Таким чином уже в цьому конспективному викладі постулатів теорії мовленнєвих актів простежується повною мірою опозиція і співвідношення об'єктивного і суб'єктивного у структурі мовленнєвого акту.

Однією із актуальних проблем сучасних граматичних студій постає уведення прагматичних підходів до визначення спрямованості тих чи інших граматичних форм. Саме у силу цього надактуальним виступає питання прагмалінгвістичної заангажованості морфологічних форм, їх первинних / вторинних форм (пор. співвідношення номінативно-денотативної, генералізувальної та семантико-маркованої функцій форм чоловічого роду іменників на позначення осіб за професією, фахом, соціальним статусом: *На урочистому зібранні виступив академік Б. Завадський, який звернув увагу присутніх на актуальні проблеми екологічного простору* (Літературна Україна. – 2000. – 14 березня) / *Статус академіка в сучасному суспільстві децю не відповідає його призначенню, оскільки останнім часом у засобах масової інформації знівельоване це високе звання* (Літературна Україна. – 2000. – 13 липня) / *Академік Л.Корнієвська недвозначно наголосила на суттєвій значущості компонентів атомного структурування на перебіг ланцюгової реакції* (Інформаційний вісник АН ВШ України. – 1999. – №24. – С.18)), встановлення специфіки їх функціонального навантаження. Саме тому важливими постають питання вивчення комунікативної граматики українського слова [Клобуков 1997, с.33], що особливо є важливим при визначенні напрямів аналізу граматичних форм в ономасіологічному та семасіологічному ключі. Адже та сама вторинна функція морфологічної форми є більш напруженою для адресанта і менш напруженою для адресата, оскільки саме адресант концентрує свою увагу на емоційно-експресивній навантаженості відповідного граматичного утворення, адресат у свою чергу повинен декодувати уміщений зміст з метою

віднайдення у тій чи іншій граматичній формі певного компонента, звідки й постає прагматична дилема: суттєвим є не тільки те, який зміст вкладає адресант у ту чи іншу форму, а й те, як адресат зуміє сприйняти цей зміст, пор. висловлення, в якому основним компонентом є форма імператива *Я до тебе прийду на роботу!*, що може означати: 1) просте донесення певної інформації; 2) суворе попередження; 3) різку погрозу; 4) певне застереження тощо.

Сучасні когнітивні підходи до аналізу семантики покликали до життя цілу низку когнітивно-граматичних теорій та концепцій, початок яких слід шукати, поза всяким сумнівом, ще у "докогнітивних" підходах. Такими когнітивно-граматичними концепціями слід вважати: 1) відмінкову граматику; 2) лексивідмінкову граматику; 3) когнітивну граматику (Дж. Лакофф, Х. Томпсон, Р. Лангакер); 4) теорію гештальтів у граматичному аспекті (Дж. Лакофф); 5) конструкційну граматику (Ч. Філмор).

Відмінкові граматики у своїх основних вимірах ґрунтуються і розвивають ідеї рольової семантики речення, що оперують поняттям ролей. Такі ролі виконують референти імен у прототипових ситуаціях, відмінкова ж рамка становить структурну основу елементарного речення. Відмінкові граматики часто кваліфікуються не як власне-граматики, а як системи семантичних валентностей. Основне їх призначення полягає в описі внутрішньої семантики речення (див. праці Ч. Філмора, У. Чейфа, Р. Джекендоффа, Р. Лангакера).

Лексивідмінкова граMATика (обґрунтована в працях С. Старости) розвиває і поглиблює основні ідеї відмінкової граматики. Вона певною мірою може бути витлумачена як своєрідний компроміс між генеративною граMATикою Н. Хомського та власне-відмінковою граMATикою. У всіх своїх параметрах вона виходить із концептуальних засад відмінкової рамки та маніпуляціях з пацієнсом тощо.

Поширення ідей когнітивної граматики пов'язане з працями Дж. Лакоффа та Х. Томпсона, суть якої полягає в ототожненні стратегій розуміння та породження речень, що розглядаються як когнітивні процеси, мовна ж структура уявляється у вигляді ментальної репрезентації як певна семантична сітка. Сьогоднішній розвиток ідей когнітивної граматики суттєво доповнено теорією гештальтів і в цьому

розрізі актуальним постає розгляд питань, пов'язаних з встановленням 1) статусу та особливостей мови як частини загальної когніції; 2) напрямів зв'язку параметрів форми з параметрами значення, наповнення їх ідіоетнічним змістом та ін. Теорія гештальтів (Дж. Лакофф) передбачає зосередження уваги на тих чи інших образах, фігурах, наявних у свідомості людини. Сам термін “гештальт” походить від нім. *Gestalt*, що в перекладі означає “фігура”, “образ”, “структура”. За концепцією лінгвістичних гештальтів ментальні процеси типу сприйняття, емоції, усвідомлення вважаються такими, що організовані за тими самими структурними принципами, які й називаються гештальтами. Р. Лангаккер вважає при цьому, що синтаксис реалізує завдання символізації, утворюючи континуум разом з лексиконом та морфологією. У цьому разі синтаксичні одиниці постають біполярними, характеризуючись семантичним і фонологічним полюсами, і відповідно граMATика є символізацією семантичної структури. Тому Р. Лангаккер стверджує, що семантична структура речення організована егоцентричним способом і спирається на перформативну основу, центром якої постає мовець. У репрезентації слід чітко розрізняти епістемічний пласт та об'єктний рівень, що виступає найнижчим за ієрархією та модифікованими видовими показниками. Так, загальна схема семантичної репрезентації речення “*He may see her*” (“Він, можливо, бачить її” або “Він, можливо, може бачити її”) має такий вигляд: епістемічний пласт – *May*; екзистенційний – *Do*; пласт об'єктного змісту – *See, He, Her*. Однією з ядерних в цьому разі постає категорія предиката. У кінці 80-х – на початку 90-х років ХХ століття когнітивна граMATика набуває статусу самостійності. Водночас вона суттєво впливає на розвиток усієї концепції граMATики, оскільки при розмежуванні суб'єктивної та об'єктивної модальності здебільшого спираються на окремі постулати когнітивності.

Не менш важливими постають і проблеми концептуального розмежування ономаціологічного і семасіологічного аспектів граMATики і створення граMATики адресанта і граMATики адресата, які при усіх спільнотах характеризуватимуться суттєвими відмінностями. Саме на це орієнтовані й останні спроби створення комунікативних граMATик (див. праці Г.О.Золотової, М.В.Всеволодової та ін.), де послідовно простежується визначення ракурсів речення, напрямів їх мовленнєвих модифікацій та пристосувань, окреслення регістрів звучання. І в цьому разі, поза

всяким сумнівом, слід вести мову про інтерпретативну сутність реченнєвої структури і навантаження останньої мовцем відповідно до комунікативно-ситуативних завдань та їх належного прочитання адресатом.

Сучасне розмаїття проблем граматики засвідчує непересічне зацікавлення ідіотнічною маркованістю граматичних форм та граматичних форм, їх закріпленням у національно-мовній картині світу, мотивованістю еволюції граматичних форм напрямками видозміни сприйняття об'єктивних реалій та відношень між ними. Наголошення окремих граматик типу ідеографічної, акумулятивної, словникової засвідчує універсальність самого поняття "граматика" та прийнятність його застосування до усієї науки про мову.

Література

1. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – 222 с.
2. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис. – К.: Либідь, 1993. – 348 с.
3. Всеволодова М.В. Уровни организации предложения в рамках функционально-коммуникативной прикладной модели языка // Вестник Московского университета. – Сер. Филология. – 1997. – № 1. – С. 53-66.
4. Гак В.Г. Высказывание и ситуация // Проблемы структурной лингвистики – 1972. – М.: Наука, 1973. – С. 28-39.
5. Загнітко А.П. Теоретична граматика української мови. Морфологія. – Донецьк: ДонДУ, 1996. – 437 с.
6. Загнітко А.П. Український синтаксис: У 2-х ч. – К.: ІЗМН, 1996. – Ч. I. – 202 с.; Ч. II. – 240 с.
7. Загнітко А.П. Слово у душі – душа у слові. – Донецьк: Академія, 1997. – 437 с.
8. Клобуков Е.В. Проблемы изучения коммуникативной грамматики русского слова // Язык, сознание, коммуникация: Сб. статей. – М.: "Филология", 1997. – Вып. 1. – С.32-40.
9. Ломов А.М. Типология русского предложения. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1994. – 280 с.
10. Остин Дж.Л. Слово как действие // Новое в зарубежной лингвистике: Вып. 17. – Теория речевых актов. Пер. с англ. / Сост. и вступ. ст. И.М.Кобозевой и В.З.Демьянкова. Общ. ред.

Б.Ю.Городецького. – М.: Прогресс, 1986. – С. 22-130.

11. Падучева Е.В. Высказывание и его соотносительность с действительностью (Референциальные аспекты семантики местоимений). – М.: Наука, 1985.

12. Серль Дж.Р. Классификация иллокутивных актов // Новое в зарубежной лингвистике: Вып. 17. - Теория речевых актов. Пер. с англ. / Сост. и вступ. ст. И.М.Кобозевой и В.З.Демьянкова. Общ. ред. Б.Ю.Городецького. – М.: Прогресс, 1986. – С.170-194.

13. Серль Дж.Р. Что такое речевой акт? // Новое в зарубежной лингвистике: Вып. 17. – Теория речевых актов. Пер. с англ. / Сост. и вступ. ст. И.М.Кобозевой и В.З.Демьянкова. Общ. ред. Б.Ю.Городецького. – М.: Прогресс, 1986. – С. 151-169.

14. Стросон П.Ф. Намерение и конвенция в речевых актах // Новое в зарубежной лингвистике: Вып. 17. – Теория речевых актов. Пер. с англ. / Сост. и вступ. ст. И.М.Кобозевой и В.З.Демьянкова. Общ. ред. Б.Ю.Городецького. – М.: Прогресс, 1986. – С. 131-150.

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ТЕОРЕТИЧНОЇ ГРАМАТИКИ ІВАНА ВИХОВАНЦЯ

І.Р.Вихованець належить до чільних мовознавців ХХ століття. Ним написано цілий ряд монографій, серія вагомих наукових та науково-популярних статей, кілька науково-популярних книжок, підручників для університетів та інститутів, в яких послідовно простежуються 1) особливості граматичної будови української мови: Синтаксис знахідного відмінка в сучасній українській літературній мові. – К.: Наук. думка, 1971. – 120 с.; Прийменникова система української мови. – К.: Наук. думка, 1980. – 288 с.; Система відмінків української мови. – К.: Наук. думка, 1987. – 231 с.; Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наук. думка, 1988. – 256 с.; 2) закономірності функціонального вияву синтаксичних одиниць: Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – 222 с.; 3) нормативність тих чи інших граматичних форм: Родовий чи знахідний відмінок? // Культура слова. – 1989. – Вип. 37. – С.93-95 та ін. Водночас учений не обходить проблеми популяризації наукових здобутків, адресуючи слово учителям, студентам та учням: У світі граматики. – К.:

Радянська школа, 1987. – 192 с.; Таїна слова. – К.: Радянська школа, 1990. – 284 с. та ін. У численних статтях, уміщених на сторінках спеціалізованих часописів (“Мовознавство” (Київ), “Дивослово” (Київ)), щорічників (“Лінгвістичні студії” (Донецьк)), наукових вісників та наукових записок Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, Вінницького, Кіровоградського та інших педагогічних університетів мовознавцем розглядаються актуальні проблеми а) семантики граматичних одиниць, б) інвентаря граматичних (морфологічних і синтаксичних) форм, їх місця у національно-мовній картині світу; в) ієрархії граматичних категорій; г) центра / напівпериферії / периферії частин мови; ґ) різних ступенів (синтаксичного, морфологічного і семантичного) міжчастиномовних трансформацій; д) співвідношення формально-граматичного, семантико-синтаксичного і комунікативного рівнів речення; е) закономірностей синтаксичної деривації і корелятивності синтаксичних одиниць; є) класифікації складнопідрядних речень; ж) семантичних відношень між предикативними частинами складного речення тощо. Водночас І.Р.Вихованець активно опрацьовує питання нормативного курсу граматики української мови, внаслідок чого постає перший в Україні підручник із синтаксису: Граматика української мови. Синтаксис. – К.: Либідь, 1993. – 368 с. (див. також [15; 16]), в якому висвітлюються актуальні проблеми синтаксичного ладу української мови.

Уже в першій монографії [1] чітко окреслилось зацікавлення її автора семантичною спеціалізацією відмінкових форм, вияскравилось його прагнення диференціювати первинні і вторинні функції морфологічної форми знахідного відмінка (пор. аналіз знахідного прямого об’єкта, знахідного предикативного й обставинного) та простежити закономірності її сполучуваності з дієслівними лексемами (на це спрямований розгляд особливостей знахідного з прийменниками *в / на / за / через / крізь / під / попід / по / о (обо) / про / з / між / поміж / повз / перед / поперед / над / понад / попри*), що дозволяє дослідникові виявити і розмежувати лексико-семантичні групи дієслів, семантика яких зумовлює різний семантичний статус сильнокерованої придієслівної позиції об’єкта, спеціалізованим виявом якої в українській мові постає знахідний відмінок. Саме знахідний і називний відмінки згодом дослідником

кваліфікуються як центральні у відмінковій системі української мови, до напівпериферійних зараховується давальний, а периферію утворюють орудний, кличний і родовий [4].

Не залишаються поза увагою і питання синтетичності / аналітичності прямого об'єкта. Тому й таким актуальним у подальшому опрацюванні виступають питання статусу форм типу у *будинку, біля озера, з колегою, в лісі*, перший компонент яких все послідовніше зараховується І.Р. Вихованцем до аналітичних синтаксичних морфем. Підставою для такого тлумачення стала сама семантика слобформи, що розглядалася як цілісна і в межах якої перший компонент справді може витлумачуватися як суто морфемний (пор. погляди І.Р. Вихованця, викладені в монографії [3], яка стала основою його докторської дисертації [12]). У цих та наступних роботах лінгвіста чи не найзримішим постав *семантико-синтаксичний* підхід до аналізу граматичних явищ, започаткування якого в українському мовознавстві пов'язують з його ім'ям. У семантико-синтаксичному розрізі знайшло висвітлення: 1) співвідношення прийменників і відмінків; прийменників, прислівників і префіксів; 2) семантичних типів прийменників; 3) стативи і внутрішньої динаміки української прийменникової системи; 4) статусу прийменників у сфері синтаксичних конструкцій; 5) семантико-граматичної структури морфологічних і синтаксичних одиниць та ін. За твердженням автора, “наявність сукупності семантичних, синтаксичних і морфологічних характеристик дає можливість виділити чотири частини мови – іменник, дієслово, прикметник і прислівник” [12, с.6]. Констатуючи прихильність до чотирьохелементної системи частин мови, яка обстоювалася О.М. Пешковським, Є. Куриловичом, Ч. Фризом, Л. Теньєром та ін., І.Р. Вихованець обґрунтовує наявність з-поміж цих чотирьох частин мови ядра / напівпериферії / периферії. До основних (центральных) частин мови належать іменник і дієслово, а периферію витворюють прикметник і прислівник, оскільки вони використовуються у периферійній позиції речення і ними виражаються нецентральні семантико-синтаксичні функції [5, с.153]. Водночас у полі зору дослідника перебуває з'ясування специфіки інфінітива, що визначається ним як така своєрідна форма, яка не має чітких морфологічних ознак, за якими інфінітив можна було б віднести до певної частини мови [5, с.79-80]. Це виступає

вихідним моментом для подальших міркувань, згідно з якими “За ознакою незмінюваності він (інфінітив – А.З) якоюсь мірою уподібнюється прислівникові. Проте синтаксична “перевірка” відразу ж показує безпідставність такого підходу...”, оскільки “Правильне граматичне обґрунтування статусу інфінітива в системі частин мови потрібно будувати на послідовному врахуванні формально-граматичного і семантико-синтаксичного його функціонування” [5, с.80]. Такий підхід дозволив лінгвістові кваліфікувати інфінітивну природу як двоїсту, в якій однаковою мірою репрезентовані субстантивні і дієслівні ознаки. Все це стає підставою для вирізнення у подальших дослідженнях інфінітивних словосполучень як окремого різновиду словосполучення, які межують з іменниковими словосполученнями. В таких синтаксичних одиницях опорний інфінітив “становить напівморфологізований елемент і функціонально уподібнюється іменникові, виконуючи, зокрема, підметову роль: *Читати книжки корисно*. Напівморфологізація підметової позиції може завершитися повною морфологізацією: *Читати книжки корисно* → *Читання книжок корисне*” [11, с.80]. Таким чином ученим розвивається і поглиблюється семантико-синтаксичний напрям, підтвердженням чого також є кваліфікація валентності дієслова як семантико-синтаксичної категорії, оскільки відбір ознаковими словами (як єдиними носіями валентності) певних контекстних партнерів здійснюється “на основі сумісності або несумісності семантичних ознак обох поєднаних семантично опорного і семантично залежного елементів (з лінгвістичного погляду), які у свою чергу мотивовані явищами дійсності (екстралінгвістично)” [5, с.108].

Розгляд валентності дієслова у семантико-синтаксичному аспекті ґрунтується на тому, що валентність як “системна семантично передбачувана сполучуваність слів перебуває в точці перетину синтаксису і лексичної сполучуваності. Лексичним значенням слова задано найбільш суттєві умови сполучуваності його з іншими словами в синтаксичних одиницях-конструкціях – речення і словосполученні” [5, с.109].

Враховуючи погляди Л.Теньєра на статус валентності у мовній системі та вирізнення ним одно-, дво-, трьох- і чотирьохвалентних лексем, специфіку відмінкової граматики (Ч. Філлмор), І.Р. Вихованець здійснює диференціацію дієслів за їх можливостями приєднувати

аргументи для заповнення власних семантичних гнізд на шість розрядів: одно- (*доцить, морозить, спати, бадьоритися, худнути, товстіти, в'янути* і под.), дво- (*бути, перебувати, сидіти, стояти, лежати, сідати, будувати* та ін.), трьох- (*рубати, різати, стругати, в'язати, називати, знайомити* і под.), чотирьох- (*відбити, відрізати, відчистити* та ін.), п'яти- (*нести, приносити* і т. ін.), шестивалентні (*везти, привезти* і под.) [5, с. 112-114]. Щоправда, його послідовники та учні (А.П. Загнітко, Т.Є. Масицька та ін.) обґрунтували наявність семивалентних дієслівних лексем (*перевозити, перетранспортувати* і под.) та особливого різновиду дієслів з імпліцитною валентністю, пор.: *солити, перчити, крохмалити* та ін. (див.: [18; 22]).

Розглядаючи валентність дієслова, дослідник виходить з того, що вона “прогнозує” семантико-синтаксичну структуру речення” і “визначає семантичні ролі іменника...” [5, с.110]. Все це стає відправним моментом для встановлення класів семантично елементарних простих речень, яких відповідно також нараховується шість, оскільки їх диференціація здійснюється на підставі валентності реченнєвого предиката: 1) *Хлопчик спить; Дідусеві весело; 2) Діти опинилися біля ставка; Нам сподобалася фортеця; 3) Хлопчик вистругує ножем фігурку; Галинка накриває стіл скатертиною; 4) Ми приїхали з Луцька до Києва автобусом; 5) Дівчина несе із саду квіти бабусі в кімнату; 6) Ми привезли посуд із Почаєва до села бабусі машиною* [11, с.127]. Кожен тип реченнєвої структури співвідноситься з певним класом дієслівних лексем.

Зосередження уваги на семантико-синтаксичному аспекті лінгвістичних явищ дозволило І.Р. Вихованцю сформулювати концепцію функціональної граматики української мови, яку він попередньо обґрунтував у [7], а згодом суттєво розвинув у [10]. Тут дослідник виходив з того, що при усій привабливості розгляду функціональної граматики як єдиного цілого, в основі чого перебуває співвідношення граматичних величин з тими чи іншими поняттєвими компонентами (звідси можливі і два підходи: 1) від форми до значення (встановлення первинних і вторинних функцій граматичних форм, таким чином встановлюється її функціонально-семантичне поле); 2) від значення до форми (виявляються закономірності мовної реалізації певної поняттєвої семантики, пор. семантику суб'єкта репрезентують форми називного (*Хлопець співає. Учень працює*), знахідного (*Мене давно хвилює давня історія*), давального (*Матері холодно. Дитині*

соромно), орудного (*Письменником підготовлено до друку рукопис нового роману. Учнями виконано контрольну роботу*), кличного (*Хлопче, принеси води!*) та інших відмінків)), такий підхід вимагає послідовної корекції. При визначенні аспектів функціональної граматики слід розмежовувати функціональну морфологію і функціональний синтаксис. Внаслідок цього виваженим постало: 1) обґрунтування теоретичних основ функціонального синтаксису (розгляд типології функціональних підходів до вивчення синтаксису, аналіз типів функціональних синтаксичних одиниць, дослідження формально- і семантико-синтаксичної структури речення); 2) простеження системи мінімальних формально-синтаксичних одиниць; 3) виявлення ієрархії предикатних / неpredикатних синтаксем елементарного речення; 4) встановлення семантичних процесів ускладнення синтаксем [10]. У концепції функціонального синтаксису І.Р. Вихованця актуалізується необхідність розмежування первинних і вторинних словосполучень, Оскільки останні завжди співвідносяться з реченневими перетвореннями в інші синтаксичні одиниці і становлять один із напрямів синтаксичної деривації. Внаслідок цього знаходять розвиток цілий ряд положень, які торкаються структурування похідних реченневих утворень, оскільки “При формуванні ускладненого речення з двох або більше семантично елементарних речень у початковій його позиції може функціонувати іменникове словосполучення, яке включає до свого складу перетворений в опорний іменник предикат елементарного речення і повний набір зумовлених валентністю цього предиката залежних відмінкових (або прийменниково-відмінкових) компонентів, напр.: *Письменник написав роман* → *Написання роману письменником – велика подія*” [10]. Автор наголошує, що такі іменникові словосполучення нерідко можуть уміщувати значно глибші “перетворення вихідного речення, пов’язані з редукцією окремих компонентів, зміною розташування залежних від опорного іменника слів тощо. Пор.: *Учень має книжку* + *Книжка лежить на столі* → *Книжка учня лежить на столі* → *Учнева книжка лежить на столі*” [10, с.54]. Все це приводить дослідника до висновку, що саме в іменникових словосполученнях витворилася спеціалізована морфологічна форма залежного компонента – прикметника, який узгоджується з опорним іменником у роді, числі й відмінку [10].

Диференціюючи три ступені міжчастиномовних взаємопереходів, І.Р. Вихованець стверджує, що перехід “частин мови

реалізується синтаксично, морфологічно і семантично... початком ... слід вважати переміщення елемента в нетипову для нього синтаксичну позицію. Змінювана синтаксична позиція може набувати морфологічного закріплення (морфологічний ступінь переходу) або семантичного завершення (семантичний ступінь переходу)” [5, с.20]. Таким чином поглиблюються концептуальні засади теорії міжчастиномовних трансформацій, яка знаходить адекватне обґрунтування завдяки вияскравленню необхідності розмежування синтаксичних позицій, встановлення особливостей їх первинного конституювання та закономірностей варіювання.

Динаміка поглядів лінгвіста на предмет функціонального синтаксису виявляється з-поміж іншого і в тому, що в ряді праць І.Р. Вихованець змінює свої погляди на словосполучення. Спочатку дослідник вважав, що у мові існують тільки підрядні словосполучення, але розгляд значного фактичного матеріалу привів дослідника до необхідності дефінування сурядних словосполучень як таких одиниць, що побудовані на основі сурядного зв'язку і являють собою поєднання однофункціональних компонентів (пор. погляд О.С. Мельничука на статус сурядних словосполучень [25]), напр.: *і сум, і radoці, і лихо; Благословенна кожна полонина, І кожен порух свіжого стебла, І чисте небо, і вологі тучі, І дивне диво – світлячки летючі!* (М.Рильський) [8, с.206].

Окреслюючи концептуальні засади теоретичної граматики І.Р.Вихованця, слід виходити з того, що основним для дослідника завжди є 1) послідовне врахування синтаксичної, морфологічної і семантичної специфіки певної словоформи; 2) розмежування формально-граматичного і семантико-синтаксичного рівнів мовних одиниць; 3) встановлення семантичної, формальної елементарності / неелементарності синтаксичної одиниці; 4) визначення ієрархії морфологічних і синтаксичних одиниць, морфологічних і синтаксичних категорій; 5) з'ясування ємності функціонально-семантичної парадигми граматичної форми; 6) простеження напрямів міжрівневих перетворень та закономірностей варіації, модифікації синтаксичних структур; 7) актуалізація ядра / напівпериферії / периферії у системі частин мови; 8) встановлення нормативності / ненормативності конструкції та простеження її конкурентності у сучасній мовленнєвій практиці та ін. Граматичні погляди

І.Р. Вихованця сформувалися на теоретичних і теоретико-практичних основах досліджень вітчизняних та зарубіжних мовознавців. Особливо помітним є вплив теоретичної думки О.О. Потебні, Л. Теньєра, Ч. Філлмора, Є. Куриловича та ін. Граматичній концепції І.Р. Вихованця притаманна цілісність і викінченість. Її основу становить семантико-синтаксичний підхід до аналізу мовних величин.

Література

1. Вихованець І.Р. Синтаксис знахідного відмінка в сучасній українській літературній мові. – К.: Наук. думка, 1971. – 120 с.
2. Вихованець І.Р. Головні члени речення // Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / За ред. І.К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1972. – С. 149-178.
3. Вихованець І.Р. Прийменникова система української мови. – К.: Наук. думка, 1980. – 288 с.
4. Вихованець І.Р. Система відмінків української мови. – К.: Наук. думка, 1987. – 231 с.
5. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наук. думка, 1988. – 256 с.
6. Вихованець І.Р. Родовий чи знахідний відмінок? // Культура слова. – 1989. – Вип. 37. – С. 93-95.
7. Вихованець І.Р. Післямова // Загнітко А.П. Основи функціональної морфології української мови. – К.: Вища шк., 1989. – С. 73-75.
8. Вихованець І.Р. У світі граматики. – К.: Радянська школа, 1987. – 192 с.
9. Вихованець І.Р. Таїна слова. – К.: Радянська школа, 1990. – 284 с.
10. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – 222 с.
11. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
12. Выхованец И.Р. Функциональная типология предлогов и падежей (на материале современного украинского литературного языка): Автореф. ... докт. филол. наук. – К., 1983. – 48 с.
13. Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Грищенко А.П. Граматика української мови. – К.: Рад.шк., 1982. – 209 с.
14. Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Русанівський В.М.

Семантико-синтаксична структура речення. – К.: Наук. думка, 1983. – 219 с.

15. Загнітко А.А. Азбука грамматической концепции: Рец. на кн.: Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К., 1988. – 256 с. // Советское славяноведение. – 1991. – № 1. – С.106-108.

16. Загнітко А.П. Нові підходи у граматиці: Рец. на кн.: Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис. – К.: Наук. думка, 1993. – 368 с. // Мовознавство. – 1995. – №1. – С.73-75.

17. Загнітко А.П. Рец. на кн.: Рец. на кн.: Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис. – К.: Наук. думка, 1993. – 368 с. // Дивослово. – 1996. – № 10. – С.57-58.

18. Загнітко А.П. Теоретична граматика української мови. Морфологія. – Донецьк: ДонДУ, 1996. – 437 с.

19. Загнітко А.П. Слово у душі – душа у слові. – Донецьк: ДонДУ, 1997. – 434 с.

20. Загнітко А.П. Український синтаксис: Науково-теоретичний і навчально-практичний комплекс: Навч. посібник: У 2-х ч. – К.: ІЗМН, 1996. – Ч.І. – 202 с.; Ч.ІІ. – 240 с.

21. Іваницька Н.Л. Двоскладне речення в українській мові. – К.: Вища шк., 1986. – 168 с.

22. Масицька Т.Є. Граматична структура дієслівної валентності. – Луцьк: Вид-во Волинського ун-ту, 1998. – 204 с.

23. Мельничук О.С. Історія вживання давального безприйменникового відмінка в українській мові // Дослідження з синтаксису української мови. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958. – С.261-295.

24. Мельничук О.С. Розвиток структури слов'янського речення. – К.: Наук. думка, 1966. – 324 с.

25. Мельничук О.С. Словосполучення // Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / За ред. І.К.Білодіда. – К.: Наук. думка, 1972. – С.51-117.

26. Ожоган В.М.Займенникові слова у граматичній структурі сучасної української мови. – К.: Вид-во Інституту української мови, 1997. – 231 с.

27. Ожоган В.М.Займенникові слова у структурі сучасної української мови: Автореф. ... канд. філол. наук.– К., 1998.– 45 с.

28. Шульжук К.Ф. Складні багатокomпонентні речення в

українській мові. – К.: Вища шк., 1986. – 183 с.

29. Шульжук К.Ф. Сложные многокомпонентные предложения в украинском языке: Автореф. ... докт. филол. наук. – К., 1989. – 34 с.

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ПОСТУЛАТЫ ФУНКЦИОНАЛЬНОЙ КОММУНИКАТИВНОСТИ ПРОФ. М.В.ВСЕВОЛОДОВОЙ

Проф. М.В. Всеволодова известна в лингвистическом мире своими весьма оригинальными толкованиями многих языковых явлений, их обобщением и теоретическим осмыслением. Но, наверное, а возможно, и очевидно, самое главное в ее неповторимом видении за конкретикой синхронных явлений глубины прошлого; проникая и углубляясь в синхронный срез, помнить о тех наслоениях, за которыми порой весьма сложно увидеть первичное, соотнесение последнего с вторичным.

Здесь уместно вспомнить, что мое знакомство состоялось с проф. М.В. Всеволодовой не так уж давно – в 1988 году в Донецком, тогда еще государственном, университете, когда она читала спецкурс по проблемам теоретического синтаксиса. Запомнился ее анализ и собственное видение состава детерминатов в русском предложении. С тех пор с различной степенью интенсивности это знакомство не прерывалось. Для меня весьма ценным и важным был объемный отзыв на мою докторскую диссертацию, напоминавший скорее отзыв официального оппонента, чем сухой отклик на автореферат. Жаль, что тогда и немного позже он не был опубликован, потому что идеи, изложенные в нем, и сегодня являются актуальными.

Меня всегда восхищала та заинтересованность проф. М.В. Всеволодовой, с какой она слушает выступления на конференциях, конгрессах, съездах. Это заинтересованность не парадная, не показушная, а заинтересованность, идущая из глубины души и основывающаяся на глубинном знании материала. Исследование обозначено как ***Концептуальные постулаты функциональной коммуникативности проф. М.В. Всеволодовой***, что исчерпывающе отображает ее научные интересы и ее ипостась в самой жизни и в лингвистическом мире. Предложенное изыскание

является только попыткой частичного осмысления научных взглядов проф. М.В. Всеволодовой, изложенных в ее многочисленных статьях, монографиях, различных пособиях, учебнике. Как и другие подобного типа размышления, предложенный взгляд страдает, в какой-то мере, ограниченностью и субъективностью.

И тем не менее... Очевидно, первый концептуальный постулат, который следует квалифицировать как один из основополагающих, – это *рассмотрение языка как целостностной системы и системы многофункциональной*, где единицы языка имеют свое назначение и в речи. Поэтому вполне возможно это квалифицировать как концепт *системности* и концепт *структурности*. Это, в определенной степени, упрощает и схематизирует взгляды ученого, потому что для нее рассмотрение любого языкового явления вне *экзистенции, номинации, речевой деятельности, целеустановки, ситуативности* не представляется возможным. Поэтому указанные концепты принадлежат к определяющим величинам ее творческих взглядов.

Появившийся не так давно учебник «Теория функционально-коммуникативного синтаксиса» (М.: Изд-во Московского университета, 2000. – 502 с.) охватывает все основные вопросы современного теоретического, функционального-динамического, трансформационного, в определенной мере, когнитивного синтаксиса, начиная от освещения общеметодологических проблем функционально-коммуникативного синтаксиса (с. 2-19) и завершая проблемами языковых механизмов (с. 337-489), где последние охватывает сугубо формальные, смысловые и коммуникативные, прагматические. Позволю себе более углубленно посмотреть на эту работу, потому что считаю ее неким итогом многих размышлений автора. Учебник содержит четыре части: 1) общетеоретические основы функционально-коммуникативной грамматики (с. 8-75), 2) содержательные объекты и единицы языка (с. 75-155), 3) формальные единицы и объекты функционально-коммуникативного синтаксиса (с. 155-358), 4) языковые механизмы (с. 358-491), в которых нашли обобщение все предыдущие изыскания М.В. Всеволодовой (Всеволодова М.В., Дементьева О.Ю. Проблемы синтаксической парадигматики: коммуникативная парадигма предложений (на материале двусоставных глагольных

предложений, включающих имя локума). – М.: КРОН-ПРЕСС, 1977. – 176 с.; Всеволодова М.В., Го Шуфень. Классы моделей русского простого предложения и их типовых значений. Модели русских предложений со статальными предикатами и их речевые реализации (в зеркале китайского языка). – М.: АЦФИ, 1999. – 169 с. и др.). Даже беглый взгляд на проблематику научных работ ученого позволяет утверждать, что определяющими для нее является также концепты **коммуникативности** и **функциональности**, ср. утверждение о том, что «текст является и целью и средством обучения языку» (Всеволодова 2000, с. 15). Это позволило ей сформулировать и главную идею двух Международных проектов по проблемам славянских предлогов и славянских предикатов, быть инициатором работы над ними. Указанные проекты являются пилотными. Если внимательно проанализировать, то идеи, составляющие костяк этих проектов, имплицитно, а в ряде случаев и эксплицитно содержатся в ее функционально-коммуникативном синтаксисе, ср., например, аргументированную классификацию семантических типов предикатов, концептуальное утверждение о типах синтаксем и др.

Еще одной важной особенностью научных приоритетов проф. М.В. Всеволодовой является последовательный **учет дуалистичности языкового знака** с дифференциацией плана выражения и плана содержания и максимальная сосредоточенность на их нерасчлененности, амальгамности, т.е. рассмотрение плана содержания и плана формы языкового знака в целостности, в единстве (ср. подобные взгляды В.С. Юрченко). В работе «Проблемы синтаксической парадигматики: коммуникативная парадигма предложения», написанной в соавторстве с О.Ю. Дементьевой, а потом и в последующих исследованиях, достаточно последовательно и основательно разграничено денотативный, коммуникативный, семантический и синтаксический уровни предложения (ср. (Всеволодова М.В. Теория функционально-коммуникативного синтаксиса. – М.: Изд-во Московского университета, 2000. – С. 199-202)). Под предложенческой денотацией понимается содержание предложения [Всеволодова, Дементьева 1997, с. 20], отображающего некоторое событие объективной действительности, ситуации. Это позволяет **денотативную роль** квалифицировать как основную единицу денотации с разграничением предикатно-атрибутивных, актантных

и сирконстантных ролей. Предикатно-атрибутивная денотативная роль в свою очередь дифференцирована на: действие, состояние, отношение, признак, бытие (с разграничением в рамках каждого типа сфер проявления предикативного признака (физическая, физиологическая, эмоционально-психическая, интеллектуально-творческая, социальная, духовная [Всеволодова 2000, с. 139]), хотя автор корректно, вслед за Г.И. Володиной [Володина 1989, с. 81], констатирует, что «Принадлежность обозначаемого предложением события той или иной сферы бытия определяется ... тем, что мыслится в роли участников события, т.е. лексическим значением именных компонентов» [Володина 1989, с. 81], поэтому предложение *Завод сердится и подает в прокуратуру на собственный клуб,* сформированное предикатом, «предназначенным» для функционирования в эмоционально-психической сфере, имеет значение социальное на основании того, что агенсом в нем является администрация предприятия.

Актантные роли включают (вслед за Т.В. Шмелевой): 1) протагониста – первого или единственного денотативного актантного участника ситуации; 2) пациенса – второго денотативного актантного участника ситуации, на которого направлено действие протагониста; 3) адресата – третьего после протагониста и пациенса денотативного актантного участника ситуации; 4) инструмента – предмета, используемого для осуществления ситуации; 5) ситуанта – участника ситуации, либо осложняющего основную ситуации, либо актантно-сирконстантного компонента. Протагонист внутренне дифференцируется на: а) экзисциенс – при бытийном предикате (*В лесу водятся волки*); б) агенс – при акциональном предикате одушевленный протагонист (*Рабочие строят дом*) или функтив – при акциональном предикате неодушевленный протагонист (*Камень разбил окно*); в) экспериенцер – при предикатах состояния (*Гимназисты обожали Шурочку*); г) релянты – при предикатах отношения (*Петя – брат Васи*); д) дескриптив – при характеризующих предикатах (*Это пальто новое*). Обобщив протагониста в пределах двух ролей – агенса и экспериенцера, М.В. Всеволодова определяет способы его выражения. Это же относится и к пациенсу (неодушевленный – объектив (существующий до ситуации и подвергающийся действию протагониста: *Небрежно отправляют свою **продукцию** липецкие*

станкостроители)); креатив (в терминах Е.В. Муравенко), или результатов (в терминах В.В. Богданова и Т.В. Шмелевой) (предмет или ситуация, появляющиеся в результате осуществления ситуации: *В студии снималась картина о подпольной борьбе с немцами* (К. Симонов)); эврикатив (термин ввела Т.Е. Чаплыгина) – компонент объектного типа при предикате действия в интеллектуально-творческой сфере, обозначающий результат открытия: *Открытие, способно перевернуть всю систему современных представлений о строении Луны, сделано недавно в Англии*; одушевленный – это пациентив: *Афины объявили французского фашиста персоной нон грата*; одушевленный / неодушевленный пациент представлен ролями: перцептив (объект физиологического / эмоционально-психологического действия / состояния, отношения: *Издавна почитался на Руси архангел Михаил* (В.Н. Сергеев); делиберат (лицо, предмет, событие – объект речемыслительной / интеллектуальной деятельности): *В России все еще пишут о войне*. Характеристика локума как одного из сирконстантов базируется на предыдущих изысканиях автора [Всеволодова, Владимирский 1982, с. 6]: семный состав локума определяется на основании системы признаков: а) совмещенность предмета и локума (ср.: *в Москве – недалеко от Москвы*); б) степень заполненности пространства предметом (ср.: *в Москве – по всей Москве*); в) отношение движения к локуму (ср.: *в Москве – в Москву*), вследствие чего дифференцируются три инвариантных локума: 1) локатив со значением местонахождения: *В больнице мне сделали укол*; 2) локатив со значением исходной точки: *Из штаба прислали приказ*; 3) локатив со значением конечной точки: *На шахты набирают рабочих*; 4) локатив со значением трассы: Ребята *по улице* бежали без оглядки.

Для проф. М.В. Всеволодовой языки различаются не только грамматикой и лексикой, но и набором и системами тех смыслов и значений, которые могут быть выражены посредством последних в языках. Вследствие этого можно с полным правом говорить о концепте *идиозтичности* в научных изысканиях ученого.

В разрезе этих идей, в частности многофакторности языка, исследователь четко сформулировала основные объекты изучения в функционально-коммуникативном синтаксисе: план содержания – семантическое пространство языка; план выражения – формальные

единицы и объекты; языковые механизмы, обеспечивающие возникновение и функционирование речевых построений. Существенной при этом является квалификация предложения как единицы языка и как единицы речи, поскольку формальная устроенность предложения-высказывания – наряду с актуальным членением, акцентными выделениями, порядком слов – является только средством выражения коммуникативных установок адресанта. Наименьшей единицей плана содержания считается сема с дифференциацией на: а) лексические (входят в значение слова: *проработать* – работать некоторое время, где сема 'временная протяженность' или 'дуративность' лексическая); б) грамматические (присущие форме слова как части речи, ср.: семы 'прошедшее время' и 'множ.' в словоформе '*проработали*' суть грамматические); в) лексико-грамматические – присущие форме слова определенного лексического класса, ср. сема 'местонахождение в пределах пространства, названного именем'. В дальнейшем это становится основанием для разграничения типов валентности и сочетаемости, грамматического присоединения, т. е. при анализе законов семантического согласования и квалификации механизмов валентности с разграничением в пределах последней лексической и лексико-грамматической, а в рамках Международного проекта по славянским предлогам это является основанием для разграничения семантических типов предлогов. В ряде случаев квалификация лексико-грамматической валентности как потенциальная способность словоформы открывать позиции для контекстпартнеров определенной семантики напоминает абсолютно широкий взгляд на сочетаемостные особенности словоформы. Достаточно аргументированным в русле общей концепции является квалификация уровней логической, семантической и синтаксической валентности.

Еще одним важным концептуальным постулатом проф. М.В. Всеволодовой является *доказуемость*. В каждом случае автор не только провозглашает ту или иную дефиницию, а творчески размышляя, подводит к ее аргументированному изложению, при этом максимально соблюдается принцип от частного к общему. В каждом случае речь идет также о жизненно важных точках или сферах анализируемого языкового явления. Так, рассматривая текст, ученый говорит о том, что сферой его «жизни» является дискурс.

Научный постулат доказуемости реализуется и в многочисленных теоретических обобщениях и в последовательном учете различных уровней предложения – денотативного, коммуникативного, семантического и синтаксического, и в этом направлении весьма важным является исследование их соотношения, отражение особенного, специфического, свойственного для каждого из уровней.

Концепт функциональности, о котором уже говорилось, является важным и определяющим в творческом и критическом осмыслении языковых явлений ученым. Даже рассматривая состав членов предложения, проф. М.В. Всеволодова выделяет наряду с общепринятыми и связку, аргументируя это учетом трех формальных признаков: 1) позиция словоформы в предложении, 2) часть речи, способная занять позицию, 3) морфологическая форма слова в этой позиции [Всеволодова 2000, с. 327-328]. В этом направлении следовало более углубленно рассмотреть конструкции типа *Кататься весело*, где инфинитив, по мнению проф. М.В. Всеволодовой, подлежащим не является. Это касается и явлений, где позицию подлежащего заполняет любая часть речи типа предлога, союза, частицы, междометия: *Это тебе не ачхи!* (А. Чехов). Весьма важной является проблема квалификации связки, которую М.В. Всеволодова определяет в системе членов предложения, что требует некоторых размышлений. В свое время Т.П. Ломтев квалифицировал местоимения типа *я, ты, он/она/оно // мы/вы/они* в позиции подлежащего при формах глагольного сказуемого как приставки, ср. в чем-то подобный взгляд Ш. Балли на числительные *один, два, три, четыре*, и под. при существительных в позиции подлежащего или дополнения как особенные актуализаторы. Здесь, наверное, уместно вспомнить, что Т.П. Ломтев являлся учителем, в высоком смысле этого слова, проф. М.В. Всеволодова и много его идей она плодотворно развивает и углубляет. Это касается и синтаксических позиций внутри предложения, особенностей их регулярной / нерегулярной заполняемости. Связка, естественно, представляет структурное звено в линейной разворачиваемости предложения, но она является составной частью члена предложения – сказуемого (двусоставное предложение) /единственного главного члена предложения

(односоставное предложение), а в каком измерении она выступает членом предложения – не совсем ясно.

Особого внимания заслуживает анализ М.В. Всеволодовой языковых механизмов с разграничением коррекционных (смысловых (= семантическому согласованию, валентности (лексической, лексико-грамматической, синтаксической), грамматических (присоединения, импликации); формальных (синтаксической связи (управления), скрытых механизмов (= формальным механизмам скрытой грамматики); коммуникативных механизмов (актуализационных, интерпретационных)). Особенное значение в этом направлении принадлежит исследованию особенностей переноса ремы и определение факторов, обуславливающих сохранение статуса ремы, независимо от ее линейной позиции. Поэтому к концептуальным величинам принадлежат **актуализация** и **авторизация**. Актуализация может выражаться интонацией во взаимодействии со словопорядком, что обуславливает изменение характера всего предложения. Актуализация так или иначе связана с субъективным словопорядком, реализацией определенных интенциональных установок говорящего. Непосредственно с актуализацией связана авторизация, оценочность, персуазивность (субъективная модальность). Авторизация дифференцируется на субъективированную (оценивает говорящий (я/мы-авторизация): *По-моему, книга интересна*) и объективированную (оценивает не говорящий, а другое лицо (ты/вы-авторизация): *Говорят, книга интересна*).

В этом разрезе весьма важным и ценным является выделение двух классов модусов: 1) модуса текста и 2) модуса предложения, где к модусу текста отнесено все, что принадлежит к обслуживанию значения высказывания (авторизация, внутрисинтаксическая модальность, оценка, ср. значимостную сущность предикатов типа *думать, знать, возможно, казаться, верно, ложь, хотеть, трудно, сказать, скверно* и под. (по Н.Д. Арутюновой [Арутюнова 1988, с. 109]). По утверждению М.В. Всеволодовой, эти модусы суть лингвистические универсалии, с чем можно согласиться, поскольку к категориям модуса, вслед за Т.В. Шмелевой, отнесены: 1) метакатегории (информация о самом акте говорения, мотивах речевых действий: *Я приказываю вам*); 2) актуализационные

категории (компоненты категории предикативности); 3) кваликативные категории (квалифицируют сообщаемое с авторских позиций: персуазивность, оценочность, авторизация, отрицание, согласие/несогласие, подтверждение, уступка); 4) социальные категории (отражают отношения между адресантом и адресатом, ср. *Приветик!* и *Здравствуйте!*).

Не менее важным и значимым для М.В. Всеволодовой является изучение языкового явления в различных аспектах, измерениях, максимально учитывая его «жизненные» ценности. Именно это стало краеугольным камнем разрабатываемых по ее инициативе Международных проектов, каждый аспект которых наполнен ее душой, ее инициативой, ее стремлением максимально учесть различные точки зрения, разные толкования. Именно это позволило не только максимально расширить число участников проектов, но и максимально сблизить различные подходы. В тоже время М.В. Всеволодова предложила свое видение всей типологической (структурной, семантической и функционально-коммуникативной) картины славянского предлога. Ее разноуровневая классификация предлогов и их аналогов позволила получить первые весьма важные результаты (ср. лексикографические работы М.И. Конюшкевич, А.А. Загнітко, А.В. Ситарь, И.Г. Данилюка, И.А. Щукиной и т.д.).

Исследование функциональной коммуникативности М.В. Всеволодовой и ее определяющих постулатов является весьма важным не только в классическом определении тех или иных понятий, обнаружения в ее трудах компонентов интертекстуальности (тоже концепт ее научных изысканий), дефиниции понятий, но и для установления тех важных критериев, на основании которых делаются определенные выводы, критические осмысления, расширительное толкование тех или иных явлений. Ее труды принадлежат и дню сегодняшнему, и дню завтрашнему лингвистической науки, поскольку в них заложено много из того, что еще следует изучать, анализировать.

Литература

Арутюнова Н.Д. Типы языковых значений. Оценка, событие, факт. – М.: Наука, 1988.

Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наукова думка, 1992. – 222 с.

Всеволодова М.В. Теория функционально-коммуникативного синтаксиса. – М.: Изд-во Московского университета, 2000. – 502 с.

Всеволодова М.В., Владимирский Е.Ю. Способы выражения пространственных отношений в современном русском языке. – М., 1982.

Всеволодова М.В., Дементьева О.Ю. Проблемы синтаксической парадигматики: коммуникативная парадигма предложения (на материале двусоставных глагольных предложений, включающих имя локума). – М.: КРОН-ПРЕСС, 1997. – 176 с.

Всеволодова М.В., Яценко Т.А. Причинно-следственные отношения в современном русском языке. – М., 1988.

Всеволодова М.В., Го Шуфень. Классы моделей русского простого предложения и их типовых значений. Модели русских предложений со статальными предикатами и их речевые реализации (в зеркале китайского языка). – М.: АЦФИ, 1999. – 169 с.

Гайдеггер М. Дорогою до мови. – Львів: Літопис, 2007. – 232 с.

Загнітко А.П. Теоретична граматика української мови. Синтаксис. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 662 с.

Загнітко А.П. Теорія сучасного синтаксису. – Вид. 3-тє, доопрац. і випр. – Донецьк: ДонНУ, 2008. – 294 с.

Загнітко А.П., Данилюк І.Г., Ситар Г.В., Щукіна І.А. Словник українських прийменників. – Донецьк: ТОВ ВКФ «БАО», 2007. – 416 с.

Канюшкевіч М.І. Беларуска прыназоўнікі і іх аналагі. Граматыка рэальнага ўжывання. Матэрыялы да слоўніка: У 3-х ч. – Ч. 1. – Дыяпазон А–Л. – Гродна: ГрДУ, 2008. – 492 с.

Киклевич А. Притяжение языка. – Т. 1: Семантика. Лингвистика текста. Коммуникативная лингвистика. – Olsztyn: Uniwersytet Warmińsko-Mazurskiego, 2007. – 412 с.

Левицкий Ю.А. Основы теории синтаксиса. – Изд. 3-е, испр. и доп. – М.: КимКнига, 2005. – 368 с.

Лучик А. Словник еквівалентів слова української мови. – Katowice: Wyd-wo Uniwersytetu Śląskiego, 2006. – 220 с.

Мустайоки А. Теория функционального синтаксиса: от семантических структур к языковым средствам. – М.: Языки славянских культур, 2006. – 512 с.

Поповић Л. Епистоларни дискурс украјинског и српског језик. – Београда слика стварности. Когнитивни аспект контрастивне анализе. – Београд: Университет у Београду, 2000. – 305 с.

Поповић Л. Језичка слика стварности. Когнитивни аспект контрастивне анализе. – Београд: Университет у Београду, 2008. – 308 с.

Степанов Ю.С. Концепты. Тонкая пленка цивилизации. – М.: Языки славянских культур, 2007. – 248 с.

Юрченко В.С. Простое предложение в современном русском языке. Двусоставное именное, односоставное глагольное, односоставное именное. – Изд. 2-е стереотип. – М.: КомКнига, 2005. – 280 с.

Юрченко В.С. Философия языка и философия языкознания. Линвофилософские очерки. – Изд. 2-е. – М.: КомКнига, 2005. – 368 с.

РОЗДІЛ III. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ МОРФОЛОГІЇ

МОРФОЛОГІЧНА І СЕМАНТИЧНА СТРУКТУРА КАТЕГОРІЇ СТАНУ І ПОЛЯ СТАНОВОСТІ

Дієслово – це одна з центральних частин мови, що позначає дію (процес), має граматичні категорії виду, стану, часу, способу, особи (і підпорядковані особі категорії числа і роду) та виконує в реченні спеціалізовану синтаксичну функцію присудка. З-поміж дієслівних граматичних категорій, що тісно пов'язані із семантикою дієслова, формуються в ньому і за умови транспозиції виявляються так: дієслово → інші частини мови, з одного боку, і невластиві дієслівні граматичні категорії, що морфологічно відображаються в дієслові, але формуються в інших частинах мови і виявляються під час можливих транспозицій: інші частини мови → дієслово, з іншого боку. Перші категорії є визначальними для дієслова, інші – спільними для інших частин мови і дієслова. До перших належать категорії часу, виду, способу і стану, до інших – категорії особи, числа і роду.

Дієслово виконує роль організаційного центру речення, вершини, до якої зводиться врешті-решт вся мережа послідовно розгалужених синтаксичних зв'язків (за вербоцентричною теорією). Саме в цьому сенсі дієслово визначає, передбачає синтаксис фрази. Але існує і зворотна залежність: суб'єктно-об'єктні відношення постають дуже важливими для власної лексичної семантики дієслова. Основний обсяг суб'єктно-об'єктних відношень покривається такими поняттями, як перехідність, зворотність, стан, що пов'язані між собою настільки тісно, що граматична наука найчастіше не розмежовує їх. Вирішення теоретичних проблем перехідності, зворотності, стану є важливим не тільки для всебічного з'ясування характеристики дієслова, але і для опису загальної структури мови. “Попередні монографічні дослідження окремих боків граматичного ладу, – підкреслював С.Б. Берштейн, – є необхідною умовою для створення зведених капітальних граматик” [1: 4]. Ця проблема зберігає свою актуальність і на сьогодні.

Висвітленню проблеми категорії стану присвячені праці цілого ряду мовознавців, таких як П.Ф.Фортунатов, О.О.Потебня, О.О.Шахматов, В.В.Виноградов, М.П.Некрасов, О.М.Пешковський, А.Б.Шапіро, О.В.Ісаченко, О.В.Бондарко, Л.Л.Буланін, І.Р.Вихованець, Б.Ю.Норман, Л.Теньєр та ін.

Слов'янська граматична традиція, що нараховує вже не одне століття, і сьогодні не має єдиного визначення стану. У нечисленних станових концепціях ХІХ–ХХІ століть у поняття стану вкладався найрізноманітніший зміст, а класифікації нараховували від двох до п'ятнадцяти і більше протипоставлених один одному станів. Але найголовніше – суперечливим залишався і залишається обсяг цієї категорії. Одні вчені розуміють під станом відношення дієслівної дії до граматичного суб'єкта, інші іменують так об'єктні відношення дієслова, треті поширюють цю назву на всю сукупність суб'єктно-об'єктних відношень щодо будови слов'янського речення.

Розбіжності в поглядах на категорію стану пояснюються насамперед її складністю в слов'янських мовах. “У категорії стану перетнулися шляхи розвитку різних граматичних і лексичних явищ у сфері дієслова”, – констатує В.В.Виноградов [3: 501].

Метою дослідження виступає визначення структури дієслівної категорії стану, а завданням – розгляд і простеження співвідношення / неспіввідношення категорійних форм стану з перехідністю / неперехідністю, рефлексивністю, вияв взаємодії категорії стану з категорійними значеннями виду, часу, способу. Не з'ясувавши структури дієслівної категорії стану, неможливо зрозуміти категорійні значення стану і зв'язки цієї категорії з іншими дієслівними категоріями.

Виокремлюючи стан як дієслівну категорію, одні вчені стверджують, що це граматична категорія (синтаксична, морфологічна, морфолого-синтаксична), інші констатують, що коло питань щодо семантико-граматичного статусу дієслівних форм стану виходить за межі морфології і зосереджується в лексичній сфері.

Так, за О.О.Потебнею, жодне дієслово не може одразу наділятися кількома становими значеннями. “Вислів: дієслово таке-то переходить в такий-то стан – ми повинні розуміти так, що перед нами два різних, але однозвучних дієслова, які належать до двох різних станів, і що ці дієслова одного “походження” (цит. за: [3:

501]). Значення стану, на думку О.О.Потебні, виникає і реалізується в реченні, у складі якого слово тільки і живе справжнім, індивідуальним життям. Стан (за визначенням О.О.Потебні) – це відношення суб'єкта до об'єкта, точніше: відношення присудка до підмета і додатка. У це поняття входить відсутність / наявність суб'єкта і відсутність / наявність об'єкта.

Отже, стан – синтаксична категорія, тісно пов'язана зі структурою речення. Вона ґрунтується на поняттях перехідності і неперехідності дієслова. За необхідністю наявності і відсутності об'єкта дієслова поділяються на об'єктні (перехідні) і суб'єктні (неперехідні). Ті, з об'єктних дієслів, що вимагають прямого додатка у знахідному відмінку, О.О.Потебня називає дійсними, інші дієслова, що вимагають додатка в інших непрямих відмінках, разом із суб'єктними, належать до розряду середніх.

І.Р.Вихованець аргументує інший погляд на визначення категорії стану. Він заперечує наявність дієслівної граматичної категорії стану. Заперечення ґрунтується на врахуванні системи взаємин двох семантичних класів дієслів із семантикою дії і семантикою стану. На його думку, так звані активні і пасивні форми дієслова не можна вважати з лексичного погляду тотожними. Хоча обидві форми стосуються позначення, здавалося б, однієї і тієї ж ситуації, але істотно відрізняються. Лінгвіст відстоює тезу, що питання про правила трансформації речень з дієсловами активного стану в реченні з дієсловами пасивного стану і, навпаки, тісно пов'язані з питанням функціонування відмінків. Тому всі питання, що стосуються дієслівних форм стану, зосереджуються в лексичній сфері і синтаксисі. Трансформація актив → пасив стосується семантичної основи речень і полягає в семантичному перетворенні дієслівних предикатів. Заміна активної конструкції пасивною зумовлена перетворенням предиката дії в предикат стану. Отже, такі перетворення відбуваються не в межах того ж слова, а стосуються різних слів. Такі станові форми дієслів є різновидом лексичної деривації слів. Тому, вважає І.Р.Вихованець, перетворення актив → пасив не мають відношення до граматичних категорій.

М.А.Жовтобрюх наголошує на морфологічному статусі граматичної категорії стану дієслова. “В українській мові, як і в російській, – констатує автор, – категорія стану є така граматична категорія в системі дієслова, що виявляється у формах слова й у

способах дієслівного керування” [5: 331]. Граматична категорія стану дієслова виражає відношення дії до суб'єкта і його об'єкта. Морфологічним засобом вираження, різних відношень дії до його суб'єкта й об'єкта в сучасній українській мові виступає елемент *-ся*. М.А.Жовтобрюх наводить такий приклад: “У реченні “*Ми будемо тракторний завод*” дієслово *будемо* без елемента *-ся* вказує, що дія від діючого предмета (*ми*), назва якого виконує синтаксичну роль підмета, прямо переходить на об'єкт (*завод*), назва якого вживається у функції прямого додатка. У реченні “*Тракторний завод будується нами*” це дієслово з елементом *-ся*, не змінивши свого лексичного значення, виражає вже інше відношення дії до суб'єкта й об'єкта: воно вказує, що об'єкт, виконуючи в реченні функцію підмета, потрапляє під вплив дії суб'єкта, що в реченні є непрямим додатком [5: 331]. Отже, М.А.Жовтобрюх робить висновок, елемент *-ся* виступає засобом вираження граматичної категорії стану дієслова. Далі лінгвіст стверджує, що вживання дієслова з елементом *-ся* і без нього змінило також і характер дієслівного керування. Дієслово *будемо* – перехідне, а співвідносне з ним *будується*, утворене за допомогою елемента *-ся*, – неперехідне.

Отже, різні відношення дії до його суб'єкта й об'єкта тісно пов'язані з перехідністю / неперехідністю дієслова. Граматична категорія стану властива всім перехідним дієсловам і так само неперехідним, які утворені від перехідних за допомогою елемента *-ся*, тому що лише вони виражають відношення дії до суб'єкта й об'єкта. М.А.Жовтобрюх виділяє і такі дієслова, яким граматична категорія стану не властива. Це такі неперехідні дієслова, що не співвідносяться з перехідними: *йти, спати, сміятися*. Ці дієслова не виражають будь-яких відношень до об'єкта. Так само неперехідні дієслова, які не утворені від перехідних елементом *-ся*, категорії стану зовсім не мають. М.А.Жовтобрюх розрізняє в сучасній українській мові в межах перехідних дієслів і співвідносних з ними неперехідних з елементом *-ся* три стани: активний (або дійсний), зворотно-середній і пасивний.

О.В.Бондарко вважає, що стан дієслова – це морфолого-синтаксична категорія. На його погляд, категорія стану може розглядатися як граматичне ядро функціонально-семантичної категорії становості. Введення поняття становості може сприяти опрацюванню такої теорії стану, у якій спроба виділити граматичні

елементи стану буде поєднуватися з аналізом їхнього зв'язку зі словотворчими, лексико-семантичними і лексико-синтаксичними явищами, що належать до однієї семантичної сфери. Труднощі вирішення проблеми стану полягають у тому, що в цьому разі чітко не визначилося граматичне ядро функціонально-семантичної категорії. Не склалася однорідна система граматичних форм із прозорими формальними показниками. Граматичні елементи цієї категорії (активні і пасивні дієприкметники, пасивні й активні конструкції), тісно переплелися з певними сферами словотвірної й лексико-синтаксичної периферії становості – зворотні дієслова, перехідність / неперехідність.

О.В.Бондаренко розглядає категорію стану як систему граматичних форм дієслова, що встановлює відношення дієслівної дії до підмета. Це відношення може виявлятися подвійно, відповідно, розрізняють два стани – активний і пасивний. По-перше, дієслівна форма характеризує підмет як суб'єкт дії: *Листи розносяться листоношею*. Форми активного стану виступають в активних зворотах, форми пасивного стану – в пасивних зворотах. О.В.Бондарко вказує, що за синтаксичною ознакою – здатності сполучитися з прямим додатком – дієслова поділяються на перехідні: *розносити (листи), перемогти (супротивника)* і неперехідні: *кричить, лежить*.

За морфологічною ознакою – наявності або відсутності елемента *-ся* – дієслова поділяються на зворотні (*хитається*) і незворотні (*лежить*). Зворотні дієслова є неперехідними, незворотні дієслова можуть бути як неперехідними так і перехідними.

Щодо категорії стану слід розрізняти дієслова двох типів. Дієслова першого типу мають співвідносні форми обох станів, активного і пасивного (*розносять – розносяться, переміг – був переможений*). Дієсловом іншого типу притаманні лише форми дійсного стану (*лежить, хитається*). Дієслів, що мали б форми тільки пасивного стану, немає.

І.Г.Милославський підходить до категорії стану, як до словозмінної морфологічної категорії із синтаксичним елементом значення. Як морфологічна категорія стан відбиває здатність дієслова сполучитися з підметом як з об'єктом дії. Ця категорія може набувати двох значень: активного і пасивного. Дієслова у формі

пасивного стану можуть сполучитися з підметом як з об'єктом дії. Дієсловом у формі дійсного стану така властивість не притаманна.

Синтаксичні елементи значення у протиставленні дієслівних форм із *-ся* формам без *-ся* актуалізуються у висловленні. Як такий синтаксичний елемент значення виступає здатність деяких форм із *-ся* сполучитися з підметом (формою називного безпрियменникового) у значенні об'єкта дії. Форми без *-ся*, навпаки, ніколи не можуть сполучитися з підметом у значенні об'єкта дії: *Робітники будують будинок* → *Будинок будується робітниками*. Легко простежити, що дієслово із *-ся* в другому реченні (*будується*) сполучається з підметом у значенні об'єкта дії. Дієслово без *-ся* в першому реченні (*будують*) не має такої здатності. Підмет при ньому (*робітники*) не має і не може мати значення об'єкта дії.

Очевидно, певною мірою можна розглядати стан дієслова як категорію з морфологічним опертям. Вона являє собою систему граматичних форм дієслова, що вказують на спрямованість або неспрямованість дієслівної дії на предмет, позначений підметом. Категорія стану містить у собі дві грами – активний і пасивний стан.

Активний стан (актив) являє собою систему форм, що вказують на неспрямованість дієслівної дії на предмет, позначений підметом: *Вітер, неначе хлопець у танку, в усі боки повертав білу метелицю* (М.Стельмах); *Хто ж: метелиця, або вітер найняли музикантів на свої заручини?* (М.Стельмах).

Пасивний стан виступає системою форм, що вказують на спрямованість дієслівної дії на предмет, позначений підметом: *Питання, що розглядаються менеджерами на своїх зборах, не відбивають конкретного стану речей* (Україна молода. – 2004. – 19 вересня); *Роботи виконуються упорядниками підрядної організації* (Сільські вісті. – 2005. – 15 липня).

Підмет в активних конструкціях (*вітер, метелиця, заметіль*) позначає суб'єкт (продуцента) дії, у пасивних конструкціях (зміщений акцент повідомлення) – об'єкт дії. Спрямованість або неспрямованість дії на предмет, позначений підметом, дає об'єктивну або суб'єктивну характеристику цього предмета.

Найбільш принциповим моментом у структуруванні теорії стану є встановлення станової парадигми. Так, при розгляді дієслова *доставляти* легко виявити набір співвідносних форм актива і

пасива: *доставляє – доставлятися, доставляє – доставлявся, буде доставляти – буде доставлятися, доставляв би – доставлявся б; доставити – доставитися, доставити – бути доставленим, може бути доставлений, доставляючи – (підрядним реченням), що доставляється – (дієприслівник)*. Цей перелік форм несе інформацію про те, що стан у цьому разі розглядається як граматична (морфологічна) категорія, що містить у собі дві грамеми – активний і пасивний стан. Згідно з аналізом, стан властивий усім основним формам дієслова – особовим формам, інфінітиву, дієприкметнику і дієприслівнику. Будь-яка форма дієслова характеризується за станом як форма актива або форма пасива. З притаманною системою форм стан постає як словозмінна категорія. Форми актива не мають морфемного показника стану, а формам пасива притаманні такі показники: елемент *-ся* – для форм недоконаного виду, суфікси *-ан, -н* – для дієприкметників доконаного виду. Пасивні форми доконаного виду, крім дієприкметників, є аналітичними: вони складаються з пасивного дієприкметника, утвореного від основного дієслова, що виражає значення стану і виду і передає лексичне значення, і відповідної форми допоміжного дієслова *бути*, що виражає значення інфінітивності, способу, особи і часу (ця форма може бути нульовою, пор.: *доставлений і був доставлений*).

Показники пасивного стану не слід абсолютизувати, оскільки вони можуть бути граматично багатозначними або навіть мати граматичні омоніми: *Дивізія розгорталася для атаки (актив) / Принесені пакети розгорталися і розсипалися (пасив) / Двері і рами в кімнаті до свята були пофарбовані (пасив)*.

Л.Л.Буланін звертає увагу на той факт, що категорії стану властива польова структура, тобто розгалуження явищ, що належать до центра і до периферії. По-перше, до центру належить співвіднесеність активного і пасивного стану, властива перехідним дієсловам. Периферію складають співвідносні за станом неперехідні і деякі перехідні дієслова, яким властиві тільки форми активного стану (*стояти, викупатися, мчатися, дякувати, змішувати*). Найбільш крайню периферію складають безособові дієслова (*вечоріє*), які не сполучаються з підметом. По-друге, до явищ центру належить послідовне станове протиставлення в особових формах дієслова, де можна спостерігати регулярне співвідношення форм і

предикативних синтаксичних конструкцій: *Директор підписав наказ* → *Наказ був підписаний директором*; *Новини передають по телевізору* → *Новини передаються по телевізору*. Всі інші основні форми репрезентують периферію станового протиставлення. У них чіткість морфологічної відповідності контрастує з цілком можливою відсутністю співвідносності на синтаксичному рівні: тобто активним інфінітивним, прислівниковим і дієприслівниковим конструкціям можуть не відповідати пасивні інфінітивні, прислівникові і дієприслівникові конструкції, і, навпаки, пор.: *Необхідно купити цю книгу.* → Можна сказати лише: *Необхідно, щоб ця книга була куплена.* Дієприслівники репрезентують граничний ступінь периферійності станового протиставлення.

Аналіз дієслівної категорії стану переплітається з опозиціями перехідності / неперехідності, рефлексивності / нерефлексивності. Перехідність / неперехідність, рефлексивність і стан дуже тісно пов'язані. Відношення дієслівної дії до граматичного об'єкта і граматичного суб'єкта утворюють систему суб'єктно-об'єктних відношень. Особливої уваги вимагають об'єктні відношення дієслова, зокрема перехідність, оскільки об'єктні відношення значною мірою визначають відношення дієслівної дії до граматичного суб'єкта. Під перехідністю варто мати на увазі здатність дієслова керувати прямим об'єктом. Прямий об'єкт насамперед пов'язаний з формою знахідного відмінка без прийменника:

Таблиця 1

Перехідне дієслово	Прямий об'єкт
активізувати	студентів
амністувати	ув'язненого
ампутувати	руку
абстрагувати	істотні риси
афішувати	від'їзд
атестувати	людину
атакувати	охорону
асфальтувати	майдан
асигнувати	будівництво

Однак саме це зв'язок, а не рівність, оскільки не будь-який знахідний безприймниковий кваліфікується як прямий об'єкт: *їхати кілометр, читати цілий день* (знахідний обставинний); з іншого боку, прямий об'єкт може виражатися різними формальними засобами. Так, до прямого об'єкта належать на базі функціональної спільності також деякі випадки вживання родового відмінка без прийменника, наприклад, у випадках, коли дієслово, що керує, має заперечення: *Мати і сьогодні не білила кімнати* [15: 184]; у випадках, коли дія поширюється не на весь прямий об'єкт, а на його частину: *купити хліба, випити молока*.

Функціонально-синтаксичне значення – це тільки один рівень перехідності, а, з іншого боку, перехідність ще пов'язана із семантикою дієслова. Усі дієслова за сполучуваністю з прямим об'єктом поділяються на перехідні і неперехідні. У лексичній семантиці неперехідних дієслів значення перехідності принципово відсутнє: *лежати, спати, йти, ходити, бігти* та ін. Ці дієслова взагалі не сполучаються з прямим об'єктом.

Перехідні дієслова – це ті, які завжди пов'язані з прямим об'єктом: *піднімати, брати* та ін. Значення перехідності, закладене в кореневій морфемі цих дієслів, завжди реалізоване синтаксично: дієслово не зустрічається без форми прямого об'єкта. Наявні також перехідні дієслова, у лексичній семантиці яких міститься значення спрямованості дії на об'єкт, однак воно тільки потенційне і вимагає для свого формального вираження відповідних синтаксичних умов: наявності будь-якої форми прямого об'єкта (*пити воду, шити костюм*). За відсутності цих умов значення перехідності залишається невираженим (*пити великими ковтками, шити швидко і красиво*).

Отже, перехідність, що поєднує лексичні і синтаксичні ознаки дієслів, необхідно охарактеризувати як лексико-синтаксичну категорію, що виявляється в двох протиставлених варіантах: транзитив (дія спрямована на об'єкт) й інтранзитив (заперечення цієї ознаки). Транзитив завжди виражається синтаксично (прямий об'єкт), а інтранзитив на практиці може бути репрезентований або морфологічно (зворотним елементом *-ся*), або – нулем прямого об'єкта в таких випадках, що співвідносяться з наявністю прямого об'єкта.

Співвідношення стану і перехідності можна розглядати у двох аспектах: по-перше, це відмінність стану від перехідності, по-друге, це зв'язок стану і перехідності. Ніхто ніколи не стверджував, що стан і перехідність це те саме. Однак на практиці таке сплутування зустрічається. Ототожнення класу перехідних дієслів з дієслівними формами активного стану, що зустрічається вперше у М.В.Ломоносова, повторювалося потім багатьма авторами. О.О.Потебня, наприклад, вважав, що стан – це відношення дієслова до об'єкта. Грунтуючись на цьому, він виділяв два стани – активний, до якого належали перехідні дієслова, і середній, до якого належали неперехідні дієслова. Отже, О.О.Потебня ототожнює диференціацію активного і пасивного стану з розмежуванням перехідності і неперехідності дієслів. Очевидно під станом необхідно розуміти щось відмінне від перехідності, а не тісно пов'язане з нею. По суті це два важливих граматичних відношення дієслова – до граматичного суб'єкта (стан) і прямого об'єкта (перехідність). Зв'язок стану і перехідності полягає в тому, що тільки перехідні дієслова можуть бути двостановими, і саме вони (перехідні дієслова) утворюють пасивні форми. Проте необхідно пам'ятати про внутрішню диференціацію самих перехідних дієслів, серед яких виділяються: 1) дієслова, що утворюють форми пасива: *читати – читається, відправляти – відправляється, висушувати – висушується, добувати – добувається* та ін. Ці дієслова можна назвати співвідносними за станом; 2) дієслова, що не утворюють форм пасива. Це неспіввідносні за станом дієслова. Їх можна об'єднати з неперехідними, що не утворюють форм пасива – ні зворотних форм, ні дієприслівникових форм. Так, не властиві пасивні форми на *-ся*: а) дієсловом розмовно-просторічного забарвлення: *сьорбати, цмокнути, гальмувати* та ін.; б) окремим дієсловом мовлення, мислення, почуття: *думати, шкодувати, шепотіти, почувати, знати* і под.; в) каузативним дієсловом: *морозити, смішити, хвилювати, радувати* тощо; г) дієсловом руху: *мчати, переходити, перебігати, перестрибувати* та ін.; г) дієсловом доконаного виду, переважно одноразового способу дії, що має у своєму складі суфікс *-ну-*, наприклад: *жбурнув, лизнув* і под.

Аналіз різних поглядів учених на проблему співвідношення стану і перехідності свідчить, що її тлумачення має кілька напрямів у сучасній лінгвістиці: по-перше, протиставлення активного і

середнього стану спирається на розбіжності перехідних і неперехідних дієслів; по-друге, семантико-синтаксичні властивості перехідних дієслів виявляються в паралелізмі активних і пасивних зворотів. Система стану в цьому разі будується на протиставленні активного і пасивного стану. Нарешті, у співвідношенні стану і перехідності на першому плані постає майже не обмежена здатність перехідних дієслів мати співвідносні утворення на *-ся*. При цьому змістом станового протиставлення стає перехідність / неперехідність, а його формальним вираженням виступає співвідносність перехідних і відповідних зворотних конструкцій.

Перш ніж розглядати зворотні конструкції та їхній зв'язок із станом, необхідно з'ясувати саме поняття рефлексивності (зворотності). Зворотність, тобто поєднання дієслів із зворотним елементом, М.П.Некрасов назвав "найбільш яскравою особливістю російського дієслова". Цю оцінку, мабуть, можна було б поширити на все слов'янське дієслово. При цьому сама назва "*зворотність*" умовна, оскільки в сучасних слов'янських мовах зворотний елемент у більшості випадків взагалі не співвідноситься з букввальним значенням "звернення дії", термін же "*зворотність*" спирається на етимологічну вмотивованість і мовознавчу традицію.

У давньокиївський період перехідні дієслова керували зворотним займенником у формі знахідного відмінка, який виконував у реченні функцію самостійного члена. Однак, поступово відбувається делексикалізація і деоб'єктивізація зворотного займенника. Він цілком втрачає свою лексичну й об'єктно-синтаксичну функцію і зливається з дієсловом: *битися, боротися, бадьоритися* [15: 86-100]. В українській мові після голосного звука зворотний елемент став скорочуватися у *-сь*, після приголосних зберігається без змін. Процес зрощення дієслова і зворотного елемента *-ся* призвів до того, що під тією самою морфологічною оболонкою стали приховуватися не одне-два, а цілий ряд різнопланових лексичних і граматичних значень.

З допомогою зворотного елемента *-ся* можуть утворюватися різні типи зворотних конструкцій, з-поміж яких наявні і форми незворотних дієслів, що утворюються досить регулярно. Елемент *-ся* в них формотворчий, він має лише граматичне значення стану. Зворотні форми мають те ж лексичне значення, що і форми активного стану, граматичний формант *-ся* не вносить змін у

лексичне значення дієслова: *будівельники будують будинок – будинок будується, учень читає книгу – книга читається*. Семантика в цих парах не змінюється, а модифікується структура фрази. Зворотна форма – не просто перевернений актив, а своєрідне явище, коли на перший план виступає об'єкт дії і сама дія, а виконавець цієї дії витісняється.

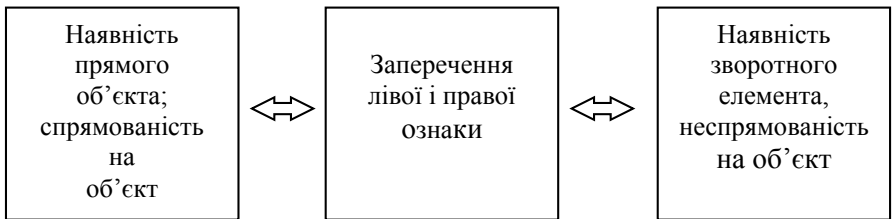
За допомогою приєднання *-ся* до перехідних дієслів може утворюватися й окремих розряд неперехідних дієслів. Утворювані похідні мають нові лексичні значення і кваліфікуються як зворотні дієслова: *показувати – показується, слухати – слухатися*. Отже, елемент *-ся* в цьому випадку словотворчий і в сучасній українській мові має багато значень.

Зворотні дієслова становлять підклас, який виділяється за формально-морфологічною ознакою. Зворотні дієслова лише етимологічно пов'язані зі своїми незворотними паралелями, заміна зворотного елемента зворотним займенником і навпаки в практичному контексті не має місця. Семантичний синтез зворотного дієслова супроводжується семантичною еволюцією зворотного елемента – від споконвічного значення “звернення дії” до сигналізації неперехідності. Отже, у зворотних дієсловах дія не виходить від граматичного суб'єкта як від агенса, щоб знову повернутися на нього ж, не виходить “назовні”, вона замкнена в сфері суб'єкта. Зворотність необхідно охарактеризувати як лексико-граматичну категорію, тому що в ролі первинної функції може виступати не тільки граматична (словозмінна) функція, але і лексична (словотворча). Усім зворотним конструкціям притаманна функція інтранзитивації. Лексикалізація граматичних типів зворотних конструкцій одночасно зміцнює загальну, глибинну граматичну функцію зворотності – функцію інтранзитивації.

Об'єктні відношення дієслова слід аналізувати з урахуванням двох різновидів опозицій: а) перехідність (наявність прямого об'єкта, спрямованість дії на об'єкт) – неперехідність (відсутність прямого об'єкта, заперечення ознаки спрямованості); б) зворотність (наявність зворотного елемента, неспрямованість дії на об'єкт) – незворотність (відсутність зворотного елемента, заперечення спрямованості). Обидві ці опозиції бінарні й асиметричні. Між їхніми сильними членами спостерігається регулярний взаємозаперечувальний зв'язок: якщо опозиція “а” репрезентована

сильним членом, то “б” обов'язково постає як слабкий член. Якщо, навпаки, опозиція “б” виражена сильним членом, то “а” – слабким. Крім цих двох варіантів, може бути ще і третій, коли ні та, ні інша опозиція не репрезентована сильним членом, внаслідок чого постає слабкий член одночасно двох позицій. Отже, зв'язок між перехідністю і зворотністю зорієнтований не тільки шляхом взаємного заперечення сильних членів, але і шляхом збігу слабких. Це дозволяє звести дві двучленні опозиції в одну тричленну кореляцію, що постає єдиною системою об'єктивних відношень дієслова:

Схема 1.

1) наявність лівобічної спільної ознаки (перехідності): *мити голову*; 2) наявність правобічної спільної ознаки (зворотності): *митися*; 3) одночасна відсутність обох ознак (слабкий член): *мити*.

Перехідне дієслово може позначати своє ставлення до прямого об'єкта або за допомогою лівобічного компонента кореляції (перехідності), або за допомогою правобічного (зворотності). Для кожного дієслова кореляція репрезентована на практиці будь-яким одним варіантом.

Відповідно, перехідність та зворотність щільно пов'язані. Слід також звернути увагу на співвідношення зворотності і стану. У лінгвістичній літературі побутує думка, що зворотні дієслова безпосередньо стосуються стану і що співвідношення зворотних і незворотних форм дієслова виступає основним засобом вираження категорії стану. Ця концепція поширилася з 1899 року (після статті П.Ф.Фортунатова).

П.Ф.Фортунатов виходить з двох важливих методологічних принципів, які істотно доповнюють один одного: принципу співвідносності форм і принципу спільного значення граматичної

форми. Лінгвіст встановлює дві форми стану за ознакою наявності або відсутності *-ся* – зворотний і незворотний стан. Диференціація станових значень спирається на перехідність. Спільне значення форми на *-ся*, утвореної від перехідних дієслів, полягає в тому, що вона змінює значення перехідної ознаки у значення ознаки неперехідної. Відповідно, форма на *-ся* від перехідних дієслів виражає за її значенням неперехідну форму дієслова і може бути визначена саме як форма перехідного стану. Лінгвіст вважав, що дієслова, які не співвідносяться за станом, не входять у систему станів.

Стаття П.Ф.Фортунатова значно вплинула на подальший розвиток вчення про стан. На наш погляд, для теорії стану велике значення має співвідношення зворотних дієслів і зворотних форм перехідних дієслів. Зворотні дієслова належать до актива, а зворотні форми – це форми пасивного стану. Між ними існують розбіжності. Варто констатувати, що багато перехідних дієслів не мають співвідносних утворень на *-ся*. Це різні за семантикою дієслова доконаного виду: *перебільшити, приберегти, підговорити, згубити, перемогти* тощо. Зовнішня морфологічна співвіднесеність перехідного дієслова та зворотного не завжди пов'язана зі смисловою співвіднесеністю: *нести* і *нести́сь* (швидко рухатися), *покласти* і *покласти́ся* (сподіватися).

Отже, відношення дієслівної дії до граматичного об'єкта утворює єдину систему суб'єктно-об'єктних відношень (граматичний суб'єкт – дієслівна дія – граматичний об'єкт). Врівноважені кінці цього тричлена тісно пов'язані та взаємозумовлені. Надзвичайно важливу роль у суб'єктно-об'єктних відношеннях відіграє зворотний елемент. Відповідно, маємо складну та динамічну картину: перехідність + стан + зворотність.

Серед станових концепцій дієслова цікавим виявляється погляд на цю категорію французького вченого Л.Теньєра, який розглядає валентність дієслова і простежує її статус у реченні. Дієслово можна уявити у вигляді словотвірного атома з гачками, який здатний притягувати до себе певне число іменників або їхніх еквівалентів (актантів) залежно від кількості гачків, якими воно наділене, щоб утримувати ці актанти при собі. Кількість таких гачків, наявних у дієслова, та кількість актантів, якими воно здатне керувати, і виявляються сутністю валентності. Спосіб репрезентації

мовцям дієслівної валентності щодо можливих актантів є тим, що в граматиці називається станом. Відповідно, станові властивості дієслова залежать від кількості актантів, які воно може мати.

Існують дієслова, що не можуть мати актантів, – безвалентні (за Л.Теньєром, але практично вони нуль-валентні), у традиційній граматиці їх називають безособовими. Відсутність актантів у цих дієслів легко пояснюється, якщо врахувати, що вони позначають події, які відбуваються без участі актантів. Безвалентні дієслова називають дію, що мислиться як процес, який відбувається сам собою, без особи-продуцента. Не можна уявити собі існування актанта, який був би першопричиною цього процесу.

За значенням безвалентні дієслова поділяються на кілька груп. Найбільш важливі з них містять дієслова, що позначають: 1) явища природи; 2) стихійні явища; 3) фізичні стани людини та її почуття; 4) психічні стани людини; 5) випадковість явищ та ін.

Дієслова з одним актантом – одновалентні, відомі під назвою неперехідних. Це такі дієслова, як *йти, спати, сміятися, стояти* тощо. Справді, можна сказати: “*Хлопчик йде*” (у сенсі “вміє ходити”), але не можна сказати або уявити, що цього процесу стосується ще будь-який актант, крім хлопчика. Не можна *йти, спати* кого-небудь або щось.

Двоактантні дієслова у традиційній граматиці називають перехідними дієсловами, оскільки в такому реченні, як “*Фахівці переглядають плани*”, дія від фахівців переходить на плани.

У перехідному стані можна виділити чотири підстани (діатези): активна діатеза, пасивна, зворотна, взаємна.

Справді, якщо дія передбачає наявність двох актантів, можна розглядати її по-різному, залежно від напрямку, в якому вона реалізується, або залежно від напрямку, в якому вона переходить від одного актанта до іншого. Так, якщо, наприклад, взяти перехідне дієслово “*добувати*” і два актанти: А (шахтарі), які добувають, і В (вугілля), на яке спрямована дія, й утворити речення: “*Шахтарі добувають вугілля*”. У цьому випадку слід сказати, що дієслово “*добувати*” вживається в активній діатезі. Оскільки дія “*добування вугілля*” реалізується першим актантом “шахтарі”, який постає активним учасником дії. Цю ж думку можна висловити реченням “*Вугілля добувається шахтарями*”. У цьому разі дієслово “*добувати*” перебуває у пасивній діатезі, оскільки перший актант

“вугілля” лише випробовує дію, його участь у дії виявляється абсолютно пасивною.

Актив і пасив є основними діатезами перехідного стану, проте це не єдині діатези, оскільки їх можна комбінувати. Наприклад, може трапитися, що та сама особа (річ) виконує дію й отримує її результат, тобто є прямим об’єктом власної дії. Ця особа одночасно є активною і пасивною, тобто і першим, і другим актантом: *Вранці він умивається, одягається*. Елемент *-ся* у дієсловах такого типу за своїм значенням відповідає займеннику себе у формі знахідного відмінка без прийменника. Можна сказати: “*Вранці він умиває себе, одягає себе*”. У цьому випадку дієслову притаманна зворотна діатеза, оскільки дія від особи і до неї ж і повертається. Врешті-решт трапляються випадки, коли дві дії виявляються паралельними, але протилежно спрямованими. Кожен з двох актантів відіграє активну роль в одній дії і одночасно пасивну роль – в іншій: *Полтавські школярі листуються з учнями Словаччини*. Дієслово у таких випадках перебуває у взаємній діатезі, оскільки дія є взаємною.

Чотири діатези перехідного стану можна узагальнити з допомогою такої схеми:

Схема 2.

Активна діатеза (актив)	A \longrightarrow B
Пасивна діатеза (пасив)	A \longleftarrow B
Зворотня діатеза (рефлексив)	A \longleftrightarrow B
Взаємна діатеза (реципрок)	A \longleftrightarrow B

Л.Теньєр звертає увагу на те, що однієї наявності другого актанта достатньо для того, щоб пізнати активну діатезу. Дієслово може навіть бути відсутнім, однак активна діатеза виявиться чітко вираженою. Вона зумовлюється автоматично, за наявністю другого актанта. Наприклад, звичайний розмовний вислів: “*Що ви?*”. Наявні два актанти, а дієслово відсутнє. Залежно від умов цей вислів може означати “*Що робите?*” або “*Що ви говорите?*”. Точніше характер дії першого актанта з’ясувати не можна, оскільки дієслово відсутнє, проте зрозуміло, що це дієслово може бути тільки активним,

оскільки має два актанти, один з яких, без сумніву, є другим актантом.

Пасивна діатеза зворотна до активної, оскільки перехід дії у пасивній діатезі уявляється як такий, що відбувається у зворотному напрямку: перший актант, від якого виходить дія в актантній діатезі, у пасивній виявляється, навпаки, його кінцевою точкою. Інверсія напрямку переходу дії вимагає наявності спеціального показника, який чітко протиставляв би пасивну діатезу активній. Цей показник може виражатися двома звичайними для морфології способами: аналітично та синтетично. Аналітичним показником пасива або допоміжним дієсловом пасива є дієслово *бути* в особових формах, а смислове дієслово вживається у формі пасивного дієприслівника: *Новий метод був описаний учнем.*

Синтетичний спосіб вираження пасива, зазначає Л.Теньєр, полягає в системі морфологічних форм, кожна з яких утворює одне слово, що містить у собі смисл пасиву. В українській мові – це додавання до дієслів активного стану елемента *-ся*: *Роман пишеться письменником; План виконується робітниками.* Л.Теньєр говорить про те, що неперехідні дієслова не можуть вживатися у пасивній діатезі. Це легко можна зрозуміти, оскільки ці дієслова одновалентні, то можуть мати лише один актант, і дія розуміється як така, перебіг якої реалізується в одному напрямку.

Зворотна діатеза отримує одночасно вираження за допомогою особового субстантива (себе), зворотного дієслова, яке включає особовий субстант (*-ся*) і за допомогою зворотного прикметника, похідного від субстантива (свій, своя, своє, свої).

Показник зворотності (особовий субстантив) завжди відсилає до першого актанта. Відповідно, сам особовий субстантив ніколи не виступає першим актантом, він завжди – другий або третій актант: *кіт умивається* (себе – другий актант). Особовий показник зворотності ніколи не буває в номінативі.

Значення зворотності не залежить від значення особи. Відповідно, може бути так, що зворотність розуміється абсолютно в іншому плані у порівнянні з незворотністю і на відміну від звичайного особового субстантива, який може виступати у трьох особах, зворотний особовий субстантив може не мати жодних розбіжностей в особі: *Я його прийняв у себе.* Зворотний субстантив

залишається незмінним, якими б не були особа й число першого актанта.

Таблиця 2.

Я	
Ти	Його прийняв у себе
Він	
Вони	Його прийняли у себе

Присвійний прикметник також може мати однакову форму незалежно від особи, до якої він відсилає:

Таблиця 3.

Я люблю Ти любиш Він любить Вони люблять Ви любите Ми любимо	свій будинок
---	--------------

Зворотний присвійний прикметник виступає зворотним у тому розумінні, що він відсилає до першого актанта, тобто показує, що власником другого актанта, якому підпорядковується прикметник, є перший актант: *Учитель любить свого учня*. “Свого” показує, що “учня”, якому воно підпорядковується, позначає “учня учителя”, який виступає першим актантом у цьому реченні. А якщо необхідно відіслати до слова, відмінного від першого актанта, то для цього необхідно вжити не зворотний присвійний прикметник, а родовий відмінок незворотного особового субстантива в третій особі. Тому необхідно сказати: “*Учитель любить його учня*”, – якщо йдеться про учня іншого учителя, а не того, який виступає в цьому реченні першим актантом.

Між зворотною і взаємною діатезами спостерігається схожість у тому, що для тієї та іншої властива комбінація активного процесу і пасивного. Проте у випадку рефлексива активний процес переує пасивному. Л.Теньєр наводить такий приклад: “*Альфред вдарив*

себе. Цілком зрозуміло, що не можна отримати удар перед тим, як він буде нанесений собі” [14: 266]. У випадку взаємної діатези активний і пасивний процеси одночасні. Цю розбіжність можна передати наступними формулами:

Таблиця 4.

Зворотність = актив + пасив (останній)
Взаємність = актив + пасив (одночасно)

Отже, взаємна діатеза завжди може бути репрезентована тільки у формі множини, оскільки йдеться про два паралельних процеси, в той час, як рефлексив може репрезентуватися і у формі однини, і у формі множини залежно від того, йдеться про один чи кілька актантів, які спрямовують дію на себе.

Необхідно завжди чітко розмежовувати рефлексив у формі множини та реципрок. Спеціальним показником реципрока є словосполучення “один одного”: реципрок – *Вони поважають один одного*; рефлексив у формі множини – *Вони поважають себе*.

Л.Теньєр розглядає тривалентні дієслова, тобто такі дієслова, які мають три актанти. Лінгвіст звертає увагу на те, що в традиційній граматиці ці дієслова не відрізняються від дієслів з двома актантами і не змішуються з ними під спільною назвою перехідних. Дієслова з трьома актантами виявляють ряд особливостей, які зумовлені саме їхнім тривалентним характером. Тривалентні дієслова виступають, як правило, дієсловами мовлення та давання. У реченні “*Вчитель дає книгу учню*” – перший актант – учитель, другий – книгу, третій – учню; “*Учень говорить “Добрий день!” учителю*” – учень – перший актант, “добрий день” – другий, учителю – третій.

До основних дієслів тривалентного потенціалу належать:

а) слова зі значенням мовлення: *говорити, висловлювати, виражати, розповідати, доповідати, пояснювати, доказувати, уточнювати, вказувати, заявляти, проголошувати, підтверджувати, заперечувати, запевняти, гарантувати, оголошувати, наказувати, призначати, рекомендувати, погоджуватися, довіряти, дозволяти, відповідати* тощо;

б) дієслова із семантикою давання: *давати, поставляти,*

доставляти, присвоювати, розподіляти, видаляти, надавати, поручати, присуджувати, витрачати, обіцяти, поступатися, жертвувати, залишати, позичати, доручати, платити, повертати тощо.

Тривалентні дієслова можуть вживатися у пасиві. Перший актант може відповідати у пасиві другому чи третьому актанту в активі. При переході з актива у пасив змінюється другий актант, який стає першим, і перший актант, який виступає додатком у пасиві; водночас третій актант залишається без змін: *Учитель дає учню книгу* → *Книга дається учителем учню*. Третій актант “учню” зберігає своє значення.

Сучасне розуміння граматичних категорій виходить з визнання їхнього постійного взаємозв'язку. У кожній дієслівній словоформі наявні значення усіх властивих їй граматичних категорій, тобто категорійні граматичні значення реально існують у комплексах. Станові значення перебувають у тісному взаємозв'язку з видовими і водночас зі значеннями способу, часу, особи. Провідне місце, безперечно, посідає взаємодія стану та виду. Зворотні та дієприкметникові форми пасивного стану диференціюються саме за видом. Форми пасиву недоконаного виду утворюються за допомогою станового елемента *-ся* від відповідних форм актива:

Таблиця 5.

Недоконаний вид

Активні форми	Пасивні форми
випливати	випливається
вилікувати	виліковується
вимовляти	вимовляється
виплачувати	виплачується
вести	ведеться

[15: 71-89].

Форми пасива доконаного виду виступають аналітичними (поєднання пасивного дієприкметника й особової форми допоміжного дієслова *бути*):

Таблиця 6.

Доконалий вид

Дієслово	Пасивна форма
вивести	був виведений
вивчити	був вивчений
виграти	був виграний
вигадати	був вигаданий
прив'язати	був прив'язаний

Врахування видових форм дієслова дозволяє у ряді випадків розмежовувати активний і пасивний стан. Так, одним з доказів того, що дієслівна форма *“виготовлялась”* є зворотною пасивною формою дієслова *виготовляється*, постає її видова відповідність пасивній прислівниковій формі доконалий виду за відсутності паралелізму з формою виду зворотного дієслова: *деталь виготовлялась робітником* (недоконалий вид) – *деталь була виготовлена робітником* (доконалий вид), але не можна сказати: *“деталь виготовилась робітником”*.

В особових дієслівних формах пасива недоконалий виду розрізняються форми теперішнього, минулого та майбутнього часу, а також умовного способу. Для них невластиве використання форм 1-ої і 2-ої особи. Наприклад, теперішній час: *“Будівельниками завершуються роботи з монтажу ліфтів, оскільки вони доставлені зі значним запізненням”* (Сільські вісті. – 1990. – 19 січня); минулий час: *“Будівельниками завершилися роботи з монтажу ліфтів, хоча вони були доставлені зі значним запізненням”*; майбутній час: *“Будівельниками будуть завершуватися роботи з монтажу ліфтів, хоча вони доставлені із значним запізненням”*; умовний спосіб: *“Будівельниками завершилися би роботи з монтажу ліфтів, якби вони були доставлені своєчасно”*.

В особових пасивних формах доконалий виду розрізняється минулий час, майбутній, перфект та умовний спосіб, пор., наприклад, минулий час: *“Роботи були виконані працівниками підрядної організації”* (Україна молода. – 2000. – 19 вересня); майбутній час; *“Роботи будуть виконані упорядниками підрядної організації”*; перфект: *“Роботи виконані упорядниками підрядної організації”*; умовний спосіб: *“Роботи були б виконані*

упорядниками підрядної організації". Форми пасива доконаного виду однаково вживані для всіх трьох осіб.

Характерним для взаємодії стану та способу є те, що форми пасива, як доконаного, так і недоконаного виду, вживаються в дійсному та умовному способах, наказовий спосіб не може бути репрезентований формами пасивного стану.

Співвідношення стану з іншими дієслівними категоріями можна розглядати і у плані специфічних ознак стану. З погляду граматичного значення специфіка стану полягає у тому, що стан характеризує не саму дію, а відношення дії дієслівного присудка до підмета. Стан належить до таких граматичних категорій, які не спираються безпосередньо на зв'язки та відношення позамовної дійсності. Відношення, що передаються дієслівними категоріями виду, часу, способу, характеризують саму дію і пов'язані з позамовною дійсністю.

У плані формального вираження стан характеризується неважливістю морфологічних засобів репрезентації станових розбіжностей. Інші дієслівні категорії наділені достатньою морфологічною виразністю та розрізняються або характером основи, або флексіями.

Стан разом з категоріями виду, часу та способу є власне дієслівною категорією і належить до загальнодієслівних, словозмінних категорій, знаходить своє вираження у протиставленні форм активного і пасивного станів. Співвідносні форми стану розрізняються лише граматичним (становим) значенням, лексичне значення у них не змінюється. Активний стан формальних показників не має. Пасивний стан репрезентований двома конструкціями: зворотні пасивні форми (показник – зворотний елемент *-ся*) й аналітичні форми, які складаються з дієприкметника й особової форми допоміжного дієслова *бути*. Дієслівна категорія стану міцно пов'язана з перехідністю / неперехідністю та зворотністю. Лише перехідні дієслова (хоча і не всі) можуть бути двостановими. А диференціація зворотних форм та зворотних дієслів виявляється у співвідношенні зворотності та стану. Відповідно, відношення дієслівної дії до граматичного суб'єкта та граматичного об'єкта утворює єдину систему суб'єктно-об'єктних відношень.

Стан активно взаємодіє з категорійними значеннями виду, часу та способу. Особливо яскраво це виявляється при використанні пасивних форм. Зворотні та дієприкметникові форми пасива диференціюються саме за видом. А наказовий спосіб не може репрезентуватися пасивним станом. Відповідно, зрозуміти сутність граматичних категорій можна тільки за умови аналізу їхніх взаємозв'язків.

Література

1. Бондарко А.В., Буланін Л.Л. Русский глагол. – М.: Просвещение, 1964. – 201 с.
2. Буланін Л.Л. Категория залога в современном русском языке. – Л.: Изд-во Лен. ун-та. – 1986. – 86 с.
3. Виноградов В.В. Русский язык / Грамматическое учение о слове. – М.: Уч. пед. изд., 1972. – 614 с.
4. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наукова думка, 1988. – 255 с.
5. Жовтобрюх М.А., Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. – К.: Вища школа, 1972. – 402 с.
6. Кучеренко І.К. Теоретичні питання граматики української мови: Морфологія. – Ч. I. – К.: Держуніверситет, 1961. – 344 с.
7. Милославский И.Г. Морфологические категории русского языка. – М.: Просвещение, 1982. – 205 с.
8. Мучник И.П. Грамматические категории глагола и имени в современном русском литературном языке. – М.: Наука, 1971. – 297 с.
9. Норман Б.Ю. Переходность, залог, возвратность. – Минск, 1972. – 131 с.
10. Пархоменко О.М. Українська мова. – Ч.І. – К.: Рад. шк., 1961. – 315 с.
11. Русанівський В.М. Структура українського дієслова. – К.: Наукова думка, 1971. – 313 с.
12. Русанівський В.М. Структура лексичної і граматичної семантики. – К.: Наукова думка, 1981. – 152 с.
13. Сучасна українська літературна мова: Морфологія. – К.: Наукова думка, 1969. – 583 с.

14. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. – М.: Прогресс, 1988. – 654 с.

15. Словник української мови: В 11-ти томах. – Т.1. – К.: Наукова думка, 1971. – 799 с.

ПРИЙМЕННИКИ У СТРУКТУРІ ТЕКСТУ: ПЕРВИННІ І ВТОРИННІ ВИЯВИ

Сучасний стан української мови характеризується взаємоспрямованими тенденціями синтетичності й аналітичності, що мотивується кількома вагомими чинниками: 1) народно-розмовною стихією літературної норми; 2) книжною традицією; 3) законом мовної економії тощо. Одним із яскравих виразників аналітичності постає динамічний розвиток прийменникової системи, що останнім часом характеризується активним поповненням семантично спеціалізованими двохкомпонентними, трьохкомпонентними та іншими утвореннями. При цьому граничним виявом такого аналітизму слід, поза всяким сумнівом, вважати наявність членованих прийменників типу *від... до, з ... до* (з *Києва до Донецька, з села до самого міста*). В сучасній лінгвістиці мало уваги приділяється текстотвірному потенціалу прийменників, хоча останні охоплюють різноманітні вияви внутрішньотекстової кореферентності, реалізацію різноманітних площин доцентрово-текстових категорій локативності, темпоральності та ін. Потенціал місцевого відмінка як одного з „найбільш прийменникових” українських відмінків значною мірою зумовлений регулярністю вияву прийменників типу *на*, адже саме постдієслівно-локативний статус останніх визначає функціональну значущість цього відмінка в іменниково-відмінковій системі, пор. валентну зумовленість їхнього вияву при локативних дієсловах: *зупинитися, розташуватися, знаходитися*. Уже в цьому простежується аналітичний напрям розвитку українського граматичного ладу. Надзвичайно показовим постає текстотвірний потенціал українських непохідних простих прийменників *в(у), для, до, з (із, зі), до, на, над (наді, надо), про, від, по, біля, через*, значення яких не зумовлене семантикою твірної основи. Текстотвірна функція прийменників у межах текстів виступає у внутрішньо

словосполученнєвому / міжсловосполученнєвому, внутрішньо реченнєвому виявах, водночас зримими є парадигматичні відношення прийменників, їхня участь у творенні образів. В межах контексту прийменник виступає як відносно самостійний елемент з власними інвентарем дистрибуцій, фонетичних варіантів тощо. На думку В.В.Виноградова, прийменники є найменш вивченими у вітчизняному мовознавстві і знаходяться в стані „науково-дослідної невизначеності”. Українські непохідні (непохідні – термін В.В.Виноградова), або „прямі” (М.В.Ломоносов), „власні” (О.Х.Востоков та О.О.Шахматов), „справжні” (Ф.Міклошич) прийменники, функціонування яких не зумовлене значенням збірної основи, належать до найменш вивчених (пор. праці І.Р.Вихованця, І.К.Кучеренка, А.С.Колодяжного та дослідження російських похідних в роботах О.Т.Черкасової, Г.Г.Скиби, А.М.Каламової, Є.Г.Кулинич). Не знайшли вони свого належного висвітлення і в лексикографічній практиці, де часто омонімія і полісемія прийменників послідовно не завжди розмежовується. А саме непохідні прийменники належать до найвживаніших, і частота вжитку слова залежить від обсягу поняття, що міститься в його основному значенні: чим більший обсяг поняття, тим частіше використовується слово, пор. думку окремих лінгвістів про те, що прийменники складають певну аморфну масу, яка начебто не підлягають систематичному опису лексичних одиниць (Г.Є. Крейдлін, А.К. Поливанова). Такий підхід можна, очевидно, пояснити тим, що в нашому мовознавстві залишається цілий ряд не розв’язаних питань, пов’язаних з різноманітними аспектами виявлення одиниць і категорій, які формують змістовий аспект мови, мало висвітлено питання співвідношення формальних і змістових категорій. Вирішення питання текстотвірного статусу прийменників уможливить пізнання механізмів взаємодії складників і компонентів мовної системи та встановлення шляхів постання і функціонування прийменниково-відмінкових конструкцій, простеження формування власного семантичного потенціалу останніх.

Відсутність ємного дослідження семантики українських прийменників (пор. праці І.Р.Вихованця, А.С.Колодяжного, І.К.Кучеренка та ін.) мотивується поглядом на них як на „слова-скріпи” з послідовно виявлюваною технічною функцією. Погляд на

прийменники як лексеми уможливило простеження їхнього стилетвірного (*у ліс по гриби – у ліс за грибами*) і текстотвірного потенціалу (*піти до найближчого села – піти до найближчого до села; зброя від терористів – зброя у терористів – зброя для терористів*). Прийменники можуть реалізувати функцію мовної гри, що легко простежити у текстових фрагментах, де прийменники актуалізують опозицію: (Петро:) *Так ти з села чи в? Обридло уже, мабуть, отак?* (В.Яворівський). Відштовхуючись від текстотвірного потенціалу прийменників, можна констатувати, що вони уміщують у собі певне повідомлення. Очевидно, розгляд прийменника слід здійснювати з урахуванням окремого семантичного мовного ярусу, що охоплює спектри морфологічної, синтаксичної тощо семантики. Поза всяким сумнівом, підтвердженням цього постає кваліфікація членів речення з урахуванням функціональних і семантичних критеріїв, пор. кваліфікацію неузгоджених означень та ін. В останніх лексикографічних працях із семантики прийменники розглядаються поряд зі сполучниками часто як слова-зв'язки [Русский 1998, т. I]. Очевидно, у семантичному плані така кваліфікація прийменників є не зовсім коректною. У цьому разі слід згадати, що прийменники як частина мови вирізнялися по суті майже в усіх граматиках та спеціальних дослідженнях (див. праці Л.Зизанія, М.Смотрицького, М.В.Ломоносова, О.Х. Востокова, Ф.І.Буслаєва, М.І.Греча, І.Могильницького, О.О.Потебні, О.О.Шахматова, І.Р.Вихованця, О.С.Ахманової, А.П.Боголєпова, М.В.Всеволодової, В.Г.Гака, С.Є.Нікітіної, Ю.І.Леденева, Н.М.Леонтьєвої, Л.М.Попової, Р.П.Рогожникової, О.І. Смирницького, Є.Т.Черкасової та ін.), до цих пір продовжують з'являтися студії з типології смислів українських прийменників та їхніх еквівалентів (див. роботи І.Р.Вихованця, Н.Куц, І.А.Щукіної та ін.). І водночас з усією певністю можна говорити, що до цих пір залишається відкритим питання про семантичний статус прийменників. До цього можна додати, що в лінгвістиці висловлювалися різні погляди на семантичну природу прийменників: одні дослідники обмежували значення прийменників тільки граматичною роллю в мові, кваліфікуючи їх як слова-скріпи, при цьому розглядали їх як аналітичні синтаксичні морфеми (пор. погляд Є.Куриловича щодо взаємодії відмінкової флексії і прийменника); інші вважали, що прийменники мають лексичне

значення, але воно не самостійне, а таке, що залежить від значень інших слів та форм; ще інші визнають лексичну самостійність прийменників (М.В.Всеволодова, Є.В.Клобуков, І.К.Кучеренко, Р.Ласковський, М.Й.Конюшкевич, Г.В.Ситар, І.Г.Данилюк та ін.). Залежно від позиції дослідника щодо визначального питання теорії прийменників – співвідношення їхніх лексичних і граматичних значень – легко простежується чотири напрями: *граматизації прийменників функціонально-аналітичної морфемізації (як граничний вияв граматизації), неповноцінності лексичного значення прийменників, самостійності лексичного значення.*

Прихильники *першого* напрямку аналізують прийменники поряд з морфемами, порядком слів, інтонацією й іншими граматичними засобами (пор. розгляд прийменників як „слів зовнішнього зв’язку”, оскільки прийменники, „не маючи лексичного значення, відповідають за синтаксис” (за Г.Є.Крейдлін)). Найпослідовніше це висвітлив Е.Косеріу, який стверджував, що „прийменники – часткові слова, тому що їхнє значення інструментальне, тобто значення морфем”. Поглибленням цього підходу очевидно постає погляд І.Р.Вихованця, який вважає прийменники синтаксичними аналітичними морфемами, а Т.О.Туліна приходиться до думки, що прийменники дублюють значення префіксів, постаючи „технічним засобом зв’язування слів, якому не властиве власне значення”. Різновидом цього слід вважати і думку Т.К.Зубкової про те, що прийменники повторюють значення відмінкових флексій і що „значення відмінкової форми є важливішим для розуміння смислу речення, ніж значення прийменники”. Граничним виявом відстоювання тези про відсутність семантики у прийменників є теза Р.В.Болдирєва, який, простежуючи історичне функціонування прийменників, наголошує, що історичні зміни складу „прийменниково-відмінкових конструкцій і семантико-синтаксичних функцій прийменниково-відмінкових комплексів, які сформувалися, інколи супроводжуються в російській мові десемантизацією прийменників або зближуються із загальними тенденціями десемантизації прийменникових словосполучень”. Останнє дає підстави стверджувати, що автор веде мову про десемантизацію прийменників і навіть цілих словосполучень.

Прихильники *іншого* напрямку вважають, що прийменники

мають власне значення, яке виявляється лише при повнозначних словах. Поза контекстом прийменники становлять чисту беззмістову форму. Семантична функція прийменників таким чином виявляється в маркуванні, тобто в уточненні відмінкових значень.

Аналіз цих поглядів зумовлює актуалізацію питань, пов'язаних з а) наявністю того самого прийменника в поєднанні з різними відмінками; б) наявністю тієї самої флексії у поєднанні з різними прийменниками; в) вживання прийменниками в ролі актантів: *Завжди було приємно пізно сидіти за часм чи без і слухати музику* (М.Матіос); г) можливість вживання прийменників не біля імені: *Живіть навколо і біля сьогодні, знайте про і за тепер* (Т.Прохасько). Водночас зовсім непрозорим постає процес еволюції системи прийменників. Якщо вони дублюють значення відмінків або префіксів, то це суперечить основній тенденції мови, яка виявляється у прагненні до економії мовленнєвих засобів, адже загальновідомою є теза про те, що в мові не буває абсолютно тотожних утворень.

Прихильники ще іншого напряму вважають, що прийменники можуть змінювати смисл висловлення. Це дозволяє лінгвістам стверджувати, що вони мають власне значення і їм притаманна „комунікативна повно значність” (Ю.І.Леденєв): *Так, саме біля і відбувалося все* (А.Яна). Складність розв'язання питання щодо семантичної сутності прийменників зумовлена, по-перше, тим, що слово, поєднуючи в собі лексичне і граматичне значення, за своєю семантичною структурою являє собою складне утворення. Загальновизнана диференціація значень на лексичні і граматичні є важливим механізмом аналізу, але на сьогодні немає достатніх критеріїв для їх розмежування. Особливо це послідовно простежується на прикладі прийменників, які належать до „нечітких” категорій. Визнання власної семантики у прийменників актуалізує питання про 1) тип його лексичного і граматичного значення; 2) взаємодію прийменника з іншими компонентами словосполучення зокрема і речення загалом. Відокремлення ж одного від іншого є надзвичайно складним, оскільки вони виступають „конструктивною єдністю” (за В.В.Виноградовим).

Якщо вважати викінченою тезу про те, що службовим словам притаманна більша абстрактність значення, ширший функціональний діапазон, ємніша сполучуваність, ніж

повнозначним словам, то аналіз прийменників постає вельми складною проблемою. Свого часу В.А.Белошапкова констатувала, що найважливішою ознакою сучасної семасіології є „глобальний підхід до значення поза обмежувальним прагненням відокремити в ньому граматичне від лексичного і займатися тим і іншим окремо, розглядаючи їх як принципово різні типи значення, які співіснують у змісті значущої одиниці мови”.

Можна стверджувати, що лексичне і граматичне значення прийменників збігаються, що ні в якому разі не означає їхньої тотожності. **Граматичним** значенням прийменника виступає реалізація ним синтаксичного зв'язку між словами, а **лексичним** слід вважати позначення певного відношення між предметами, дією і предметом тощо, що дозволяє зарахувати прийменники до слів-релятивів (термін В.Ф.Кипріянова). Тому твердження типу „лексичним значенням прийменника як окремо взятого слова постає значення того чи того відношення” [Русская 1980, с. 417] постає певною мірою переконливим.

Здатність прийменників виявляти своє лексичне значення при імені пов'язана не з відсутністю цього значення, а з відповідною його специфікою. Тлумачення прийменників повинно ґрунтуватися на лексичному оточенні, оскільки вони позначають відношення між предметами. Відношення ж передбачає наявність не менше двох величин, у силу цього і прийменники не можуть існувати без цих величин, тобто не можуть вживатися самостійно. Значення прийменників передбачає їхнє функціонування в межах словосполучення. Та й за своєю природою первинні прийменники багатозначні, їм властива досить розгорнута омонімія. В цьому разі контекст постає діагностичним показником певного значення, яке є віртуально-системним.

Окремо слід говорити про смислороджувальну функцію прийменників у комунікативному плані, теза про яку, очевидно, повинна містити певні застереження. Поняття смислу в комунікативному аспекті знайшло висвітлення у працях Л.С.Виготського, І.О.Бодуена де Куртене, А.В.Лурії, А.М.Леонтьєва, Л.А.Леонтьєва, які тлумачать смисл як „аналог значення в конкретній діяльності, пов'язаний з індивідуальним досвідом, із соціальною, професійною і груповою приналежністю комунікантів, а також з конкретною ситуацією спілкування”

(Л.В.Лисоченко). Отже, в цьому разі швидше говориться про нарощування смислів і витворення власне комунікативних смислів, що можуть бути актуалізованими, напівактуалізованими і неактуалізованими. При вивченні комунікативного смислу надзвичайно важливо простежити корелятивність / некорелятивність значення і смислу. Постановка проблеми співвідношення цих понять зумовлено, поза всяким сумнівом, тим, що, мова, постаючи у формальному плані досить обмеженим механізмом, у змістовому плані виражає необмежену кількість думок, ідей, удосконалення людського пізнання. Останнє досягається завдяки поліфункціональності мовних одиниць, що можуть брати участь у різних комунікативних актах. Тому значення як предмет дослідження семантики не може виступати одиницею універсальної категорії комунікації, оскільки значення належить до віртуально-системних, а в межах контексту постають значущими його різноманітні вияви. Відповідним корелятом значення в комунікації є смисл, який складає аспектуальну-актуалізовану єдність її змістових компонентів: лінгвістичного, психологічного, когнітивного. На відміну від значення, яке є послідовно інваріантним, об'єктивним, смисл постає дискретним, одномоментним, суб'єктивним (за А.Ю.Голобородьком).

Значення і смисл не протиставляються, оскільки вони посідають взаємокомплементарну позицію. Останнє мотивується тим, що необхідною умовою пізнання є суб'єктивація об'єктивної дійсності. Суб'єктивна інтерпретація об'єктивної реальності в комунікації репрезентована завдяки поліфункціональним зв'язкам мовних одиниць, що перебувають у зв'язках. Тому в комунікації постає система смислів, у якій одну з величин посідають первинні прийменники. Щоправда, такі смисли є одним із виявів категорійної семантики відношення, що постає визначальною при аналізі функцій прийменників у системі мови і мовлення.

Категорію відношення зараховували і до граматичних, і до поняттєвих, і до логічних, і до філософських категорій (Р.О.Будагов), що мотивується статусом самої мови, що, відображаючи явища об'єктивної дійсності, реалізує в собі мисленнєво-пізнавальні інтенції індивідуумів, соціуму і нації.

У змістовому плані категорія відношення в мові постає поняттєвою. Відштовхуючись від поглядів І.І.Мещанінова,

О.В.Бондарка про поняттєві категорії та оперті на них на ґрунті спільноти функцій функціонально-семантичні поля, можна говорити про наявність функціонально-семантичного поля відношення, що охоплюють різноярусні мовні засоби, в тому числі і прийменники, що спеціалізуються на вираженні відношення між предметами. Теза Г.П.Немца про те, що „відношення в мові завжди є однією із ланок ланцюга, що створює поняття „значення”, яке сприймається нами як відображення предмета дійсності (явища, відношення, якості, процесу) у свідомості” (Г.П.Немец), дозволяє стверджувати, що категорія відношення як поняттєва на мовному рівні пов’язана з лексичним і граматичним значенням слова.

Під час опису смислових відношень як інваріантних щодо самої категорії необхідно звернутися до термінів „поняття”, „значення”, „семантика”, „смысл”. Якщо враховувати, що власне поняття в лінгвістиці визначається у контексті зі значенням (поняття – явище того ж рівня, що і значення, що розглядається в дещо іншій системі зв’язків: поняття – в системі логічних відношень, значення – в системі мови), а смысл постає реалізацією значення в певному контексті, то цілком викінченим постає аналіз цих величин як взаємопов’язаних і взаємозумовлених. Здебільшого „поняття”, „значення”, „смысл” кваліфікують як такі, що належать до семантичного рівня і відображають смисловий аспект мовного явища, що в цьому разі призводить до не зовсім коректної синонімізації цих термінів, оскільки кожен з них має власні диференційні ознаки, хоча в окремих випадках можна говорити про наближення їхнього простору.

Відомо, що на мовленнєвому рівні інваріант мовного знака реалізується в необмеженій множинності смислів – мовленнєвих значень певного знака (за Л.С.Виготським). Первинні непохідні прийменники повністю підтверджують цю тезу, пор.: *на узліссі, на березі* – простір; *на годину* – час; *на біду* – наслідок; *на щастя* – мета та ін. Аналіз фактичного матеріалу переконує, що сучасні українські первинні непохідні прийменники у мовленнєвих виявах реалізують значення (смысли), що не зафіксовані в навіть найновіших словниках. Загалом дослідження прийменника є основним завданням спільного відкритого міжнародного проекту „Слов’янські прийменники в синхронії і діахронії: морфологія і синтаксис” (автор ідеї й організатор, координатор – проф.

М.В. Всеволодова (Московський університет), у якому беруть активну участь учені Білорусі (Мінськ, Гродно), Болгарії (Велико Тирново) Польщі (Ополе), Росії (Москва), Сербії (Нови Сад), України (Донецьк), почасти Ірану, Китаю, Японії та ін. У рамках цього проекту відбувся ряд круглих столів (II Міжнародний конгрес русистів-дослідників (Москва: МДУ, 2004); Міжнародні граматичні читання – II (Донецьк: ДонНУ, 2002), III (Донецьк: ДонНУ, 2005)), два семінари (Гродно 2002; Москва 2003), на яких обґрунтовано концепцію прийменникової еквівалентності з простеженням особливостей і закономірностей оприйменнювання повнозначних лексем. За Реєстром М.В. Всеволодової, склад конститuentів прийменникового поля російської мови охоплює 5000 одиниць (дані на березень 2004 р.), а в білоруській мові, за Реєстром М.Й. Конюшкевич, 5058 одиниць [Конюшкевич 2004: 118], а в українській мові – їх встановлено 2811 одиниць, нормативних з-поміж них – 1705 одиниць [Словник 2007], а ненормативна база охоплює орієнтовно 1106 одиниць.

Функціональний потенціал первинних непохідних прийменників засвідчує, що первинні непохідні прийменники розширюють свій функціональний діапазон, підтвердженням чого постає динамічна заміна безприйменникових конструкцій на прийменникові, послідовна диференціація прийменникових значень, що прямо чи опосередковано підтверджує розвиток аналітизму в граматичному ладі української мови [Вихованець 1984].

Опис первинних непохідних прийменників шляхом встановлення типового / нетипового ситуативно мотивованого смислу можливий тільки за умови врахування регулярного / нерегулярного використання цих прийменників як релятивів, що репрезентують усталене розуміння найрізноманітніших зв'язків між предметами, ознаками, станами, діями. Первинною функцією непохідних прийменників є реалізація просторових відношень, які постають опертям для реалізації темпоральної семантики. Похідними і такими, що накладаються на первинні, постають об'єктні. Граничним виявом втрати просторової семантики як первинної виступає реалізація різноманітного плану абстрактних відношень типу причини, мети, умови, способу дії та ін.

Парадигматика первинних непохідних прийменників у

сучасному її вияві характеризується наявністю опозицій тотожності (варіантності, синонімії), протиставлення (антонімії), омонімії та інших системних відношень (контамінації, імпліцитності). Відштовхуючись від того, що базовим концептом категорії відношення постає смисл, слід виходити з того, що для визначення ступеня осмислення слід застосовувати прагматичне поняття контексту вживання, мовного вираження. Аналіз смислових відношень з урахуванням смислового наповнення концепту та специфіки його мовного вираження, реалізовуваних прийменниками, дозволяє спостерігати вияв смислу в різних ситуаціях, засвідчує, наскільки різноманітні ці відношення, наскільки непередбачувані можливості самих прийменників. Усе це підтверджує, що нині чинні класифікації смислів, що реалізуються за допомогою прийменників (чи прийменниково-іменникових конструкцій), вимагають свого доповнення й уточнення, суттєвого поглиблення (пор. праці І.К.Кучеренка, А.С.Колодяжного, І.Р.Вихованця та ін.) з урахуванням нових семантичних функцій прийменників. Очевидно, за вихідну тезу встановлення типології витворюваних смислів повинна стати властивість граматичної форми і лексем різних мов позначати смислові відношення, пор.: адитив – відмінково-категорійна форма в баскській мові, що вказує напрям руху. В українській мові це значення передається аналітичною формою, тобто прийменниково-відмінковою формою (*йти до лісу, линути на батьківщину*). Під час аналізу семантики відношень максимально слід враховувати особливості лексичного значення прийменників та семантичні ознаки слів, що складають ліво- і правобічну дистрибуції конструкції. В силу цього постає реальною класифікація смислових відношень, що виражаються українськими первинними прийменниками.

1. Просторові відношення, ядерним компонентом яких постає позначення місцезоташування предмета, дії або позначення напряму руху. Вони найбільш досліджені в сучасному мовознавстві. Залежно від реалізуваної семантики просторові відношення диференціюються на локативні й адитивні. **Локативні** – відношення місця. Вони не вказують на спрямованість руху, тому їхньою основною семантичною ознакою постає статика руху. **Адитивні** – орієнтовно-спрямовані відношення. Їхньою основною семантичною ознакою є динаміка руху.

- **Локативні** відношення диференціюються залежно від лексичного значення прийменника на: **супересивні**, які позначають знаходження предмета або дії над поверхнею іншого предмета, поблизу нього, тобто поза предметом: *йти в лісі, йти за селом*. Такі відношення слід відрізнити від текстотвірних, де прийменник разом з правобічним дистрибутом витворює детермінант: *співати біля річки, будинок на околиці*; **іннесивні**, що передають знаходження предмета або дію всередині іншого предмета: *вогні в будинку, жити в Україні, загорнутися в рушник, знайти у книжці*.
- **Адитивні** відношення у свою чергу поділяються на: **ілллативні**, позначають напрям руху всередину предмета, простору, явища: *бігти до школи, політ у космос, прийти на кухню*; **дестинативні**, що реалізують семантику напрями руху до чого-небудь, на що-небудь: *під'їхати до станції, сісти на диван*; **інхоативні**, які позначають вихідний пункт руху: *відійти від вікна, вийти з хати, бігти з лісу*; **фінітивні** (фінальні), що реалізують значення граничного пункту руху: *дійти до хати, під'їхати до міста*.

2. Темпоральні (часові) відношення позначають різний перебіг руху в часі: *заснути до ранку, розбудити на світанку, знати з дитинства*.

3. Аллативні (об'єктні) відношення позначають об'єкт дії: *звернути увагу на обставини; повидивитися на подругу*.

4. Аблативні відношення реалізують семантику відокремлення, виокремлення чого-небудь: *розмова виходила за межі ustalених і прийнятих норм, поведінка учнів вийшла за межі дозволеного*.

5. Абессивні (за В.В.Виноградовим, каритивні) відношення позначають відсутність чого-небудь або кого-небудь: *жити без натхнення; працювати без ентузіазму*.

6. Мотиваційні відношення реалізують семантику зумовленості дії (їхня типологія значною мірою дублює різновиди детермінантів зумовленості), з-поміж яких слід розрізнити: **каузальні**, що позначають зумовленість дії причиною, певним мотивом: *сміятися від задоволення, заснути з дороги*; **мети** на позначення зумовленості дії прагненням до певної результату: *приїхати на навчання, робити для задоволення*; **кон'юнктивні**, які

позначають умову, за якої здійснюється дія: *помру без тебе, засну при тобі*; наслідку, які позначають певний підсумок вияву стану або перебігу дії: *покохати на муку, зустріти на біду*.

7. Модальні (модусні) відношення позначають стан предмета або особи: *жити з надією; працювати з мрією*.

8. Деліберативні відношення окреслюють семантику об'єкта почуттів або думки: *мріяти про щастя, говорити про кохання, туга за рідною домівкою*.

9. Квантитативні (кількісні) відношення: *череда в тридцять корів, дуб обсягом у п'ять метрів*.

10. Транслативні (за В.В.Виноградовим, трансгресивні) позначають перехід предмета з одного стану в інший: *перетворитися в туман; трансформувати в срібло*.

11. Посесивні відношення виражають належність одного предмета іншому: *при ній завжди є охорона*.

12. Медіативні (за В.В.Виноградовим, інструментальні, знаряддєві) відношення позначають засіб, засіб дії: *грати на гітарі, дути в кларнета*.

13. Еквативні відношення позначають відповідність дії чому-небудь: *назвати на ім'я*.

14. Компаративні відношення, або відношення порівняння, які позначають більшу або меншу міру вияву ознаки: *величиною з kwasолину*.

15. Генетивні відношення окреслюють походження дії, що визначає джерело, склад, походження чого-небудь: *дізнатися від колеги, родом із села*.

16. Лімітативні відношення позначають обмеження дії або характеризують предмет з одного боку: *брат за матір'ю, добрий за ставленням до батьків*.

17. Дистрибутивні (розділові, розподільні) окреслюють семантику щодо кожного предмета: *пити по дві склянки щодень, дати по одній копійці*.

18. Відношення псевдохарактеристики позначають дію, яка здійснюється іншим предметом або особою, ніж того сподівалися: *вважали за старшого, прийняли за сина*.

19. Комітативні відношення позначають сумісність дії: *прийшли мати з сином, зайшли учитель з учнем*.

Цілком очевидною постає можливість зрупування

просторових і часових відношень у первинні, оскільки вони поставали еволюційно основними значеннями прийменників: спочатку просторові, згодом на їхній основі розвинулися темпоральні. І тільки потім вирізнялися об'єктні відношення, в яких ще відчувається взаємозв'язок з прямими значеннями, й абстрактні – які майже не мотивуються зовнішньою формою прийменників.

Аналіз семантичних властивостей прийменників дозволив репрезентувати категорійну цілісність цього класу як окремого об'єкта дослідження на ґрунті типології смислових відношень. Семантична характеристика прийменників може постати найповнішою за врахуванні єдності загальних і часткових значень. Під загальним наченням мається на увазі здатність прийменників виражати певне смислове відношення, а під частковим значенням – власне лексичне значення прийменників, які дозволяють останнім конкретизувати висловлення або повністю змінювати його смисл, наприклад: *покласти книжку на стіл – покласти книжку під стіл – покласти книжку у стіл – покласти книжку за стіл*. Принцип єдності загальних і часткових значень відображений також у дослідженнях із семантики прийменників з погляду когнітивної лінгвістики, коли семантична структура службового слова інтерпретується як схема-образ, яка являє собою інваріантне значення слова. Модифікації ж значення співвідносяться з відповідними контекстами його вжитку (за В.Ю.Апресян, Г.Є.Крейдлін). Такий підхід уможливило визначення парадигматичних зв'язків прийменників у такій закономірності: а) в межах одного смислового відношення в певного прийменника виявляється його пряме і переносне значення (*бути на городі – бути на уроці*); в) опис значень різних прийменників у межах одного смислового відношення дозволяє встановити їхні синонімічні зв'язки. За таких умов синонімічні прийменники виражають спільне смислове значення, вони постають близькими за власним лексичним значенням, тобто функціонують у близьких контекстних умовах: *дитина залишилася в матері – дитина залишилася при матері – дитина залишилася з матір'ю*; г) за абстрагування первинного значення прийменника на рівні різних смислових відношень спостерігається явище омонімії.

На сьогодні мало вивченими постають можливості українських первинних непохідних прийменників щодо створення

художнього і публіцистичного дискурсів. Дослідниками виявлено, що функціональні стилі різняться не закріпленістю мовних засобів за кожним стилем, а особливостями і частотністю їхнього вжитку в тому чи іншому функціональному стилі. Саме в цьому, на думку М.М.Кожиної, виявляється мовленнєва системність стилів, оскільки „мовна одиниця в контексті кожного мовленнєвого різновиду функціонує по-своєму, в ній активізується певний її семантико-функціональний аспект, зумовлений екстралінгвістичною основою певного стилю мовлення” [Кожина 1996: 47].

Мову засобів масової інформації здебільшого зараховують до публіцистичного стилю як різновиду мовлення залежно від сфери спілкування, форми мовлення, цільового призначення, функціонально-сміслового типу мовлення, використовуваних мовних засобів і жанрів. Ця теза постає похідною того, що основні специфічні риси публіцистичного стилю тісно пов'язані з основними функціями мови засобів масової інформації: 1) інформативною, 2) впливовою (агітаційно-пропагандистською), 3) популяризаторською, 4) соціально регулятивною. Мові засобів масової інформації в силу впливу екстралінгвістичних чинників (оперативність інформації, лаконічність, настанова на відповідні знання читацької аудиторії) притаманні власні особливості. Тому попри те, що мові засобів масової інформації загалом властиві основні стильові ознаки публіцистичного тилу, функціонування в ній специфічних мовних засобів і характерні їй значною мірою цілісність і єдиність виокремлює її з системи публіцистичного стилю і засвідчує про певну маркованість основних і неосновних жанрів засобів масової інформації.

Однією із найяскравіших особливостей сучасних засобів масової інформації стало, по-перше, раціональне пізнання дійсності, а по-друге, – освоєння дійсності в емоційно-почуттєвому вимірі. Спостереження за функціонуванням аналітичних (прийменниково-відмінкових) форм засвідчують, що обидві тенденції знаходять свій вияв у мові засобів масової інформації і добір тих чи тих мовних засобів у реалізації цих тенденцій багато в чому залежить від типу видання, його ідеології, жанру журналістського тексту.

Сучасні засоби масової інформації, сферою пізнання яких постає суспільна дійсність: політика, культура, економіка та інші сфери людської діяльності, можна диференціювати на дві групи:

„модерн” і „ретро” (О.Л.Факторович). Різниця в цих групах виявляється у змісті матеріалу, його висвітленні, в самому дизайні матеріалу. Найсуттєвіші відмінності містяться в мовних засобах, ресурсі актуалізованих і/або напівактуалізованих одиниць, граничним виявом чого постає псевдоактуалізація.

Спостереження за функціонуванням аналітичних (прийменниково-відмінкових) форм, наприклад, у газетах „Літературна Україна”, „Українське слово”, „Голос України”, „Україна молода”, „Молодь України”, „Пост-Поступ”, „Високий замок” засвідчили, що 1) в центральних „Голос України”, „Україна молода”, „Молодь України” згорнуті конструкції зі значенням другої предикативної дії значно продуктивніші, ніж у „Літературній Україні”, „Українському слові”, де замість них функціонують розгорнуті повні утворення; 2) в позначенні модальності також в „Україні молодій”, „Молоді України” і „Пост-Поступі”, „Високому замку” частіше вживаються аналітичні (прийменниково-відмінкових) форми, а в „Літературній Україні”, „Українському слові” – синтетичні. Це може свідчити про те, що дві групи засобів масової інформації відображають різні парадигми культури (О.А.Покровська) і різні методи пізнання.

Функціонування аналітичних форм також залежить від жанру журналістського твору і від типу засобу масової інформації. Видання, що орієнтовані на загальноукраїнського читача з переважанням аналітичних статей, менше грають зі словом, прагнуть уникати двозначності, і тому використовують синтетичні форми. Елементи „гри” притаманні найбільшою мірою „Пост-Поступу”, що використовує для гри аналітичні форми. Найпродуктивніше прийменниково-відмінкові форми використовуються в інформаційних жанрах, у підготовці яких журналісту доводиться виявляти оперативність і створювати текст в умовах нестачі часу. Згорнуті (імпліцитні) моделі дозволяють йому доносити інформацію до читача в повному обсязі. Це уможливило аналіз мови засобів масової інформації з погляду прагматики, яка дозволяє встановити закономірності використання в комунікації мовних засобів для цілеспрямованого впливу на адресата. Так, аналіз згорнутих конструкцій виявив лінгвістичні й екстралінгвістичні причини виникнення імпліцитного смислу та дозволив простежити механізм його виникнення з опорою на

регулярні моделі імпліцитних конструкцій. Цей розгляд спирається на концепцію „картини світу”, а також на концепцію неопозитивних відмінностей у структурі граматичних єдностей. Сучасні теорії перетворення (перетворення, трансформації) дозволяють передбачити наявність конститутивноутворювальних функцій і в прийменника. Першим кроком в опрацюванні лінгвістичної теорії перетворення було вчення про синтаксичну (функційну) **транспозицію**, що сформувалося ще першій половині нашого століття (О.Єсперсен, Л.Теньєр, Є.Курилович, Ш.Баллі). Сутність цього вчення полягала в тому, що було обґрунтовано постулат про те, що слово класу *A* може бути транспоновано в слово класу *B* разом з відповідними змінами синтаксичних властивостей, але зі збереженням вихідного лексичного значення. Щоправда, чітких правил транспонування сформульовано не було.

Наступним кроком у цьому напрямі була теорія **трансформацій** (З.Харрис), у межах якої були сформульовані правила. Останні передбачали: 1) збереження усіх лексичних одиниць трансформованого висловлення; 2) збереження відповідних синтаксичних зв'язків.

Теорія З.Харриса як експериментальний засіб пошуку інваріантів і варіантів у синтаксисі знайшла досить широке застосування [Загнітко 2006(а)]. Водночас постали роботи, які надали теорії трансформації вигляд динамічної породжувальної моделі, але такі, що зберегли її поверхнево-синтаксичну орієнтацію (Н.Хомський). До них прилягають і роботи про синтаксичну синонімію (Г.О.Золотова) [Загнітко 2006]. Водночас відсутність мови для запису синтаксичних структур у працях представників вчення призвело до того, що поняття синтаксичного синоніма не набуло чіткого визначення, в результаті цього під цю категорію підведені були нерівнорядні явища, аж до синонімічних прийменників, пор.: *брати щось (у) когось, розбиватися в (на) шматки* [Загнітко 2006(б): 44-56].

На початку 60-их років ХХ століття виянилось, що знайдені З.Харрисом та Н.Хомським поверхнево-синтаксичні трансформації охоплюють досить маленьку долю семантично інваріантних перетворень [Загнітко 2006]. У зв'язку з цим були зроблені спроби модифікувати теорії лінгвістів із застосуванням цих прийомів до вивчення лексики, не змінюючи їхньої сутності (Ю.Д.Апресян).

Внаслідок цього були виявлені і систематизовані трансформації, які тільки умовно могли тлумачитися як поверхнево-синтаксичні, але за своєю сутністю поводити себе як глибинні лексико-семантичні перетворення, тобто перетворення, які зумовлюють зміни не тільки в граматичних формах слів, але і в самих словах і глибинно-синтаксичних зв'язках між ними. Найзагальніша і водночас найбільш ємна картина семантично інваріантних перетворень була запропонована О.К.Жолковським та І.О.Мельчуком, оскільки в їхній моделі семантичного синтезу, крім знання морфології і синтаксису, суттєво використовувалося знання семантичних відношень між лексичними одиницями [Загнітко 2006(а): 67-85].

Сучасна типологія переходів від одного способу позначення до другого репрезентована в працях В.Г.Гака. На ґрунті ситуативних властивостей ним встановлені глибинні семантичні структури, що „ізолювано відображають дійсність” [Гак 2004: 706:717]. Відображення елемента ситуації в плані змісту утворює семантему (щодо вираження ця одиниця корелює з лексемою), а відображення аспекту формує семантичну категорію (вона корелює із семою, що репрезентована морфемою) (пор. також: [Загнітко 2006(а): 101-132]).

В.Г.Гак констатує, що „вивчення синтагматики на семантичному рівні зводиться до вияву ітеративних сем (синтагем) і визначення їхніх функцій в організації висловлення” [Гак 2004: 617]. Отже, щоб бути повною, модель мовного синтезу на рівні мовлення повинна охоплювати, по-перше, структурну модель, тобто охоплювати перелік усіх способів вираження певного значення, по-друге, семантичну модель, яка встановлює співвідношення між синонімічними засобами, по-третє, ситуативну модель, що визначає закономірності вибору конкретного мовного засобу з числа допущених системою і нормами мови в умовах відповідного контексту і ситуації (за В.Г.Гаком).

Дослідження мовних перетворень показують, що та сама реалія може набувати номінацій різної зовнішньої і внутрішньої форми. Аналізований матеріал свідчить, що в перетвореннях висловлення можуть використовуватися прийменники: *Коли до Ялти поїхав увесь уряд разом з Президентом, курортне місто перетворилося на столицю* (Молодь України. – 2000. – 6 жовтня) → *З приїздом до Ялти усього уряду разом з Президентом курортне*

місто перетворилося на столицю; Марія, опустивши очі, слухала дядька (М.Стельмах) → *З опущеними очима Марія слухала дядька; Як передають компетентні джерела в Багдаді знову відбулося два потужних вибухи* (Голос України. – 2004. – 24 червня) → *За інформацією компетентних джерел в Багдаді знову відбулося два потужних вибухи*. Активна участь прийменників у перетвореннях уможливорює розгляд їхнього функціонування з позицій прагматики при позначенні модальності і предикатів різного ступеня віддалення від центра речення. В реалізації суб'єктивної модальності в сучасному мовленні беруть активну участь: **прислівники**: ...довіра народу до влади за останні п'ять-шість років у населення *суттєво* знизилася (Високий замок. – 2004. – 14 червня); **дієприслівники**: Марія кинулася, *не роздумуючи*, до дверей... (М.Стельмах); **прийменниково-відмінкові форми**: *Помиляються сьогодні і ті, хто думає, що, проголосувавши суто механічно, без роздумів, призначений верхами кандидат розв'яже усі проблеми за них* (Молодь України. – 2004. – 26 червня).

Аналітичні прийменниково-відмінкові форми вступають у синонімічні відношення з прислівниками, дієприслівниками та відповідними прислівниковими, дієприслівниковими конструкціями, пор. потенційну можливість перефразування: *До походу юні пластуни готувалися старанно: завчасно придбали палатки, розподілили обов'язки* (Українське слово. – 2002. – 14 серпня), пор. *До походу юні пластуни готувалися зі старанням: завчасно придбали палатки, розподілили обов'язки*.

Аналіз фактичного матеріалу (газетного тексту і мови художньої літератури) засвідчує, що вживання різних форм на позначення модальності суворо диференційовано і підпорядковано семантичним, комунікативним і стилістичним завданням тексту, тому що вибір тієї чи іншої структури пов'язаний з різноманітними способами презентації ситуації. Саме тому альтернативні модальні форми можна розглядати як систему зображувальних і комунікативних прийомів, різноманітних варіантів осмислення ідентичних чи подібних денотативних ситуацій. Остання розглядається як ситуація, що визначається конкретним реченням, а не певна реальна ситуація, що постає референтом відповідного висловлення. Тим більше, якщо говориться про письмовий (художній чи публіцистичний) текст, то остання просто недоступна

і не може розглядатися як щось окреме від тексту. Показ ситуації різними засобами мотивований сприйняттям автора або персонажа. Так, наприклад, **прийменниково-відмінкові форми**, за аналізованими матеріалами, активніше використовуються в тому разі, коли: 1) для більшої експресивності і комунікативної достатності необхідне вживання прикметника в структурі прийменниково-відмінкової форми: *Марія зробила крок вперед без моральних надрибів* (М.Стельмах) → *Марія зробила крок вперед, не надриваючись морально*. Те саме стосується і щодо вживання прийменниково-відмінкових форм з антонімічним прийменником: *Учні з великим ентузіазмом* взялися за висадження молодих лип (Молодь України. – 2001. – 14 квітня) → *Учні без великого ентузіазму* взялися за висадження молодих лип; *Просторий кабінет його було прибрано з найбільшою розкішшю* (О.Слісаренко), пор. *прибраний розкішно*. Крім прикметників, у прийменниково-відмінкових формах можливі й інші маркери модального значення: *Василько стиснув її у своїх обіймах зі всією силою юнацькою пристрасті* (В.Підмогильний), пор.: *стиснув міцно в обіймах*. Загалом прийменниково-відмінкові форми порівняно з дієприслівниками характеризуються більшим спрямуванням на позначення синкретичної обставинної семантики: спосіб дії + умова: 79% респондентів *без сумнівів* відповіли, що вони не визначились, за яку партію голосуватимуть (Високий замок. – 2001. – 14 серпня); спосіб дії + причина: *Христина із захопленням* дивилася на директора (Г.Косинка). Це пояснюється категорійною семантикою самих форм: дієприслівник, позначаючи додаткову дію, надає мовленню динамічності, що не завжди вимагається з погляду смислової настанови тексту. Тому прийменниково-відмінкова форма стає придатнішою: *Вигравши в першому турі й отримавши безумовний карт-бланш на рішучі дії без оглядки на праву та ліву опозиції*, Президент може розраховувати на певний спокій... (Молодь України. – 2001. – 14 листопада). За умови відсутності лексичного паралелізму заміна прийменниково-відмінкової форми на прислівник або дієприслівник неможлива або в силу їхньої відсутності (*Сама Льольо з ентузіазмом* сприйняла цю театралізовану гру в реального суперника (М.Хвильовий)), або за умови їхньої наявності, але сполучувальні можливості останніх обмежені („*Льольо з жалем* дивилася на свою ще недавно нову

сукню” (М.Хвильовий); *Ти падав на землю й безумствував, бо ти згоряв у пожезі першого неповторного кохання* (М.Хвильовий)).

Прийменниково-відмінкові форми при спільності значень з прислівниковою формою можуть мати власні відтінки: *Директор у глибокій задумі не відводив очей від портрета* (О.Слісаренко). Форма „у задумі” разом з атрибутивним компонентом „глибокій” передбачає, що герой, задумавшись, дивиться на портрет і, можливо, не усвідомлює його або не сприймає його як такого. Прислівник знімає таку двоїстість і передбачає сприйняття директором портрета.

Прийменниково-іменникові форми здатні виражати контамінацію значень: „*Ти мене не вчи!*” – крикнув *Несторенко в гніві*” (М.Хвильовий). Прийменниково-іменникова форма вказує не тільки на те, як відбувається дія, але і на її причину: крикнув тому, що був розгніваний. Водночас прийменниково-іменникові форми можуть виступати як стилістичні засоби, що допомагають повніше розкрити характер героїв. Так, конструкції *подивитись із зацікавленням – подивитися зацікавлено, відвернутися з ненавистю – відвернутися ненавидячи* виступають синонімічними. М.Хвильовий, описуючи розповідь одного з персонажів оповідання „На озера”, вживає прийменниково-відмінкову форму з *захопленням*: *Тільки маленький робітник із старенькою шомполкою ще регоче на весь вагон і з захопленням розповідає, як він сварився із жінкою перед від'їздом*”, якою підкреслюється миттєвість такого вияву розповіді, в той час, як прислівник „захоплення” передавав би постійність цього. Подібних прикладів використання прямого значення прийменників можна легко віднайти багато, які засвідчують супровідність кваліфікаційної атрибуції: (Павлина Анфісівна:) *Ви такої високої думки про себе? – сказала з притиском* (М.Хвильовий). Прийменниково-відмінкова форма з *притиском* актуалізує наголошення і невдоволення Павлини Анфісівни.

Прийменниково-відмінкова форма, на відміну від прислівника, позначаючи модальні відношення, часто вказує ще й на психологічний стан людини: *Павлина Анфісівна ... говорила з якимсь надривом* (М.Хвильовий). Як свідчить аналіз матеріалу, прийменниково-відмінкові форми постають вживанішими в мові художньої літератури і в нарисово-есеїстських газетних матеріалах, у яких автор не приховує власної оцінки події. Прислівники ж і

дісприслівники поширенішими є 1) за відсутності спільнокореневого абстрактного іменника, що легко поєднується з прийменником, або ж така конструкція гіпотетично можлива, але не вживана: *виконувати естетично – *виконувати з естетикою, працювати якісно – працювати з якістю*; 2) за необхідності вираження додаткових відтінків модального значення: У своїх відповідях кореспондентам різноманітних видань Дж.Буш *постійно наголошує*, що США протистоять мусульманському екстремізму (Голос України. – 2004. – 12 травня) → пор.: *підкреслює постійно*; Але Усама Бен Ладен зовсім не сліпий фанатик: він *ретельно прораховує власні дії, ... старанно пильнує за своїми словами...* (Молодь України. – 2004. – 14 травня) → пор.: *з особливою ретельністю прораховує власні дії, з особливою старанністю пильнує за своїми словами*. Вживання прислівників і дісприслівників часто обмежене рамами лексичної сполучуваності: У цьому разі не говориться про тривале турне західними країнами і не про перебування на сонячному Кіпрі, а тільки про можливість виїхати кудись на вихідні і *„якісно й ефективно відпочити”* (Україна молода. – 2003. – 14 липня) – конструкція *якісно й ефективно відпочити* не може бути кваліфікована як властива для спонтанного мовлення.

Якщо зіставляти прислівники, дісприслівники і прийменниково-відмінкові форми, то слід зауважити, що прислівники і дісприслівники постають стилістично нейтральними порівняно з останніми: *Він не поспішаючи, повільно спльовує на підлогу й уважно дивиться на виховательку* (М.Хвильовий). Очевидно, вживання в цьому разі аналітичних форм „без поспіху”, „з уповільненням” є сумнівним, оскільки вони можуть бути покваліфіковані як – *поважно, з відповідною розсудливістю*.

Отже, якщо постає необхідність конкретизації, деталізації чого-небудь, прислівник виявляється не зовсім придатним. Його не можна поширювати іншими словами, суттєвими для певного контексту. Та й прислівник здебільшого поширюється вузьким колом слів: *дуже, вельми, надзвичайно* тощо. Прийменниково-відмінковим формам в ситуації позначення модальності порівняно з іншими формами притаманні ширші сполучувальні властивості, що мотивується їхнім більш конкретним значенням. Саме прийменник уможливорює вживання при іменнику абстрактної семантики епітета,

внаслідок чого конкретизується іменник: *Після цієї промови, виголошеної з належним трагізмом, Остап відійшов і сів на місце* (В. Підмогильний); *Мати сіла навпроти доньки і слухала її розповідь з глибокою внутрішньою напругою, навіть з сердивчою увагою* (М.Хвильовий); *Хлопці продовжували свій шлях з великою обережністю* (О.Слісаренко). Переваги приєднано-відмінкових форм полягає в тому, що приєдники схильні до контамінації, тобто до поєднання кількох значень: *Марія подивилася на нього і в здивуванні розкрила очі: як же він змінився* (М.Хвильовий). Крім модусного значення, приєднано-відмінкова форма вказує на психологічний стан людини, водночас характеризується причиновою семантикою. Останнє уможливорює їх перебування в одному синонімічному ряду з яскраво вираженими каузальними сполуками: *...Анфіса Павлівна від розгубленості чи з іншої причини відвела погляд від директора, хоча той не зводив з неї очей* (М.Хвильовий).

Позначення модальності приєдники акумулюють з нелінгвістичним змістом. Здатність одиниць усіх рівнів мовної системи виражати приховану, непритаманну за їхнім мовним статусом інформацію, визнана дослідниками об'єктивною закономірністю, пов'язаною з „асиметричним дуалізмом” мовного знака (С.О.Карцевський), з динамічною здатністю мовних одиниць „нарощувати смисли”, утворювати нові (Л.В.Щерба) в процесі функціонування. Не малу роль відіграє також закон економії мовних засобів (А.Мартіне, Є.Д.Поліванов).

Газетно-публіцистичному текстові як різновиду мовленнєвого акту властива система невербалізованих смислів, яка забезпечується в тому числі й особливостями функціонування первинних приєдників в імпліцитних моделях. Вичерпне тлумачення цих особливостей постає мотивованим за умови розмежування лінгвістичного і літературознавчого тлумачення підтексту. Під лінгвістичним підтекстом мається на увазі імпліцитний смисл, який виводиться з формально, семантично і функційно видозмінюваних у тексті мовних одиниць (слів, словосполучень, речень), з різного типу супречностей значень (розкладних і нерозкладних), з нетрадиційних способів оформлення елементів тексту. Останні – це власне лінгвістичні елементи (поєднання різностильових шарів лексики, незвичайна графічна уява, імітація фонетичних

„неправильностей” усного мовлення, використання синтаксичної структури в невластивій текстовій позиції, різного типу логічні невідповідності). Особливості імпліцитного функціонування прийменників пояснюються лінгвістично витлумачуваним підтекстом, що в цьому разі розглядається як завершений самодостатній твір, у якому суб’єкт-адресат розкриває неекспліцитні смисли, спираючись на наявні в тексті мовні знаки і власні мовні знання (Л.О.Ісаєва), пор.: *Навіть на відпочинку, далеко від роботи і від телефонних дзвінків, умілі секретарки постійно відчувають, що телефонні апарати розриваються від настирливих дзвінків...* (Україна молода. – 2003. – 14 серпня). Імпліцитне значення дієслова *знаходиться* перебирає на себе постпозиційна прийменниково-відмінкова форма (пор.: *подалі від роботи, коли секретарки знаходяться далеко від телефонних дзвінків*). Використані прийменниково-відмінкові форми сприймаються читачами як система асоціативних знань про роботу, її ритміку.

Розуміння ж літературознавчо аналізованого підтексту („екзотеричний смисл”, за О.М.Камчатновим) ґрунтується на сприйнятті прихованого смилу, що може бути виявленим тільки внаслідок детального дослідження особистості автора, особливостей його біографії, естетичних настанов. Контекст епохи прийнято витлумачувати як текстуалітет, в обсяги якого входять різноманітні історичні передумови, що зумовили постання певного твору. До прихованих смислів цього типу здебільшого відносять різноманітного типу літературні алюзії, натяки, очевидне і приховане цитування значущих і знакових імен тощо. Літературознавчий аспект передбачає наявність у суб’єкта-адресата загальнокультурних уявлень, спеціальних знань з літератури, історії та ін.

Так, у ситуації, репрезентованій реченням „... *Так ти не знаєси, чому я тут? Ти не відаєси, що сам створив своє нещастя, не відав, що за той лист нестимеш кару?*” (О.Говда. Бо прийдуть до тебе), конструкція „*за той лист нестимеш кару*” є імпліцитною формою вираження причини. З предметом (листом) пов’язані події, які стали причиною переживання: *ти нестимеш кару, тому що лист, який ти написав, є таким, за який несуть відповідальність*. Імпліцитна конструкція акумулює в собі, в цьому разі, цілу ситуацію. Ситуація, прихована в прийменниково-відмінковій формі, „*за той лист*”,

усвідомлюється адресантом і зрозуміла адресату. Але тільки їм обом. Для читача необхідно знати попередній розвиток подій, що спричинили постання такого результату.

Явище імплікації останнім часом знайшло висвітлення в дослідженнях Г.М.Акимової, Н.С.Валгиної, Г.О.Золотової, Н.Ю.Іванчикової, Л.М.Невідомської, Н.Н.Прокоповича та ін.). У другій половині ХХ століття В.М.Мігірин та його послідовники (В.Г.Байков, Л.А.Кірова, Є.Б.Колиханова, Л.В.Кочерга-Борте, Н.І.Штикало, С.В.Степанюк та ін.), розглядаючи залежність між функційними і лексичними системами мови, виокремили імпліцитні моделі як один зі способів вмраження смислових відношень, але роль прийменника в імпліцитних моделях при цьому не простежувалася. Імпліцитна модель кваліфікувалася на ґрунті зіставлення імпліцитного вираження зі словом, яке не втратило внутрішньої форми. Названий словом об'єкт сприймається як сукупність ознак, які являють собою органічну єдність. Предмет, якому притаманна множинність аспектів, називається за однією ознакою. Остання здебільшого постає найтипівішим репрезентантом певного об'єкта і вказівка на його ознаку дозволяє уявити предмет у цілості. Отже, слово з його внутрішньою формою становить за свою суттю імпліцитну структуру в тому сенсі, що наявне вираження не відображає всього багатства змісту предмета.

Імпліцитні моделі – економічний спосіб репрезентації позалінгвістичного змісту, який дозволяє не називати усі компоненти змісту, а тільки один з них, найтипівіший. Загальприйнятим є положення про те, що „чим більше інформації містить у собі ситуація, тим менша необхідність використання мовних засобів” (А.Мартіне). В силу міцного асоціативного зв'язку називання тільки одного елемента буває достатнім, щоб уявити всю ситуацію. Імпліцитність, на думку А.Мартіне, залежить від частотності вживання поняття: „...якщо певний об'єкт згадується часто, то економічнішим постає надання йому короткого позначення. ...якщо ж ... певний об'єкт використовується рідко, то економічнішим ... виступає збереження цієї назви”.

Приховано виражений, додатковий смисл, як правило, пов'язують з підтекстом. Конотація імпліцитного змісту висловлення доступна для розуміння завдяки наявності в адресата

мовних знань: про способи референції (співвідношення) включених у мовлення імен або їхніх еквівалентів з об'єктами дійсності, про засоби вираження в певній мові граматичних категорій; завдяки наявності в адресата фонових знань. Те, що імпліцитність пов'язана з елімінацією імені процесуальної семанти, з виявами вторинної предикації, не підлягає ніякому сумніву.

Імпліцитні моделі розглядаються окремими синтаксистами як пропозитивні субстантивні словоформи (В.Г.Гак та ін.), які являють собою номінації подій, ситуацій, що містять у собі вторинний вторинний предикативний центр. Поява аналітичних конструкцій, зокрема імпліцитних, зумовлена драматизацією повнозначних слів, які домислюються в мовленні, і семантизацією прийменників. Підтвердженням останнього може бути той факт, що імпліцитна модель здатна поставати цілісним відображенням ситуації, за якої принципово суттєвою є семантика і функція прийменника.

Імпліцитні моделі мають переваги щодо експліцитних: 1) вони дозволяють уникнути смислової надлишковості: *Помиляються ті, хто не приходить на вибори* (Молодь України. – 2002. – 14 січня) → *хто не приходить на вибори, щоб проголосувати*. Значення „голосувати” тісно пов'язане зі значенням слова „вибори”; *Перебуваючи в лікарні*, Василь постійно цікавився справами завершення будівництва (А.Дімаров) → *В лікарні* Василь постійно цікавився справами завершення будівництва (перша форма є надлишковою і не характерна для публіцистики, особливо для діалогічного мовлення). У відповідях-репліках використовується саме імпліцитна (згорнута) конструкція: *У нас* вам сподобається (О.Слісаренко), пор.: *Коли ви перебуватимете у нас*, вам сподобається; 2) здатні поєднувати кілька значень: *Звернувшись із запрошенням до гостей, Марія в зажурі все так само дивилася за ворота* (В.Підмогильний) → *Марія була в зажурі і тому дивилася за ворота* (контамінація модального і причинового значень); *Раптом пролунали перші постріли і всі кинулись по зброю* (М.Хвильовий) → *Всі кинулись туди, де знаходилась зброя* (просторове значення) – всі кинулись, щоб схопити зброю (значення мети); *Почуття, наче квіти, без постійних хвилювань гаснуть* → *Почуття гаснуть, якщо немає хвилювань* (значення умови) → *Почуття гаснуть, коли немає хвилювань* (значення часу) → *Почуття гаснуть, тому що для них немає хвилювань* (значення причини); 3) використання імпліцитної

моделі надає мовленню більшої компресії, глибина мовлення в цьому разі набагато ємніша: Несподіваним для Л.Д.Кучми стало повідомлення про те, що законопроект про політичну реформу, підготовлений Президентською Адміністрацією, не буде розглядатися в першому читанні взагалі, а його передано відразу в *узгоджувальну комісію* (Високий замок. – 2003. – 13 грудня). Мається на увазі, що читачі прекрасно розуміють наслідки такої ухвали та наступний розвиток подій, який не збігається з тим, який передбачували автори проекту. Аналогічним прикладом може бути кореспондента до лікаря-реаніматолога Київського кардіологічного центру: *З кондинціонерами в палатах хворі не простудяться?* (Молодь України. – 2003. – 14 липня). Фонові знання, наявні в кореспондента, адресата мовлення і читача, являють собою ґрунт для розуміння смислу питання: *Кондинціонери – це прилади, які в робочому режимі продукують свіже холодне повітря, інколи з розрідженими іонами, а це може призвести до негативних наслідків, тому що в кардіологічному центрі здебільшого лежать хворі, що мало рухаються.* Отже, прийменниково-відмінкова форма з кондинціонерами в палатах мислиться як *„перебуваючи під впливом кондинціонерів, які продукують розріджене холодне повітря, хворі можуть набути ускладнення перебігу захворювання, причому з побічним ефектом”*. В імпліцитних моделях виявляється перебіг загальнокультурних процесів у мові (А.Якимович, Є.Покровська), оскільки в ній діють ті самі дві парадигми, що й в мистецтві, культурі. Перша парадигма – антропоцентричний цивілізаціонізм – успадкована мовою від попередніх століть. У мові вона ґрунтується на відповідності між реальністю, дійсністю і мисленням, яке її членує. Подібно до мистецтва в мові наявна суворо структурована система, яка прагне до найадекватнішого формування і вираження думки, що формується у мозкових центрах людини. Результати цього осмислення, закономірності розчленування дійсності відображені в мові. Свого часу А.Якимович найвищою цінністю людини вважавав мораль, давність, а Є.О.Покровська переконує, що в мові цим поняттям притаманні еквіваленти: примат розуму, логіки у формуванні і вираженні думки, найточніша реалізація комунікативної функції, ієрархічна організація комунікативної одиниці, де другорядне підпорядковане головному, де нюансовані відношення між компонентами: замість

норм моралі тут виступає мовна нормованість.

Альтернативною щодо першої постає друга парадигма – антицивілізаціоністська, біокосмічна. Відхилення, інколи відмова від природних зв'язків, відношень, пропорцій, взаєморозташування в мистецтві авангарду, мистецтві другої, альтернативної парадигми, за Є.О.Покровською, є аналогічному тому, що відбувається в синтаксисі процесі послаблення і розпаду зв'язків, відхилення від природного збігу граматичних й інтонаційних меж речення, широкого використання граматично не зв'язаних структур. Характерними для другої парадигми синтаксичними інноваціями Є.О.Покровська вважає парцеляцію, сегментацію (частковий і найпоширеніший випадок – конструкція з номінативним уявленням), неповнота речення (еліпсис), розвиток вставлених конструкцій, комунікативне відокремлення другорядних членів, активізація слабких зв'язків, і витіснення ними сильних, експансія називного відмінка, зміни в структурі і ролі конструктивних елементів діалогу, утворення синкретичних форм чужого мовлення.

У мові другої парадигми кожен компонент інформації самостійно предикований і являє собою речення, де інтонаційні межі фрази не збігаються з граматичними межами речення, де член речення може оформлятися граматично й інтонаційно, як і все речення загалом, де тонко нюансовані зв'язки і відношення замінені супротивністю (Є.О.Покровська). На тлі цієї картини виявляються незаперечні аналогії і у функціонуванні прийменників. Так, для першої парадигми характерною була поява нових похідних прийменників, для другої притаманним є розширення семантичних можливостей непохідних прийменників, що особливо яскраво простежуються в імпліцитних (згорнутих) моделях.

Дослідження функціонування прийменників у публіцистичному і художньому текстах вияскравлює непоодинокі випадки їхнього оказіонального використання, що підтверджують відповідні спостереження лінгвістів [Словник 2007]. Визначальною тут також постає теза про те, що однією з найголовніших умов інформативності, поза всяким сумнівом, постає оригінальний виклад матеріалу. Мовленнєвою причиною нетрадиційного використання прийменників у мовленні найчастіше постає вплив семантичної аналогії на прагнення автора до створення ефекту несподіваності. Поза аналогією не відбувалось би розуміння

висловлення. Сутність okazіонального прийменниковживання полягає в тому, що асоціативно близькі за значенням слова починають поєднуватися з тим самим смисловим компонентом: Орієнтовно о 10 годині вечора *по стежці швидко пройшов* хлопець (Молодь України. – 2002. – 14 вересня), пор. можливі форми: *пройшов стежкою, пронісся по стежці, прошмигнув по стежці, прошмигнув стежкою*. Використання слова *швидко* примушує думати, що на okazіональне використання вплинув третій варіант.

Okazіональні прийменниково-відмінкові форми виконують різноманітні функції в тексті: 1) служать засобом мовленнєвої характеристики персонажів: *Про себе чесно сповідаюся*, що хочу до міста (М.Хвильовий). Вживання прийменниково-відмінкової форми *про себе* замість нормативно літературної *сказати про себе* вияскравлює характеристику героїні з „постреволюційного” покоління, необтяженого знанням літературних норм; 2) створюють незвичайний смисловий ефект та іронію: *Ви самі підете чи без мене?* (Високий замок. – 2002. – 16 вересня). У цьому разі у слова „підете” реалізує очевидне нелітературне значення. Ефект обманутого очікування досягається за рахунок перерозкладу синтаксичних зв'язків між елементами складного дієслівного словосполучення. Читач, як носій мови, очікує форми зі значенням часу, а йому пропонують форму із псевооб'єктною семантикою, оскільки *самі підете* не передбачає наявності об'єкта; 3) створюють образність мовлення: *Осінь має свої закони: птахи летять у вирій, а глядачі, навпаки, повертаються на свої місця зі сподіванням чогось нового* (Молодь України. – 2001. – 11 жовтня); 4) визначають стильову манеру письменника: *VII. На подальшій розділі мій читач зупиниться й подумає те, що він прочитав. Ах, як радісно блукати невідомими чебрецевими шляхами. VIII. Для живої мислі читачевої* (М.Хвильовий). У цьому разі парцельована прийменниково-відмінкова форма складає окремих розділ і несе у собі суб'єктивно-модальний відтінок, що характерно для стилістики М.Хвильового; 5) свідоме використання „нерідного” для відповідної конструкції прийменника може виявляти соціальну спрямованість тексту: *Розчарувавшись у державній підтримці, до останньої миті працюють (науковці – А.З.), не звільняються з роботи, працюють за ім'я, за імідж наукової установи...* (Молодь України. – 1996. – 15 травня). Нормативним постає працювати *на ім'я*, працювати *на*

імідж або *боротися* за ім'я, *боротися* за імідж. Автор статті, описуючи сучасний стан науковців: мізерна заробітна, застаріле обладнання, відсутність уваги з боку державних закладів, таким чином прирівнює працю науковців до боротьби, виживання, поза яким життя втрачає свій сенс. Все це свідчить, що, крім мовної норми, існує комунікативна норма, що зумовлена завданнями контексту і доцільності висловлення.

Загалом аналіз семантичних функцій прийменників засвідчує, як комунікативна роль прийменників, очевидна в загальнонародній мові, стає зримішою в художньому і публіцистичному дискурсах, де надважливими постають актуалізація значення та ініціалізація того чи іншого компонента. Дослідження текстотвірного потенціалу прийменників повинно ґрунтуватися і на врахуванні особливостей сучасного прийменникотворення, що особливо постає поширеним внаслідок десемантизації повнозначних частин мови і реалізації ними вторинних внутрішньо реченневих інтенцій. Аналіз внутрішньореченневих і внутрішньотекстових функцій прийменника пов'язаний з необхідністю встановлення їхніх синтагматичних і парадигматичних особливостей, простеження їхнього внутрішньореченневого і внутрішньотекстового лінійного статусу.

Література

Ворожбитова 1997: Ворожбитова А.А. Неоднозначные слова как усилители риторической экспрессии в публицистическом дискурсе // Неоднозначные слова, синтаксические связи и синтаксические отношения: Межвуз. сб. науч. тр. – Ставрополь, 1997.

Гак 2004: Гак В.Г. Теоретическая грамматика французского языка. – М.: Добросвет, 2004. – 862 с.

Дремов 2001: Дремов А.Ф. Системная теория падежа и предлога в практике преподавания русского языка как иностранного // Мир русского слова. – 2001. – № 3. – С.57-65.

Загнітко 2003: Загнітко А.А. Предлог в морфологическом пространстве украинского языка (синхронно-контрастивные наблюдения) // Вестник Московского университета. Серия 9. Филология. – 2003. – № 3. – С. 92-106.

Загнітко 2006: Загнітко А.П. Теорія сучасного синтаксису. –

Донецьк: ДонНУ, 2006. – 378 с.

Загнітко 2006(а): Загнітко А.П. Сучасні лінгвістичні теорії. – Донецьк: ДонНУ, 2006. – 338 с.

Загнітко 2006(б): Загнітко А.П. Лінгвістика тексту. – Донецьк: ДонНУ, 2006. – 289 с.

Загнітко 2006(в): Загнітко А.П. Історія українського мовознавства в особах. – Донецьк: ДонНУ, 2006. – 185 с.

Кожина 1996: Кожина М.Н. Стилїстика русского языка. – М.: Логос, 1996. – 497 с.

Конюшкевич 2004: Конюшкевич М.И. О потенциале предложной системы (на материале параметрических и сравнительных предлогов) // Польский язык среди других славянских языков. – Минск, 2004. – С.117-127.

Микитина 1979: Микитина С.Е. О семантическом варьировании русских предлогов // Семантическое и формальное варьирование. – М.: Наука, 1979. – С. 134-152.

Русский семантический словарь. Толковый словарь, систематизированный по классам слов и значений. – Т.І: Слова указующие (местоимения). Слова именующие: имена существительные (Всё живое, Земля, Космос). – М.: Азбуковник, 1998. – XXV, 807 с.

Сенів 2005: Сенів М.Г. Прийменник у класичних мовах. – Донецьк: Юго-Восток, 2005. – 272 с.

Словник 2007: Словник українських прийменників та їхніх еквівалентів. – Донецьк, 2007. – 364 с. (у друці)

Солоницкий 2003: Солоницкий А.В. Проблемы семантики русских первообразных предлогов. – Владивосток: Изд-во Дальневосточного университета, 2003. – 125 с.

Щукіна 2003: Щукіна І. Прийменники причинової семантики: структура і функції // Українські прийменники: Синхронія і діахронія: пробний зошит / За ред. проф. А.П.Загнітка. – Донецьк: ДонНУ, 2003. – С. 130-161.

EJO 1999: Encyklopedia językoznawstwa ogólnego. – Wyd. drugie, poprawione i uzupełnione. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1999. – 752 s.

EJP 1999: Encyklopedia języka polskiego. – Wyd. trzecie, poprawione i uzupełnione. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1999. – 508 s.

ЧАСТКИ В СИСТЕМІ СЛУЖБОВИХ ЧАСТИН МОВИ: ТИПОЛОГІЙНИЙ І ЛЕКСИКОГРАФІЧНИЙ ВИЯВИ

1. Основні положення. Слов'янські граматики в частиномовній класифікації ґрунтуються на внутрішньосистемній опозиції двох частиномовних підкласів – повнозначного ↔ неповнозначного (українська, російська, білоруська) або змінного (змінюваного) ↔ незмінного (незмінюваного) (сербська, словенська, словацька, хорватська), або повнозначного ↔ службового (українська, польська, македонська, чеська), або самостійного ↔ несамостійного (польська, українська, болгарська). Таке постулювання є, по суті, класичним, а виявлювані опозиції з їхніми варіантами найменування втілюють актуалізацію того чи того критерію частиномовного диференціювання, пор.: протиставлення самостійності ↔ несамостійності має за основу внутрішньореченнєвий статус слова, аналогічно і самостійності ↔ службовості, а повнозначності ↔ неповнозначності – лексичну потужність тощо. Критерії частиномовного розмежування, до яких здебільшого зараховують класифікаційно-синтаксичний (є самостійним членом речення: іменники, прикметники та ін., або таким не може бути: прийменник, частка, сполучник і под.) і кваліфікаційний (вираження відповідних смислових відношень: атрибутивних, об'єктних, суб'єктних, адвербіальних тощо), смисловий (вияв певної семантики: предметної – іменники і т. ін.), словотвірний (наявність власних моделей творення похідних та їхнє оформлення) витримали перевірку часом. Хрестоматійно відомою стала повторювана теза: *частини мови – це відстояні (формалізовані) члени речення*. З'ясування функційних параметрів часток, ємності їхньої парадигми та статусу в системі частин мови загалом та з-поміж службових слів зокрема мотивують актуальність пропонуваного дослідження.

Мета визначувана необхідністю становлення відносно вичерпного переліку диференційних ознак частки в системі службових елементів та визначення типологічних виявів її лексикографічного тлумачення. Заявлена мета зумовила необхідність розв'язання низки завдань, з-поміж яких значущими постають: 1) визначення статусу частки в системі службових слів та встановлення ємності її парадигмального простору; 2) вияв

особливостей граматичних властивостей частки; 3) з'ясування класифікаційного і кваліфікаційного простору частки; 4) простеження основних закономірностей лексикографічного опрацювання частки.

Новизна дослідження полягає в тому, що вперше здійснюється комплексний розгляд частки в системі службових частин мови з послідовним визначенням завдань лексикографічного демінування частки і закономірностей абеткового укладання Словника часток з відповідним структуруванням словникових статей. Теоретичне значення запропонованого підходу визначає тим, що напрацьована модель є основою висвітлення частки в категорійній і контрактивній граматиках, а практичне спрямування мотивоване можливістю застосування заявлених принципів лексикографічного тлумачення частки в сучасній словниковій практиці.

2. Динаміка поглядів на кваліфікацію службових елементів. Зміни науково-лінгвістичних парадигм суттєво не впливають на усталену частиномовну систему, хоча в її межах з посиленням тих чи інших критеріїв наявні спроби звуження / розширення кількості вирізняваних частин мови (пор. погляди В. Виноградова, І. Вихованця, О. Єсперсена та ін.). Таке розуміння корелює з відповідною науково-лінгвістичною парадигмою (елементно-таксонімічною і порівняльно-історичною – об'єднані у постсосюрівський концептуально-епістемічний тип; системно-структурній – сосюрівський підхід; функційно-когнітивній, синергетичній – постсосюрівський) і співвідноситься з тими чи тими теоретичними пошуками, де суттєвим постає не тільки визначення кількості поняттєвих категорій, їхньої ієрархії (пор. праці Аристотеля, модистів, О. Єсперсена та ін.), а також встановлення їхнього мовного вираження. Останнє стало підґрунтям віднесення низки частиномовних класів до розряду службових аналітичних морфем (див. дослідження Є. Куриловича, І. Вихованця та ін.). Система ж поняттєвих категорій уможливила визначення сукупностей мовних елементів різних ієрархічних рівнів, яким властиве вираження тієї чи тієї поняттєвої категорії, і характеристика на цій основі відповідного функційно-семантичного поля (аспектуальності, темпоральності, суб'єктності, об'єктності і под.) або певної функційно-семантичної категорії (суб'єктивної / епістемічної, деонтичної модальності, сукупності тощо), водночас

уможливила з'ясування функційних вимірів певних мовних форм з розмежуванням їхніх первинних і вторинних (Є. Курилович та ін.) функцій, інваріантних / варіантних (Ю. Степанов та ін.) форм.

3. Службові елементи в номінативно-екзистенційній парадигмі. Функційно-когнітивна (номінативно-екзистенційна) науково-лінгвістична парадигма з її відповідними складниками (теорією номінації, теорією референції, теорією мовленнєвих актів) постулює номінативні потенції мовних одиниць різних ієрархічних рівнів (зокрема і речення, тексту), наявність подвійного означування (за Е. Бенвеністом) – денотативно-референтного, де референція індивідуалізує номінацію У межах цієї парадигми сформувалися теорії дискурсу, мовленнєвих жанрів тощо, що умотивувало можливість розгляду частиномовної класифікації через її визначальні компоненти (пор. розмежування чотирьох основних частин мови О. Єсперсеном, І. Вихованцем та ін.) на підставі традиційних класифікаційно-частиномовних критеріїв і з урахуванням значущості частиномовних класів у системі номінації й екзистенції (іменник + дієслово – частиномовне ядро, прикметник + прислівник – периферія, інші частини мови знаходять вияв як синтагматично підпорядковані і заповнюють відповідні внутрішньореченнєві синтаксичні позиції разом з ними). Така частиномовна класифікація корелює з вирізнюваними ієрархічно вершинними поняттєвими категоріями, а допоміжні частини мови “розмиваються” як допоміжні і суто формальні елементи, що не виявляє їхньої сутності.

4. Основи функційного і типологічного вияву часток. Функційна і типологічна граматики службових частин мови ґрунтується на: 1) вияві кваліфікаційних і диференційних ознак службових частин мови з послідовним окресленням їхнього статусу в загальній частиномовній ієрархії; 2) простеженні формальних і функційних характеристик службових елементів у структурі мови і мовлення; 3) адекватному розумінні основних понять функційності і типологічності. Поза всяким сумнівом, службові частини мови вирізняються на загальному тлі системи частиномовних класів своєю нерівнорядністю, орієнтацією на граматизацію тих чи тих відношень та усталене продукування моделей (пор. сполучники типу укр. *бо, тому що*; чесь. *pro, protože, poněvadž*; серб. *za, zato што*; поль. *bo, bowiem, gdyż* – причина; *якщо / jestliže, kdy ž / ако /*

jeśli, jeżeli – умова тощо). Сучасні лінгвістичні підходи до розгляду функційності і типологічності не постають рівнорядними й адекватно визначуваними. М. Гроховський досить переконливо простежив недостатню аргументованість тези про те, що, наприклад, підрядний сполучник постає складником підрядної частини, а сурядний стосується всього складного речення загалом. Якщо підрядний сполучник і є компонентом однієї з частин складного речення, то, очевидно, – головної частини, тому що його значення зумовлене семантико-синтаксичною валентністю присудка головної частини, пор.: *думаю, що / щоб / як* і под. (див.: [Topolińska 1984: 240]). Учений не звертає увагу на різницю між складносурядними і складнопідрядними реченнями, оскільки важливою постає наразі кваліфікація сполучувальних елементів. О. Кіклевич у цьому разі говорить про наявність конгрегаційних систем, які у своїх обсягах поєднують категорійну семантику різних множинностей [Кіклевич 2008: 222-224]. Цілком правомірним постає подібне твердження щодо значного обширу сполучників, крім тих, що у своєму первинному вияві є спеціалізованими (пор. українські сполучники типу *хай / нехай*, хоча у своїх вторинних функціях вони також орієнтовані на головну частину). Творча група під керівництвом М. Гроховського опрацювала концепцію, засадничі принципи створення словника часток, особливості структури такого словника з чітким опертям на широкий погляд у тлумаченні часток (див.: [Grochowski M., Kisiel A., Żabowska M. Kryteria podziału partikul w Słowniku gniazdowym partikul polskich] – у друці, виголошена як доповідь на X Міжнародній науковій конференції “Wyraz i zdanie w językach słowiańskich. Opis. Konfrontacja. Przekład” (Wrocław, 2010), де наведено низку статей з уже підготовленого словника)).

5. Типологічні виміри службових елементів. Типологічну граматику службових частин мови (подібно до типологічної класифікації) слід витлумачувати на основі тієї чи тієї подібності: позиційно-лінійної, структурної, змістової, характерологічної та іншої відповідних елементів. За позиційно-лінійним виявом усі службові елементи диференційовані на позиційно закріплені / позиційно вільні. До перших належать: 1) післяслівники одно- / двоелементного вияву – завжди перебувають у постпозиції за прямого порядку слів (*наступити на, відійти від, підійти до / переїхати з ... до, відвозити від ... до, опустити з ... на* і под.), в

інших мовах їхнє значення може передаватися словотвірними елементами, пор., наприклад, у німецькій *bringen* ‘принести’ → *herauf + bringen = heraufbringen* ‘von dort unten hierher oben bringen’ ‘принести знизу наверх, де перебуває мовець’); 2) прийменники – лінійно розміщені в контактній / дистантній іменниковій препозиції (*на подвір’ї, над прірвою, для задоволення потреб* / серб. *у дворишту, изнад реке, да задовоље потребе*); 3) сполучники – перебувають в інтерпозиції (за влучним висловом М. Гроховського, вони є двомісними синтагматичними елементами зі сталим упорядкуванням: *столнений, але задоволений; прийшов, щоб побачити*; на відміну від часток як одномісних синтагматичних елементів зі змінним розташуванням [Grochowski 2005: 89-90]). До позиційно вільних належать частки, що можуть стосуватися окремого члена речення (*Полонені повернулися аж надвечір, а могли й не повернутися* (А. Яна) – стосується присудка) і речення загалом, надаючи йому відповідного відтінку (*І коли нарешті настануть кращі часи?* (В. Земляк)). Частки протиставлені сполучникам, прийменникам як такі, що можуть поставати особливими висловленнями (пор. з-поміж загальної кількості українських часток (базу складає «Словник української мови» (в 11-ти т.), де зафіксовано 115 словникових статей, у яких реєстрове слово визначене як частка) було виявлено, що функцію часток-висловлень можуть виконувати 35 з них або 32,9 %).

Позиційно-лінійний вияв допоміжних компонентів дозволяє встановити ємність і наповнюваність їхньої синтагматичної парадигми і водночас схарактеризувати особливості їхньої сполучуваності. Усе це уможливило визначення парадигмального інвентаря кожної з частин мови.

6. Типологія функцій і парадигм службових елементів.

Частиномовна кваліфікація прийменників (власне-прийменники і післяслівники), часток (власне-частки і частки-висловлення) і сполучників (власне-сполучники і сполучникові вирази) ґрунтується на відповідних диференційних ознаках. Визначальними рисами прийменника як морфосинтаксичної категорії є: 1) синтаксемотвірна функція (утворює синтаксему, постаючи її формантом (*на узліссі, з причини зацікавлення*)); 2) позиційно-синтаксична маркувально-синтаксемна функція; 3) впроваджувальна функція (введення синтаксеми у висловлення)

(за М.Й. Конюшкевич). Кваліфікаційними ознаками сполучника постають: 1) двомісність; 2) вираження синтаксичних форм зв'язку; 3) вияв смислових відношень між компонентами; 4) надпредикатний статус (*прийшов, бо чекали*). Частці властиві такі ознаки: 1) дискурсивно-системотвірна функція; 2) ситуативно-дискурсивна виявність. У силу цього прийменнику, сполучнику, частці властиві власні парадигмальні простори. Так, у сфері прийменника, сполучника, частки утворюються парадигми: а) морфологічна (*від рук / від руки кого; з наказу / за наказом кого – прийменник; за той час поки / за той час що / за той час коли – сполучник; ну / ну як / ну і / ну коли – частка*); б) морфосинтагматична – особливості сполучуваності (у сфері прийменника – первинних прийменників з відмінковими формами, вторинних – з первинними й відмінковими словоформами (*на руках кого / на руках з ким / на руках у кого / під руками кого / у руках кого / у руки кого/кому / у руки до кого / під рукою кого / у руку кому / для рук кого тощо*), з-поміж сполучників – виявляти регулярність/нерегулярність поєднування в системі координативних / субординативних відношень (*стомлений, але задоволений; думати, що / як / мов / немов / коли / хоч* і под.), а для часток – регулярна спроможність поєднуватися зі словоформою (*хай / нехай скажу, не скажу, ні слова*) або з висловленням загалом (*лиш / лише, лишень (Люблю пісні мого краю, та не сплять на тім лишень* (М. Рильський))); в) семантична ↔ функційно-семантична (встановлення усіх функційно-семантичних смностей прийменника, сполучника, частки (див.: [Mluvniče češtiny 1986: 197-238]); г) дериваційна – охоплює у сфері прийменника / сполучника / частки усі можливі похідні (наприклад, усі можливі прийменникові похідні, утворювані не тільки іменниковими словоформами, але й спільнокореновими прислівниками тощо (за М.Й. Конюшкевич): *навскіс від чого / навскіс повз що / навскіс через що / навскіс чого / навскіс від чого та ін.*). До цих парадигм прилягає текстова, що містить усі системно-узуальні, okazіонально-авторські та інші наповнення словоформ.

7. Функційна граMATика службових частин мови. Ця граMATика ґрунтується на кваліфікаційних вимірах парадигм службових частин мови, розмежуванні різного навантаження прийменників, сполучників, часток у структуруванні синтаксеми, словосполучення, речення і тексту. Останнє уможливлене

диференціювання різних лексико-функційних груп прийменникових одиниць типу консеквентно-бенефіціативної (*на спогад кому, на пошанування / на честь кого / кому*); директивно-локативної (*ближче до / подалі від чого / кого, праворуч від / ліворуч від / позаду від / убік від чого / кого*); з-поміж часток принципове розмежування **власне-часток** з вирізненням модальних (модально-вольових (*ну / ну як / ну й*), персуазивних (*ось-ось, таки*), авторизаційних (*мовляв*), заперечних (*не, ні*)) й амодальних (вказівних (*он, ген*), видільно-обмежувальних (*лише, винятково*), означально-уточнювальних (*майже, заледве не*), посилювально-констатувальних (*все, адже*)) і **часток-висловлень**, що синтаксично символізують висловлення. Незаперечною постає об'єктивна складність кваліфікації часток і часток-висловлень, їхнього послідовного розмежування, тому що ті самі елементи можуть бути використані і як частки, і як частки-речення: (Максим:) *Та й так воно нам важко тут одним.* – (Микола:) *Так* (Микола Зарудний). Основою їхньої диференціації постає функційний вияв. Для сполучників та їхньої функційної типології визначальною є опозиція паратаксису й гіпотаксису. У рамках цієї опозиції їхня роль в організації синтаксичного зв'язку постає вершинною. Водночас сполучник спрямований на вияв внутрішньореченнєвої корелятивності та закріплення закономірностей актуального членування речення на модельному рівні (*не тільки, але й / не лише але й*). Подібне навантаження властиве для часток, що постають маркерами теми / реми (кількість таких часток невелика – в українській мові орієнтовно 38), їхня позиція відбиває комунікативне завдання, пор.: *Учитель // тільки контролює виконання роботи учнями* (що робить викладач), *Учитель контролює // тільки виконання роботи учнями* (що контролює учитель), *Контролює виконання роботи учнями // тільки учитель* (хто контролює). У системі часток найбільш послідовно окреслений і статус синтаксичних аналітичних морфем, що постають регулярними у творенні певної форми (укр. *би / б, хай / нехай, було і под.*).

До особливої підсистеми категорійного вияву службовості належать зв'язки, що виражають логічні відношення між підметом і присудком. Інваріантним виявом зв'язки постає слово *бути*, тому що в сучасних функційних виявах для нього здебільшого

не властиве значення дії, така зв'язка почасти мислиться поза категоріями виду і стану (*бути* в значенні дієслова існування – тільки омонім зв'язки). У цьому вимірі до нього прилягають *це* і *наче* (*неначе*), використані в значенні логічних зв'язок: *Щастя – це постійне самовдосконалення і себе самого, й інших* (Анатолій Яна); *Батько – наче дитина* (Григор Тютюнник), а з-поміж регулярних допоміжних компонентів наближаються *становити*, *являти собою* тощо.

8. Структурні типи службових елементів. Структурно службові елементи диференційовані на прості / складні / складені, де особливо активно поповнюваним постає останній різновид. Останнім часом частиномовні класи службових елементів розширюються за рахунок формування їхніх аналогів, еквівалентів, а також тих слів, що в поодиноких випадках виконують відповідну функцію (див. праці і словники М. Конюшкевич, А. Загнітка, М. Всеволодової та ін.). Основою розширення кількісного і якісного складу службових слів є переосмислення того чи того повнозначного слова, його метафоризація: *на ниві / на полі / на тлі взаємин*, пор. також: *пензля (пера, праці, постановки, режисури) → картина пензля Айвазовського; в аспекті / розрізі / вимірі* тощо. Особливо показовим постає розширення тла членованих прийменників, сполучників, часток, що відбиває особливості міжрівневих мовних переходів і посилення тенденцій однофункційності таких елементів.

10. Функційно-семантичні і функційно-позиційні типи службових елементів. За першим параметром в усіх службових компонентів встановлюються ті чи інші типи, за чим вони групуються у відповідні групи (типу протиставні, розділові сполучники; причинові, умовні прийменники), і водночас кожному службовому компоненту притаманна власна функційно-семантична парадигма (пор.: сполучник *і* та його функції; частка *лиш / лише* – та її функційні вияви), за останнім параметром легко простежувати власне-прийменники / власне-сполучники / власне-частки і їхні еквіваленти / аналоги, а також ті мовні одиниці, що постають у функції цих елементів. Цілісна функційна і типологічна граMATика службових частин мови охоплює усе розмаїття власне-службових елементів та їхніх аналогів, а також їхні функційно-семантичні парадигми.

11. Кваліфікаційні і класифікаційні параметри частки.

Сучасне розуміння частки слід обґрунтувати з концептуальним розмежуванням широкого та вузького погляду на її природу. У першому вимірі термін «частка» ототожнюваний з усіма службовими словами (пор. протиставлення В. Виноградовим семи повнозначних частин мови категорії часток мови (російське «Частицы речи»), до яких належать прийменник, сполучник, частки-зв'язки та власне-частки [Виноградов 1986: 544-594], а у вузькому – частки охоплюють особливі слова з відповідним їхнім статусом. Їхній частиномовний статус у більшості наукових концепцій витлумачуваний як певний «клас невідмінюваних лексичних одиниць, характер яких не постає цілком однорідним, і які можна було б визначити як проміжний тип між прислівниками, що утворюють самостійну частину мови та граматичними морфемами типу суфіксів (це повною мірою стосується статусу традиційно витлумачуваних так званих словотворчих часток), закінчень чи сполучників. До часток зараховують як лексичні елементарні (морфеми) одиниці, пор.: *niech* (нехай), *czy* (чи), *by* (би), *nie* (ні), так і утворення, що складаються з кількох морфем: *właśnie* (власне), *wprawdzie* (щоправда), *oby* (щоб / хай / нехай / бодай би)» [Polański 1999: 423], пор.: *Obyś cudze dzieci uczył!* (Щоб ти чужих дітей навчав!).

Семантичні функції часток є нерівнорядними, оскільки вони охоплюють вираження: 1) різнобічної модальної суті, пор. польськ. *by* (би) утворює умовний спосіб, *niech* (нехай) – імперативний, *oby*, *żeby*, *oby*, *tylko*, *bodaj* – оптативний, *czy*, *-li* – питальний, пор. з іншими оцінно-суб'єктивними модальностями типу *chiba*, *pono*, *niby*, *może*; 2) емпізи, натиску: *no*, *-że*, *-ż*: *Chodź no!*; *Chodźcie!*; *Chodźcież wreszcie!*; 3) обмеження: *jeszcze*, *dopiero*, *już* та ін. [Polański 1999: 423]. Часткою вважають як елементи підтвердження: *tak* (так), так і заперечення: *ni* (ніе).

У широкому сенсі частки кваліфіковано як класи таких слів, що переважно не мають цілком самостійного реального або матеріального значення, вони вносять тільки додаткові відтінки у значення інших слів, груп слів, речень або виступають засобом вираження різноманітних граматичних відношень (за В. Виноградовим [Виноградов 1986: 544]). Тому В. Виноградов вважає, що лексичне значення часток у широкому сенсі збігається з

їхніми граматичними, логічними або емоційно-експресивними функціями [Там само: 544]. Такі елементи повністю підпорядковані синтаксичному вжиткові, пор.: *наче*, спол., част. (СУМ, V, с. 234): *Пташка тихо кралась поміж житами, **наче** боялась когось злякати* (Україна молода. – 2004. – 11 вересня); *Дівчині стало **наче** моторошно від почутого* (Анатолій Дімаров); *начеб, начебто*, спол., част. (СУМ, V, с. 234); *як*, спол., част. (СУМ, XI, с. 633-635). Широкий погляд на частки корелює з поглядом на їхній статус І. Мещанинова, який називав їх «словами-синтаксемами» [Мещанинов 1940: 42], а В. Виноградов – «зв'язковими словами» [Виноградов 1986: 544]. Послідовно виділяючи прийменники і сполучники з-поміж часток, В. Виноградов констатує: «...залишається ще кілька невеликих груп слів, що об'єднані спільними властивостями гібридно-напівграматичного, напівлексичного типу і проміжним станом між прислівниками і модальними словами, з одного боку, та сполучниками – з іншого. Ось за цими групами «часткових» слів і зберігається переважно назва «часток» у власному сенсі» [Там само: 545]. За О. Шахматовим, частки – це слова, що посилюють або вияскраплюють у тому чи тому плані граматичні форми або предикат [Шахматов 1927: 99; 1941: 506], пор.: [Adamec, Hrabě 2003: 151-157; Пешковский 1938: 67].

Немає сумнівів у тому, що переважна більшість часток у своєму значенні містять модальні відтінки і тяжіють до категорії модальних слів [Виноградов 1986: 545]. Модальність кваліфіковано як визначальну особливість усіх часток і в [Коломієць 1969: 501-513]. Інша річ, що така модальність може бути загальнореченнєвого / загальновисловленнєвого характеру або стосуватися окремої внутрішньореченнєвої / внутрішньовисловленнєвої позиції: *Село **неначе** погоріло, **Неначе** люди подуріли, Німі на панцину ідуть* (Тарас Шевченко); ***Неначе** й до нас звертаються* (Україна молода. – 2008. – 12 жовтня). За семантикою В. Виноградов розрізняє вісім основних розрядів часток як частини мови (для зручності приклади наведено українських часток): 1) підсилювально-обмежувальні, або видільні (*навіть, і (й), ж (же), хоч (хоча), це, та вже* і под.); 2) приєднувальні (*теж, також, до того ж, та й те, все* тощо); 3) означувальні (*якраз, що за, саме* та ін.); 4) вказівні (*це, то, ось* і

под.); 5) неозначені (-сь, -небудь, де- та ін.); 6) кількісні (*майже, заледве не, ледве не* тощо); 7) заперечні (*не, ні* та усталені сполуки з ними типу *та ні, ще ні*); 8) модально-прідієслівні (*б (би), ну*) [Виноградов 1986: 546-553]. Близько прилягають до цих розрядів часток питальні й окличні слова, що більшою мірою пов'язані з категорією модальних слів (*що за, хіба, невже* та ін.) [Там само: 603-609]. До особливої категорії часток В.В. Виноградов зараховує зв'язки, що виражають логічні відношення між підметом і присудком. Інваріантним виявом зв'язки, на думку лінгвіста, постає слово *бути*, тому що це не дієслово і для нього не властиве значення дії, така зв'язка мислиться поза категоріями виду і стану (*бути* в значенні дієслова існування – тільки омонім зв'язки). До часток-зв'язок прилягають *це* і *наче (неначе)*, використані в значенні логічних зв'язок: *Щастя – це постійне самовдосконалення і себе самого, й інших* (Анатолій Яна); *Батько – наче дитина* (Григорій Тютюнник). Показовими постають висновкові тези В. Виноградова щодо частиномовного статусу часток, де констатовано: «У граматичному ладі часток виявляється безліч перехідних типів від слів до морфем. Поряд з частками-словами, близькими до прислівників, тут наявні аглютинативні частки, що вже втрачають свою показову самостійність «часткового слова» і які майже перетворилися у приклейки, в аглютиновані префікси або суфікси... Перетворення часток в аглютинативні морфемні пов'язано з обмеженням свободи їхнього переміщення реченням. Прикріплення частки до певного місця і до певної категорії слів постає попередником її переходу в «приклейку», в аглютинативну морфему» [Виноградов 1986: 554] (пор. також [Мещанинов 1945: 312, 314 і далі]). Окремо В.В. Виноградов говорить про модально-прідієслівні частки типу *би (б), хай (нехай), давай (давайте)*, пор.: *ти б пішов; не мені б слухати; пора б (Пора б нам, браття, в дорогу рушати* (С. Васильченко)); *давай (Та й справді давай йому скажу усе* (М. Івченко) і модальне значення заперечних часток, що в діапазоні своїх сполучувальних інтенцій спроможні виражати широке коло значень, пор.: *не домовився і не домовишся з тобто; не надивишся на все це і под.; водночас їхній ужиток значною мірою впливає на використанн видових і часових дієслівних форм (за М. Гречом, О. Добіашом, Ф. Буслаєвим, В. Чернишовим та ін.). Інколи принциповим постає протиставлення*

з-поміж часток модальних й аmodalьних, де перші охоплюють значення реальності ↔ ірреальності, достовірності ↔ недостовірності, питальності ↔ ствердження тощо [Касаткин 1991: 262-263] і значущими постають: 1) модально-вольові: *би, ну, давай, вже, нехай, же* (*Води б!*; *Ну як не зрадити своєму сусіду!* (С. Васильченко); *Давай поїдемо за місто!* (Б. Грінченко); *Повертайся вже!* (М. Стельмах); *Нехай йдуть; Поглянь же!*); персуазивні – значення достовірності ↔ недостовірності: *ось-ось, наче* (*Хлопці ось-ось мають підійти* (Л. Мартович); *Марія наче не знає того всього* (Марко Черемшина)); 3) авторизаційні: *мов, мовляв і под.*; 4) питальні: *чи, невже, хіба* (*Чи прийшов хтось до нас?* (М. Стельмах); *Невже насправді все це було?* (О. Гончар); *Хіба Лисиця про те зна?* (Л. Глібов)); 5) заперечні: *не, ні* (*Не йди до мене, не повертайся!* (І. Карпа)); 6) суб'єктивно-оцінні – емоційно-оцінні: *теж, отож, так отож* тощо (*Теж мені колега знайшовся!* (Ю. Винничук)) / емоційно-кваліфікаційні: *так-таки, де там* (*Де там нам усе це знати!* (І. Карпа)) та ін. Аmodalьні частки внутрішньо диференційовані на: 1) вказівні: *ось, от* (*Ось село; Ось нива наша неорана* (Панас Мирний)); 2) видільно-обмежувальні: *хоч, тільки, лише, всього, винятково* тощо (*Хоч крапельку води налий мені з дороги* (О. Кононенко); *Тільки хвилину маю часу для зустрічі* (Ю. Винничук)); 3) означально-уточнювальні: *ледве, заледве, заледве не / ледве не, майже, прямо, насправді і под.* (*Ледве вітер віє, колоски хитає* (Л. Мартович); *Заледве не впав перед батьком на коліна* (О. Кобилянська); *Майже всі абітурієнти нічого не сподівались доброго від цієї співбесіди* (Г. Тютюнник); *Насправді для мене все відбувалося несподівано* (Гр. Тютюнник)); 4) посилювально-наголошувальні: *ж, адже, все, все ж* (*Як же нам вчинити?; Адже не було навіть спроби щось інше зробити* (Г. Тютюнник)).

Усталена препозиція і / або постпозиція у внутрішньослівній структурі відбиває статус того чи того елемента. Це дозволяє говорити про особливий статус елементів типу *де-, будь-, -небудь, -сь, казна-, хтозна-, -ся (-сь)* як афіксальних одиниць, що генетично споріднені з частками. Збереження утрадиційного розуміння їх як часток актуалізує низку питань. В їхньому класифікаційному і кваліфікаційному малюнку відсутня рівнорядність. У своєму вимірі вони належать до афіксальних ресурсів мови і в його межах повинні

розглядатися.

В українській лінгвістиці частку здебільшого витлумачують як службове слово, що надає різних додаткових відтінків самостійним словам або цілим реченням, а також використовуються для утворення слів та їхніх форм [Плющ 1975: 281], чим мотивована поліфункційність часток [Плющ 1984: 299-300]. Словотвірний, формотворчий та вслане-реченнєвий (внутрішньовисловленнєвий) статуси часток зумовлюють розмежування з-поміж них за роллю у слові і реченні: 1) формотворчих, 2) словотворчих і 3) фразових (заперечних і модальних) [Плющ 1984: 299-300]. До класичної ознаки службовості інколи додають ознаку незмінності [Коломієць 1969: 501], водночас наголошуючи модальну роль часток у складі слова або речення [Там само: 501]. Інколи словотворчий вимір часток не береться до уваги [Уздиган 1997: 476-479] й елементи типу *казна-, хтозна-, будь- / -небудь, де-, -сь (казна-хто, хтозна-коли, будь-коли, хто-небудь, дехто, хтось)* кваліфіковано як словотворчі афікси, що разом зі зворотним дієслівним постфіксом *-ся (битися, збиратися, рватися)* мають статус афіксальних одиниць [Там само: 477]. Словотворчий вимір властивий і часткам – афіксальним одиницям типу *-завгодно, аби-, не-, ні-, -би, -б, -же, -ж (хто-завгодно, абихто, немов, негарний, ніхто, мовби, щоб і под.)* (пор.: [Доломан 1997: 214]. Розглядаючи особливості широкого і вузького розуміння терміна «частки» («частка»), К. Городенська зауважує, що у попередній лінгвістичній традиції частки мали переважно статус слова, у сучасній лінгвістиці їх інколи кваліфікують як аналітичні синтаксичні морфеми (пор.: [Вихованець 1980: 16]), оскільки вони, подібно до синтетичних морфем, не мають лексичного значення. Водночас вони функціонують не в межах морфологічного слова, а «обслуговують сферу синтаксичного слова та сферу синтаксичної конструкції – речення, виділяючи та підкреслюючи тему або рему при актуальному членуванні речення чи створюючи тип речення за комунікативною метою, виконуючи тим самим різні комунікативні завдання, що свідчить про суто синтаксичне призначення часток, пор. речення, у яких частки виділяють рему або тему: Викладач // **лише контролює роботу студентів** (комунікативне завдання – що робить викладач), Викладач контролює // **лише роботу студентів** (комунікативне завдання – що контролює викладач); Контролює

роботу студентів // *лише викладач* (комунікативне завдання – хто контролює роботу студентів)...» [Городенська 1993: 309-310]. Такий підхід уможливив розгляд часток: 1) за походженням (відприслівникові, відсполучникові, відзайменникові, віддієслівні), 2) за функцією – частки як організатори комунікативних типів речень за метою висловлення та 3) часток як засобів виділення реми і теми речення [Городенська 1993: 309-310]. Тому, на думку К. Городенської, «комунікативна функція є класифікаційною функцією часток, що об'єднує їх у єдиний клас аналітичних синтаксичних морфем» [Там само: 312]. Цей підхід обґрунтовує К. Городенська і в [Городенська 2004а: 357-365], де у дефініції часток наголошено, що вони утворюють окремий і своєрідний тип службових слів-морфем, що спеціалізуються на вираженні двох комунікативних функцій – вирізнення теми і реми в актуальному членуванні речення та у формуванні комунікативних типів речення за метою висловлення [Городенська 2004а: 358]. Констатуючи, що за метою висловлення речення поділяють на розповідні, питальні, спонукальні і бажальні (у [Городенська 1993: 309-310], автором з-поміж комунікативних типів речень виділено розповідні, питальні, окличні та спонукальні [Там само: 312], що здійснено за різними принципами – метою висловлення (розповідні, питальні, спонукальні) та експресією (окличні)), наголошено, що у творенні цих комунікативних типів речення беруть участь відповідні частки й інтонація [Городенська 2004а: 360].

Не заперечуючи такої аргументації, слід наголосити, що в окремих випадках вимагають уточнення певні міркування щодо функційного навантаження тих чи тих часток. Так, розглядаючи частку *ну*, авторка зазначає, що вона вживана передусім на початку питальних речень як спонукання до відповіді. Таке спонукання супроводжуване інтонацією «зацікавлення чим-небудь, очікування, нетерпіння, вимоги, напр.: – **Ну**, як тут у вас? Перегубів нема? – **Ні**, у нас усе добре (Г. Тютюнник); **Ну**, що тобі, що? – кричить Чумаченко. – **Куди?** (Г. Тютюнник). Виступаючи наприкінці питальних речень, частка *ну* надає їм відтінку здивування, недовіри, зближуючись з питальними частками *хіба*, *невже*, напр.: – **Попович Льольо ставить гуральню. – Та ну?** (М. Коцюбинський)» [Там само: 360]. У наведених реченнях-висловленнях типу – **Ну**, як тут у вас? Перегубів нема? – **Ні**, у нас усе добре (Г. Тютюнник); **Ну**, що

тобі, що? – кричить Чумаченко. – Куди? (Г. Тютюнник) частка ну постає еквівалентом речення, а не ускладнює його структуру, а в останньому реченні-висловленні – Попович Льольо ставить гуральню. – Та ну? (М. Коцюбинський) частка ну разом з підсилювальним елементом та утворюють також еквівалент-речення, оскільки за допомогою еквівалентів речень-часток виражають реакцію співрозмовника на питання, саме питання, що є наслідком попереднього розмірковування самого адресанта або адресата і под.: (Гоцик:) У нас двері зсередини замкнені. Я думав, ти з якоюсь... – (Макар:) Та ні. Мені й гуртожитських експериментів поки що вистачає (Люко Дашвар); (Люба:) Ви й справді надумали не повертати гроші? – (Василь:) Ну? (Тарас Прохасько).

Традиції певних лінгвістичних шкіл зумовлюють різні концептуальні тлумачення ємності часток як частиномовного класу, їхнього статусу, категорійного виміру та ін. У граматиках англійської мови до часток у суто термінологічному вимірі відносять те чи інше слово, що виконує особливу граматичну функцію, але не належить до конкретної частини мови, наприклад, як *to* (в англійській мові випереджує неозначену форму дієслова). Сюди ж належать незмінні одиниці, що виконують граматичну функцію, але не належать до основних і визначальних частин мови, наприклад *up* в *He looked up the word – Він шукав слова (в словнику)*. Окремим підрозрядом виділяють в англійській традиції дискурсивні частки (**Discourse particles**), що виконують різноманітні функції, тому що походять з різноманітних частин мови – вигуків, прийменників тощо.

Загалом у цій традиції у кваліфікації службових слів здебільшого наголошують на тому, що для них не властива самостійна номінативна функція, у силу чого вони не можуть утворювати речення і, за певними винятками, окремих членів речення (пор. також: [Гак 2004: 106]), постаючи проміжною ланкою між граматичними морфемами і словами. До слів їх наближає: 1) структурне відокремлення (*Люди ж не сміють зійти по тих сходах / Геть на верхів'я, туманом повиті* (Леся Українка)); 2) наявність лексичного значення (пор.: *сісти на авто і сісти в авто*); 3) нерегулярне наближення до самостійних слів. В одних мовах кількість класів службових слів здебільшого обмежена сполучниками, прийменниками і частками, в інших – вони

охоплюють детермінативи, службові займенники, сполучники, власне-частки, прийменники, дієслова-зв'язки. Усьому загалу службових слів властиві такі функції: а) створення синтаксичної форми слова, актуалізація слова в реченні, розширення його позиційного статусу в реченні. Ця функція найбільшою мірою наближає службові слова до граматичних морфем, що особливо властиво для прийменників, дієслів-зв'язок і, почасти, для часток: *У лісі панував вранішній спокій* (Михайло Коцюбинський); *Микола був майстром від Бога* (Люко Дашвар); *Від того ж часу Семен все частіше лишався з Пріською* (Леся Українка); б) вони заступають або компенсують самостійне слово як член речення. У цьому разі службове слово виступає як член речення: (Василина:) *То подати тобі чай з цукром?* – (Остап:) *Без* (Анатолій Яна); в) вони пов'язують члени речення або предикативні частини у складному (прийменники і сполучники); г) вони є засобом вираження значень речення загалом – питання, заперечення, виділення і под. Цю функцію найпоспідовніше реалізують частки, вони ж спеціалізуються і на виділенні окремих компонентів речення в актуальному членуванні [Гак 2004: 106-107]. Не зовсім коректним постає твердження про те, що «частка семантично поєднує (зв'язує) в реченні різнозначні члени речення, напр.: *Я ж тобі казала; Ще треті півні не співали, ніхто ніде не гомонів* (Тарас Шевченко). У першому реченні частка *ж* семантично поєднує підмет *я* з додатком *тобі*, а в другому частка *не* семантично поєднує підмет *півні* з присудком *співали*, дієслово-присудок *гомонів* з обставиною місця *ніде*» [Горпинич 2004: 289], тому що ні в першому, ні в другому реченні частки ніякі члени речення не поєднують, а тільки модифікують наявний у реченні смисл. Тим паче, що в першому реченні додаток *тобі* семантично поєднаний з присудком і валентно зумовлений ним [Загнітко 2001].

У французькій лінгвістичній традиції, що розмежовує десять-дванадцять частин мови (іменник, дієслово, прикметник, прислівник, числівник – основні; займенник – додаткова; детермінативи, прийменники, сполучники – додаткові службові; вигук, слова-фрази – додаткові нерозчленовані), частки як частина мови можуть виділяти або не виділяти (див., наприклад: [Damourette, Pichon 1968-1971]). В останньому разі частки здебільшого зараховують до прислівників [Le Bidois 1968: 166]. Така

кваліфікація вимагає певної корекції, оскільки з прислівниками подібні слова об'єднує незмінюваність, але водночас вони відрізняються від прислівників функційно, що й дозволяє кваліфікувати їх як особливий частиномовний клас – частки. У своєму загалі вони нерівнорядні. Досить чітко вирізняється група службових елементів, що не можуть самотійно вживатися (*б / би, не, ж / же*; франц. *ne, rien que* і под.), з іншого, цілком самотійні, що здатні утворювати окреме речення. Це уможливило розрізнення службових слів – часток (емоційно-модальних, підсилювально-видільних, обмежувальних, заперечних тощо) та слів-фраз (часток-речень, за К. Городенською [Городенська 2004: 388-390]): *так, аякже, авжеж, еге, еге ж* і под.; франц. *qui, non, voilà* та ін.

Термін слова-фрази вперше використав Л. Теньєр (*mots-phrases* або *phrasillons*), тому що такі утворення, на його думку, є і різновидом слів, і різновидом фраз. За Л. Теньєром, слід розрізнити три типи слів-фраз: повні (вигуки, що самотійно утворюють висловлення), неповні – *voici, voilà*, що не спроможні самотійно утворювати висловлення і регулярно вимагають додатка (*Voici votre chapeau*), та анафоричні (або *phrasillons logiques*) – *qui, non, si*, що заступають реченням [Теньєр 1988], пор.: – *Треба знак вигадати, – міркував Макар. – Так. – кивнув головою Гоцик* (Люко Дашвар); – *Заклацнеш двері. – Гаразд* (Ірен Роздобудько). Дж. Дамурет, Е. Пішон, розглядаючи особливості останніх утворень, наголошують на їхній анафоричності (*qui, non, si*) як визначально-значущій властивості і вважають їх анафоричними службовими предикативами (*factifs strumentaux anaphoriques*) [Damourette, Pichon 1968-1971]. За А. Мартіне [Martine 1969; 1979; 1985], частки належать до прислівників, хоча з-поміж останніх автор вирізняє: а) презентативи (*voici, voilà*, з певними застереженнями також і *il y a, c'est, il est, soit* тощо) – засіб актуалізації іменного предиката; б) пропозитивні монєми (*qi, non, si* та ін.) [Martine 1985], вигуки ж лінгвіст вважає «асинтаксичними одиницями» [Там само].

Поза усяким сумнівом, найдоцільніше розмежовувати **частки** як частину мови, що входять до актуалізованої реченнєвої структури – висловлення, та **частки-фрази**, що синтаксично символізують таке висловлення.

Незаперечною постає об'єктивна складність кваліфікації часток та часток-фраз, їхнього послідовного розмежування, тому що

ті самі елементи можуть бути використані і як частки, і як частки-речення: (Максим:) **Та й так воно** нам важко тут одним. – (Микола:) **Так** (Микола Зарудний).

Особливий статус часток мотивований тим, що вони не пов'язують члени речення або предикативні частини (прийменники, сполучники), а виражають різні логічні та граматичні значення в реченні загалом. В окремих мовах часток, що суттєво відрізняються від прислівників, займенників, досить мало, пор. франц. *-ci, -là, ne, si, quant, voire, -da* – спеціалізовані частки і прислівники (*bien, plus, moins, aussi, un peu, là, tellement, autant, même, plutôt*), сполучники (*que, comme, mais, quand*), займенники (*quoi, moi*), дієслівні форми (*voir*), прикметники (**Sûr**, *je viendrai; il l'a pas fait*; **Bref**, *il ne l'a pas fait; Bon*, *je suis d'accord*), див. також складені частки типу *est-ce que, ne... pas (point, guère), ne... que, en tant que, c'est que..., ce que..., c'est... qui (que)*, слова-фрази: *et alors?, n'est-ce pas?* [Шигаревская 1970: 142-144].

Розгляд часток як частини мови передбачає можливість їхньої класифікації за різними аспектами: за походженням, за твірною базою, за структурою, за семантикою та ін. Водночас треба враховувати, що усі вторинні частки зберігають семантику твірного слова, у силу чого наявні різноспектральні переплетення прислівникових / займенникових / дієслівних, сполучникових / компаративних / прийменникових / вигуківих значень і значень частки, пор.: *Гнуться мало не до землі струнки білі берези* (Іван Франко) – **мало не** = частка + прислівник; *Зараз мені забирай своє манаття* (Михайло Коцюбинський) – **мені** = частка + займенник; *Стільки праці покладено, стільки надій тут вимріяно – ну й маєш увесь результат після повені* (Україна молода. – 2008. – 18 серпня) – **ну й** = частка + сполучник. «Інколи в тому самому слові близькість і переплетення значень частки і сполучника, частки і прислівника, частки і дієслова, частки і займенника, частки і вигука настільки міцні, що протиставлення одне одному таких значень як таких, що належать словам різних класів, постає невинуватим, і слово повинно бути кваліфікованим як «частка-сполучник», «частка-прислівник», «частка-займенник» [Шведова 1980: 724, 730-731], див. також: [Коломієць 1969: 503; Сидоренко 2005: 29-34]. Частка на повну силу відображає особливості міжчастиномовних переходів та

виявляє специфіку «накладання» на первинну семантику вторинної і витворення елемента з амальгамною семантикою.

У структурному плані з-поміж часток слід розрізняти прості і складені. Простими є такі, що складаються з одного слова (*а, аж, ба, було, власне, ген, годі, еге, ж / же, лиш, лишень, майже, наче, не, ні, так, теж, тільки, хай, хіба, чи, це, як* і под.), а складені – це частки, що утворюються з двох і більше слів: двох часток, частки і сполучника, частки і прийменника та ін. (*а то, а це, а чи, а хіба, ледве не, не без того, це б, це б пак, це б лише, як так* тощо) (див. також: [Там само: 723-724]). Усі складені частки диференційовані на членовані і нечленовані. Компоненти нечленованих складених часток у реченні не можуть розриватися, тобто розчленовуватися: *Поки збиралися, мудрували, речі пакували, раз і дощ пішов* (Україна молода. – 2007. – 11 червня); (Люба:) *Підемо?* – (Гоцик:) **Що ж, ходім** (Люко Дашвар). Розчленовані складені частки легко відокремлюють у власній структурі один елемент від іншого в межах речення: **Ось вам і результат!** (Україна молода. – 2009. – 22 травня); **Ось і грибочки вам до столу** (Там само). З-поміж складених часток особливої уваги заслуговують частки-фраземи типу *що за, та й що*.

Комунікативний статус часток і їхнє комунікативно-ситуативне навантаження надзвичайно важливі. У цьому аспекті загальний статус часток можна кваліфікувати як особливі мовленнєві слова, що відображають взаємодію мовців – адресата й адресанта у мовленнєвих актах, де особливо важливим постає вирішення теми, реми і под. [Городенська 1993: 308-318; 2004а: 360-375]. За найбільш загальними характерними рисами увесь частиномовний клас часток у функційно-семантичному аспекті можна поділити на: 1) вказівні: *це, то, ось, от, оце, он, онде, ото* (їхньою особливістю постає зв'язане використання, співвіднесення з вказівними займенниками): *Місто – це сад споминів моїх жагучих* (Анатолій Яна); 2) категорійно-комунікативні, пов'язані з відповідними категоріями речення. Внутрішньо вони диференційовані на: а) питальні: *чи, чи ж, чи не, та чи, хіба, хіба ж, та хіба, невже, невже ж, та невже, що за* і под. (**Чи справді нас сьогодні так багато?** (Євген Плужник); б) спонукальні: *хай, нехай, будь, бодай, годі, ну, давай, нумо, на, лишень* та ін. (**Бодай кати їх постинали, / Отих царів, катів людських!** (Тарас Шевченко));

в) заперечні: *не, ні, ані, аж ні* тощо (**Не** вернеться чорнобривий / Та й **не** привітає, **не** розплете довгу косу, / Хустку **не** зав'яже... (Тарас Шевченко)); г) стверджувальні: *так, отак, авжеж, атож* і под. (Люба:) *Ти мені завдання приніс подивитися?* – (Гоцик:) **Авжеж** (Люко Дашвар)); 3) дискурсивні, що виражають зіставлення в широкому аспекті предметів та ознак, про які говориться, з іншими предметами та ознаками, а також цілих думок, міркувань. З-поміж них постають значущими: а) підсилювальні з різними логіко-експресивними відтінками: *і (ї), та, аж, все, таки, так, уже, ще, же / ж, собі, тобі, воно, його, якраз* і под. (**Аж** підстрибнув від здивування Дмитро (Валер'ян Підмогильний)) та оклично-підсилювальні: *що за, що то за, як, який* та ін. (*Ох, **яка** мене туга взяла!* (Леся Українка)); б) роз'яснювальні: *лиш, лише, лишень, мовляв* і под. (*Одна **лише** моя натура не дивувалася з усього цього* (Ірена Карпа)); в) обмежувальні: *тільки, і тільки, та й тільки* і под. (**Тільки** нам з тобою розплутувати цю податкову писанину з різними інструкціями та підінструкціями... (Україна молода. – 2008. – 10 березня)); г) зіставні: *мов, немов, наче, неначе* тощо (**Мов** не моє жито тут стоптано все (Степан Руданський)); г) відокремлювальні: *хоч, хоча, таки, все* та ін. (**Хоча б** цієї столиці не минули, – непокоївся сержант Козаков. – А то все якісь Пашкани та Яслодані (Олесь Гончар)); д) видільні: *все, ж, лише, лишень, навіть, таки, тільки, уже (вже), хоча, хоча б* і под. (*Добре-добре все продумано, бо треба **ж** лікувати відразу* (Україна молода. – 2007. – 10 лютого); *А серце – хоч б'ється в мужицьких грудях, **таки** бажася щастя, **таки** рветься до кращого життя, живе надією!..* (Михайло Коцюбинський)); е) порівняльні: *наче, неначе, мов, немов, як* і под. (*Гори навколо **мовби** висіли в повітрі, такі вони були прозорі й легкі в ці останні дні ясного гірського літа* (Олесь Гончар)); є) вірогідні: *немов, немовбито, ледве чи, заледве чи, начеб, нібито* та ін. (*У чорному диму раптом стало **немовбито** видніше* (Григорій Тютюнник)) і под. Поза усяким сумнівом, послідовне розмежування функційних типів часток та встановлення їхньої належності до того чи того різновиду не постає абсолютним у силу поліфункційності багатьох часток, що зумовлено їхнім комунікативно-ситуативним навантаженням (див., наприклад: [Бацевич 2008: 41-44]). Показовим у цьому плані може виступати розгляд не тільки сполучувального потенціалу часток типу *і (ї), та,*

ну, *мов, немов*, але й вияв їхньої внутрішньореченневої позиції, внутрішньореченневого функційного навантаження, а в ширшому діапазоні з'ясування можливостей часток щодо ускладнення окремої внутрішньореченневої / внутрішньовисловленневої позиції й ускладнення реченневої / висловленневої структури загалом. До індексно закріплених внутрішньопозиційних часток належать частки типу *це, мов, немов, то, ось, от, як*, що є регулярними у різноманітних реченневих структурах: *І мить – це щастя твого життя* (Юрій Липа); *Мечі нам – як долоні* (Юрій Липа); пор. супровідно-вказівний характер таких часток: *Ось їх не видно. Пил. І в пилі – блиск шабель. / Ось сталась смерть* (Юрій Липа). До реченнево / висловловленнево маркувальних належать частки типу *адже, атож, таж, тож, та, справді, рівно* (*Молдувани збирались. Хто має право рубати їх виноградники? Та вони на шматки розірвуть першого, що підніме сокиру над куцем* (Михайло Коцюбинський) та ін. До цієї групи належать питальні та інші різновиди часток, що стосуються змісту усього висловлення і максимально «прив'язують» його до ситуативно-мовленневих завдань, відображають умови мовленневого акту. У цьому вимірі значущим є розмежування на одному з рівнів придієслівних і непридієслівних часток. До регулярних придієслівних належать *би (б), хай, нехай, давай, давайте, не* (як виразник заперечної модифікації: *Я сьогодні отримав листа → Я сьогодні не отримав листа*) та ін., а непридієслівними (непридієслівність у жодному разі не засвідчує неможливість вжитку такої частки при дієслові, вона сигналізує про відсутність її закріплення за дієсловом) постають частки типу *будь, ні, отож, теж, це, то, ось* тощо; пор. франц. *pas, point, guère, non, non plus, ni* і под. [Гак 2004: 455-456], див. також: ([Sprache 1970: 896-898]). Особливо ж суттєвим є розгляд функційного і типологічного аспекту часток у контрастивному аспектах, що уможливило вияв нерівнорядних площин і встановлення різноманітних лакун, що компенсуються іншими мовними засобами. Не менш показовою виступає активність часток у сучасних дискурсивних практиках (пор., наприклад, сучасні динамічні процеси в лексиконі [Клименко, Карпіловська 2008: 134-245]).

Не менш важливим є простеження функційного статусу і вияву стверджувальних / заперечних слів-фраз, первинною

функцією яких постає загальне вираження відповіді. Вони реалізують позитивну або негативну реакцію на висловлення співрозмовника (згоду / незгоду, ствердження / заперечення тощо з різноманітними відтінками).

12. Лексикографія часток: функційний, структурний і типологічний аспекти. У сучасному слов'янському мовознавстві уже напрацьовані різноманітні моделі лексикографічного опрацювання часток як у загальному просторі тлумачного словника (тлумачні словники сучасних білоруської, болгарської, македонської, польської, російської, сербської, словацької, словенської, української та інших мов), так і в окремому словнику часток (підготовлений до друку словник часток польської мови). Словник часток можна компоувати і в абетковому принципі, і в гніздовому (основою постає семантика часток та їхні синонічні вияви (див., наприклад, у ([Grochowski M., Kisiel A., Żabowska M. Kryteria podziału partikul w Słowniku gniazdowym partykul polskich] (у друці)). Прихильність до абеткового принципу мотивована відносною усталеністю такого типу лексикографічного опрацювання. Лексикографічне опрацювання часток за абетковим принципом передбачає структуру словника за національним характером абетки, а внутрішньо словникова стаття повинна містити: 1) характерологічні ознаки частки; 2) функційні вияви частки; 3) семантико-парадигматичні ознаки частки; 4) квантитативні характеристики частки; 5) динаміко-еволюційні параметри. З-поміж характерологічних ознак часток суттєвими постають: а) структурний тип (проста (*а, ген, давай* і под.), складна (*абикуди, абищо, мовби* та ін.), складена (*хоч би, наврод чи, не тільки і т. ін.*) – з розмежуванням з-поміж складених нечленованих (у реченні не можуть розриватися і постають цілісними (*було б, все ж таки, до чого ж, ще б* тощо: *Було б тоді відразу піти нам* (Л. Мартович)) і членованих (у реченні такі частки легко розриваються (*тільки б, ледь не, лиш би / лиш б, як не, так і* (*Тільки до міста доїхати б* (Г. Тютюнник); *Лиш дощу не було б*) і розмежування власне-частки (от, як, мов, ні, ніби, саме, собі) і частки-виразу (*собі майже, лиш сам, тільки майже*); б) походження частки – відзайменникова, відприслівникова, відіменникова, віддієслівна тощо; можливі етимологічні параметри частки.

У функційних вимірах часток важливим постає диференціювання модального / амодального вияву частки, а також послідовне врахування дистинктивних ознак частки, пов'язаних з: 1) апелятивністю (частки апелятивні), що реалізують адресованість мовлення; 2) оцінністю (частки оцінні); 3) емоційністю (частки емоційні); 4) структурацією тексту (текстоструктурувальні частки). Для апелятивних часток властивою постає внутрішня диференціація на: 1) питальні (*чи, чи ж, хіба, хіба ж, та хіба, хіба лише* і под.); 2) прохання / наказу / погрози (*якби, нехай би тощо / нехай лиш, нехай лише* і под.); 3) бажання / побажання (*аби, аби ж, аби лише, аби вже* і т. ін.); 4) переконання / переконливості (*направду, всяк, най, воно* і под.); 5) заперечення / незгоди (*але, але ж, але тільки, але лише, насамперед, якби, якби ж, якби лише* тощо); 6) погрози (*аж лише, аж тільки* та ін.). Для оцінних часток притаманний внутрішній поділ на: 1) власне-модальні (*без того, близько, зовсім* та ін.); 2) порівняльно-оцінні (*наче, неначе, мов, немов* тощо); 3) випрямно покликально-оцінні (*тоді, тоді ж, тоді тільки, тоді лиш, тоді лише* і т. ін.); 4) гіпотетично-оцінні (*цілком, природно* та ін.); 5) обчислення оцінки (*ледве, заледве, чимало, замало* і под.); 6) наголошувально-оцінні / актуалізаційно-оцінні (пряма – *ані, тільки, лише всього, лише всього-навсього* тощо / ускладнено-опосередкована – *це й, таки-так, так і* і под.). Емоційні ж частки внутрішньо диференційовані на: 1) частки на позначення здивування (типу *адже* (властива й інша семантика – апелятивна і под.); 2) частки на позначення подиву (*ж, же, аж не* тощо); 3) частки на позначення співчуття, жалю (*та й, та лише* тощо); 4) частки на позначення задоволення / розчарування (*аби, але, врешті* та ін.); 5) частки на позначення байдужості / збайдужіння (*а, та, та лише* і под.); 6) частки на позначення небезпеки (*що, що за* та ін.). Кожна з часток поєднує кілька з функцій, що диференційовані відповідним контекстом, дискурсивною практикою тощо. Текстоструктурувальні частки основним своїм призначенням членування тексту, ієрархізування його частин і постають у своєму обширі нерівнорядними. Легко розрізнявані частки експлікативного членування тексту з притаманною для них функцією: 1) позначення початку тексту або його частини (*а, і, ну, воно, а й* тощо); 2) лінійного членування реального тексту з внутрішнім диференціюванням (послідовності / перерахування (*ані,*

ані-ані та ін.), покликання (*тоді, тоді ж, тоді лише, навпаки* тощо); та імпліцитного членування тексту із семантикою вибору виразу (*та й то, та вже, та врешті* тощо) та заперечення висловленого, особливо значуща для вираження емпатичної функції, що домінує над структурною (структуральною) (*але ж, але то, і то, таки не і* под.). Окремої уваги заслуговують аналоги частки, що тільки функційно виконують їхню функцію (пор. з аналогами / еквівалентами прийменників).

Аналіз і лексикографічне тлумачення частки повинні враховувати можливу міжчастиномовну омонімію (частка ↔ сполучник (*але, та, і (й), та і (й), щоб* та ін.); частка ↔ прислівник (*де, коли* і под.), частка ↔ займенник (*ось, собі, сам* тощо) і т. ін.).

Семантико-парадигматичні ознаки частки висвітлюються з урахуванням потенційної сили синонімії, антонімії, омонімії з-поміж них, що в цьому разі значущим постає врахування функційного навантаження. У силу цього низка часток виступає повторюваною в різних синонімічних, антонімічних, омонімічних утвореннях.

Квантитативні характеристики частки мають опертям їхні кількісні параметри і частоту використання, що, поза всяким, здійснюється в межах певного дослідницького корпусу текстів, але за врахування наявності в ньому адекватно репрезентативних текстів різних функційних стилів – художнього, наукового, офіційно-ділового та інших, тому що низка часток постає закріпленою тільки за певним стилем (пор.: *ну, ну й, ну лише, ну тільки, що за, лишень* тощо – здебільшого художньо-белетристичний і розмовно-побутовий), окремі мають міжстильове навантаження, особливо *не, ні* та ін.

Динаміко-еволюційні параметри частки / часток слід розглядати крізь призму певного часового зрізу для вияву розширення функційного тла, збільшення кількісного складу (за основу можна брати Словарь української мови (упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко), Словник української мови (В 11-ти т.), Великий тлумачний словник української мови, а також Етимологічний словник української мови (вийшло п'ять томів), Матеріали до Словника писемної та книжної української мови XV – XVIII ст. Євгена Тимченка (підготовлені до

видання В.В. Німчуком та Г.І. Лисою) та ін.), що уможливить аргументацію функційної динаміки тощо.

Сучасний категорійний простір частки характеризується неоднорівністю в структурному, функційному, морфосинтагматичному, текстоструктуральному й інших аспектах. Функційне розмаїття часток умотивоване їхніми властивостями як щодо окремого слова, словосполучення, так і речення, складного синтаксичного цілого загалом. Усе це вимагає врахування і функційно-стильового маркування часток, і їхнього внутрішньотекстового і внутрішньореченневого навантаження, а також простеження їхнього кількісного обсягу, частоти вжитку. Водночас важливим постає в перспективі розгляд часток за семантико-гніздовим принципом з урахуванням їхнього співвідношення з відповідними дискурсними практиками і текстовими величинами, а також встановлення модального малюнку кожної частки зокрема і тієї чи тієї кваліфікаційної групи загалом, вияв навантаження семантико-парадигматичних зв'язків і відношень у системі часток.

Література

Бацевич 2008: Бацевич, Ф. Семантика і прагматика очікуваних і неочікуваних змін: функції та комунікативні смисли частки і (й) у сучасному українському мовленні [Текст] / Ф. Бацевич // Українська мова і література в школі. – 2008. – № 1. – С. 41-44.

Вихованець 1980: Вихованець, І.Р. Прийменникова система української мови [Текст] / І.Р. Вихованець. – К.: Наукова думка, 1980. – 286 с.

Вихованець 1988: Вихованець, І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті [Текст] / І.Р. Вихованець. – К.: Наукова думка, 1988. – 256 с.

Виноградов 1986: Виноградов, В.В. Русский язык (Грамматическое учение о слове) [Текст] / В.В. Виноградов. – М.: Высшая школа, 1986. – 640 с.

Гак 2004: Гак, В.Г. Теоретическая грамматика французского языка [Текст] / В.Г. Гак. – М.: Добросвет, 2004. – 862 с.

Городенська 1993: Городенська, К.Г. Частка [Текст] / К.Г. Городенська // Безпояско, О.К., Городенська, К.Г., Русанівський, В.М. Граматика української мови. Морфологія. – К.:

Либідь, 1993. – С. 308-318.

Городенська 2004: Городенська, К. Слова-речення [Текст] / К. Городенська // Вихованець, І., Городенська, К. Теоретична морфологія української мови / За ред. І. Вихованця. – К.: Пульсари, 2004. – С. 374-390.

Городенська 2004а: Городенська, К. Службові слова-морфеми [Текст] / К. Городенська // Вихованець, І., Городенська, К. Теоретична морфологія української мови / За ред. І. Вихованця. – К.: Пульсари, 2004. – С. 328-375.

Горпинич 2004: Горпинич, В.О. Морфологія української мови [Текст] / В.О. Горпинич. – К.: ВЦ «Академія», 2004. – 336 с.

Доломан 1997: Доломан, С.Є. Частки [Текст] / С.Є. Доломан // Сучасна українська мова / За ред. О.Д. Пономарева. – К.: Либідь, 1997. – С. 213-217.

Загнітко 2001: Загнітко, А. Теоретична граматики української мови. Синтаксис [Текст] / А.П. Загнітко. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 662 с.

Загнітко 2007: Загнітко, А.П. Словник українських прийменників [Текст] / А.П. Загнітко, І.Г. Данилюк, Г.В. Ситар, І.А. Щукіна. – Донецьк: ТОВ ВКФ „БАО”, 2007. – 416 с.

Загнітко 2008: Загнітко, А. Теорія сучасного синтаксису [Текст] / А. Загнітко. – Вид. 3-тє, випр. і доп. – Донецьк, 2008. – 294 с.

Загнітко 2009: Загнітко, А. Український синтаксис: Теоретико-прикладний аспект [Текст] / А. Загнітко. – Донецьк: ДонНУ, 2009. – 150 с.

Загнітко 2009а: Загнітко, А. Функционально-семантическая типология частиц: внутрпредложенческий и контрактивный аспекты [Текст] / А. Загнітко // Příspěvky k aktuálním otázkám jazykovědné rusistiky (3). – Brno: Masarykova Univerzita v Brně, 2009. – S. 146-154.

Канюшкевич 2007: Канюшкевич, М.І. Беларускія прыназоўнікі і іх аналагі. Граматыка рэальнага ўжывання [Текст] / М.І. Канюшкевич. Матэрыялы да слоўніка: У 3-х ч. / М.І. Канюшкевич. – Частка I (Дыяпазон А-Н). – Гродна: ГрДУ імя Я. Купалы, 2007. – 492 с.

Карпіловська 2002: Карпіловська, Є.А. Кореневий гніздовий словник української мови: Гнізда з вершинами – омографічними

коренями [Текст] / Є.А. Карпіловська. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» імені М.П. Бажана, 2002. – 912 с.

Киклевич 2008: Киклевич, А. Притяжение языка [Текст] / А. Киклевич. Т. 2: Функциональная лингвистика. – Olsztyn: Wyd-wo Instytutu Dzennikarstwa I Komunikacji Społecznej Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, 2008. – 391 s.

Клименко 1984: Клименко, Н.Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові / Н.Ф. Клименко. – К.: Наукова думка, 1984. – 252 с.

Клименко, Карпіловська 2008: Клименко, Н.Ф. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі [Текст] / Н.Ф. Клименко, Є.А. Карпіловська, Л.П. Кислюк. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2008. – 356 с.

Коломієць 1969: Коломієць, Л.І. Частка [Текст] / Л.І. Коломієць // Сучасна українська літературна мова. Морфологія / За ред. І.К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1969. – С. 501-513.

Мещанинов 1940: Мещанинов, И.И. Общее языкознание. К проблеме стадиальности в развитии слова и предложения [Текст] / И.И. Мещанинов. – Л.: Госиздат, 1940. – 241 с.

Мещанинов 1945: Мещанинов, И.И. Члены предложения и части речи [Текст] / И.И. Мещанинов. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1945. – 321 с.

Пешковский 1938: Пешковский, А.М. Русский синтаксис в научном освещении [Текст] / А.М. Пешковский. – М.: Учпедгиз, 1938. – 487 с.

Плющ 1975: Плющ, М.Я. Морфологія [Текст] / М.Я. Плющ // Сучасна українська літературна мова. – К.: Вища школа, 1975. – С. 172-313.

Плющ 1984: Плющ, М.Я. Морфологія [Текст] / М.Я. Плющ // Сучасна українська літературна мова / За ред. М. Плющ. – К.: Вища школа, 1984. – С. 192-308.

Сидоренко 2005: Сидоренко, Е.Н. Теоретические и практические материалы по морфологии современного русского языка: в 5-ти ч. – Ч. 4: Модальные слова. Служебные части речи. Междометие. Трансформациология [Текст] / Е.Н. Сидоренко. – Симферополь: Крымское учебно-педагогическое государственное издательство, 2005. – 160 с.

Сидоров 1945: Сидоров, В.Н. Очерк грамматики русского

литературного языка [Текст] / В.Н. Сидоров. – М.: Госиздат, 1945. – 256 с.

Словник 1998: Клименко, Н.Ф., Карпіловська, Є.А. Словник афіксальних морфем української мови [Текст] / Є.А. Карпіловська, В.С. Карпіловський, Т.І. Недозим. – К.: Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України, 1998. – 435 с.

Теньер 1988: Теньер, Л. Основы структурного синтаксиса [Текст] / Л. Теньер. – М.: Прогресс, 1988. – 656 с.

Уздиган 1997: Уздиган, І.М. Частки [Текст] / І.М. Уздиган // Сучасна українська літературна мова / За ред. А.П. Грищенка. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: Вища школа, 1997. – С. 476-479.

Шахматов 1927: Шахматов, А.А. Синтаксис русского языка [Текст] / А.А. Шахматов. – Л.: Госиздат, 1927. – 211 с.

Шахматов 1941: Шахматов, А.А. Синтаксис русского языка [Текст] / А.А. Шахматов. – Л.: Учпедгиз, 1941. – 620 с.

Шведова 1980: Шведова, Н.Ю. Частицы [Текст] / Н.Ю. Шведова // Русская грамматика. – Т. I. – М.: Наука, 1980. – С. 721-731.

Шигаревская 1970: Шигаревская, Н.А. Очерки по синтаксису современной французской разговорной речи [Текст] / Н.А. Шигаревская. – Л.: Наука, 1970. – 196 с.

Adamec, Hrabě 2003: Adamec, H. Morfologie ruštiny I [Text] / P. Adamec, V. Hrabě, J. Jiráček, I. Miloslavskij, S. Žaža. – Brno: Masarykova Univerzita v Brně, 2001. – 166 s.; II. – 2003. – 166 s.

Damourette, Pichon 1968-1971: Damourette, J. Des mots à la pensée. Essai de grammaire de la langue française [Text] / J. Damourette, E. Pichon. – P., 1968-1971. – 567 p.

Grochowski 2005: Grochowski, M. Wpływ zmiany pozycji linearnej partykuły na strukturę semantyczną wypowiedzenia [Text] / M. Grochowski // Wyraz i zdanie w językach słowiańskich (5): Opis, konfrontacja, przekład / Red. M. Sarnowskiego, W. Wysoczńskiego. – Wrocław: Wyd-wo Wrocław un-ta, 2005. – S. 89-94.

Grochowski 2009: Grochowski, M. Koncepcja słownika partykuł polskich [Text] / M. Grochowski // Wyraz i zdanie w językach słowiańskich (7): Opis, konfrontacja, przekład / Red. M. Sarnowskiego, W. Wysoczńskiego. – Wrocław: Wyd-wo Wrocław un-ta, 2009. – S. 65-72.

Grochowski 2010: Grochowski, M. Kryteria podziału partykul w Słowniku gniazdowym partykul polskich [Text] / M. Grochowski, A. Kisiel, M. Żabowska. // Wyraz i zdanie w językach słowiańskich (9): Opis, konfrontacja, przekład / Red. J. Sokołowskiego, I. Luczków. – Wrocław: Wyd-wo Wrocław un-ta, 2011 (у друці).

Mluvnice 1986: Mluvnice češtiny (2), Tvarosloví / Věd. red. J. Petr. – Praha: Academia, 1986. – 536 s.

Le Bidois 1968: Le Bidois, G. et K. Syntaxe de Français moderne [Text] / G. et K. Le Bidois – P., 1968. – 342 p.

Kennedy 1920: Kennedy, Arthur G. The modern English verb-adverb combination [Text] / Arthur G. Kennedy. – Stanford, CA: Stanford University Press, 1920. – 256 p.

Martine 1969: Martine, A. Le français sana fard [Text] / A. Martine. – P., 1969. – 311 p.

Martine 1979: Martine, A. Grammaire fonctionnelle du français [Text] / A. Martine. – P., 1979. – 321 p.

Martine 1985: Martine, A. Syntaxe générale [Text] / A. Martine. – P., 1985. – 304 p.

Polański 1999: Polański, K. Partykula Encyklopedia językoznawstwa ogólnego [Text] / K. Polański. – Wyd. drugie, poprawione i uzupełnione. – Wrocław – Warszawa – Kraków: Wyd-wo Zakład Narodowy Ossolińskich, 1999. – S. 423-424.

Sprache 1970: Die deutsche Sprache: Kleine Enzyklopedie: In zwei Bänden. – Leipzig: VEB Bibliographisches Institut, 1970. – 1174 S.

Topolińska 1984: Topolińska, Z. Gramatyka współczesnego języka polskiego. Składnia [Text] / Z. Topolińska. – Warszawa: Wyd-wo Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1984. – S. 145-192.

ФУНКЦІЙНО-ЛЕКСИКОГРАФІЧНА ГРАМАТИКА СЛУЖБОВОСТІ

1. Основні поняття. Сучасне розуміння граматики в широкому вимірі її проблем і підходів – від усталеної, що останнім часом все більше витлумачується як класична (хрестоматійна), до референційної (референційно-прагматичної), ідеографічної, «природної» – ґрунтується на основних постулатах номінативно-екзистенційної науковолінгвістичної парадигми з її

триджерельністю: а) теорією комунікативних актів, б) теорією номінації, в) теорією референції. Кожний з цих складників зумовив, з одного боку, розширення власне-граматичних досліджень (прагматичні типи речень, референційні аспекти речення тощо), з іншого, на них виформувалися окремі лінгвістичні дослідження, що охоплюють висвітлення не тільки мовних явищ з простеженням закономірностей їхньої сполучуваності, виявом семантико-парадигматичних зв'язків, встановленням ієрархічних особливостей тощо, але й визначення напрямів детермінації їхнього функціонування екстралінгвальними чинниками, “навантаження” національно-культурною пам'яттю, специфіки використання в різних дискурсивних практиках і под. Усе це мотивує необхідність аналізу відповідного мовного явища, певної мовної одиниці через призму дискурсивних практик (у процесному вияві та текстуальному вираженні), асоціативними й образними навантаженнями тощо, що й умотивує актуальність розгляду службовості в її функційному вимірі зі встановленням закономірностей лексикографічного тлумачення усього обсягу традиційно витлумачуваних класичною граматиною службових елементів.

Метою аналізу виступає визначення одиниць і категорій лексикографічної граматики службовості з послідовною характеристикою обсягів і ємності функційно-семантичної парадигми службових одиниць. Заявлена мета зумовлює необхідність розв'язання таких завдань: 1) дефінувати поняття *службовості*; 2) визначити класифікаційні різновиди службовості; 3) виявити категорійний апарат граматики службовості; 4) встановити основні ознаки лексикографічної граматики службовості; 5) схарактеризувати закономірності лексикографічного тлумачення службових елементів. Комплекс поставлених завдань, що підпорядковані визначеній меті, мотивують новизну дослідження, особливістю якої виступає те, що вперше пропонувано вичерпну характеристику лексикографічної граматики службовості і встановлено оптимальну модель словникового тлумачення службових елементів у характерологічному, функційному, синтагматичному, парадигматичному, еволюційному та інших аспектах. Теоретичне значення полягає у виявленні обсягів лексикографічної граматики

службовості та з'ясуванні основних компонентів словникової статті службового елемента.

Практичне спрямування дослідження мотивоване можливістю використання його результатів у практиці викладання частин мови, розкритті основних понять лексикографії та укладанні загальних системно орієнтованих словників.

2. Диференційні ознаки і кваліфікаційні виміри службовості. Сучасні лінгвістичні словники витлумачують службовість / службовий (синсемантичний) як таку / такий, що спеціалізована на суто синтаксичній функції. Остання полягає у зв'язуванні, виділенні, співвіднесенні тощо, виступаючи основною для службових елементів [Ахманова 2007: 433]. Службові слова (інколи їх називають граматичними словами, граматично частковими словами, залежними словами, неповнозначними частинами мови / неповнозначними словами, несамостійними словами, порожніми словами, синкатегорематичними словами, синсемантичними словами, з'єднувальними / сполучувальними словами, формальними словами, частковими словами, частинками речення, частками мови) розглядають як слова, що неспроможні виступати самостійно у функції членів речення, їхнім основним призначенням виступає вираження різнотипних семантико-синтаксичних відношень між повнозначними словами [Ахманова 2007: 433]. Загал підходів, різна термінологія засвідчують актуальність і важливість цих слів у мовній системі. Кожне з термінологічних позначень відбиває особливості осмислення однієї з ознак таких слів як визначальної, пор.: протиставлення **самостійності** ↔ **несамостійності** має за основу внутрішньореченнєвий статус, аналогічно й опозиція **самостійності** ↔ **службовості** ґрунтується на ємності синтаксичної внутрішньореченнєвої позиції та входженні такого елемента як неосновного складника синтаксичної позиції, тобто елемента члена речення, а **повнозначності** ↔ **неповнозначності** – лексичну потужність певного слова, де службові елементи витлумачувано як неповнозначні (не позначають предметів і не виражають характеристик тощо) і под. Критерії частиномовного розмежування, до яких здебільшого зараховують класифікаційно-синтаксичний (самостійність (заповнення внутрішньореченнєвої синтаксичної позиції) / несамостійність (не може вичерпно

заповнювати синтаксичну позицію, позицію члена речення) і кваліфікаційний (вираження відповідних смислових відношень: атрибутивних, об'єктних, суб'єктних, обставинних тощо), смисловий (вияв певної семантики: предметної – іменники і т. ін.), словотвірний (наявність власних моделей творення похідних) витримали тривалу перевірку часом. Окремі ж з них започатковані ще в античних підходах до частиномовної кваліфікації. Хрестоматійно відомою є теза: **частини мови – це відстояні (формалізовані) члени речення**. З опертям на сучасні частиномовні кваліфікаційні ознаки і класифікаційні основи, за усього розмаїття підходів і тлумачень, визначальними диференційними ознаками службовості слід вважати: 1) входження в реченневосинтаксичну позицію як окремого елемента спільно з іншим (формально-граматичний / власне-синтаксичний рівень); 2) власне-структурувальне навантаження в реалізації тих чи тих форм синтаксичних зв'язків – підрядного прислівного, підрядного детермінантного, сурядного) (формально-граматичний / власне-синтаксичний рівень); 3) вираження внутрішньореченневих семантико-синтаксичних відношень у поєднанні з повнозначними словами (семантико-синтаксичний рівень); 4) вирізнення теми і/або реми в актуальному членуванні речення (функція синкатегорематичності / синкатегорематичності – комунікативний рівень); 5) вияв фокуса / топіка // відомого / невідомого у функційній перспективі речення (комунікативний рівень). Враховуючи сукупність цих ознак та їхній регулярний / нерегулярний вияв, загальнокатегорійну службовість внутрішньо можна диференціювати на функційно-дейктичну (прийменник / післяслівник), функційно-синкатегорематичну / функційно-дискурсивну (частка), функційно-предикатнопредикатну (сполучник). Адекватне висвітлення та вичерпна характеристика усіх ознак (диференційних, кваліфікаційних, класифікаційних та інших) та вимірів / рівнів (формально-граматичного, семантико-синтаксичного, комунікативного і под.), встановлення напрямів поповнення множинності службовості, визначення ємності парадигмального простору службовості тощо складає основу граматики службовості (типологічної, структурної, функційної та інших).

3. Основи лексикографічної граматики службовості.

Поняття лексикографічної граматики у своїй основі ґрунтується на загальнограматичних постулатах службовості, кваліфікаційних ознаках службовості та її типологійності, диференціюванні категорійно-класних службових слів, адекватному тлумаченні статусу словоформи в граматичному ладі та її співвідношенні з відповідним середовищем, у межах якого простежуване співвідношення первинного і вторинного функційного навантаження словоформи. Важливим постає визначення ємності функційного виміру того чи того службового слова та набуття ним все нових і нових смислових відтінків, що особливо є значущим і важливим для з'ясування формування синкретичної семантики. У цьому розрізі діагностування ядра, рівнів периферії та її наближення / віддалення від ядра виступає одним із найсуттєвіших завдань створення цілісної лексикографічної граматики службовості. У традиційній формально-описовій граматиці лексикографія службовості здебільшого мала ознаки абсолютного підпорядкування граматиці повнозначних категорійних класів слів і через їхню призму вона розглядалася. У функційно-описовій та функційно-комунікативній граматиці службовість набуває іншого статусу, а її характеристика і створення цілісної лексикографічної граматики є одним з найактуальніших завдань. У рамках функційно-комунікативної граматики охоплено формальний, семантичний, комунікативний і денотативний рівні мовної системи, а також їхні мовленнєві реалізації, до яких належать: 1) структура функційно-семантичного поля; 2) сукупність структурувальних елементів мови, що виформовують функційно-семантичне поле; 3) використання структурувальних елементів у мовленні з виявом їхньої специфіки в різних дискурсивних практиках. 3-поміж структурувальних елементів службові слова постають особливими, тому що своїм використанням і навантаженням вони заглиблені в національно-мовні традиції, національно-мовну пам'ять і відбивають у своєму функціонуванні різноманітні новітні тенденції, у тому числі і конкурентно навантажені використання. Не менш навантаженим постає аналіз напрямів та встановлення тенденцій набуття певною словоформою статусу еквівалента службового елемента (пор.: [Загнітко 2007; Канюшкевич 2008: 7-18]), водночас певна словоформа розширює парадигмальний простір, обсяг якого

повинен знайти адекватне висвітлення в лексикографічній граматиці службовості, встановленні її семантичних і парадигматичних відношень, що зумовлює наповнення її вторинними й охоплює два основних тлумачення – широке і вузьке.

4. Лексикографічна граматики службовості: категорійний вимір. Останнє ґрунтується на встановленні основних компонентів лексикографічного тлумачення службових елементів та розкритті особливостей їхнього функціонування, висвітленні їхніх структурних типів, характеристикі семантико-парадигматичних зв'язків тощо. Така лексикографічна граматики постає наче дзеркальне відбиття узагальненого внутрішньомовного і зовнішньомовного навантаження службових елементів, їхнього парадигмального простору та ін., пор., наприклад [Зализняк 1977], де в інверсійному словорозташуванні подано сто тисяч слів з побудовою відповідних системно визначуваних парадигм з виявом усіх реальних словоформ; у цьому разі для службових елементів основною постає частиномовна позначка, а за наявності омонімічних частиномовних виявів через відповідний розділовий знак (;) подано обидві частини мови на зразок *ажчаст.*; *союз* [Зализняк 1977: 274], (*когдан*; *союз* [Там само: 149], для сполучників, часток та низки інших слів подано також віднесення їх до відповідного функційно-сміслового розряду за умови інтонаційного виділення / нівелювання та тим чи тим синтагматичним вираженням, де послідовно реалізована певна семантика (*да(без удар.) союз*; *да(без удар.) част. (усилительная)*: да где же они?; да ведь я там не был; это что-нибудь да значит и т.п.); *дачаст (утвердительная, вопросительная и др.)*: да, я там был; ты там был, да?; да, я забыл сказать...; да здравствует; да настанет мир и т.п. [Там само: 149]; *когдан*; *союз* [Там само: 149]). Подібне опрацювання спрямоване на підтвердження особливого функційного статусу елемента, традиційно визначуваного як службовий. Кожний зі службових елементів набуває особливих вимірів у силу їхньої функційної специфіки та внутрішньореченневого навантаження, реалізації інтенцій повнозначних слів тощо. Так, наприклад, частка набуває особливих вимірів лексикографічного тлумачення навіть у граматичному словнику, тому що здебільшого зорієнтована на відповідне ситуативно-прагматичне оточення і реалізації настанов мовця, хоча

в більшості випадків тільки наголошено категорійно-класну омонімію: *хотя союз; част.* [Там само: 877] та ін. Ядерний компонент лексикографічної граматики службовості здебільшого виявний у тлумачних словниках: *до, прийм., з род. в.* Сполучення з *до* виражають: просторові відношення; часові відношення; кількісні відношення; об'єктні відношення тощо (СУМ, II, 315-316), див. також [Загнітко 2007: 67]. Так, за спостереженнями дослідників [Мейзерська 2010: 12], у тлумачних словниках обов'язковими постають шість (орфографічний, категорійний, граматичний, смисловий (вказівка на характер синтаксеми), семантичний, ілюстративний) і десять факультативних (фонетичний, параметр самостійності / факультативності, параметр однозначності / багатозначності, ареальний, фразеологічний, стилістичний, синонімічний, антонімічний, омонімічний, параметр лексичної сполучуваності) [Там само: 12]. Водночас наголошено на необхідності послідовного розмежування у вторинних прийменникових одиницях омонімічності, подаючи їх в окремих словникових статтях [Там само: 13-14]. Такий підхід витворює ядро лексикографічної граматики. Підтвердженням такого тлумачення легко віднайти в [Городенська 2007], де досліджувано граматичну природу, функційні параметри, особливості використання та інше сполучників. Цей словник своїм тлумаченням зорієнтований на розгляд основних виявів типової / нетипової службовості на прикладі сполучників. Водночас наголошувано на синкретизмі окремих сполучників, наявності в їхньому функційному вияві ядра і периферії тощо [Там само: 7]. Так, у сполучників на зразок *а, але, та, проте, однак, однак* К. Городенська вирізняє, крім ядерної площини – сурядної семантики, також периферійну сферу – реалізацію ними протиставно-допустових відношень: *А тільки замовчши / Або куди летши – / Заниє серденько, неначе на чужині* (Л. Глібов) – підрядний детермінантний зв'язок між головною і підрядною частинами [Там само: 11]. За наявності кількох семантико-синтаксичних функцій вершинною постає його регулярно типова функція: *зате*₁– 1. Сполучник сурядності, протиставний, виразник протиставних семантико-синтаксичних відношень з відтінком компенсації, відшкодування: *Довго діти доглядали саджанці, зате вони тепер милують своєю красою* (А. Яна); 2. Сполучник сурядності-підрядності, протиставно-

допустовий, виразник протиставно-допустових семантико-синтаксичних відношень: *У липні надворі пусто, **зате** на полі густо* (Укр. прислів'я); 3. Сполучник сурядності, приєднувальний, виразник приєднувальних семантико-синтаксичних відношень: *Це лиши слова, / **Зате** вони безсмертні* (Л. Костенко) [Там само: 67-68]; дві принципово різні синтаксичні функції і відмінні семантико-синтаксичні відношення подано окремими статтями: *zate₂*– 1. Сполучник підрядності, наслідковий, виразник наслідкових семантико-синтаксичних відношень, синонім до наслідкового сполучника **так що**: *Латин од няньки наживався, / **Зате** ж за няньку і вступався* (І. Котляревський) [Там само: 69]. У такому граматичному словнику службових слів окремим рядком простежено походження витлумачуваного елемента (первинний / вторинний), його будову (складний / складений), з'ясовано спосіб уживання (одиничний / повторюваний / парний) з простеженням закономірностей розподілу парного сполучника, схарактеризовано також синонімію: **ледве... як** – сполучник підрядності, часовий, виразник часових семантико-синтаксичних відношень, указує на швидке настання дії або стану в головній частині після завершення дії або стану в підрядній частині, синонім до часового сполучника *тільки... як*, поєднує підрядну часову частину з головною частиною складнопідрядного речення підрядним детермінантним зв'язком: *Левбе Тарасові минуло 9 років, **як** умерла мати* (Панас Мирний) ... Вторинний, складений. Парний, розподіляється між підрядною часовою частиною (**ледве**) і головною (**як**) [Там само: 103]. Для порівняння, словник, структурований за широким тлумаченням лексикографічної граматики службовості загалом, а приєдника зокрема, містить двадцять п'ять позицій, з-поміж яких вісімнадцять постають регулярними [Всеволодова 2005: 3-43]. Таким чином встановлюється функційно-семантичне поле приєдника.

5. Лексикографічна граMATика службовості: парадигмальний і синтагматичний рівні. Широке розуміння лексикографічної граматики службовості вичерпно охоплює закономірності тлумачення службових елементів та увесь спектр їхньої парадигматики: синтагматичної, морфологічної, семантичної, функційної, дериваційної, контекстуальної (контекстної / текстової). Така граMATика враховує типологічні особливості службових категорійних класів слів з урахуванням позиційно-лінійної,

структурної, змістової, характерологічної та інших особливостей відповідних елементів. З-поміж структурувальних елементів службовим словам належить особливий статус, опис яких є важливим виступає не стільки у формально-описовому аспекті, скільки у змістовому з виявом їхньої синонімії і варіативності, антонімії й омонімії та ін., особливо в актуальному і прикладному аспектах. Службові слова належать до тих категорійних класів слів, які вимагають визначення особливостей функціонування та встановлення вичерпного переліку правил такого функціонування, що заторкує практично увесь лад мови. Наголошення на тих чи тих моментах вживання службових слів дозволяє кваліфікувати ступінь вияву аналітичності певної мови, пор. кваліфікацію прийменників як аналітичних синтаксичних морфем (І. Вихованець) і под. Водночас категорійні класи службових слів та їх аналіз вимагають звернення до таких питань, як моделювання семантичної уяви висловлення, закономірностей його функційної перспективи, а також діагностування природи аргументних і сирконстантних статусів, розподіл аспектуальної інформації з-поміж елементів тексту тощо на кшталт *У разі проведення в Україні дострокових парламентських виборів, партія Єдиний Центр готова піти на них у союзі з партією Наша Україна* (Ю. Писаренко) (*у союзі з* – посилення аспектуальної соціативності). У цьому розрізі аргументованим виступає диференціювання службовості, що за позиційно-лінійним виявом членована на позиційно закріплену / позиційно вільну. До першої належать: 1) післяслівники одно- / двоелементного вияву – завжди перебувають у постпозиції за прямого порядку слів (*наступити на, відійти від, підійти до / переїхати з ... до, від повозити від ... до, опустити з ... на* і под.), в інших мовах їхнє значення може передаватися суто словотвірними елементами, пор., наприклад, у німецькій мові *bringen* ‘принести’ → *herauf* + *bringen* = *heraufbringen* ‘vondortuntenhierherobenbringen’ ‘принести знизу наверх, де перебуває мовець’); 2) прийменники – лінійно розміщені в контактній / дистантній іменниковій препозиції (*на подвір'ї, над прірвою, для задоволення потреб* / серб. *у дворишту, изнад реке, да задовоље потребе*); 3) сполучники – перебувають в інтерпозиції (за М. Гроховським, вони є двомісними синтагматичними елементами зі сталим упорядкуванням): *стомлений, але задоволений; прийшов, щоб побачити*; на відміну від

часток як одномісних синтагматичних елементів зі змінним розташуванням [Grochowski 2005: 89-90]. До позиційно вільних належать частки, що можуть стосуватися окремого члена речення (*Полонені повернулися аж надвечір, а могли й не повернутися* (А. Яна) – стосується присудка) і речення загалом, надаючи йому відповідного відтінку (*І коли нарешті настануть кращі часи?* (В. Земляк)). Частки протиставлені сполучникам, прийменникам як такі, що можуть поставати особливими висловленнями, що повинно знайти вичерпне висвітлення в лексикографічній граматиці службовості (пор. з-поміж загальної кількості українських часток (базу складає «Словник української мови» (в 11-ти т.), де зафіксовано 115 словникових статей, у яких реєстрове слово визначене як частка), було виявлено, що функцію часток-висловлень виконують 35 з них, або 32,9 %).

Позиційно-лінійний вияв допоміжності дозволяє встановити ємність і наповнюваність їхньої синтагматичної парадигми і схарактеризувати особливості їхньої сполучуваності. Усе це уможлиблює визначення парадигмального інвентаря кожної з частин мови.

6. Лексикографічна граMATика службовості: функційний вимір. Частиномовна кваліфікація прийменників (власне-прийменники і післяслівники), часток (власне-часток і часток-висловлень) і сполучників (власне-сполучників і сполучникових виразів) ґрунтується на відповідних диференційних ознаках. Визначальними рисами прийменника як морфосинтаксичної категорії є: 1) синтаксемотвірна функція (утворює синтаксему, постаючи її формантом (*на узліссі, з причини зацікавлення*)); 2) позиційно-синтаксична маркувально-синтаксемна функція; 3) впроваджувальна функція (введення синтаксеми у висловлення) (за М. Конюшкевич). Кваліфікаційними ознаками сполучника постають: 1) двомісність; 2) вираження форм синтаксичного зв'язку; 3) вияв смислових відношень між компонентами; 4) надпредикатний статус (*прийшов, бо чекали*). Частці властиві такі ознаки: 1) дискурсивно-системотвірна функція; 2) ситуативно-дискурсивна виявність. У силу цього прийменнику, сполучнику, частці властиві власні парадигмальні простори. Так, у сфері прийменника, сполучника, частки утворюються: а) морфологічна (*від рук / від руки кого; з наказу / за наказом кого* – прийменник; *за той час поки / за*

той час що / за той час коли – сполучник; ну / ну як / ну і / ну коли – частка); б) морфосинтагматична – особливості сполучуваності (у сфері прийменника – первинних прийменників з відмінковими формами, вторинних – з первинними й відмінковими словоформами (на руках кого / на руках з ким / на руках у кого / під руками кого / у руках кого / у руки кого/кому / у руки до кого / під рукою кого / у руку кому / для рук кого тощо), з-поміж сполучників – виявляти регулярність/нерегулярність поєднування в системі координативних / субординативних відношень (столнений, **але** задоволений; думати, **що** / **як** / **мов** / **немов** / **коли** / **хоч** і под.), а для часток – регулярна спроможність поєднуватися зі словоформою (**хай** / **нехай** скажу, **не** скажу, **ні** слова) або з висловленням загалом (лиш / лише, лишень (Люблю пісні мого краю, та не спляюсь на тім **лишень** (М. Рильський))); в) семантична ↔ функційно-семантична (встановлення усіх функційно-семантичних ємностей прийменника, сполучника, частки (див.: [Mluvnice češtiny 1986: 197-238]); г) дериваційна – охоплює у сфері прийменника / сполучника / частки усі можливі похідні (напр., усі прийменникові похідні, утворювані не тільки іменниковими словоформами, але й спільнокореневими прислівниками тощо (за М. Конюшкевич): *навскіс від чого / навскіс повз що / навскіс через що / навскіс чого / навскіс від чого* та ін.). До цих парадигм прилягає текстова / контекстуальна (контекстна), що містить усі ізofункційні словоформи, протиставлені одна одній граматично і водночас об'єднані денотативно (за Ф. Панковим). Така парадигма охоплює вихідне слово – ядро – та його контекстуальні (контекстні) кореляти. Ядро формує ізосемічне слово у складі ізосемічної ізоморфної конструкції, приядерну сферу витворюють контекстуальні кореляти – ізосемічні слова у складі ізосемічних ізоморфних конструкцій. Найближчу периферію складають ізосемічні слова у складі неізосемічних конструкцій, абсолютну периферію – неізосемічні слова. Лексикографічна грамика службовості зорієнтована на висвітлення статусу таких елементів у змістовому просторі мови, що охоплює об'єктивні (диктальні (Ш. Баллі), диктумні (С. Кацнельсон)) і суб'єктивні (модальні (Ш. Баллі), модусні) смисли (сюди ж належать структури цього простору: функційно-семантичні категорії, функційно-семантичні поля, системи значень, типові ситуації), водночас вона враховує сукупність засобів вираження тих чи тих смислів (це

дозволяє встановлювати закономірності еквівалентності, встановлювати рівні останньої). Не менш важливим виступає розгляд типології засобів службовості в різних аспектах та характеристика в межах словникової статті їхнього функціонування у мовленні, враховуючи ті чи ті дискурсивні практики. Одним із постулатів лексикографічної граматики постає також простеження мовних механізмів, що визначають адекватні потреби комунікантів функціонування у мовленні мовних засобів, пор.: *йти до річки і йти на річку; розташуватися в хаті / розташуватися за хатою / розташуватися під хатою* та ін.

Функційно-комунікативний підхід у лексикографічній граматиці службовості гарантує вичерпне висвітлення участі службових елементів в актуальному членуванні і диференціювання за їх допомогою різновидів фокусів теми (параметризація атонічної теми) і реми (власне-реми, дистальної реми, модальної реми, атонічної реми) тощо.

7. Структура словникової статті службового елемента.

Використання усіх напрацьованих диференційних ознак категорійно-класних слів службовості, їхнього статусу в сучасній граматичній системі, внутрішніх активних взаємозв'язків і взаємодії та застосування функційно-описових і функційно-комунікативних різновидів їхнього аналізу дозволяє змоделювати лексикографічне тлумачення кожного з категорійних типів службових елементів з послідовним виявом особливостей їхніх типологічно-кваліфікаційних, функційно-класифікаційних виявів, розглядом ємно вичерпних обсягів функційно-семантичних парадигм. Орієнтовно стаття може структуруватися, на прикладі частки, так:

Аж – частка; **I. Характерологія:** проста; за походженням – злиття сполучника *а* і частки *же* з випадінням кінцевого ненаголошеного;

II. Функційні вияви: аmodalьна; дискурсивна; емоційна; текстоструктурувальна лінарна; за семантикою – підсил., може виступати: а) як вияв підсилення дії: *Дівчина аж горить від сорому* (О. Гончар); ознаки: *Листя в променях аж світле* (М. Коцюбинський); б) як вияв кількісної значущості: *Відтоді минуло аж три роки* (М. Івченко); в) як вияв несподіваності / раптовості дії: *Хлопець обернувся – аж перед ним дівчина* (С. Васильченко); г) як вияв граничного простору: *Як чекав на неї в*

шкільному дворі, щоб разом іти додому, а потім проваджав, несучи плац-намет, **аж** за вербочки, де місток дерев'яний через яр, – далі вона ніколи не дозволяла проваджати себе... (А. Дімаров); виділ.: *Якось опівночі я не витримав, підкрався до віконця, аж він стоїть посеред келії з чорною книгою...* (А. Дімаров); 4) як вияв подиву: *Аж підстрибнув від здивування Дмитро* (В. Підмогильний);

III. Комуникативний вияв: а) актуалізаційна: *Покладе на стола сірникову коробку і чеше, чеше нариса, аж друкарка не встигає за ним, та все до ладу, гарно – заслухаєшся* (А. Дімаров); б) рематична: *Дівчина аж похилилася вся* (О. Слісаренко);

IV. Синтагматика: 1) *аж + не* (частка + частка) – емоційна з виявом відтінку подиву: *Дівчина ажне стямилася* (А. Яня); 2) *аж + поки / доки* (частка + прислівник) – у підрядних частинах на позначення досягнення граничної межі дії / стану / процесу: *Ладимир біг слідом (так він біг за підводою, до якої пригнули батька, а поліцей шмагав його пугою), аж поки Степан не сховався в огороженому двометровим парканом дворі* (А. Дімаров); 3) *аж + геть* (частка + частка) – далеко: *Бійці швидко віддалялися, аж геть їх видно* (О. Гончар); зовсім, цілком: *Хлопці аж геть потомилися* (В. Сухомлинський); 4) *аж + надто* (частка + частка) – надзвичайно, суттєво, важливо: *Нам аж надто кортіло все побачити й почути* (М. Стельмах); 5) *аж + ніяк + не* (частка + прислівник + частка) – ніякою мірою, в жодному разі: *Все написано аж ніяк не в нашому стилі* (Україна молода. – 2001. – 17 вересня); 6) *аж + до / за / під / на / у(в)...* (частка + приєдник) – вияв граничної просторової / часової / кількісної межі: *На ній інколи скидалася риба і розкручувала кола аж до самої кладки, що одним кінцем трималась на з'їждженому колесі, а другим – на березі* (М. Стельмах); *Засць стрибнув аж під самісіньку хату* (О. Іваненко); *Хотілося піднятися вище і вище, аж під оті он хмари, де кружляло кілька спортсменів, але мені поки що не можна, в мого махольота крила не червоного, а білого кольору, а це означає, що мені заборонено одриватися од землі вище, ніж на сто метрів* (А. Дімаров); 7) *аж он / аж ось* (частка + частка) – підсилювально-вказівна з наголошенням близькості / віддаленості: *Аж он там видніється наше село* (О. Слісаренко) або раптовості, несподіваності дії: *Аж ось вікно відчинилось і звідти вистрибнув великий кіт* (І. Карпа); те саме значення – *аж гульк / аж глядь / аж от* (частка + частка): *Аж гульк – з води повиринали*

русалки і до берега (А. Яна); *Аж глядь!* – палати зайнялися (Т. Шевченко); *Аж от Катря* кинулась у двері (Марко Вовчок); в ускладненій моделі: *аж ось де / аж от де* (частка + частка + прислівник) – конкретизація / актуалізація місця: *Аж ось де зустрічали весни ми з тобою* (А. Яна); або конкретизація / актуалізація часу *аж ось коли / аж от коли* (частка + частка + прислівник): *Аж ось коли прийшло до нас це щастя* (О. Слісаренко); 8) *аж + ген* (частка + прислівник) – підсилювально-вказівна з виявом семантики віддалення: *Зустрілися ми з тобою аж ген у тій долині* (М. Івченко); 9) *аж-аж-аж* – посилення дії, бажання: *А спати нам аж-аж-аж* (М. Івченко).

V. Семантико-парадигматичні ознаки: **Омонім** – *аж*, сполучник підрядності (наслідковий: *Віють вітри, віють буйні, / Аж дерева гнуться* (І. Котляревський); часовий: *Носив вовк козу, аж і вовка понесли* (М. Номис)), сурядності (протиставний): *Я думала, що спить батько, / Аж він умирає* (Т. Шевченко); **Синонім** – 0; **Антонім** – 0; **Варіант** – *ажень*, діал., підсил.

VI. Квантитативні характеристики: художньо-белетристичний – 221; публіцистичний – 45; офіційно-діловий стиль – 10 (частота вказана на 10000 знакових одиниць тексту).

VII. Динаміко-еволюційні параметри: **Словарь Б. Грінченка:** *аж* – сполучник (1 – підрядний наслідковий; 8 – підрядний часовий; 9 – сурядний протиставний); як частка – (2-10), з-поміж яких: (2) – значна кількість: *Аж три пари на radoцях кумів назбирали* (Т. Шевченко); (3) місце / час з прийменниками *до / за / на* та ін.: *Аж до моря запорожці степ широкий крили* (Т. Шевченко); (4) *аж + поки* – до тих пір поки; (5) *аж-агось, аж ось, аж ось де, аж осьдечки, аж от, аж от де* – ось, ось де, як ось; (6) – *аж ось коли / аж от коли* – ось коли; (7) – *аж он / аж ондечки* – ось там; *аж гульк!* – як раптом; (10) – *аж-аж-аж!* – показує посилену дію, бажання; **Омонім** – *аж* (сполуч.); **Варіант** – *ажень* (сполучник) (Словарь Б. Грінченка 1959: 4-5);

Тимченко: *аж* – прислівник (3), де (1) – міра часу, місця, ступеня величини, сили: *Отъ весны... аж до зимы*; (2) – ось, раптом: *такъ дуже злякався, Ажъ бачця Анголик зрогами до мене прибрався*; (3) – тільки, лише: *Ажъ 13 сентября зъ ляхами потреба была; аж* – сполучник (6), де (1) – поки не; (2) – як, як вже; (3) – як раптом; (4) – несподіваність: *Хотъламъ понести его (перехристь) у комнату,*

ажъдвери комнатные мотузкомъ завязаны; (5) – якщо: *И мы то отложили ему до нашего щастного, ажъ дастъ Богъ, приѣханья къ великому князству Литовскому*; (6) – так що навіть, що навіть: *Ждали часъ немалый врядникъ паней Петровои, ажъ по него посылали, абы на кону приишоль* (Тимченко 2002: 27-28);

СУМ: *аж* – частка, підсил. (1-4), де (1) – підсилення ознаки / дії; *аж-аж-аж* – вираження великого бажання, найвищої міри чогонебудь; *аж геть* – дуже далеко; *аж надто* – дуже, вкрай, надзвичайно; *аж ніяк не* – ніскільки не, трохи не; (2) – перед словами кількості на посилення її повноти, цілісності, значності; (3) – перед словами місця / часу з прийменниками *до / за / на* та ін. на позначення досягнення межі; *аж он* – там далеко; *аж ось (от) де* – так ось, де; *аж ось (от) коли* – так ось коли; (4) – позначення несподіваності дії; *аж гульк (глядь)*; *аж ось (от)*; **Омонім** – *аж* (сполуч.); **Варіант** – *ажень* (частка) (Словник української мови 1970: 22-23);

ВТСУМ – частка, підсил. (1-4); (1) – позначення підсилення ознаки або дії (1). **Омонім** – *аж* (сполуч.) (1-4), де (1) – підрядний наслідковий; (2) – сурядний протиставний; (3) – підрядний часовий; *аж-аж-аж* – вираження великого бажання; *аж геть* – дуже далеко; *аж надто* – вкрай, дуже, надзвичайно; *аж ніяк не* – ніскільки не, нітрохи не; (2) – перед словами на позначення кількості для наголошення її значності; (3) – перед словами на позначення місця / часу дії, здебільшого з прийменниками *до, за, на* та ін. з наголошенням далекої / крайньої межі; з тим самим значенням – у підрядних часу зі словами *поки, доки*; *аж он* – он там; *аж ось (от) де* – так ось де; *аж ось (от) коли* – так ось коли; (4) – на вираження несподіваності дії; *аж гульк (глядь)* – коли раптом; *аж ось (от)* – коли раптом; *аж раптом* – зовсім несподівано; **Варіант** – *ажень* (частка) (Великий тлумачний словник сучасної української мови 2007: 15).

8. Узагальнення і перспективи. Створення цілісної лексикографічної граматики службовості можливе за концептуального напрацювання усіх класифікаційних критеріїв – структурних, семантичних, функційно-описових, функційно-комунікативних, семантико-парадигматичних тощо, простеження ємності парадигмального простору (морфологічного, морфосинтагматичного, семантичного (функційно-семантичного),

контекстного (текстового)), та аспектів – динаміко-еволюційного і характерологічного, що може бути доповненим квантитативними ознаками службових слів та встановленням особливостей аргументного / сирконстантного закріплення службового компонента в семантико-синтаксичній ієрархії речення. Лексикографічна граMATика службовості своєю основою має послідовне дотримання у висвітленні обов'язкових ознак службового слова та врахування в його кваліфікації факультативних ознак. Перспективним постає не тільки створення відповідних лексикографічних праць кожного категорійного класу службових елементів, але й простеження загальнокатегорійних властивостей службовості в окремій національній мові та порівняння цих властивостей у системнорізних мовах, що уможливить напрацювання адекватних трансляційних методик і простеження спільних та відмінних функційних, парадигмальних і синтагматичних характеристик службовості в досліджуваних мовах.

Література

Ахманова 2007: Ахманова, О.С. Словарь лингвистических терминов [Текст]. – Изд. 4-е, стереотип. / Ольга Сергеевна Ахманова. – М. : КомКнига, 2007. – 576 с.

Бацевич 2008: Бацевич, Ф. Семантика і прагматика очікуваних і неочікуваних змін : функції та комунікативні смисли частки *i* (*й*) у сучасному українському мовленні [Текст] // Українська мова і література в школі. – 2008. – Ч. 1. – С. 41-44.

Великий тлумачний словник сучасної української мови 2007: Великий тлумачний словник сучасної української мови (ВТСУМ) [Текст] / Уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. – Київ-Ірпінь : ВТФ «Перун», 2007. – 1736 с.

Всеволодова 2005: Всеволодова, М.В. Материалы к словарю «Предлоги и средства предложного типа в русском языке. Функциональная грамматика реального употребления» [Текст] / Майя Владимировна Всеволодова, Екатерина Николаевна Виноградова, Евгений Васильевич Клобуков, Ольга Владимировна Кукушкина, Анатолий Анатольевич Поликарпов, Валерия Львовна Чекалина. – Вып. 1 / Под. ред. М. В. Всеволодовой. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 2005. – 686 с. (в печати).

Городенська 2007: Городенська, К.Г. Граматичний словник української мови : сполучник [Текст] / Катерина Григорівна Городенська. – Київ–Херсон : Інститут української мови НАН України; Херсонський державний університет, 2007. – 340 с.

Канюшкевіч 2010: Канюшкевіч, М.І. Беларуска прыназоўнікі і іх аналагі. Граматыка рэальнага ўжывання. Матэрыялы да слоўніка : [У 3 ч.] [Текст] / Марыя Іосіфаўна Канюшкевіч. – Ч. 1 : Дыяпазон А–Л. – Гродна : ГрДУ, 2008. – 492 с. ; Ч. 2 : Дыяпазон М–П. – Гродна : ГрДУ, 2010. – 619 с. ; Ч. 3 : Дыяпазон Р–Я. – Гродна : ГрДУ, 2010. – 535 с.

Загнітко 2007: Загнітко, А.П. Словник українських прийменників. Сучасна українська мова [Текст] / Анатолій Панасович Загнітко, Ілля Григорович Данилюк, Ганна Василівна Ситар, Інна Анатоліївна Щукіна. – Донецьк : ТОВ ВКФ «БАО», 2007. – 416 с.

Загнітко 2009: Загнітко, А. Функционально-семантическая типология частиц: внутрипредложенческий и контрактивный аспекты [Текст] // Příspěvky k aktuálním otázkám jazykové rusistiky. – Brno : Ústav slavistiky Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, 2009. – Т. 3. – S. 146-154.

Зализняк 1977: Зализняк, А.А. Грамматический словарь русского языка. Словоизменение [Текст] / Андрей Анатольевич. – М. : Русский язык, 1977. – 880 с.

Зубець 2008: Зубець, Н.О. Українська лексикографія другої половини ХХ – початку ХХІ століття : навчальний посібник [Текст] / Наталя Олександрівна Зубець. – Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2008. – 124 с.

Киклевич 2008: Киклевич, А. Притяжение языка. Т. 2 : Функциональная лингвистика [Текст] / А. Киклевич. – Olsztyn : Instytut Dzienikarstwa i Komunikacji Społecznej Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, 2008. – 392 s.

Левакіна 2011: Левакіна, Т.В. Семантична диференціація та функціонування прийменників соціативності в українській мові : автореф. дис. ...канд. філол. наук [Текст] / Тетяна Василівна Левакіна. – Запоріжжя, 2011. – 17 с.

Мейзерська 2011: Мейзерська, І.В. Прийменник в українській тлумачній лексикографії II половини ХХ століття : автореф. дис. ...

канд. філол. наук [Текст] / Ірина Вікторівна Мейзерська. – К., 2011. – 19 с.

Панков 2008: Панков, Ф.И. Опыт функционально-коммуникативного анализа русского наречия : на материале категории адвербиальной темпоральности : монография [Текст] / Федор Иванович Панков. – М. : МАКС Пресс, 2008. – 448 с.

Словарь української мови 1996: Словарь української мови [Текст] / Упор. з додатком власного матеріалу Б. Грінченко. – Т. 1. – К. : Наукова думка, 1996. – 496 с.

Словник української мови 1970: Словник української мови (СУМ) [Текст] / Ред. П. Й. Горещький, А. А. Бурячок та ін. – К. : Наукова думка, 1970. – Т. 1. – 799 с.

Тимченко 2002: Тимченко, Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV – XVIII століть [Текст] / Євген Тимченко / Підг. В. В. Німчук, Г. І. Лиса. – Київ-Нью-Йорк : НАН України; УВАН у США, 2002. – 512 с.

Шчэрбін 1996: Шчэрбін, В.К. Тэарэтычныя праблемы беларускай лексікаграфіі : манаграфія [Текст] / Вячаслаў Канстанцінавіч Шчэрбін. – Мн. : Беларускі кнігазбор, 1996 – 142 с.

Grochowski 2005: Grochowski, M. Wpływzmiany pozycji linearnej partykuły na strukturę semantyczną wypowiedzenia [Text] // Wyraz i zdanie w językach słowiańskich (5) : Opis, konfrontacja, przekład / Red. M. Sarnowskiego, W. Wysoczańskiego. – Wrocław : Uniwersytet Wrocławskij, 2005. – S. 89-94.

Grochowski 2009: Grochowski, M. Koncepcja słownika partykuł polskich [Text] // Wyraz i zdanie w językach słowiańskich (7) : Opis, konfrontacja, przekład / Red. M. Sarnowskiego, W. Wysoczańskiego. – Wrocław : Uniwersytet Wrocławskij, 2009. – S. 65-72.

Mluvnice češtiny1986: Mluvnice češtiny : Tvarosloví [2] [Text] / Věd. red. J. Petr. – Praha : Academia, 1986. – 536 s.

Gramatyka 1984: Gramatyka współczesnego języka polskiego. Składnia [Text] / Red. ZuzannaTopolińska. – Warszawa : Wydawnictwo naukowe PWN, 1984. – 678 s.

ФУНКЦІЙНА КАТЕГОРІЙНІСТЬ ІМЕННИКОВОГО ЧИСЛА: ТИПОЛОГІЯ І ПАРАМЕТРИ

Останні роки (кінець XX ст. – початок XXI ст.) засвідчили осмислення питань граматичного числа іменників крізь призму функційних, прагматичних, комунікативних, функційно-когнітивних, синергетичних та інших підходів із застосуванням належних методів і методик. Такі концептуальні тлумачення тих чи тих граматичних (морфологічних, синтаксичних, словотвірних) форм з виявом їхніх функційно-семантичних парадигм та внутрішнім диференціюванням морфологічної, морфосинтагматичної, семантичної, дериваційної, текстової постають важливими, тому що уможливають розгляд граматичних явищ у їхньому системному ↔ узусному ↔ індивідуально-оказіональному виявах. Суттєвим є врахування еволюційних тенденцій у системі морфологічних форм, значень і категорій. Значущим є застосування функційно-когнітивних методів до аналізу морфологічного числа. Усе це засвідчує актуальність дослідження морфологічної категорії числа іменників у її широкому діапазоні вияву з простеженням ядерної і периферійної сфери реалізації семантики числа.

Метою дослідження є встановлення типологічно-функційного і типологічно-теоретичного діапазону форм морфологічного іменникового числа з виявом ємності й інвентаря їхніх вторинних функцій. Заявлена мета зумовлює необхідність вирішення відповідних завдань: 1) розкрити особливості теоретико-типологічних підходів до тлумачення форм морфологічного іменникового числа; 2) схарактеризувати функційну корелятивність / некорелятивність форм іменникового морфологічного числа; 3) виявити функційну спроможність форм іменникового морфологічного числа; 4) встановити співвідносність / несіввідносність морфологічного і семантичного числа; 5) визначити сфери перетину форм морфологічного іменникового числа і лексичної множинності на зразок *багато / мало, більше / менше*. Новизна дослідження умотивована комплексним характером аналізу морфологічного числа іменників з простеженням функційно-семантичних парадигм форм однини / множини та окресленням перетину тих чи тих функцій цих форм.

Теоретична значущість обґрунтована функційно-семантичною основою розгляду морфологічного іменникового числа та з'ясуванням співвідношення / неспіввідношення лексичних квантифікаторів із семантикою іменникового числа, практичне ж спрямування виконаного дослідження забезпечуване можливістю застосування його результатів у вишівській практиці викладання морфології української мови й опрацювання спецкурсів з теоретичної і функційної, категорійної й ідеографічної морфології.

Числова категорійність належить до активно опрацьовуваних у загальнотеоретичному і загальноприкладному аспектах. Перший охоплює усталене розуміння категорії іменникового числа як такої, «яка позначає кількість предметів і складається з двох співвідносних граем того самого слова – однини і множини» [Вихованець, Городенська 2004: 92] (основний вияв), і наголошенням наявності в ній елементів несловозмінного (класифікаційного) типу [Вихованець, Городенська 2004: 92]. Останній співвідноситься з різними функційно-граматичними теоріями, у межах яких число кваліфіковано як функційно-семантичне поле з якісно-кількісним ядром. У цьому разі число розглядається в широкому вимірі, де основною є квантифікація – реалізація будь-якої числової означеності / неозначеності. Число і квантифікація складають широку сферу, охоплюючи типологічно різні засоби вираження, з-поміж яких найабстрагованішими виступають значення морфологічної категорії (МК) числа. Інваріантом системи українського числа є морфологічне протиставлення двох підкатегорій **Sg** – **Pl** (**Sg** вказує на один предмет, а **Pl** – на два або більше), де поняттєво позначувані **однина** і **множина** підказують власне «значення». Це створює показову «ілюзію» надзвичайно простої, з небагатьма семантичними відтінками, категорії, особливо на тлі мов, у яких функційно навантаженими постають двоїна, троїна, паукальність. Останнє не враховує специфіку квантитативної лексики, потенціал якої у вираженні функцій числа є надзвичайно смним.

У більшості іменників число є номінативним (вираження однини / множини предметів об'єктивного світу), а належність кожного іменника до однини або множини засвідчує обов'язковий і регулярний його статус. За числовою інтенційністю іменники структуровані на три групи: 1) іменники з повною числовою

парадигмою (*клен – клени*); 2) іменники-сингулятиви (*вода, олива, сніг*); 3) іменники-плюративи (*дріжджі, канікули*). У своїй цілісності іменникова МК числа охоплює і власне-морфологічний (*річка – річки* – реалізована за допомогою закінчення), і синтаксичний (*цей какаду – ці какаду* – виражена через підпорядкований компонент *цей – ці*), словотвірний (*слоненя – слоненята* – реалізована афіксально *-ят-* + *a*) вияви. Такий спектр вираження числової “регулярності”, та ще й значна кількість іменників з неповною числовою парадигмою відбиває її складний характер, що легко простежити в її тлумаченні як словозмінної або як словотвірної (пор. погляди М. Дурново, Ф. Гартнера, Д. Руденка, С. Смаль-Стоцького, О. Смирницького, Є. Тимченка та ін.). Категорії числа властивий найочевидніший і прямий зв’язок з реальними відмінностями в об’єктивному світі, чим вона принципово відрізняється від інших словозмінних категорій. Така наче очевидно простежувана об’єктивність цієї категорії виступає ідеальним підтвердженням, що такі категорії, хоча б почасти, умовні [Загнітко 2011]. Умовність виявна в тому, що в рамках МК числа реалізується опозиція одиницності / неодиницності, де остання охоплює різноманітні вияви семантики *більше, ніж один*. Пов’язування числа з ідеєю рахованості (обчислення) є коректним тільки для обмеженої кількості предметів на зразок: 1) назви дерев (*береза, клен, липа, ясен*); 2) найменування будівель та їхніх частин (*будинок, кімната, хата, хлів*) та ін., але найменування опредметнених дій (*біганина, мислення, штовханина*), станів (*плач, стояння, чекання*), якостей (*бадьорість, млявість, сміливість*), назви речовин (*молоко, сіль, цукор*) і под. не охоплені нею. Окремі категорії умовні ще більшою мірою і лише віддалено пов’язані з явищами дійсності. МК числа в українській мові (однини / множини) – це систематизація досвіду через посередництво моделей української мови, це явище властиве мові, а не об’єктивному світу. Г. Глісон (за [Gawelko 1985]) розглядає приклад-анекдот в інтерпретації числа: коли запитали (напевно, граматист) мовця, яке число у слова *pants* ‘штани’ – однина чи множина, він відповів: «*Мої штани – множина знизу та однина зверху*». Труднощі, що постають і перед іншими мовцями, пов’язані не стільки з формою одягу, скільки з граматиною. Предмет *pants* ‘штани’ така сама цілісність, як, наприклад, *сорочка* або *пальто*, але це реально не має значення:

з погляду української мови *pants* 'штани' – множина, пор.: *trousers* 'штани', *breches* 'бріджі', *shorts* 'труси', *stacks* 'штани' тощо. Граматично – це множина, що зовсім не виправдано семантично, або ж *вила, ворота, граблі, двері* і под.

МК числа є семантично багатою і розмаїтою, семантично потужною і семантично мобільною, що виявляється не тільки в її внутрішніх складниках, але й у тій кількості залучених з інших системно-лексемних класів. Особливо розгалуженим є вираження загальної кількості, що умотивовано постійним прагненням гіперболізувати і максималізувати ту чи ту кількість, пор.: *У класі підняли руки двадцять учнів з-поміж двадцяти двох* і *У класі ліс рук / У класі море рук*. Розглядаючи семантичну структуру МК числа, слід враховувати можливість встановлення її внутрішнього (інвентар часткових значень) і зовнішнього (сфера визначення) облаштування, що уможливило простеження часткових значень форм однини і форм множини, класифікація лексики за можливістю вираження числа. У розрізі значеннєвих реалізацій числових форм особливий статус належить функційній параметризації форми множини, що поступово «поглинала» лівобічні компоненти опозиції, постаючи все абстрагованішою. Такий її статус зумовлений загальномовними тенденціями ідеації (розвиток значення слова через вторинне переосмислення уже сприйнятого символу – з погляду змісту поняття) → ідентифікації. Ідеація як ментальна структура утворилася у слов'янській свідомості після менталізації – момент сприйняття слов'янським словом символів як таких, та безпосередньо перед ідентифікацією – супряжністю результатів менталізації (опрацювання ємності поняття внаслідок метафоричного руху словесного знака). Менталізацією закінчився давньокіївський (давньоруський) період нашої мови, де простежувана тенденція зникнення форм двоїни, ідентифікація ж повноцінно заявила про себе в кінці XVII століття. Увесь період існування козацької доби і далі (староукраїнська мова – власне-українська мова) від початку XIV і до кінця XVII століття – це період становлення, розвитку і поступового удосконалення власне-української ментальності з її характерологічними ознаками, тому що саме в цей час відбувається «осягнення ознак» світу завдяки українській мові – власне-ідеація, ідеальне сприйняття ознак, втілюване у спеціально створеній мовою і на цей момент остаточно

сформованою частиною мови – повним (повною формою) прикметником. Формула ідеації була віднайдена тоді ж: “у речовому тілі знайти неречове”, тобто загальне, абсолютне і вічне виявити в частковому, конкретному і часовому (за [Колесов 2011]). Це позиція середньовічного книжника, який продовжує народну традицію видобування типової ознаки із символу: *день світлий, дівчина красна, місяць ясний, молодець славний, думу думати* і под, XV – XVI століття – час «реалістської ідеації» (на ґрунті середньовічного реалізму), тобто виділення типових ознак слова для витлумачення символу шляхом наголошення особливо суттєвої ознаки, що водночас актуалізує первинний смисл слова, пор. *день – світлий*, отже *світлий день, місяць – ясний*, отже *ясний місяць, молодець – славний*, отже *славний молодець* і т. ін. з вказівкою на *світло* в першому випадку і под. Так утворювались «передпоняття», де означення вказувало на ознаку (зміст) поняття, а іменник – на його обсяг. Це ще не поняття у прямому сенсі, тому що вказано надто конкретний його зміст, пов’язаний саме з цим обсягом; пор., наприклад, спільна ознака «здоров’я» виражена різним змістом, *красний* і *добрий*. Усі постійні епітети народної поезії формувались у цей час: *чисте поле, синє море, біле світло* тощо. Усі тогочасні епітети мали суто видове значення, були супряжні з відповідними іменами, типовою ознакою яких поставали, пор.: *бистрий кінь, бистра річка / бистра річенька, ясний сокіл, скоро яцірка* та ін. – усі виражають ознаку «швидкість», що виявна не як рід, а як вид швидкості. Це відбувалось у силу того, що не було напрацьовано в мові засіб, за допомогою якого легко знайти слово на основі типової ознаки, адекватного для усіх випадків позначення швидкості. Подібний вияв ознаковості властивий був і числовим атрибутам у предикативній позиції (псл. **osmь* утворене від порядкового числівника *osmь* «восьмий» подібно до *šestь* «шість» від *šestь* «шостий», *devęť* «дев’ять» від *devęť* від “дев’ятий») [Етимологічний 1985, т. 1: 16]. Аналогічні числівникові компоненти видобували певну ознаку відповідного імені і надавали моделі «ім’я + атрибут порядку» (*день – восьмий*, отже *восьмий день* та ін.) регулярності. Постпозитивні компоненти поступово набували препозитивної атрибуції для позначення порядковості як вияву розташування на життєво часовій осі.

У період менталізації особливо активізується клас спеціалізованих аналітичних показників числа з поступовим формуванням ємнішої множинності власне-кількісних ідентифікаторів (активізовано ідеацію, пор. еволюцію лексеми *двадцять* (псл. *d(ь)va desęti* ← числівник *d(ь)va* + форма двоїни *desęť*) [Етимологічний 1985, т. 1: 405]). Ідеація показників кількості поступово трансформувалася в регулярну ідентифікацію. Паралельно відбувалися такі ж процеси в компонентах морфологічної категорії числа іменників: власне-кількісні показники внаслідок ідеації переймали на себе аналітичне позначення двоїни та ін., форми ж множини набували абстрагованішого навантаження, іррадіюючи такі самі процеси у форм однини.

У сучасній мові за виявом внутрішнього облаштування категорія числа є двокомпонентною (однина і множина), де кожна з форм має власний потенціал семантичного навантаження – текстуально зумовленого ↔ ситуативно визначуваного, тобто морфосинтагматичної / синтагматичної парадигм. Для обох форм властиві такі часткові функції: 1) «родова множина й однина»: *Англійці урівноважені ∞ Кінь – домашня тварина*; 2) «дистрибутивна множина й однина»: *Дівчата схилили голови ∞ Дівчата схилили голову*; 3) «гіперболічна множина»: *Не рубай дерев – липа ще жива* (М. Вінграновський) (визначають як «заперечну множину» / «заперечувальну множину» (А. Пеньковський)); 4) «генералізувальна множина»: *Студентам для поселення в гуртожитку слід пройти медогляд*; 5) «однина узагальнювально-збірна»: *Наш багатотисячний глядач*; 6) «однина екземпліфікувальна»: *Селянин купує, селянин продає, селянин державі віддає* (Україна молода. – 2011. – 11 січня); 7) «однина експресивно мотивована»: *Що я тут роблю? – до цих пір квітку поливаю* (у значенні 'квітки'). До цих функцій прилягають контекстні, їхня реалізація є лексично зв'язаною й обмеженою: 8) «множина видова» (найменування речовин і властивостей): *солі, мудрості, ніжності*; 9) «множина емпатизована» (назви речовин і просторових вимірів): *сніги, піски, води*; 10) «множина збірна» (найменування осіб за національністю, фахом, соціальним станом, характерологійними якостями; назви овочів, фруктів, плодів, витворів літературно-мистецької діяльності тощо): *іспанці, вояки*,

відчайдухи, пройдисвіти, персики, вірші; 11) «множина пар і наборів» («парна множина»): *очі, вуха, чоботи, береги, пальці* (пор.: [Потебня 1888]); 12) «множина асоціативна» (у прізвищах); *Іванови* 'Іванов та його сім'я' (термінологія і приклади узагальнено з досліджень І. Ревзіна [Ревзин 1969], В. Плунгяна [Плунгян 2003], К. Рахліної [Рахилина 2009], О. Ляшевської [Ляшевская 2004]; огляд літератури зі значень числа у [Перцов 2001]). У сучасній мові спостерігається тенденція активнішого використання форм множини в порівнянні з формами однини. До таких виявів слід зарахувати функції на позначення: а) простору, місця: *обрії, пасовиська, простори*; б) опредмеченої дії: міркування, пояснення, спогади, хвилювання (та й загалом девербативи з омонімією форм числа в окремих відмінках (*хвилювання – хвилювання*) суттєво розширюють сферу аналітизму в МК числа (*тривожне хвилювання – тривожні хвилювання*)); в) стану особи, природи, суспільства, цивілізації (дозі, тумани, роси, зв'язки, розбіжності).

Вагомою є сполучувальна функція числових форм іменників з числівниками (*три липи, вісімнадцять комп'ютерів*) (синтагматична парадигма), з кванторними словами зразка *будь-яка особа*, використання у функції прикладки (*міста-герої*), предикативне вживання (*мої сестри – учителі*) тощо (І. Мельчук, О. Падучева). В аналізі іменникового числа важливим є встановлення особливостей граматичної поведінки певної форми (А. Вежбицька). На відміну від категорій виду, модальності, способу, означеності / неозначеності, що виявляють відношення мовця до описуваної ситуації, МК числа прямо кваліфікує реалії зовнішнього світу: *одна парта – кілька парт*, у чому виявляється її «найбільша семантичність» (див. також: [Пивоварова 2009; Рахилина 2009]). Число є іконічним, у силу чого у структурних дослідженнях диференціювали різницю між лексичним і граматичним, словозмінним і словотвірним, семантичним і синтаксичним виявом категорійно-числової семантики, розмежування первинних і вторинних функцій числових форм та окреслення інваріантного вияву значення числа за двома ознаками: множинність – немножинність та означеність – неозначеність (І. Ревзін) або конкретність – абстрактність та спільність – неспільність (О. Ісаченко). У кожній словоформі відмінюваних іменників закінчення є знаком морфологічного числа (*парта →*

парти; ясен → ясени, море → моря). Формально вираженого у словоформі показника числа немає в невідмінюваних іменників, для яких властиве синтаксичне вираження форм числа через узгодження: *нове таксі → нові таксі*. Класифікації часткових функцій форм числа є опертям досліджень з теорії граматики, з-поміж яких найвагомішими є аналіз: 1) функційної ієрархії (М. Шелякін); 2) структуралістської матриці опозицій зразка «одиничність – множинність», «розчленованість – цілісність», «означеність – неозначеність», «маркованість – немаркованість» (І. Вихованець, О. Ісаченко), що дозволяє окреслити графемний інваріант однини / множини, часткові ж значення розглянути на периферії як один із виявів кількісних відношень у мові; 3) контрастивної типології (М. Перельман, М. Гавелко); 4) типології числа і супряжних категорій (О. Холодович); 5) ідіоматичних сполучувальних інтенцій числа й відмінка – «родовий кількості» (О. Пешковський), «орудний кількості та орудний сукупності» (О. Ісаченко), «орудний кількісно-варіативний» (Т. Тихомирова) та ін.

Іменники без повного набору числових форм є іменниками з *дефектною* числовою парадигмою (А. Залізняк) з виявом *формальної* (морфологічної) і *функційної* (семантичної) дефектності. Перша охоплює відсутність граматичних форм із закінченнями однини / множини, пор.: *білизна, звірина, птаство, худобина, вороння, качання, колосся, лозиння і санки, глабці, граблі, нари, носилки, ночви, сіни, чотки* (іменників-плуративів, наприклад, зі зв'язаною формою числа за СУМ 122 [Алтицева 2003], а функційна дефектність поширена на такий вияв, за якого семантика певного імені 'X' не допускає поєднання смислів 'один X' / 'кілька X'. Порівнювані іменники зразка *білизна* мають семантичну дефектність (необчислювані іменники), а в іменників на кшталт *сани* обидва значення (*одні сани / кілька саней*) передаються синонімічними формами (пор.: [Пивоварова 2009]) із закінченнями множини (функційно повна парадигма (обчислювані іменники)). Подібні вияви наявні і в так званих невідмінюваних іменників, де уся відмінково-числова парадигма заповнена омонімічними формами. Іменникова категорія числа охоплює обчислювані і необчислювані іменники, в тому числі і *singularia tantum* і *pluralia tantum* [Плунгян 1995]. МК іменникового числа семантично

кореспондує з постійно поповнюваним класом кількісних квантифікаторів, ємність і склад якого значною мірою відбивають основні шляхи синсемантизації автосемантичних слів. Внаслідок таких тенденцій певний предметний іменник набуває властивості регулярно поєднуватися зі словами різних тематичних груп, у тому числі абстрактних іменників [Загнітко 2011].

Особливий статус у вираженні квантифікації належить предметним іменам, що, набуваючи вторинного вияву активної валентності внаслідок поступової граматизації і «зсуву» у внутрішньолексемній структурі, реалізують числову семантику в широкому смислі, постаючи кількісними квантифікаторами [Рахіліна 2009; Плуґян 1995]. Загалом кількість – це не обов'язково і не завжди семантика числа, тому що кількість у суспільно-соціальних практиках може охоплювати і значення ємності (*діжка, цистерна – повна / напівповна / неповна*), простір (гектар – 10 000 м², десятина – 1,0925 га), час (година – 60 хв; рік – 365/366 днів, доба – 24 години). З кількісною диференціацією пов'язана розгалужена система кількісних квантифікаторів. Інваріантом їхньої семантики постає значення неозначено-великої кількості із суб'єктивним відтінком на зразок 'дуже багато', пор.: *море книг, гора зошитів, океан квітів* і под. (*Океан квітів, кохана, тобі до ніг лягає* (А. Яна)). Слова на кшталт *море, гора* первинно називають природні об'єкти, пор.: *море* – 1) частина океану – великий водний простір з гірко-солonoю водою, що більш-менш оточений суходолом; 2) дуже велике штучне водоймище; 3) перен. Поросла, вкрита чимось велика, безмежна площа; 4) перен. Велика кількість чогось (СУМ, IV, с. 802): *Плем'я довго й ретельно готувалося до полювання на мамонта. Хоч довкола було море дичини і плем'я майже щодня об'їдалося м'ясом, мисливці не могли заспокоїтись, не вбивши мамонта* (А. Дімаров); *гора* – 1) значне підвищення над навколишньою місцевістю або серед інших підвищень; 2) велика кількість чого-небудь складеного в купу; багато чогось (СУМ, II, с. 125-126): *Я наставляю руку, і в долоню мою сипляться мідяки. Ціла гора мідяків* (А. Дімаров). Для іменника *море* перше і друге значення є непередикатними, а для іменника *гора* – таким є перше значення. У цих значеннях вони є субстанційними (пор. кваліфікацію категорії субстанційності з її внутрішньою диференціацією на категорію суб'єкта, об'єкта,

адресата, інструмента тощо [Вихованець, Городенська 2004]), у реченнєвій структурі заповнюють відповідні синтаксичні позиції аргументів: *Як понесе з України / У синєє море / Кров ворожу... / отоді я / І лани і гори – / Все покину* (Т. Шевченко); *Каховське море і сьогодні викликає багато наукових суперечок* (Голос України. – 2010. – 28 травня); *Зоре моя вечірняя, / Зійди над горою, / Поговорим тихесенько / В неволі з тобою* (Т. Шевченко). В інших значеннях іменники *море* (третє і четверте) і *гора* (друге) зазнають суттєвого семантичного «зрушення», генітивна конструкція, у межах якої вони є вершинними (пор.: *гора книг, море людей*), «провокує» зміщення в їхніх значеннях. У цьому разі іменник переходить до класу предикатних (предикативних), або релятивних, що мають власний аргумент, заповнюваний множинністю, пор. також: *Істот було тут іще більше: вони то метушилися попід деревами, обкопуючи та поливаючи, то висли на гіллі, зриваючи велетенські плоди: все те вкладалося в кошики, і безконечний потік носіїв тягнувся впововж дороги* (А. Дімаров). Іменник не позначає предмет, а оцінює і кваліфікує кількість об'єктів у відповідній множинності. Низка таких іменників (*букет, копа, оберемок, прірва, сніп, фунт, хмара* і под.) уже в своєму основному значенні подвійно марковані, позначаючи конкретний предмет об'єктивного світу, що являє собою множинність предметів відповідного типу (пор. *букет фіалок, букет конвалій, сніп жита, сніп пшениці, копа кукурудзи*), чим визначується їхня здібність використовуватися в генітивних конструкціях у прямому значенні. Показником їхнього переходу до класу квантифікаторів постає розширення сполучувальних інтенцій: *букет конвалій (Завтра, вертаючи назад, до Мрина, він нарве для своєї дівчини букетище конвалій. Оберемок конвалій, аби довше пам'ятала* (В. Дрозд) → *букет дисципліни (І щойно я прочинила двері до зали, побачив мене і каже строго та докірливо: «Ось, будь ласка, товаришка Жила, для прикладу. Теж – букет дисципліни* (В. Дрозд)); *оберемок лози* → *(З отакими приємними думками нарізав я оберемок лози, приніс під хату і засів за роботу* (А. Дімаров)) *оберемок порушень (На мене вправ оберемок порушень, що приписувалися мені за кожний неналежний крок* (А. Яна)), що супроводжуване набуттям ними суто кількісної семантики із оцінним відтінком. Останнє засвідчує активний процес їхньої граматизації: поступовий вихід зі статусу звичної лексичної одиниці

і гіпотетично перетворенням таких елементів у суто формальний граматичний показник. За твердженнями К.В. Рахліної, Лі Су-Хйона, в російській мові таких імен нараховуються майже тридцять [Рахіліна 2009; Плунгян 1995], а в українській – орієнтовно двадцять п'ять, хоча їхній склад належить до активно поповнюваних, пор.: *арсенал, батарея, букет, вагон, віз, гора, дощ, ліс, море, океан, оберемок, прірва, хмара* і под. За спостереженнями А. Ляшкевич [Ляшкевич 1985] таких слів близько ста, хоча в цьому разі до їхнього складу включено і лексеми зразка *армія, група, натовп, рій, табун (рій думок, група перетворень* тощо), а, за підрахунками М. Тихонова [Тихонов 1971], їх понад 140, що є наслідком максимального розширення корпусу таких лексем за рахунок слів на кшталт *маса, множинність*, у тому числі і прислівники *багато, мало, небагато, чимало*. У таких підходах основою постає зреалізовувана загальна семантика кількості без послідовного урахування особливостей внутрішньолексемних зрушень, їхньої нерівнорядності. У цьому вимірі важливим є те, що більшість тільки родових найменувань спроможні набувати семантики квантифікатора числа, а більшість видових – належать до таких, що позбавлені цього на кшталт **гай питань, *дубина проблем* (але *ліс рук* і *ліс незручностей*); 3-поміж таких квантифікаторів можна легко вичленувати квантифікатори малої / незначної кількості і квантифікатори значної / великої кількості: *крапля крові (Привиди, либонь, також наситилися краплями моєї крові, добутими тоді Сінтою, і більше мені не являлися* (І. Карпа)), *жменька мукички (Нема барабуль, лишається жменька мукички, довго ні з чого збити татові масельця – все можна перетерпіти* (М. Матіос)) // *крапля шоу* ((Майнес:) *Хотіли, щоби духи мучили тебе незримо для сусідів. «Не дамо цим клятим туземцям ані краплі безплатного шоу!!!* (І. Карпа)); *жменька проблем (Жменька моїх проблем нічого не ускладнить у твоїх почуваннях і сприйняттях* (Україна молода. – 2001. – 13 березня)) – мала / незначна кількість; *хмара дощу (Хмара дощу раптово накрила все село* (А. Дімаров)) // *хмара парфуму (Але тут – ця задушлива хмара солодкого парфуму, це нагельоване волоссячко, ця улеслива посмішка 35-річної давнини і – квінтесенція – шкір'яний піджак. Шоби вже точно па-багата-му* (І. Карпа)).

У процесі граматизації (термін упроваджено А. Мейє) певної лексеми виявна поява нової граматичної функції, відбувається два процеси: зрушення значення і декатегоризація (у досліджуваних явищах спочатку відбувається декатегоризація (перетворення граматичного іменника в квантифікатор) з частковою втратою загального лексичного значення (набуття синсемантичного статусу) і водночас наявна рекатегоризація з появою нового значення з універсального граматичного набору (див.: [Плунгян 2003]). Останнім визначувано обмеження вжитку певної конструкції, а також внутрішньоконструкційну сполучуваність. Незаперечним є те, що ступінь граматизації тієї чи тієї моделі $S_n S_g (N_n N_g)$, де S_n / N_n – іменник у називному відмінку, а S_g / N_g – іменник у родовому відмінку, з відповідним її лексичним наповненням слід діагностувати у кожному випадку окремо, для чого необхідним постає кількісний розгляд використання та сполучувально-інтенційних властивостей пре- і постпозитивних компонентів конструкцій.

Загалом іменникові кількісні лексеми утворюють особливу сферу функціонування, де перший вияв порушення чітко визначеної сполучуваності зумовлює перший етап семантичного зсуву. Здебільшого лексичні кількісні маркери на зразок *букет*, *оберемок* мають просторово-квантитативний вимір [Загнітко 2011], а іменники на кшталт *море*, *океан*, *потік*, *прірва*, *ріка* виявляють елемент простору з окресленими межами, зближуючись між собою внутрішньолексемним значенням ‘неохопна плинність’, що постає діагностичним показником їхнього спрямування в кількісні квантифікатори.

Отже, МК числа внутрішньо є досить насиченою взаємопереходами і кон’юнктивно-диз’юнктивними взаємозумовленостями функцій форм однини і множини, накладанням функцій одна на одну з різним спектром застосування, водночас чітко простежуваною постає експансія функційного насичення форм множини, внаслідок чого низка функцій (вторинних) однини постає виявною у форм множини на абсолютній периферії її функційно-семантичної парадигми. Семантична потужність МК числа постає умовною, тому що охоплює тільки ядрну її площину, а у сфері лексичних квантифікаторів здебільшого виражається кількість нерегулярна (в іншому разі були б

**четверина, *п'ятерина* як вияв особливих регулярних форм числа), а лише якісно кваліфікується ситуація із суттєвим відтінком суб'єктивності. Перспективним є розгляд диференціювання морфологічно вираженого числа не тільки системними маркерами кількості (*три, чотири* тощо), але й лексичними квантифікаторами, що поступово набувають узуального характеру і виступають конкурентно спроможними щодо форм множини / однини.

Література

Алтицева 2003: Алтицева, Л.Ю. Функціонально-семантичні параметри іменників з неповною числовою парадигмою : автореф. ... канд. філол. наук [Текст] / Л. Ю. Алтицева / Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. – К., 2003. – 20 с.

Вихованець, Городенська 2004: Вихованець, І., Городенська, К. Теоретична морфологія української мови : Академ. грамика укр. мови [Текст] / І. Вихованець, К. Городенська; За ред. І. Вихованця. – К. : Університетське видавництво «Пульсари», 2004. – 400 с.

Етимологічний 1985: Етимологічний словник української мови [Текст]. – Т. 1. – К. : Наукова думка, 1982. – 632 с. ; Т. 2. – К. : Наукова думка, 1985. – 571 с.

Загнітко 2011: Загнітко, А. Теоретична грамика української мови [Текст] / А. Загнітко. – Донецьк : ВКФ «БАО», 2011. – 992 с.

Колесов 2011: Колесов, В.В. Идеация и русская ментальность [Текст] // Знак – свідомість – знання : [зб. наук. пр. / голов. ред. В. І. Теркулов]. – Горлівка : Вид-во ГДПШМ, 2011. – Вип. 1. – С. 7-13.

Ляшевская 2004: Ляшевская, О.Н. Семантика русского числа [Текст] / О. Н. Ляшевская. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – 400 с.

Ляшкевич 1985: Ляшкевич, А.И. Именные сочетания со значеним количества [Текст] / А. И. Ляшкевич. – Мн. : Вышэйшая школа, 1985.

Перцов 2001: Перцов, Н.В. Инварианты в русском словоизменении [Текст] / Н. В. Перцов. – М. : Языки славянской культуры, 2001. – 212 с.

Пешковский 1956: Пешковский, А.М. Русский синтаксис в научном освещении [Текст]. – Изд. 7-е / А. М. Пешковский. – М. : Учпедгиз, 1956. – 511 с.

Пете 1981: Пете, И. Семантические типы количественных отношений [Текст] / И. Пете // Die Welt der Slaven. – Jg. XXVI. – Н. 2. – 1981. – S. 338-345.

Пивоварова 2009: Пивоварова, С.В. Лексикализация форм множественного числа имен существительных в современном русском языке : в аспекте анализа их концептных значений : дис. ... канд. филол. наук [Текст] / С. В. Пивоварова. – Бийск, 2009. – 229 с.

Плунгян 2003: Плунгян, В.А. Общая морфология. Введение в проблематику [Текст] / В. А. Плунгян. – М. : Едиториал УРСС, 2003. – 384 с. (Новый лингвистический учебник).

Плунгян 1995: Плунгян, В.А. Семантические типы предметных имен : грамматика, лексика и когнитивная интерпретация [Текст] / В. А. Плунгян, Е. В. Рахилина / А. С. Нариньяни (ред.) // Диалог '95 : Труды международного семинара по компьютерной лингвистике и ее приложениям. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1995. – С. 252-258.

Потебня 1888: Потебня, А.А. Значения множественного числа в русском языке [Текст] / А. А. Потебня. – Воронеж, 1888. – 167 с.

Рахилина 2009: Рахилина, Е.В. Семантика лексической множественности в русском языке [Текст] / Е. В. Рахилина, Ли Су-Хён // Вопросы языкознания. – 2009. – № 4. – С. 13-40.

Ревзин 1969: Ревзин, И.И. Так называемое «немаркированное множественное число» в современном русском языке [Текст] / И. И. Ревзин // Вопросы языкознания. – 1969. – № 3. – С. 102-109.

Тихонов 1971: Тихонов, М.Ю. Лексико-фразеологическая микросистема 'много' в современном русском языке : дис. ... канд. филол. наук [Текст] / М. Ю. Тихонов. – Самарканд, 1971. – 256 с.

Gawelko 1985: Gawelko, M. Semantyczne aspekty pluralizacji w języku francuskim i polskim [Text] // Języki obce w szkole. – 1985. – № 29. – S. 195-200.

ВСТАНОВЛЕННЯ ФУНКЦІЙНОЇ ХАРАКТЕРОЛОГІЇ І ПАРАДИГМАЛЬНО-СИНТАГМАЛЬНОГО ВИЯВУ ЧАСТОК В ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНОМУ ДОСЛІДНИЦЬКОМУ ЛІНГВІСТИЧНОМУ КОРПУСІ СЛУЖБОВСТІ

1. Вступні зауваги. Корпуси текстів, методологія їхнього структурування та методика роботи з ними в рамках корпусної лінгвістики як одного з напрямів прикладної лінгвістики від початку з'яви самого терміна в 1960-ті роки й до сьогодні залишається актуальною (С.В. Клименко, В.В. Рыков та ін. [Клименко 1999; 2000; 2001]). Видозміна роботи над корпусами текстів відбулася в 80-ті роки ХХ століття, коли в методологію корпусного структурування проникла обчислювальна техніка, а “революційність” привнесли комп'ютерні технології. Робота над “корпусацією” набула ознак доступності, а завдання поширились на “корпусування” мовного фонду тих чи тих національних мов і створення відповідних національних корпусів мов. Уже на ґрунті створених національно-мовних корпусів почали створювати різного напрямку освітні сайти та належне забезпечення для них. Історія корпусної лінгвістики щільно переплетена із закономірностями створення корпусів текстів, бо, власне, теорія корпусної лінгвістики має опертям засадничі принципи створення таких корпусів у різноманітних їхніх виявах (див.: [Загнітко 2011: 56-67; Загнітко 2013: 102-112; Рыков 1996: 43-51]).

Історія створення корпусів текстів як певного їхнього набору сягає 60-их років ХХ століття, коли в Браунівському університеті (США) У. Френсіс та Г. Кучера на машинному носії сформували такий корпус ємністю п'ятсот зразків текстів у кожному по дві тисячі слів англійськомовної прози американського варіанту на машинному носії (див.: [Рыков 1996: 43-51]), що сумарно становить 1014312 слів. Тексти репрезентували п'ятнадцять наймасовіших жанрів англійськомовної друкованої прози та мали основним спрямуванням відповідний лінгвістичний аналіз. У корпусі був наявний не тільки детальний опис, але й містилася значна кількість матеріалів з їхнім первинним статистичним опрацюванням – частотний та алфавітно-частотний словник тощо. Поява Браунівського корпусу в 1963 році спричинила жваві дискусії, що

торкались принципів добору текстів та переліку потенційно вирішуваних на цьому корпусі завдань. Упорядники цього корпусу (У. Френсіс та Г. Кучера) керувались такими критеріями добору: 1) походження і склад тексту (автор мав бути природженим носієм американського варіанту англійської мови, а діалог не повинен перевищувати половину тексту); 2) синхронізація (включено тексти, вперше видані в 1961 році); 3) продумано співвідношення численної репрезентативності різних жанрів та добір окремих текстів за допомогою ймовірної процедури; 4) доступність для комп'ютерного опрацювання (спеціальні помітки для передання графічних особливостей тексту і под.).

У дискусіях було з'ясовано та сформульовано вимоги до добору текстів – ємність окремого тексту має статистично відбивати його стильові особливості, а кількісний склад і співвідношення жанрів повинні адекватно репрезентувати стильові особливості жанрів та їхню питому вагу. Межа у 2000 слів на довжину тексту та репрезентація п'ятнадцяти жанрів друкованої прози США відповідали вимогам лінгвістичної теорії та практики. Браунівський корпус швидко набув популярності, принципи його упорядкування поставали основою, певним стандартом для укладання аналогічних корпусів. Цікавим було те, що використання Браунівського корпусу стало застосовним і для простого підрахунку використання окремих літер, і для встановлення сполучуваності слова на зразок *good* та ін. Усі студіювання здійснювались з активним використанням комп'ютера для порівняння, верифікації, тому що аналізовано той самий матеріал, доступний для кожного дослідника. Останнє мотивувало розширення назви корпусу словом *стандартний*.

Уже перша спроба – Браунівський корпус текстів – засвідчила надскладність його структури з численними шарами інформації. У майбутніх корпусах якраз рівень і ступінь структурованості та насиченості такої інформації становив найактуальніше завдання та вирізняв кожний корпус за насиченням і технологією метарозміток. Відношення “корпус текстів – окремих його текст” у такій корпусно-текстовій системі є визначальними [Клименко 2000]. Аналіз особливостей таких відношень, їхня типологія та низка інших проблем, пов'язаних із застосуванням корпусів текстів у лінгвістичних студіюваннях, встановлення типології корпусів текстів та багато іншого стало об'єктом, предметом і завданням

вивчення корпусної лінгвістики як нової науки комп'ютерно-прикладного циклу. Уже під час використання Браунівського корпусу стало мотивованим розуміння того, що коректність лінгвістичного аналізу, відповідні порівняння можна вважати мотивованими настільки, наскільки емним є корпус текстів. Результати таких порівнянь, кваліфікацій та характеристик можуть бути якісно зовсім іншими, ніж це здійснювано в межах певної вибірки, навіть у рамках суцільного обстеження. Останнє мотивовано тим, що корпус текстів уможлиблює опрацювання певних алгоритмів встановлення закономірностей функціонування, текстово-лінійної щільності конструктив, їхньої регулярності, частоти, повторюваності тощо. Усе це умотивовує нову методологію наукового пошуку, що, власне, і виступає одним із критеріїв вирішення корпусної лінгвістики з-поміж інших споріднених/неспоріднених напрямів комп'ютерно-прикладної лінгвістики.

Після Браунівського корпусу комп'ютер та завдання формалізації відповідних лінгвістичних алгоритмів надійно входять у науковий обіг, що й почасти зумовило постання нових корпусів, ідеологічно подібних до Браунівського – LOB (Lancaster-Oslo/Bergen), так названий за місцем його з'яви. LOB методологічно та ідеологічно нагадував Браунівський корпус: та сама середня довжина тексту, ті самі способи його подання, ті самі принципи добору матеріалу жанрово (а в межах жанрів і кількісно – 15), те саме дотримання хронології постання текстів (1961) та ін. Непересічна заслуга укладачів LOB ще й у тому, що тепер доступним стало порівнювання мовних одиниць у двох варіантах англійської мови – американському й британському із застосуванням тих самих алгоритмів та програм. Лінгвістичний (та й лінгвокультурологічний, літературознавчий та інші) аналіз можна було зреалізувати не на окремому корпусі текстів, а на двох, чим досягається більша об'єктивність, та й сам аналіз охоплює не окремі конструкції поза контекстом, а масив текстів з їхнім цілісним смисловим навантаженням. Та й словникарська практика набувала іншого розрізу (пор., наприклад, пакет словників зразка COBUILD) тому, що застосування комп'ютерного опрацювання мовленнєвого матеріалу з урахуванням різних сфер комунікації стало підґрунтям

створення принципово нового різновиду словників (Й. Аартс [Aarts 2013] та ін.).

Останні напрацювання в технології створення корпусів текстів пов'язані з особливостями вичерпного інформаційного поля не лише того чи того тексту, але й окремо взятого слова з адекватною його характеристикою [Клименко 2001]. Якщо на ранніх стадіях створення корпусів текстів актуальним було завдання ґрунтовної характеристики кожного тексту як окремого складника корпусу, то в сучасних умовах з напрацюванням багатозарових метарозміток постає важливим встановлення системи тегів, зорієнтованої на покрокову характеристику і самих текстів-складників, і їхніх внутрішніх лінійних елементів і под. Тому в окремих корпусах регулярними стали лінгвістичні примітки до кожного слова. Останнє спричинило створення відповідних версій (tagged versions) Браунівського корпусу, LOB та низки інших корпусів.

Активізація роботи над удосконаленням технології “корпусації” зумовила об'єднання та координацію зусиль лінгвістів різних країн, які активно працювали над укладанням корпусів різного рівня власних мов. У 1992 році було створено організацію *Європейська корпусна ініціатива* (ЕСІ). В її активі більше 50 корпусів текстів європейськими мовами, а кожний такий корпус охоплює від дванадцяти тисячі слів до п'яти мільйонів слововживань. Європейська корпусна ініціатива зініціювала створення і більш представницьких корпусів текстів максимально можливою кількістю європейських мов, та укладання так званих “паралельних” текстів та ін.

У сучасній корпусній лінгвістиці поряд з напрацьованими технологіями створення фундаментальних корпусів національних мов, корпусів текстів мов окремих авторів (Михайла Коцюбинського (Надія Бройко) та ін.), актуальним є питання формування експериментальних дослідницьких лінгвістичних корпусів текстів, основним призначенням яких постає розв'язання конкретних завдань. Усе це мотивує **актуальність** опрацювання технологій укладання експериментальних дослідницьких корпусів текстів з чітким окресленням шляхів їхнього використання в дослідницько-лінгвістичних студіюваннях, особливо ж корпусів для розв'язання конкретного лінгвістичного завдання, зокрема

встановлення кваліфікаційно-характерологічних та парадигмально-синтагмальних виявів службовості – часток.

Метою дослідження постає виявлення кваліфікаційних та класифікаційних ознак експериментального дослідницького корпусу службовості з напрацюванням методики з'ясування функційної характерології часток української мови. Поставлена мета зумовлює необхідність вирішення окремих значущих **завдань**: 1) встановлення основних параметрів експериментального дослідницького корпусу службовості; 2) схарактеризувати інвентар метарозмітки експериментального дослідницького корпусу службовості; 3) визначити внутрішню структуру функційної характерології службовості для її застосування в рамках кваліфікації часток; 4) з'ясувати закономірності виявлюваності парадигматики та синтагматики службових елементів – часток в експериментальному дослідницькому корпусі службовості на ґрунті укладання бази даних службовості; 5) простежити напрями застосування конкордансерів в експериментальному дослідницькому корпусі службовості для встановлення регулярності/нерегулярності, частоти, квантитативних та інших реалізацій часток у репрезентованих текстах.

Новизною аналізу виступає встановлення характерологічних параметрів службових елементів в експериментальному дослідницькому корпусі з напрацюванням основних моделей їхнього вияву, **теоретичне ж значення** простежуване в обґрунтуванні функційної характерології службових елементів та застосуванні корпусних менеджерів та конкордансерів в експериментальному дослідницькому корпусі службовості для встановлення парадигмально-синтагмальних виявів службових елементів. **Практичне значення** дослідження мотивоване можливістю застосування його результатів у практиці опрацювання проблем комп'ютерно-прикладної лінгвістики у вищій школі та роботі над укладанням експериментальних дослідницьких лінгвістичних корпусів, встановлення типологічних характеристик метарозміток.

2. Корпуси текстів у структурі корпусної лінгвістики: еволюція поглядів і типологія дефінування. Корпусна лінгвістика досліджує опрацюванням загальних принципів побудови й використання лінгвістичних корпусів даних з використанням

комп'ютерних технологій. Останнє передбачає застосування трьох поетапних прийомів: 1) автоматичне встановлення даних про мову корпусів; 2) опрацювання інформації; 3) перевірка та інтерпретація опрацьованих даних, з-поміж яких два перші повністю алгоритмізовані. За В.В. Риковим [Рыков 1996, с. 43-51; Рыков 1999], значущими постають такі етапи роботи: а) подання структури мовленнєвої діяльності; б) вияв матеріальних обмежень на укладання корпусу; в) добір текстів; г) укладання корпусу тексту; г) компіляція корпусу.

Дефінування корпусу текстів слід ґрунтувати на таких його основних ознаках: 1) корпус текстів – певне зібрання тих чи тих цілісних текстів; 2) основу корпусу текстів становить логічний задум, логічна ідея, що об'єднує цілісні тексти; 3) корпус текстів – втілення логічної ідеї: правила організації цілісних текстів у корпус, алгоритми та програми аналізу корпусу цілісних текстів і супряжні з цим ідеологія і методологія; 4) належить до четвертої фактури мовлення (*усне мовлення* → *письмове мовлення* → *друковане мовлення* → **тексти на машинному носії**). Узагальнення заявлених ознак мотивує твердження про корпус текстів як певний філологічний об'єкт з належним рівнем організації словесної множини, елементами якої постають певним чином організовані тексти або ж особливо відібрані уривки з текстів (пор.: [Рыков 1996, с. 46-51]). Корпус текстів виступає видом корпусу даних, у якому одиницями постають тексти або достатньою мірою значущі фрагменти, що охоплюють ті чи ті повні фрагменти макроструктури текстів певної проблемної сфери (за А.М. Барановим [Баранов 2001]).

Найпопулярнішими, найважливішими та найпоширенішими є такі корпуси текстів (кваліфікація за параметрами: назва, рік, кількість слововживань, мова): 1) *BUC – 1964 – 1 000 000 – англійська (USA) – друкований*; 2) *AHL – 1971 – 5 000 000 – англійська (USA) – друкований*; 3) *LOB – 1978 – 1 000 000 – англійська (G.B) – друкований*; 4) *Birmingham corpus – 1987 – 20 000 000 – англійська (G.B) – друкований*; 5) *Kolhapur corpus – 1988 – 1 000 000 – англійська (індійська)*; 6) *TOSCA – 1988 – 1.5 000 000 – англійська (G.B) – друкований*; 7) *SEU Corpus – 1989 – 1 000 000 – англійська (G.B) – друкований*; 8) *CHILDES – 1990 – 20 000 000 – англійська (дитячий) – усний*; 9) *Nijmegen – 1991 – 132 000 000 – англійська*

(*G.B*) – друкований, усний; 10) *LLELC* – 1991 – 50 000 000 – англійська, друкований, усний; 11) *Map Task Corpus* – 1991 – 147 000 000 – англійська (*Scotland*), усний; 12) *LCLE* – 1992 – 10 000 000 – англійська – друкований (для іноземців); 13) *SEC* – 1992 – 53 000 000 – англійська (*G.B*) – усний; 14) *Wellington Corpus* – 1993 – 1 000 000 – англійська (*Новозеланд.*) – друкований; 15) *POW* – 1993 – 65 000 000 – англійська (дитячий) – усний; 16) *BNC* – 1995 – 100 000 000 – англійська (*G.B*) – усний, письмовий, друкований; 17) *Corpus of Spoken* – 1991 – 2 000 000 – англійська – (*USA*) – усний; 18) *ICLE* – 1997 – 200 000 000 – англійська – письмовий (для іноземців); 19) *Bank of English* – 1997 – 320 000 000 – англійська (*G.B*) – друкований.

3. Сучасні класифікації корпусів текстів. Дефінування корпусів та їхні класифікації ґрунтуються на різних критеріях. Зазвичай диференціюють корпуси текстів:

1) за ступенем організації та структурованості: а) електронний архів – текст на електронному носії без стандартизації та уніфікації його форми на машинному носії; б) електронна бібліотека – тексти виявлені рівнорядно і стандартизовані; в) власне-корпус текстів – тексти призначені для відбиття певної частини лінгвальної реальності у стандартизованій та уніфікованій формі; г) субкорпус – певна автономна частина корпусу;

2) за хронологічною ознакою: а) синхронний – тексти почерпнуто із сучасного зрізу; б) моніторний – корпус відстежує плінний стан мови; в) діахронний – корпус текстів охоплює тексти минулого стану мови;

3) за індексацією: а) простий; б) анований;

4) за мовою: а) одномовний – у корпусі текстів заявлено тексти тільки однією мовою; б) двомовний – у корпусі текстів охоплено тексти двома мовами; в) багатомовний – корпус текстів містить тексти трьома і більше мовами;

5) за способом застосування та використання корпусу: а) дослідницький; б) ілюстрований (призначений для добору прикладів, ілюстрацій); в) паралельний; г) навчальний (для «навчання» моделей, покладених в основу, наприклад, систем автоматизованого перекладу, синтезу чи розпізнавання мовлення);

б) за способом існування корпусу текстів: а) динамічний; б) статичний (відбиття в корпусі тимчасового стану мови; типовими зразками виступають авторські корпуси текстів, пор.: корпус текстів

Михайла Коцюбинського і под.). Інколи додають (В.В. Риков та ін.) також диференціювання за технологією створення та способом застосування (а) експериментальний; б) дослідницький), що в чомусь перекликається з розмежуванням корпусів за способом застосування та використання корпусів.

Заявлена класифікація не постає вичерпною та всеохопною, може бути розширена і доповнена за умови врахування інших ознак.

Дослідницький корпус текстів є опертям для застосування різних програм: 1) укладання конкордансів, оскільки конкорданс становить абетково упорядкований список словоформ і є вичерпним переліком контекстів тієї чи тієї одиниці; 2) індексування / анотування.

До складних належить питання конструювання, структурування та застосування корпусів, що зумовлено різністю мов, традицій, технологійних процесів. Водночас існує незначна кількість вимог створення корпусу текстів. До таких можна віднести: 1) прогнозування адресата корпусу текстів (індивід, група, лінгвістична спільнота); 2) логічна ідея – основа створення корпусу текстів; 3) ємність текстів та їхня кількість, необхідна для введення в корпус текстів; 4) кваліфікативні ознаки текстів як складників корпусу – фрагменти, елементи текстів / повні тексти; 5) процедури добору текстів у корпус. У цьому разі істотним є те, що такий добір мотивований відповідною метою: обстеження мовленнєвого матеріалу, сканування текстів, остаточне формування, укладання корпусу; 6) цілком стандартизована уява корпусу на рівні галузевих стандартів, тобто уявлення всього корпусу як продукту: анотування всього тексту загалом, уніфіковане репрезентування словесного матеріалу тексту; 7) анотування, індексування словесного матеріалу тексту; лінгвістичне дослідження, що ґрунтоване на корпусі текстів і под.

4. Основи застосування корпусу текстів у дослідженні мови. Застосування корпусу текстів для розгляду певних питань аналізу визначає: 1) вибором потрібного корпусу текстів: доступність, достатність словесного матеріалу та встановлення критеріїв відповідності обраного тексту для поставленої мети та окреслених завдань (як було дібрано тексти та наскільки достовірні подані індекси (за умови індексування тексту)); 2) мірою необхідності певного студіювання (адаптація мети та завдань

дослідження щодо наявного корпусу текстів); 3) практичними настановами: аналізувати те, що ясно й очевидно подано в машинній формі; шукати те, що легко знайти, квантифікувати те, що легко підраховуване.

До проблемної сфери в “корпусації” належить: корпус текстів постає сферою реалізації мовної системи, що містить феномени для лінгвістичного опису, і перелік цих феноменів опису треба постійно ставити як основне завдання. Для конкретного корпусу проблемою може поставати будь-що, пов’язане з лінгвістичним аналізом, де значущими виступають: 1) мовний вимір, виявлюваний в існуванні потенційної можливості з’яви інших використань, що доповнюють масив наявних реалізацій; 2) мовленнєвий вимір, репрезентований мовленнєвими висловленнями; 3) певною мірою ігнорування в корпусній лінгвістиці мовного аспекту, тому що спочатку фіксовано сферу залучених мовних даних – реалізації мовної системи. Для регулярно змінюваних корпусів даних, мовний аспект проблемної сфери виявлюваний в опрацюванні принципів модифікації корпусів. До того ж, для лінгвістичного дослідження (крім особливих випадків) у центрі постає мовний вимір, оскільки саме його необхідно встановити через аналіз.

Заявлена проблемна сфера охоплює також репрезентативність корпусу текстів, що пов’язана зі здатністю відбивати всі властивості проблемної сфери. Так, якщо розглядають особливості певного різновиду синонімії (за частиномовною належністю: прикметникова, іменникова, дієслівна, прислівникова тощо) у творах відповідного автора (Михайла Коцюбинського, Панаса Мирного, Івана Нечуя-Левицького та ін.), то проблемним постає: 1) встановлення напрямів внутрішньокорпусного пошуку синонімів; 2) визначення внутрішньотекстової частоти та щільності синонімів у межах окремої частини; 3) наскільки пропорційним постає увесь загал синонімів тощо.

Репрезентативність становить найважливішу властивість корпусу текстів, що мотивовано кількома чинниками: 1) якою мірою відбиває корпус текстів усі властивості проблемної сфери; 2) наскільки витримані пропорції, спостережувані у проблемній сфері. До найпростіших способів перетворення проблемної сфери в корпус належить її максимально пропорційне звуження. Репрезентативність визначається такими параметрами:

1) фонетичними; 2) морфологічними 3) синтаксичними; 4) стильовими.

У корпусі текстів одним із найважливіших складників пошукового апарату виступає так звана метарозмітка (метаопис) наявних у ньому текстів. У метарозмітку входять: 1) приписування тексту атрибутів з фіксацією: а) обставин його створення; б) констатації автора; в) фіксації його тематики; г) вияву жанрових особливостей; г) актуалізації типу наратора тощо; 2) простеження закономірностей його лінійності та ін. Завданням такої метарозмітки постає достатнє орієнтування дослідника в Корпусі для виконання відповідних завдань, наприклад, добирати тексти дипломатичного підстилю або ж тексти проповідей, анотацій, повістей як жанрів тих чи тих стилів / підстилів тощо. Останнє необхідне за умови наявності надзвичайно ємного Корпусу, тому актуальним постає внутрішнє диференціювання Корпусу: а) стильове (*художній, публіцистичний* тощо); б) підстильове (*адміністративний, власне-науковий, дипломатичний, довідково-енциклопедичний, законодавчий, інформаційно-реферативний, науково-довідковий* і под.); в) жанрове (пор.: жанри інформаційно-реферативного підстилю – жанри, що містять інформацію з реферативним описом: 1) *реферат*; 2) *огляд*; 3) *анотація*; 4) *резюме*; жанри науково-ділового підстилю – жанри, що містять науковий виклад з чітким простеженням ділових параметрів: 1) *патент*; 2) *авторське свідоцтво*; 3) *опис винаходу*; 4) *стандарт*; 5) *технічні умови*; 5) *специфікація*; 6) *рекламація*; жанри науково-методичного / інструктивного підстилю – жанри, що містять виклад науково-методичних положень: 1) *методичний посібник*; 2) *програма*; 2) *рекомендація*; 4) *інструкція*; жанри науково-навчального підстилю – жанри, що містять науковий виклад з навчальною його інтерпретацією: 1) *підручник*; 2) *навчальний посібник*; 3) *курс лекцій*; жанри науково-оцінного підстилю – жанри, що містять виклад наукових положень з відповідною оцінкою: 1) *рецензія*; 2) *відгук*; 3) *експертний висновок*; 4) *полемічний виступ* і т. ін.).

У рамках корпусу текстів з відповідним рівнем метарозмітки може бути вирішене завдання встановлення гендерних / соціальних / вікових параметрів тексту та простеження кореляцій / некореляцій між тими чи тими метатекстовими особливостями та мовними

особливостями тексту. Користувач корпусу текстів у належно структурованому масиві може створити підмасив текстів, маркуючи його відповідним чином (*Мій корпус; Власний експериментальний корпус* тощо). У цьому разі подальший пошук обмежений уже обраною множиною текстів. Звичайно, прийнятним виступає усталене параметрування текстів у межах такого підмасиву.

5. Особливості структури метарозмітки в експериментально-дослідницьких лінгвістичних корпусах текстів. В експериментально-дослідницьких лінгвістичних корпусах здебільшого використовують різні системи метарозмітки – просту і складну. Проста адресована не фахівцям корпусної лінгвістики, що працюють з універсальною міжнародною класифікацією, а звичайному користувачеві. Такий інтерфейс побудовано так, що параметри тексту цілісно репрезентовані у відповідному **«паспорті тексту»**, що охоплює: а) автора тексту: ім'я, стать, дата народження (орієнтовний вік); б) назву тексту; в) час створення тексту (або точна дата створення, або ж орієнтовна за форматом: *не раніше ніж / не пізніше ніж*); г) обсяг тексту (з наголошенням кількості слів або ж кількості знаків – без пропусків та з пропусками; ємність тексту можна також вказувати через формат *«<не> більше такого ось обсягу» / «<не> менше такого ось обсягу»*); прийнятним є пояснення: для художнього твору визначено, що усталена довжина оповідання – до 5 тисяч слів, усталена довжина повісті – від 5000 до 15000 слів; усталена довжина роману – більше 15000 слів). Для художнього тексту актуальним постає встановлення таких параметрів: а) жанр (з наявністю розвинутих постмодерністських текстів варто застосовувати помітку *«нежанрова проза»*) з диференціюванням різновидів на зразок історична, історико-пригодницька, кримінальна проза, сатира, гумор, фантастика тощо; б) тип тексту (у позначенні слід широко використовувати самоідентифікацію тексту): анекдот, бойовик, детектив, епопея, есе, казка, легенда, оповідання, роман, трилер і под.; в) хронотоп тексту (орієнтовна вказівка на місце і час описуваних у тексті подій; можлива помітка *«хронотоп не визначено»*); диференційованими повинні поставати: доісторичний період, античність, Середньовіччя, Новий час, Україна з розмежуванням періодів XIV-XVI, XVII-XVIII, XIX, кінця XIX – початку XX ст., Розстріляне Відродження, 30-ті роки, війна 1939 –

1945 рр., післявоєнний період (до 1952 р.), 50-ті роки, 60-ті роки, 70-80-ті роки, перебудова, Україна: післярадянська доба – 90-ті роки, 10-ті роки ХХІ ст. Для художніх текстів здійснювано вказівку на хронотоп (замість тематики).

У нехудожніх текстах вказано: а) сферу функціонування (орієнтування на мовні особливості): побутова, офіційно-ділова, виробничо-технічна, публіцистична, навчально-наукова, церковно-конфесійна та ін.; б) тип тексту (за принципом самоідентифікації; список типів подано у вікні пошуку в абетковому порядку; включено помітку «тип не визначено»): автобіографія, акт, відгук, довідник, договір, закон, замітка, заява, звіт, інструкція, інформативне повідомлення, кодекс, коментар, лист, листівка, навчальний посібник, нарис, огляд, оголошення, підручник, постанова, проповідь, путівник, резюме, реклама, рекомендація, рецензія, рецепт, стаття, твір, угода, характеристика, хроніка, щоденник тощо; в) тематика текстів (той самий текст може одночасно мати різне тематичне спрямування): бізнес, відпочинок та дозвілля, війна та збройні конфлікти, домашнє господарство, економіка, здоров'я та медицина, комерція, кримінал, мистецтво, наука, (розділи та сфери), політика і суспільство, право, приватне життя, природа, сільське господарство, спорт, фінанси та ін.

6. Технології використання корпусних менеджерів та конкордансерів в експериментальному дослідницькому лінгвістичному корпусі текстів для управління ним. Для отримання з експериментального дослідницького лінгвістичного корпусу текстів (далі ЕДЛКТ) тієї чи тієї інформації застосовують різноманітні спеціалізовані програмні засоби – конкордансери та корпусні менеджери. Перші виступають списками контекстів, де аналізована одиниця виявлювана в її лексичному контексті і характеризується інвентарем статистичних даних. До найпростіших реалізацій конкордансів належить абетковий список слів у тексті з відповідними фіксованими в ЕДЛК контекстами, пор.: програми-конкордансери: *Concordance*, *MicroConcord*, *MonoCorc*, *TACT (Text Analysis Computing Tools)*, *TACTWeb*, *SARA* і под. (див.: [Бройко 2014, с. 151-156]).

6.1. Для **Concordance** (<http://www.rjcw.freeseerve.co.uk/>) з його підтримкою більшістю європейських мов властива висока швидкість пошуку з поданням досягнутих результатів на друк.

Реальним у його рамках виступає перетворення отриманого конкордансу в html-файл. У **MicroConcord** (<http://www1.oup.co.uk/oup/elt/software>), підтримуваним європейськими мовами, важливим є досить швидкісне моделювання KWIC (Key Word in Context – «ключове слово у контексті»). Його особливістю постає наявність DOS-інтерфейс.

Для зручності вводиться конкретна словоформа (в рядку запиту), текстові файли для проведення запиту, внутрішньореченнєвий лінійно-позиційний вияв слова. Результатом постає відбиття опрацьованих файлів (їхні імена), кількість входжень тієї чи тієї словоформи. Для перегляду конкордансу застосовувано режим прокрутки (scrolling) та кілька режимів сортування отриманого матеріалу, перегляд вичерпного / повного тексту для кожного входження аналізованої словоформи в окремому вікні, збереження у файлі та друк результатів. Водночас у MicroConcord не можна запитати повний конкорданс та й кількість рядків завжди обмежена.

6.2. MonoConc (<http://www.camsoftpartners.co.uk/>) орієнтований на створення KWIC і повних конкордансів. Істотною є функція сортування отриманих списків за право- та лівобічним контекстом. **MonoConc** уможлиблює опрацювання анотованих корпусів (формати html і xml) і подання складних запитів за шаблонами (частина слова, позиція слова в реченні, пошук всередині тегів і т.д.), перегляд контекстів конкретної словоформи в окремій клітинці вікна програми. Програма забезпечує отримування частотних кваліфікацій.

Результат роботи в ЕДЛКТ залежить від застосовуваного різновиду конкордансера. Для простого конкордансера характерною постає робота з побудови конкордансу окремих слів, словосполучень, частин слів, знаків пунктуації та інше у відповідному контекстному оточенні. Застосування складніших програм на кшталт корпусних менеджерів («corpus manager») спрямоване на структурування повних конкордансів з охопленням і окремих слів, і лем з морфологічними характеристиками слова, і внутрішньореченнєвої лінійно-позиційної моделі слова, і внутрішньотекстові його вияви в розміченому тексті (HTML, XML), і бібліографічні й типологічні параметри документа, звідки почерпнуто той чи той контекст (автор, назва, джерело, рік видання,

тип тексту, стиль (підстиль), жанр тощо), і квантитативні дані і под. Особливістю таких програм постає наявність програмних засобів для пошуку відповідних даних в ЕДЛКТ з належним статистичним опрацюванням. Результатами пошуку виступає певний конкорданс – список контекстів з лексичним оточенням пошукуваної одиниці [Evert 2003].

Корпусні менеджери для зручності застосовують відповідні теги, пор.: Manatee (Bonito), IMS Corpus Workbench (CQP), XAIRA, LEXA, Virtual Corpus Manager (VMC), EXMARaLDA Corpus-Manager (Co-Ma) та інші. Загалом корпусний менеджер повинен: а) будувати повні конкордансні списки; б) знаходити окремі слова, словосполучення; в) зреалізувати складні запити – пошук за усталеними шаблонами; г) селекціонувати списки за обраними користувачем кількома критеріями; ґ) відбивати знайдені словоформи у розширеному контексті; д) скоординувати статистичну інформацію з окремих елементів корпусу; е) відповідно до метарозмітки корпусу простежувати лема, морфологічні характеристики словоформ і метадані (за тими чи тими принципами); є) зберігати та видруковувати результати; ж) працювати і з окремими файлами, і з необмеженими за розміром корпусами; з) оперативно опрацювати запити та видавати результати; и) забезпечувати підтримку різних форматів текстових даних (txt, doc, rtf, html, xml та ін); і) бути прозорим і доступним, легким (інтуїтивно зрозумілим) у вживанні різних користувачів – досвідчених і для початківців і под [Evert 2003].

6.3. Корпусний менеджер Manatee (Bonito) з відповідним програмним забезпеченням складається із сервера (manateesrv) і графічного інтерфейсу користувача (GUI – graphical user interface) Bonito. Останній задіяний з боку клієнта. Аналізований корпусний менеджер створений на факультеті інформатики Університету ім. Масарика (Чехія, м. Брно) Павлом Рихли (Pavel Rychly) і групою NLPlab (Natural Language Processing Laboratory) [Evert 2003].

Увесь корпусний менеджер Manatee зручний у використанні, особливо у проведенні пошуків окремих атрибутів (словоформа, лема, тег); вживанні регулярних виразів, логічних операторів на кшталт *або*, *і*; містить засоби діагностування певних структур (межі речення тощо); оперативно опрацює складні запити з належним потенціалом використання шаблонів. Manatee зберігає історію усіх

запитів користувача з достатнім рівнем перегляду морфологічних характеристик словоформи та відбиттям лем. Здобуті результати можна зберегти у файлі, вивести на друк. Наявний потенціал: 1) сортування за ключовими словами, контекстом, 2) інтерактивно необмеженого розширення контексту, 3) фільтрування конкордансів; 4) видалення повторень; 5) кваліфікування частоти розподілу, абсолютної частоти слів та інших атрибутів у корпусі або контексті. Існує в Manatee розширений вибір кодувань, створення користувацьких підкорпусів, довільний набір тегів, можливість підключення інших мов [Evert 2003]. Одним з виявів низької ефективності Manatee постає відсутність програми автоматичної розмітки, наявність тільки ручної.

6.4. До спеціальних пошукових програм лінгвістичних досліджень належить **корпусний менеджер IMS Corpus Workbench (CQP)** [Sokirko 2005], у якому наявні різні способи завдання запитів: подібний до Google простий пошук, де основною є методика умовчання; пошук точної послідовності з використанням спрощеної мови запитів (лапки); пошук з використанням усіх можливостей CQP.

У запиті слово може бути подано як: 1) словоформа; 2) лема (після введеного слова необхідний знак %); 3) набір словоформ або лем (зі знаком диз'юнкції |); 4) підланцюжок (знаки .*); 5) невідоме слово (знак-крапка .); 6) послідовність невідомих слів, які можуть бути задані (дві крапки .. відповідають можливому інтервалу між словами) [Evert 2003, с. 22-29]. На сьогодні версії програми CQP для системи Windows не існує.

6.5. У корпусному менеджері XAIRA (XML Aware Indexing and Retrieval Architecture) основним є пошук і виведення лінгвістичної інформації у великих чи малих документах у форматі XML. Він розвиває програму SARA, опрацьовану в рамках проекту British National Corpus (<http://www.natcorp.ox.ac.uk>). Xaira зреалізовує пошук основи за конкретним словом або основою слова, відбиває частоту слів, діагностує обмеження в частоті слів та індексує правила лематизації. Позитивом корпусного менеджера Xaira є здатність порівнювати частоту певного слова або леми з частотами інших слів, що постають у тому самому контексті; упорядкування результатів за статистичними даними, що відбивають силу колокаційних зв'язків. Аналізований корпусний

менеджер пропонує варіанти запитів, шукає за початковими і кінцевими XML тегами, використовує комбінації різних запитів. Хаіра містить три програми: 1) *indexer*, що індексує окремі XML файли; 2) *Server*, що спрямована на взаємодію програми клієнта з файлами даних; 3) *client*, що здійснює взаємодію сервера і користувача. Така будова дозволяє, наприклад, розвиток різних програм-клієнтів для реалізації різних завдань. До того ж *indexer* спрощує процес створення використовуваних програмою бази даних [Sokirko 2003].

6.6. На пошук контекстів слова або словосполучення в певному корпусі зорієнтований **корпусний менеджер DDC**, що використовує в пошукові та індексації такі лінгвістичні процесори системи Діалінг (www.aot.ru): 1) графематичний процесор; 2) морфологічний процесор; 3) поверхнево-синтаксичний процесор (*Shallow syntax*). Перший членує вхідний текст (*html* або *plain format*) на слова, речення та абзаци. Другий для кожного слова створює набір морфологічних інтерпретацій, де остання – це пара $\langle P, G \rangle$, у якій *P* – частина мови, а *G* – набір граем. Сьогодні в системі Діалінг наявні три морфологічних словники – російський, англійський та німецький, відповідно – вхідний корпус може бути англійськомовним, російськомовним або німецькомовним. Останній буде для речення проєктивний набір клауз (простих речень) і проєктивний набір синтаксичних груп всередині цих клауз [Sokirko 2003].

Сучасні конкордансери та корпусні менеджери спрямовані на розгляд того чи того параметру корпусу текстів. Для повноцінного дослідження корпусу текстів раціональнішим є використання корпус-менеджерів.

7. Закономірності використання експериментальних дослідницьких лінгвістичних корпусів текстів. Використання корпусу текстів передбачає чітке ґрунтування основ покликання, пор., наприклад: *Багато використаних у статті прикладів знайдені за допомогою Експериментального дослідницького корпусу текстів / Більшість використаних у статті прикладів знайдені за допомогою Експериментального дослідницького корпусу текстів / Усі використані у статті приклади знайдені за допомогою Експериментального дослідницького корпусу текстів.* Для покликання цілком прийнятним постає використання скорочення на

кшталт *Експериментальний дослідницький лінгвістичний корпус – ЕДК* чи *Експериментальний дослідницький лінгвістичний корпус текстів – ЕДЛКТ*. Якщо ж наявне віртуальне розміщення корпусу на зразок *tova.dn.ua*, то в списку використаних джерел обов'язковим є включення і самого найменування корпусу текстів (*Експериментальний дослідницький лінгвістичний корпус – ЕДК* чи *Експериментальний дослідницький лінгвістичний корпус текстів – ЕДЛКТ*) та відповідного режиму доступу.

Істотним постає не встановлення шляхів створення *Експериментального дослідницького лінгвістичного корпусу – ЕДК* чи *Експериментального дослідницького лінгвістичного корпусу текстів – ЕДЛКТ*, а особливості його використання в науково-дослідній роботі.

7.1. Поняття матриці: методика застосування в Експериментальному дослідницькому лінгвістичному корпусі текстів. У сучасному тлумаченні матриця має кілька значень, що залежать від її застосування – математичне, виробничо-технічне, топографічне, видавниче. Для дослідження мовних одиниць в їхньому варіантному, функційному та інших виявах істотним постає математичне розуміння матриці, що й було апробовано на аналізі часток як особливого граматичного класу слів, маркованих стійкими дискурсивними практиками. Математичне розуміння матриці має опертям її визначення як системи яких-небудь математичних величин. Такі величини розташовані у вигляді прямокутної таблиці яких-небудь елементів *aik* (чисел, математичних виразів). Подібна прямокутна таблиця містить *m* рядків та *n* стовпчиків. Якщо $m = n$, то матриця є квадратною. Над матрицею можна виконувати дії за правилами матричної алгебри. Застосування матриці в дослідженні службових елементів загалом та часток зокрема та упорядкування їхньої лексикографічної граматики постає мотивованим і функційно навантаженим. Для встановлення самої кваліфікаційної та класифікаційної матриці часток та опису процедури її застосування слід встановити кількість вертикальних та горизонтальних гнізд. Матриця надає можливість структурувати словникову статтю. Вертикальний простір матричної таблиці буде заповнено постійними кваліфікаційними ознаками: 1) характерологія; 2) функційні параметри; 3) комунікативні (дискурсивні) вияви; 4) синтагматика; 5) семантико-парадигматичні зв'язки;

б) квантифікація; 7) динаміко-еволюційні параметри; 8) етимологія; її горизонтальний вимір виявлювано непостійними ознаками кожної вертикальної постійної величини. Вісім компонентів вертикального простору матриці передбачають багатовимірність і багатовекторність *ЕДЛКТ*, що повинен містити тексти різних стилів – художньо-белетристичного, публіцистичного, наукового, офіційно-ділового з різними історичними зрізами: кінець XIX – початок XX стст.; середина (40-60-ті роки) XX ст.; кінець XX – початок XXI стст.) та різними жанрами в рамках кожного зі стилів. Навіть заявлені елементи надто складно заструктурувати відповідною метарозміткою; принаймні, вона виглядатиме надто ємною. Водночас утворений *ЕДЛКТ* забезпечить розгляд тільки характерології (1), комунікативних (дискурсивних) виявів часток (3), функційних параметрів часток (2) та їхньої синтагматики (4). Простеження семантико-парадигмальних зв'язків ґрунтуватиметься на цілісній системі виявлених часток та (що найважливіше) встановленні ємності їхньої семантики: максимальність значенневої шкали часток гарантуватиме оптимальність семантико-парадигмальних зв'язків. Так, укладання словника часток (див.: [Загнітко А. Словник часток : матеріали і статті : науково-навчальне видання / Анатолій Загнітко, Анна Каратаєва. – Донецьк: ДонНУ, 2013. – 367 с.; Загнітко А. Словник часток : матеріали і статті : науково-навчальне видання / Анатолій Загнітко, Анна Каратаєва. – Видання друге, виправлене і доповнене. – Донецьк: ДонНУ, 2013. – 400 с.]) мало опертям *ЕДЛКТ* ємністю 1500000 слів та словоформ художньо-белетристичного стилю, що уможливило максимальний вияв у рамках цього стилю та відповідних його підстилів та жанрів характерології часток. Згодом заявлений *ЕДЛКТ* доповнювано матеріалами офіційно-ділового, публіцистичного та почасти наукового стилів, пор.:

АБО – частка, *ненорм. / розм.*;

I. Характерологія: проста; за походженням – відсполучникова, результат злиття сполучника *a* з часткою *bo*, в минулому формою середнього роду вказівного займенника.

II. Функційні вияви: власне-частка (модальна: питальна); категорійно-комунікативна (питальна); апелятивна (питальна). За семантикою – питальна, уживається для вираження запитання з

відтінком здивування, сумніву, недовіри: *Ти питаєш, чи кохаю? Ба який! Або я знаю...* (Микола Вороний).

III. Комуникативний вияв: актуалізаційно-тематична: *Або ж я знаю, що робити та й що діяти? – відказав він зломаним голосом* (Іван Франко).

IV. Синтагматика: 0.

V. Семантико-парадигматичні ознаки:

Омонім – або, сполучник розділовий: *Пошлю Енея до Плутона, або і сам в ад копірсну* (Іван Котляревський).

Синонім – хіба, частка питальна: *Хіба я знаю, де він так довго* (Улас Самчук).

Антонім – 0.

Варіант – 0.

VI. Квантитативні характеристики:

художньо-белетристичний – 1;

публіцистичний – 0;

офіційно-діловий – 0.

VII. Динаміко-еволюційні параметри:

Словарь Б. Грінченка: або – сполучник (2,4), де (1) – розділовий сполучник: *Нехай це зробить він, або хто инший* (Тарас Шевченко); (2) – як питальна частка: *Або я знаю? Або ж і не жаль?* (Михайло Драгоманов); (3) – розділовий парний сполучник *або-або*: *Або пан, або пропав!* (Приказка); (4) – як синтаксична морфема лексеми або-що: *Пораюсь там коло печі, або-що, а він: «Чого це так довго, Парасю?»* (Марко Вовчок); *або що?* – питальна конструкція у значенні 'А чому? Хіба що?': *Не йди до корчми! – Або що? от і піду!* **Омонім** – або (сполучник). **Синонім** – хіба (прислівник) (Грінченко 1958а, 2). **Тимченко:** або – сполучник (3), де (1) – протиставний: *А хто иметь тоє закладывать або от цркви бжсья отдаливать и мьстить ему бгъ;* (2) – пояснювальний, у значенні 'тобто': *Вьшиоль тотъ декретъ або розказаньє;* (3) – *абожъ*, як питальна частка у значенні 'хіба': *Або то малая речъ – подъ ухвалы Триденского синоду поддатися.* **Омонім** – або (сполучник) (Тимченко 1930, 3).

СУМ: або – частка, розм., питальна в значенні 'хіба': *А що там дозволяти? Або то мало того зела на городі?* (Леся Українка).

Омонім – або (сполучник). **Синонім** – хіба (частка) (Словник української мови 1970, 4).

ВТСУМ: або – частка, розм., питальна, в значенні 'хіба'.

Омонім – *або* (сполучник). **Синонім** – *хіба* (частка) (Великий тлумачний словник сучасної української мови 2005, 2).

VIII. Етимологія. *Або* (розділовий сполучник, питальна частка) – результат злиття сполучника *a* з часткою *bo*, в минулому формою середнього роду вказівного займенника (Етимологічний словник української мови 1982, 38) [Загнітко 2013, с. 61-62].

7.2. Особливості покликання на експериментальний дослідницький лінгвістичний корпус текстів. Покликання на ЕДЛКТ відсутні в силу того, що ідеологія, структурування, принципи його метарозмітки належать самим укладачам Словника та почасти проблемній групі «Трансформаційно-аналогійна та лексикографійно-аналогійна граматики службовості», що функціонує на кафедрі української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету у складі Анатолія Загнітка (науковий керівник та автор ідеї), проф. Михайла Вінтоніва, доц. Іллі Данилюка, к.ф.н., н. с. Ірини Кудрейко, аспірантів Анастасії Білозуб, Анастасії Зеніної, Анни Каратаєвої. Система тегів ЕДЛКТ вимагає на сьогодні свого поглиблення й розвитку, особливо з урахуванням сучасного бачення стильового, підстильового, жанрового маркування окремих часток, їхньої функційної ваги. Укладання бази даних часток української мало опертям ЕДЛКТ із використанням застосовуваних у ньому тегів та водночас чітким розмежуванням статусної ролі частки з належним теоретичним обґрунтуванням виділення частки як частини мови, визначенням реєстру часток, їхньої контекстуально-дискурсивної видозміни часток загалом та кожної зокрема.

Для адекватного використання матриці дослідження часток та укладання їхньої лексикографічної граматики дослідницька база має бути самодостатньою та, в певному сенсі, вичерпною. Саме такою базою і виступає ЕДЛКТ або ж ЕДЛКТ службовості, тому що він укладений зі спеціальною настановою аналізу службовості, зокрема частки та створення її лексикографічної граматики. Компонент *службовості* якраз і вказує на кінцевий результат дослідження. ЕДЛКТ службовості повинен максимально відповідати певним вимогам, з-поміж яких слід наголосити: 1) ЕДЛКТ має бути достатньо великої ємності; 2) повинен бути структурованим та розміченим; 3) тексти, що входять в ЕДЛК, мають бути в електронному варіанті тощо. Цінність ЕДЛКТ (на думку

І. Данилюка) простежувана в тому, що 1) його можна використовувати багаторазово в різних студіюваннях; 2) він показує мовні одиниці в їхньому реальному оточенні, що дозволяє укласти список контекстів (у рамках ЕДЛКТ цілком вичерпний) з констатацією: а) часу (хронологічний принцип) їхньої появи; б) авторства (модально-суб'єктний принцип); в) жанровості (жанрово-парадигмальний принцип); г) варіативності (варіантно-авторський принцип); ґ) місця створення та першого видання (просторовий принцип); д) стильової належності та підстильового диференціювання (функційно-стильовий принцип); е) кількісної ємності (квантитативний принцип) тощо. Реалізація цих та інших завдань, одночасно спрямованих на створення лексикографічної граматики часток та формування ЕДЛК, уможливили адекватним чином структурування первинного ЕДЛК та апробування його в діагностуванні матриці для дослідження часток. Повноцінна реалізація проекту передбачає здійснення мети та цілої низки завдань, з-поміж яких значущими постають суто теоретичне (теоретико-кваліфікаційне і теоретико-інтерпретаційне дефінування часток) і власне-прикладні (навігація в ЕДЛКТ, типи розміток у ньому тощо), що підтверджує перспективність пропонованого студіювання.

7.3. База даних як відбиття ємності експериментального дослідницького лінгвістичного корпусу текстів службовості. З опертям на дефініцію бази даних як інформаційної моделі, що уможлиблює упорядковане зберігання даних про групи об'єктів з однаковим набором властивостей, було напрацьовано модель бази службовості – часток. Встановлена база даних службовості із застосуванням системи управління базами даних дозволяє максимально зручно зберігати інформацію для її перегляду, доповнення, зміни, пошуку необхідних даних, здійснення потрібної вибірки, сортування в будь-якому порядку. Бази даних диференціюють за особливостями використання в комп'ютерній мережі, за характером збережуваної інформації, за способом збереження даних, за структурою організації даних тощо. Запропонована база даних службовості за цими кваліфікаційними ознаками належить до однокористувальної, лексикографічної, структурованої, структурно-табличної, реляційної тощо. Усправління базою даних службовості забезпечуване FoxPro, Access

for Windows, Paradox, а на своїх початках – інформаційно-пошуковою системою, що уможливило збереження значної за обсягом інформації, швидкий доступ до інформації та її пошук, додавання, видалення та зміна збереженої інформації, кваліфікація інформації в зручному для користувача вигляді.

База даних службовості стала другим етапом – після формування та укладання ЕДКТ службовості – створення Словника часток. Роботу над останнім було розпочато з укладання цілісного реєстру часток або словника часток, що здійснено на основі «Словника української мови : В 11-ти томах», який на сьогодні постає одним із найфундаментальніших надбань української тлумачної лексикографії. Згодом її було уточнено і деталізовано на підставі розгляду часток та їхнього словника у «Словарі української мови» за редакцією Б. Грінченка і «Великому тлумачному словнику української мови», а також в «Етимологічному словнику української мови : В 7-ми т. (т. 1 – 6) / Гол. ред.: О. Мельничук» та «Історичному словнику українського язика» (Укл.: Е. Тимченко, Е. Волошин, К. Лазаревська, Г. Петренко / Зредагував Е. Тимченко). Усе це уможливило створення концепції ємного тлумачення часток у функційному, структурному, етимологічному аспектах. Водночас опрацьовано концепцію створення бази даних часток із застосуванням відповідної методики структурування загального поля документа (автором загальної таблиці бази даних та структурування відповідних полів є доц. Ілля Данилюк, опис запропоновано доц. Ганною Ситар (див.: [Загнітко 2011, с. 56-67])). Створення бази даних українських часток реалізовано за допомогою програмних продуктів компанії Microsoft – Microsoft Word і Microsoft Access.

На сьогодні база даних складає таблицю, сформовану із 7 вкладок, кожна з них відбиває суттєві параметри часток і вмонтованих процедур автоматичного опрацювання даних (пошук, сортування, створення нового запису і под.). Загалом таблиця містить 31 поле, що корелює з відповідною інформацією про частки, і більше 200 рядків (записів) (за кількістю виявлених на цей момент одиниць – як власне-часток, так і одиниць, використаних у їхній функції). Для зручності роботи з базою була сконструйована так звана форма з текстовими полями та елементами управління.

Для адекватного розуміння і сприйняття усього словника слід розглянути вкладки та поля бази даних «Частки української мови» (версія 1.04).

1. У першій вкладці «Характерологія» наявні такі ознаки часток (рис. 1):

а) структурний тип часток (проста (*а, ген, давай* і под.), складна (*абикуди, абищо, мовби* та ін.), складена (*хоч би, навряд чи, не тільки* і под.) – з розмежуванням з-поміж складених нерозчленованих (*було б, все ж таки, до чого ж, ще б* тощо): **Було б** тоді відразу піти нам (Лесь Мартович) і членованих (легко розриваються (*тільки б, ледь не, лиш би / лиш б, як не, так і (Тільки до міста доїхати б* (Григір Тютюнник)) і диференціацією власне-часток (*от, як, мов, ні, ніби, саме, собі*) і часток-висловів (*собі майже, лиш сам, тільки майже*);

б) походження частки – відзайменникова, відприслівникова та ін.

Рис. 1. Характерологія частки

2. Друга вкладка «Функційні вияви» об'єднує такі параметри, як статус часток, функційний тип, дистинктивний тип і семантика (рис. 2).

База даних : Части української мови : Версія 1.04

ЧАСТКА

Характерологія	Функційні вияви	Комунікативний вияв	Спигалгматика	Семантико-парадигматичні ознаки	Квантитативні характеристики	Динаміко-еволюційні параметри	Етимологія	СУМД2010*
Статус	власне-частка : амодальна : послідовально-констатувальна		власне-частка : амодальна : видільно-обмежувальна					
Функційний тип	дискурсивна : підсилювальна або оцінно-підсилювальна		дискурсивна : підсилювальна або оцінно-підсилювальна					
Дистинктивний тип	емоційна		текстоструктурувальна : експлікативного членування : лінійного членування					
Семантика	<p>послідовальна:</p> <p>а) як вияв пасивності дії: Дівчина аж горить від сорому (О. Гончар); ознаки: Листя в променях аж світле (М. Коцюбинський);</p> <p>б) як вияв класової значущості: Ватага шпурло аж три роки (М. Івченко);</p> <p>в) як вияв несподіваності / раптовості дії: Хлопця обернувся – аж перед ним дівчина (С. Васильченко);</p> <p>г) як вияв граничного простору: Як чекав на неї в шкільному дворі, щоб разом іти додому, а потім проводжав, несучи плащ-намет, аж за вербочки, де місток, дзвік дерев вишні через яр, – далі вона ніколи не дозволила проваджати себе... (А. Димаров);</p> <p>видільна: Якоюсь опановою я не витримав, підхвартас до якоюща, аж він стоїть посеред колій з чорною квіткою... (А.Димаров).</p>							

* Таблиці для часток на літери А-Б

Рис. 2. Функційні параметри частки

У полі «Статус» частка отримує одну з трьох кваліфікацій: власне-частка (з подальшим розмежуванням підтипів), аналог частки або дискурсивна частка; дискурсивна чи частка-висловлення.

У функційних параметрах часток важливими є диференціювання модального / амодального вияву часток, а також послідовне врахування дистинктивних ознак частки, пов'язаних з: 1) апелятивністю (частки апелятивні); 2) оцінністю (частки оцінні); 3) емоційністю (частки емоційні); 4) структурацією тексту (текстоструктурувальні частки). Для кожної з цих груп властива внутрішня диференціація, що знайшло вияв у відповідних польових рубриках. Тут також ураховано й можливу міжчастиномовну омонімію: частка ↔ сполучник і под.

3. Третя вкладка відбиває комунікативні параметри часток, з-поміж яких наразі розмежовано актуалізаційно-тематичні й актуалізаційно-рематичні. Та сама частка може в різних ситуаціях реалізовувати різний комунікативний статус (рис. 3).

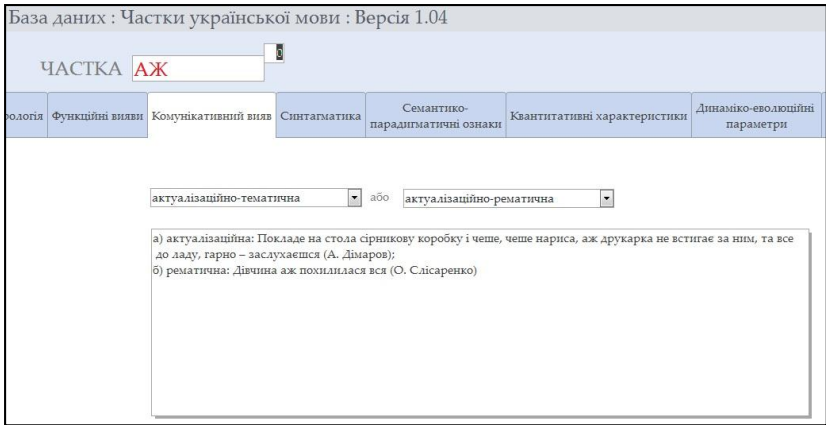

Рис. 3. Комунікативний вияв частки

4. Четверта вкладка подає особливості синтагматики часток (рис. 4).

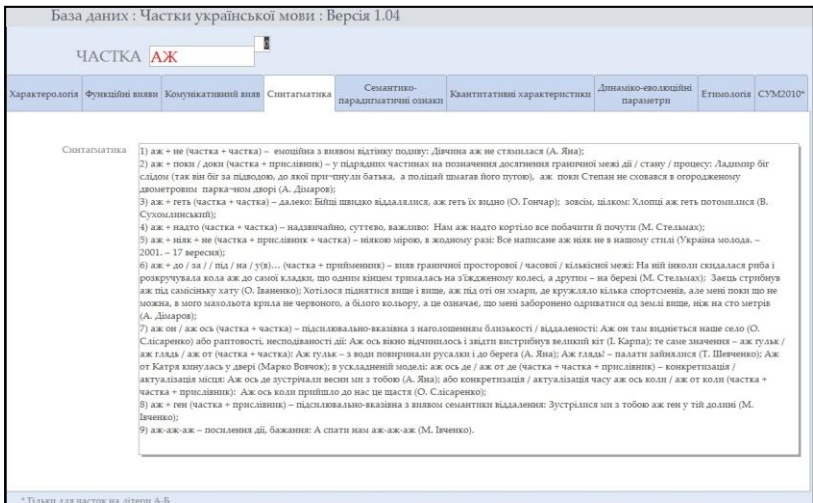

Рис. 4. Синтагматика частки

5. Семантико-парадигмальні ознаки часток висвітлено у п'ятій вкладці, що охоплює дані про їхні омоніми, синоніми, антоніми та варіанти (рис. 5). У цьому разі значущим є врахування функційного

навантаження частки, тому що низка часток постає повторюваною в різних синонімічних, антонімічних, омонімічних утвореннях.

База даних : Частки української мови : Версія 1.04

ЧАСТКА

Характерологія	Функційні вияви	Комунікативний вияв	Синтаксика	Семантико-парадигматичні ознаки	Квантитативні характеристики	Динаміко-еволюційні параметри	Етимологія	СУМ2010*
Синоніми	<input type="text" value="аж, сполучник підрядності (наслідковий): Віють вітри, віють бурливі, / Аж дерева гнуться (І. Котляревський); часовий: Носив вовк козу, аж і вовка повисли (М. Номис), сурядності (протиставний): Я думала, що спить батько, / Аж він умірає (Т. Шевченко);"/>							
Синоніми	<input type="text"/>							
Антоніми	<input type="text"/>							
Варіанти	<input type="text" value="ажень, ді.л., пі.сл.л.; онжж, ді.л."/>							

Рис. 5. Семантико-парадигматичні ознаки частки

6. Шоста вкладка «Квантитативні характеристики» (рис. 6) відбиває кількісні параметри часток, абсолютну частоту використання, зафіксовану в спеціально створеному дослідницькому корпусі текстів загальною ємністю 15 млн. слововживань. У ньому наявні тексти різних функційних стилів – художнього, наукового, офіційно-ділового та ін.

База даних : Частки української мови : Версія 1.04

ЧАСТКА

ологія	Функційні вияви	Комунікативний вияв	Синтаксика	Семантико-парадигматичні ознаки	Квантитативні характеристики
Квантитативні ознаки	<input type="text" value="художньо-белетристичний – 119;
публіцистичний – 39;
офіційно-діловий стиль – 7"/>				

Рис. 6. Квантитативні характеристики частки

7. У сьомій вкладці подано динаміко-еволюційні параметри часток, що розглянуті крізь призму відповідного часового зрізу (початок ХХ ст. – початок ХХІ ст.) для вияву розширення їхнього функційного тла, збільшення кількісного складу часток. Для цього

проаналізовано Словарь української мови (Борис Грінченко), Словник української мови (В 11-ти т.), Великий тлумачний словник української мови, а також Етимологічний словник української мови (наявні 6 т.) та ін. Дані словникових статей відбито у вкладці «Динаміко-еволюційні параметри» (рис. 7).

База даних : Частки української мови : Версія 1.04

ЧАСТКА **АЖ**

Характерологія	Функційні ознаки	Комунікативний вияв	Синтагматика	Семантико-парадигматичні ознаки	Квантитативні характеристики	Динаміко-еволюційні параметри	Етимологія	СУМ2010*
Словник Грінченка сполучник	Історичний словник прислівник	СУМ частка	ВСТУМ частка	<p>аж – сполучник (1 – парадигматичний наслідковий; 8 – парадигматичний часовий; 9 – суурядний протиставний); як частка – (2, 10), з пошук звик: (2) – значна кількість; аж три пари на рідкошах кузня набирали (Т. Шевченко); (3) змісте / час з прибієнниками до / за / на / та ін.; аж до моря загорожили степ широкіи крили (Т. Шевченко); (4) аж + покн – до тих пір покн; (5) аж-агось, аж ось, аж ось до, аж осьляче; аж от, аж от, де – ось, ось до, аж ось; (6) – аж ось колн / аж от колн – ось колн; (7) – аж он / аж онькичкн – ось там; аж гуляк! – як раптои; (10) – аж-аж-аж!</p> <p>аж – прислівник (3), де (1) – міра часу, місь, ступень величини, сил; Отъ весны... аж до зими; (2) – ось, раптои: такъ дуже злякъся, Ажъ бачи Анюлики з рогати до мене прибравъ; (3) – тільки, лише; Ажъ 13 сентября зъ длаками потреба была; аж – сполучник (6), де (1) – покн ин; (2) – як, як аже; (3) – як раптои; (4) – несподіваність: Хотъдаль понести его (перекрнсть) у комнату, ажъ двери кончатне могутъ завязати; (5) – ашъ: И на то отложил ему до нашего шастного, ажъ дасть Богъ, приглянь къ великому звнзасту Литовскому; (6) – так що навіть, що навіть:</p> <p>аж – частка, після. (1-4), де (1) – підсилення ознаки / дії; аж-аж-аж – вираження великого бажання, найнищої міри чото-небудь; аж геть – дуже далеко; аж надто – дуже, вкрай, надзвичайно; аж инь не – ніскільки не, трохи не; (2) – перед словами кількості на послієння и повноти, цілості, значности; (3) – перед словами місь / часу з прибієнниками до / за / на / та ін. на позначення достижених меж; аж он – там далеко; аж ось (от) де – так ось, де; аж ось (от) колн – так ось колн; (4) – позначення несподіваності дії; аж гуляк (Галда); аж ось (от); Оионим –</p> <p>частка, після. (1-4); (1) – позначення підсилення ознаки або дії (1), Оионим – аж (сполуч.); (1-4), де (1) – парадигматичний наслідковий; (2) – суурядний протиставний; (3) – парадигматичний часовий; аж-аж-аж – вираження великого бажання; аж геть – дуже далеко; аж надто – вкрай, дуже, надзвичайно; аж инь не – ніскільки не, трохи не; (2) – перед словами на позначення кількості для няголошення и значности; (3) – перед словами на позначення місь / часу дії, дзєбільшого з прибієнниками до, за, на та ін. з няголошенням далекою / крайньою межо; (2) перед самим</p>				

* Таблиця для часток не дієвн А.Б.

Рис. 7. Динаміко-еволюційні параметри частки

8. У восьмій вкладці схарактеризовано етимологію частки за нині чинними етимологічними словниками (зокрема за «Етимологічним словником української мови : В 7-ми т. (т. 1 – 6) / Гол. ред.: О. Мельничук» та ін.) (рис. 8).

База даних : Частки української мови : Версія 1.04

ЧАСТКА

Фонетологія	Функційні вияви	Комунікативний вияв	Синтагматика	Семантико-парадигматичні ознаки	Квантитативні характеристики	Динаміко-еволюційні параметри	Етимологія
<p>ЕСУМ</p> <p>частка <input type="text" value="частка"/></p> <p>Результат злиття сполучника а і частки же з подальшим відпадінням кінцевого ненаголошеного е (ЕСУМ, I, с. 51).</p>							

Рис. 8. Етимологія частки

Окремо в базі даних висвітлено кваліфікацію частки у «Словнику української мови: В 11-ти томах» (рис. 9).

База даних : Частки української мови : Версія 1.04

ЧАСТКА

Характерологія	Функційні вияви	Комунікативний вияв	Синтагматика	Семантико-парадигматичні ознаки	Квантитативні характеристики	Динаміко-еволюційні параметри	Етимологія	СУМ2010*
<p>СУМ2010</p> <p>частка <input type="text" value="частка"/></p> <p>АЖ 1, част. пласн. 1. Уживається для підсилення ознаки або дії. Дають хвилини. Земля, здається, аж горить... (М. Старишаків); Ніч була темна, аж чорна (М. Коцюбинський); Ходжав, обурюючись знову, так сердито накинув на телефонний апарат трубку, що там аж дзвеняло шось (Б. Антоненко-Давидович); Облігача її в сутінках аж голубе (О. Гончар).</p> <p>2. Уживається перед словами, що означають великість, указуючи на її значність: повний, шлий. Ваго ж минуло з того часу аж три довгі роки. Як втопнлась дівчинючка У річці глибокій (Лесь Українка); Потім у льох аж два поведи його [Давида] з ліхтарем (А. Головко).</p> <p>3. Уживається перед словами, що означають місце або час дії, звичайно з прикметниками д о , з а , н а і т и н ., вказуючи на дослітлення далекої або крайньої межі; самий. А над самою водою Верба похланялась: Аж по воді розіслала Зелений віти (Т. Шевченко); Марія шось тильно їх [ричка] розглядала, – аж до лампи підійшла, поглядів-таки плосків своєю наввисше голосно, щоб і чоловік чув (А. Головко); Мислив содила аж перед сніганком (В. Коляченко); // 3 тми самим значенням – у шардних: речених часу зі сполучниками п о к и , д о к и . Потасне світло; та плавають очі. Аж поки досітків в віно тисенко Заглянуть синні очима (Лесь Українка); Стає тихо-тихо, аж доки не заласкає соловей (Т. Павч).</p> <p>4. Уживається для вираження несподіваності дії: як ось, коли раптом. Дивлякс, аж світає. Край неба падає (Т. Шевченко); Чабан прокинувся – аж перед ним Гадока (Л. Гайдов).</p>								

* Пляки для часток на літери А-Б

Рис. 9. Кваліфікація частки у «Словнику української мови: В 11-ти томах»

Для належного заповнення шостої вкладки «Квантитативні характеристики» й повноцінного вияву частоти часток та особливостей їхньої стильової квантифікації, абсолютної частоти використання утворено загальний корпус текстів з 15 млн.

слововживань, що постійно поповнюваний. На сьогодні основним завданням постає створення належного алгоритму розпізнавання службових елементів – часток, їхнього лінійного вирізнання, внутрішньочастиномовного та міжчастининомовного диференціювання. Застосування такого алгоритму уможливить не тільки належний пошук службових елементів – часток, їхню кваліфікацію, але й простеження їхньою частоти, регулярності, фіксування синтагмальних моделей. У нинішньому ЕДЛКТ службовості наявні тексти різних функційних стилів – художнього, наукового, офіційно-ділового та ін., хоча їхня нерівномірна виявлюваність не дозволяє повноцінно встановити квантитативні характеристики часток.

8. Висновки. Сучасні напрацювання в укладанні та форматуванні корпусів, застосуванні метарозмітки з її внутрішнім диференціюванням на загальнокорпусну та частково корпусну істотно розширює можливості використання корпусів загалом та ЕДЛК зокрема в різних лінгводослідницьких завданнях. Корпусна ємність посилює аргументованість висновків досліджуваного матеріалу. ЕДЛК службовості було створено відповідно до поставленої та визначених завдань. Його первинна база стало підґрунтям укладання бази даних службовості як першоджерела лексикографування службових елементів – часток. Перспективним постає напрацювання лінгвістичних алгоритмів з належною їхньою формалізацією для діагностування позиційного статусу службового елемента – частки – в реченні, тексті, розпізнаванні його переміщення та індексування частоти (оптимальним є, звичайно, усталене ручне розміщення відповідних приміток, що утруднює роботу). Не менш значущим є створення паралельних експериментальних дослідницьких корпусів службовості з використанням перекладної практики (твори того самого автора, наприклад, Олеся Гончара українською, російською (авторизований переклад), англійською (неавторизований), німецькою (неавторизований)) для встановлення функційного діапазону, характерології службового елемента – частки та простеженням функційно-семантичного, позиційно-лінійного (лінійно упорядкованого), формально-структурного, парадигмально-синтагмального співвідношення / неспіввідношення таких елементів.

Література

1. Баранов А.Н. Введение в прикладную лингвистику: Учебное пособие / Анатолій Миколайович Баранов. – М.: Эдиториал УРСС, 2001. – 360 с.
2. Бацевич Ф. Семантика і прагматика очікуваних і неочікуваних змін : функції та комунікативні смисли частки і (й) у сучасному українському мовленні [Текст] / Флорій Бацевич // Українська мова і література в школі. – 2008. – № 1. – С. 41-44.
3. Бацевич Ф. Частки української мови як дискурсивні слова : монографія / Флорій Бацевич. – Львів : ПАІС, 2014. – 288 с.
4. Бройко Н. Корпусні менеджери та конкордансери як засоби керування лінгвістичним корпусом текстів / Надія Бройко // Лінгокомп'ютерні дослідження : зб. наук. праць / Укл.: А. Загнітко (наук. і відп. ред.) та ін. – Донецьк: ДонНУ, 2014. – Вип. 7. – 151-156.
5. Виноградов В.В. Русский язык (Грамматическое учение о слове) [Текст] / Виктор Владимирович Виноградов. – М. : Высшая школа, 1986. – 640 с.
6. Вихованець І.Р. Прийменникова система української мови [Текст] / Іван Романович Вихованець. – К. : Наукова думка, 1980. – 286 с.
7. Вихованець І.Р. Частки / Іван Романович Вихованець // Українська мова : енциклопедія / Редкол. : Русанівський В.М., Тараненко О.О. (співголови). – Вид. 3-тє, зі змінами і доп. – К. : Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М.П. Бажана, 2007. – С. 821-822.
8. Гак В.Г. Теоретическая грамматика французского языка [Текст] / Владимир Григорьевич Гак. – М. : Добросвет, 2004. – 862 с.
9. Городенська К.Г. Частка [Текст] / Катерина Григорівна Городенська // Безпояско О.К., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Граматика української мови. Морфологія. – К. : Либідь, 1993. – С. 308-318.
10. Городенська К. Слова-речення [Текст] / Катерина Городенська // Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови / За ред. І. Вихованця. – К. : Пульсари, 2004. – С. 374-390.
11. Загнітко А.П. Словник українських прийменників [Текст] / Анатолій Панасович Загнітко, Ілля Григорович Данилюк, Ганна Василівна Ситар, Інна Анатоліївна Щукіна. – Донецьк : ТОВ ВКФ «БАО», 2007. – 416 с.

12. Загнітко А. Функционально-семантическая типология частиц : внутрипредложенческий и контрактивный аспекты [Текст] / Анатолий Загнітко // Příspěvky k aktuálním otázkám jazykovědné rusistiky (3). – Brno : Masarykova Univerzita v Brně, 2009. – S. 146-154.

13. Загнітко А.А. Особенности структурирования базы данных служебности ↔ вспомогательности: на материале украинских частиц / Анатолий Афанасьевич Загнітко, Илья Григорьевич Данилюк, Анна Васильевна Ситарь // Проблемы компьютерной лингвистики: Сборник научных трудов / Под ред. А.А. Кретьова. – Вып. 5. – Воронеж, 2011. – С. 56-67.

14. Загнітко А. Корпус текстів граматичної службовості / Анатолий Загнітко, Илья Данилюк // Прикладна лінгвістика та лінгвістичні технології : Megaling – 2012: збірник наук. праць. – К.: Довіра, 2013. – С. 102-112

15. Клименко С.В. Диалоговое извлечение знаний из корпуса текстов / С.В. Клименко, В.В. Рыков // Труды международного семинара Диалог – 1999 по компьютерной лингвистике и ее приложениям. – Москва – Таруса, 1999. – С. 102-117 // Режим доступа: <http://rykov-cl.narod.ru/t.html/>.

16. Клименко С.В. Корпус текстов как принцип самоорганизации предметной области / С.В. Клименко, В.В. Рыков // Труды международного семинара Диалог – 2000 по компьютерной лингвистике и ее приложениям // Режим доступа: <http://rykov-cl.narod.ru/t.html/>.

17. Клименко С.В. Логическая индукция и дедукция как принципы отражения предметной области в корпусе текстов / С.В. Клименко, В.В. Рыков // Труды международного семинара Диалог – 2001 по компьютерной лингвистике и ее приложениям. – Москва – Таруса, 2001 // Режим доступа: <http://rykov-cl.narod.ru/t.html/>.

18. Коломієць Л.І. Частка [Текст] / Лідія Іванівна Коломієць, Анатолий Васильевич Майборода // Сучасна українська літературна мова. Морфологія / За ред. І.К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1969. – С. 501-513.

19. Кульчицька Т. Українська лексикографія [Текст] : бібл. покажч. / Т. Кульчицька. – Львів : Львів. наук. бібл., 1999. – 359 с.

20. Перебийніс В.І. Традиційна та комп'ютерна лексикографія [Текст] / Валентина Ісидорівна Перебийніс, В.М. Сорокін. – К. : ВЦ КНЛУ, 2009. – 218 с.

21. Рыков В.В. Прагматически ориентированный корпус текстов / В.В. Рыков // Тверской лингвистический меридиан. – 1999 // Режим доступа: <http://rykov-cl.narod.ru/t.html/>.

22. Рыков В.В. Корпусная лингвистика (научно-аналитический обзор) / В.В. Рыков // РЖ: Социальные и гуманитарные науки: Зарубежная литература. – М.: ИНИОН, 1996. – N.4. – С.43-51.

23. Скрипник Л. Фразеологія української мови [Текст] / Лариса Григорівна Скрипник. – К. : Наукова думка, 1973. – 280 с.

24. Шведова Н.Ю. Частицы [Текст] / Наталья Юльевна Шведова // Русская грамматика. – Т. I. – М. : Наука, 1980. – С. 721-731.

25. Aarts J. Theory and Practice in Corpus Linguistics (2013) / Jan Aarts, Willem Meijjs, ed. // Режим доступа: <http://acl.ldc.upenn.edu/J/J91/J91-1005.pdf/> / al ldc.uppen.edu/1/191//

26. Christ O., Bruno M. Schulze, Hofmann A., König E. The IMS Corpus Workbench Corpus Query Processor (CQP) [Electronic resource – 2011] / Oliver Christ, Bruno M. Schulze, Anja Hofmann, Esther König. – Mode of access: <http://www.coli.uni-saarland.de/~schulte/Teaching/ESSLLI-06/Tools/Distributions/christ-et-al-1999.pdf> – Title from the screen.

27. Evert S. The CQP Query Language Tutorial [Electronic resource] / Stefan Everts. – Stuttgart: IMS, 2003. – 30 S. // Mode of access: Режим доступу: <https://www.inf.ed.ac.uk/teaching/courses/inf1/da/2012-2013/tutorials/cqp-tutorial.pdf> / – Title from the screen.

28. Gauch S. et al. A Corpus Analysis Approach for Automatic Query Expansion and its Extension to Multiple Databases / Susan Gauch // ACM Transactions on Information Systems. – 1999. – Vol. 17. – N. 3. – P. 250-269.

29. Hedeland H., Schmidt T., Wörner K. EXMARaLDA CORPUS-MANAGER (CoMa) Eine Einföhrung inFunktionen und Anwendung Version 0.2 [Electronic resource – 2012] / Hanna Hedeland, Thomas Schmidt und Kai Wörner. – Mode of access: [http://wwwl.uni-hamburg.de/exmaralda/Daten/2D-Download/Corpus-Manager/Version%](http://wwwl.uni-hamburg.de/exmaralda/Daten/2D-Download/Corpus-Manager/Version%20) – Title from the screen.

30. IMS Corpus Workbench [Electronic resource – 2012] / IMS Corpus Workbench – Mode of access: <http://www.ims.uni-stuttgart.de/projekte/CorpusWorkbench/index.html> – Title from the screen.
31. Kilgariff A. Comparing Corpora / A. Kilgariff // International Journal of Corpus Linguistics. – Philadelphia: John Benjamins, 1999. – Vol. 4(2) // Режим доступу: www.itri.bton.ac.uk/~Adam.Kilgariff/ijcl.ps.pz
32. Mluvnicke češtiny (2), Tvarosloví / Věd. red. J. Petr. – Praha : Academia, 1986. – 536 s.
33. Polański K. Partykula Encyklopedia językoznawstwa ogólnego [Text] / Polański Kazimierz – Wyd. drugie, poprawione i uzupełnione. – Wrocław – Warszawa – Kraków : Wyd-wo Zakład Narodowy Ossolińskich, 1999. – S. 423-424.
34. Sokirko A. User Manual for DWDS/Dialing Concordance [Electronic resource – 2005] / Alexey Sokirko – Mode of access: <http://www.ddc-concordance.org/documentation/DDCReadme.pdf> – Title from the screen.
35. Sokirko A. A technical overview of DWDS/Dialing Concordance (2003) [Electronic resource – 2003] / Artem Sokirko – Mode of access: <http://www.aot.ru/docs/OverviewOfConcordance.htm> – Title from the screen
36. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса [Текст] / Люсьен Теньер. – М. : Прогресс, 1988. – 656 с.
37. Die deutsche Sprache : Kleine Enzyklopedie : In zwei Bänden. – Leipzig : VEB Bibliographisches Institut, 1970. – 1174 s.

ТИПОЛОГІЯ КАТЕГОРІЙНОЇ СЕМАНТИКИ НЕВІДМІНЮВАНИХ ІМЕННИКІВ

1. Статус невідмінюваних іменників у загальній структурі іменникових слів. Іменник як одна з найбільш ємних частин мови домінує у словниковому фонді сучасної української літературної мови (більше половини слів академічного «Словника української мови» є іменниками). Підклас невідмінюваних іменників сьогодні охоплює різні угруповання слів, до цих пір залишається невизначеним їх статус у загальній системі морфологічної

відмінюваності, не встановлено перелік морфологічних категорій, специфіка вираження морфологічних значень. Такі іменники не виступають абсолютно невідмінюваним. У невідмінюваних іменників яскраво виражена в системі мови омонімія форм як реалізаторів відповідних граем¹ (граматичних значень), яка, виступаючи у мовній організації потенційною і реально можливою, завжди послідовно розщеплюється на синтаксичному рівні, де відбувається в кожному конкретному випадку реалізація трьох грамаатичних значень (роду, числа, відмінка) іменника, наприклад: ... в жіночому дзюдо поки що існує ряд проблем, які потребують для початку досконального вивчення (Молодь України. – 2008. – 12 серпня). За відсутністю вдалішого терміна на позначення формально-синтетичного невираження формальної незмінюваності цих слів їх слід кваліфікувати як невідмінювані іменники, аргументуючи це тим, що вони: 1) не включені ні в одну з наявних іменникових відмін; 2) належать до нечленованого типу морфологічних основ, тобто позбавлені способів формотворення, пор.: *неб-о*//*неб-ес-а*, *ім[ж]-а*//*ім-ен-а* і *карате*//*карате*, *фойє*//*фойє*.

Невідмінювані іменники не дають можливості реально побачити співвідношення динамічного і статичного у мовних одиницях. Словотвірна членованість слова постійно статично відбиває утворення слова як лексичної одиниці, морфологічна членованість словоформи статично відображає процес її формотворення. Морфемна членованість словоформи статично відбиває обидва процеси, акумулює їх у своїй суті. У формотворчій структурі словоформи процес формотворення знаходить своє динамічне відображення, пор.: *писа-ти* → *писа-в-Ø*, *писа-л-а*, *писа-л-о*, *писа-л-и*. Невідмінювані іменники, утворюючи периферію морфологічних типів словоформ (1) знаходяться поза відмінками; 2) позбавлені формативів, тобто засобів витворення співвідносних форм числа відмінка; 3) тяжіють до синтаксичних типів і реалізують активні аналітичні тенденції мовної організації: Н. в. *знайо́ме попури*; Р. в. *знайо́мого попури*; Д. в. *знайо́мому попури*; Зн. в. *знайо́ме*

¹ Термін «грамема» є прийнятним, тому що він повністю вміщує в собі весь набір однотипних грамаатичних значень парадигми слова. Під грамемою тут і далі мається на увазі група протиставлених форм з однорідним грамаатичним (вужче – морфологічним) значенням.

попури; О. в. знайомим попури; М. в. (на) знайомому попури; Кл. в. знайоме попури.

2. Диференційні та класифікаційні ознаки невідмінюваних іменників. Підклас невідмінюваних іменників у сучасній українській мові постає досить ємним і за своїм кількісним і за якісним (перелік лексико-семантичних груп слів) складом, пор.: СУМ подає 341 слово, за нашими підрахунками їх налічується біля чотирьох тисяч. Наведені цифри про кількісний склад невідмінюваних іменників засвідчують тільки наявність в українській мові апелювативних слів цього зразка. До невідмінюваних належать іменники іншомовного походження, які здебільшого відрізняються своєю формою. Підклас невідмінюваних іменників охоплює загальні назви неістот, основи яких закінчуються: 1) голосними [e], [a], [o], [y], [i], пор.: *тюре, абреже, леоне, адарме, аміле, бозе, медресе; фейхоа, юбеа, пагуа, па-де-труа, пульга, туранга, аймара, антика; абрау, каригіну, муку, секу, кодру, мангбету, мату, тиграу; фортеп'яно, есперанто, ідо, кабалето, кавало, кавецо, касето, макао; ларі, криманчулі, кісі, ебосі, седзі, сугалатамі, мацоні, таасакраві;* 2) приголосним: *міні-скерт* та іменники-загальні назви істот, які поділяються на дві великі групи: а) іменники-назви осіб, основа яких закінчується голосними [a], [o], [y], [e], [i], наприклад: *архара, бабуа, бакуба, бавемба, джола, дуала; ібібіо, бакомо, бамбіно, бадьоро, бороло, гого; ву, курчі-вандлу, немху, нонсу, чентсу; абаде, камікадзе, санде, базе, мушаче, маконде, протеже, рантьє, конферансьє; мансі, маорі, візаві, суамі, тахтаджі, камбі, барі;* або приголосними, пор.: *волоф, уолоф, яолоф, ханум, мадам, міс, містріс, місіс, футен, джі-ей;* б) іменники-назви тварин, кінцевими основи в яких виступають голосні [a], [o], [y], [e], [i], наприклад: *аноа, арара, макао, кліо, манго, оорно, геко, калініко, шимпанзе, авачі, ваїшіші, гризлі, саймірі, сосі, уакарі, фіфі* та ін.

Значно розшириться число невідмінюваних іменників, якщо включати в їхнє коло всі категорії іменників, які характеризуються морфологічною незмінністю, зокрема: 1) жіночі власні імена на зразок *Муккарам, Рузигуль, Джанет, Мерилін, Ев, Арбік, Арбинак, Аяк, Байлак, Данар, Каллар* (приблизно 3000); 2) жіночі власні іншомовні імена з кінцевими голосними основи [o], [u], [y], [e], [i]: *Майсуло, Тойсуло, Янсуло, Назли, Асли, Айбану, Аксилу, Бібісилу,*

Гадельбану, Шелеме, Кільбіге, Ендемі, Ільбіне, Сальді, Ілебі, Бібі (пор.: [o] – 83, [u] – 81, [y] – 205, [e] – 424, [i] – 239); 3) жіночі прізвища власне українського та іншомовного походження з кінцевим приголосним основи: *Яремчук, Воседчук, Коломіць, Вечір, Олехнович, Ральф*; 4) жіночі прізвища власне українського та іншомовного походження з кінцевим голосним: *Царенко, Перевесло, Грінченко, Дюма, Алаку*; 5) чоловічі власні імена іншомовного походження з кінцевими голосними основи [i], [e], [u], [o], [y], наприклад: *Бакі, Барі, Будаві, Валі, Гані, Мінвалі, Сафаргалі, Асабе, Уразгільде, Байгільде, Буушки, Таначи, Акушти, Ябцоко, Дзабо, Баласуу, Дьокту, Сау, Даду* (пор.: [i] – 716, [e] – 166, [u] – 79, [o] – 127); 6) чоловічі прізвища іншомовного походження з кінцевим голосним основи ([a], [i], [y], [e]): *Дюма, Легуа, Руставеллі, Нонашвілі, Горшту, Думбадзе, Гонгадзе*; 7) російські чоловічі прізвища на [-аго], [-их], [-ово]: *Мертваго, Черних, Дурново*; 8) російські географічні назви з кінцевим формантом на голосний або з елементами [-ово], [-іно], пор.: *Седово, Применково, Пушкіно*; 9) іменники на позначення власних географічних назв, зокрема: а) міст (*Токіо, Делі, Тбілісі, Манагуа*), б) країн (*Нікарагуа, Перу*), в) річок (*Міссісіпі, Міссурі*), г) гір (*Кіліманжаро*); 10) назви іншомовних газет, журналів, тижневиків: *«НойеЦайт», «Таймс», «Руде право», «Ненсабадтог»*; 11) складноскорочені назви ініціального й ініціально-звукового типу: *НАН, ДАК, ВАК* та ін.

3. Категорійна семантика роду невідміюваних іменників.

Семантично закріпленим і мотивованим виступає морфологічний рід тільки серед іменників-назв осіб. У цьому підкласі іменників перетинаються і взаємодіють різноманітні чинники, які не дають можливості однозначно розв'язати проблему походження роду, його функційної значущості². Більшість лінгвістів вважають рід

²Діаметральна протилежність поглядів на функційну значущість роду в мовній системі в більшості випадків зумовлена відмінним розумінням його генезису і взаємодії в структурі категорії роду семантичного і формально-граматичного змісту. Заперечення одного з названих компонентів призводить до перебільшення іншого, як це спостерігається в роботі І.П. Іпанової (вона зараховує рід до формальних класів слів, який майже дорівнює типам відміювання іменників) [див.: Іпанова І.П. Структура слова и морфологическая категория // Вопросы языкознания. – 1976. – № 1. – С. 55-61]. Огляд та аналіз літератури з цього

морфологічною категорією (О. Бондарко, І. Милославський, І. Вихованець, Й. Мучник), акцентуючи увагу на його неоднорідній специфіці з-поміж іменників-назв істот та іменників-назв неістот.

Категорія роду виступає суто класифікаційною серед іменників-назв неістот, що відповідно відбивається на синтаксичному рівні, де форми роду цих іменників послідовно реалізують структурну функцію. Для іменників-назв неістот властивою є тотожність морфологічного і синтаксичного значення роду.

3.1. Родова диференціація невідмінюваних іменників-назв істот. Особливістю категорійних значень роду в іменників-назв істот виступає їхній неоднорідний характер. Родова належність іменників-назв тварин формально мотивована, у формах роду яких може відбиватись або не відбиватись позамовний зміст, пор.: *корова – бик, курка – півень, їжак – їжачиха, заєць – зайчиха і леопард, сайгак, ягуар, пантера, рись*. Отже, форми роду іменників-назв тварин не завжди наповнені семантичним змістом, що визначає послідовно виражену тільки структурну функцію, наприклад: *молодий сайгак* (він і вона), *молодий сайгак* (він), *молодий сайгак* (вона) – не відбиває семантики статі.

Морфологічна немотивованість роду невідмінюваних іменників-назв тварин зумовила закріплення загального принципу, за яким всі іншомовні іменники невідмінюваного типу належать до чоловічого роду. Мовна практика свідчить про значні відхилення від названого правила, пор.: *геко, зоса, калас, тюрко, тейє, тейю, тиному, фіфі, фугу, хромулi, івасi, цеце, току* – жін. р.; *тюрбо, агамі, коатi, рамбульє* – середн. р. (іменників-назв тварин чол. р. налічується 42). Морфологічне значення жіночого роду більшості таких іменників мотивовано законом семантико-тематичного підпорядкування, синонімічними зв'язками і впливом однорідних номінацій з формально мотивованим родом, наприклад: *гекко, тейє, тейю* – *ящірка*; *зоса* – *личинка*; *калас, ківi, тюрко, тiному, таку, току* – *пташка* (однорідні видові назви: *ластівка, ворона, сорока, зозуля, синиця*); *фіфі* – *завитка, фугу, хромулi, івасi* – *риба* (*івасi* – тихоокеанська сардина), *цеце* – *муха* (... *цеце була робоча бджола*).

питання [див.: Виноградов В.В. Русский язык / Грамматическое учение о слове. – М.: Высшая школа, 1986. – С. 59-80].

...Вона мала вигляд добре відгодованої колібрі (Вечірній Київ. – 1974. – 28 жовтня)).

Морфологічне значення середнього роду, очевидно, пояснюється впливом невідмінюваних іменників-назв неістот, де кореляція фіналей [i], [o], [e] з ознакою середнього роду є домінувальною (див. табл. 1), а також низькою частотою вживання.

Витворення співвідносних форм роду на синтаксичному рівні (*великий кенгуру // велика кенгуру, малий шимпанзе // мала шимпанзе*) наявне тому, що 1) не суперечить основним моделям узгодження (означуване слово + іменник) та координації (*шимпанзе біг // шимпанзе бігла*); 2) відбиває динамічну тенденцію реалізації ознаки статі в граемі роду іменника; 3) відбувається тільки внутрішнє перетворення в структурі слова, тобто граєми роду розподіляються між різним вживанням однієї словоформи (подібне спостерігається і при витворенні форм числа у всіх невідмінюваних іменників: *їхало таксі // їхали таксі, бігла кенгуру // бігли кенгуру*). Омонімізація (традиційно віднесення іменника до «спільного роду») форм роду іменників-назв тварин є властивою тільки для невідмінюваних іменників іншомовного походження.

Внутрішнє перетворення в структурі словоформи в результаті її активного вживання для номінації осіб обох статей широко реалізується серед невідмінюваних іменників-назв осіб, повторюючи в основних рисах аналогічне явище серед іменників-назв професій (*відомий академік виступив // відомий академік виступила*). У сучасній українській мові налічується 219 невідмінюваних іменників-назв осіб, в основній своїй масі – це назви осіб за національністю і народністю країн Латинської Америки та Африки, пор.: *абабде, азанде, ібібіо, макаголо, нонсу, таодзе, йоруба, барунді, бусино, бакуба, ваганда* і под. Рівномірне функціонування іменників-назв осіб з морфологічним значенням чоловічого і жіночого роду пояснюється і їхнім парадигматичним незакріпленням, тобто омонімією відмінкових форм поза контекстом, пор.: *побачив знайомого конферансьє // захоплювався умінням вести вечір елегантної конферансьє*. Невідмінювані іменники-назви осіб не утворюють аналітичних форм роду, що широко реалізується з-поміж професійних номінацій (пор.: *тракторист → хлопець-тракторист // капітан → жінка-капітан, президент → жінка-президент*).

Серед невідмінюваних іменників-назв осіб наявна неадекватність морфологічних і синтаксичних ознак роду. Домінаційними виявляються синтаксичні параметри, що відбивають перетин ситуативних, експресивних і комунікативних завдань. Результатом цих зміщень постає омонімізація форм і закріплення чоловічого і жіночого роду як нормативних. Водночас поряд з омонімізацією морфологічних форм роду спостерігається хитання форм роду. Так, в іменника «*растрепе*» поруч з чол. і жін. р. фіксується ще й середн., що визначається семантикою слова. Воно позначає неохайну людину, оцінку її зовнішності, рис характеру. Слово «*рамолі*» також дається з позначкою середн. р. (СУМ, VIII, 447 – помітка чол. р., Орфографічний словник української мови. – К., 1977. – С. 638 подає тільки з поміткою середн. р.). Значення середн. р. також зумовлено лексичним змістом слова та його кваліфікаційною якісністю. Щодо іменника «*аташе*», то він, безперечно, чол. р. (СУМ подає його з поміткою середн. р. [I, 70]).

Невідмінювані іменники іншомовного походження складають основний фонд підкласу невідмінюваних іменників-загальних назв³. Їхня родова диференціація, як у фокусі, відбиває, вплив різноманітних чинників, домінаційною з-посеред яких виступає система лексико-семантичних зв'язків. Родова належність невідмінюваних іменників-назв осіб семантично мотивована і послідовно визначається статтю особи, яка називається, пор.: *мадам*, *пері*, *ханум*, *міс*, *міледі*, *суті* – жін. р.; *портъє*, *алме*, *гасекі*, *в'єхо*, *брачанті*, *граціозно*, *денді*, *жирші*, *рефері*, *шевальєс*, *ефенді* – чол. р. і под.

3.2. Родова диференціація невідмінюваних іменників-назв неістот: первинна категоризація. Апелятивні (загальні) іменники невідмінюваного різновиду, що прийшли в українську мову з інших мов, розподіляються за родами на основі загальної диференціації іменників на два лексико-граматичних розряди за категорійною ознакою *істота* / *неістота*. Іменники-назви неістот належать до середнього роду. Такий розподіл у чомусь відповідає початковій родовій диференціації іменників в індоєвропейській мові, в якій

³У статті не враховуються незмінні слова типу *півснопа*, *піввідра*, *півхліба*, які варто віднести до числівникового різновиду утворень (у СУМі їх налічується 72).

назви неістот не могли мати граматичне значення чоловічого або жіночого роду. Диференціація невідмінюваних іменників за родами в сучасній українській мові опосередкована їхньою семантикою, належністю до лексико-граматичного розряду істота або неістота і загальним принципом розмежування назв осіб та назв неосіб серед іменників-назв істот. Родова належність іменників-назв осіб зумовлена їхньою позамовною співвіднесеністю, тобто семантичним змістом слова, а назви неосіб належать за цим принципом тільки до чоловічого роду.

Невідмінюваних іменників-назв неістот у сучасній українській мові найбільше – їх нараховується 2499. З-поміж них найпомітніше виявляються нові тенденції перерозподілу невідмінюваних іменників за родами. Зміна морфологічного значення роду в більшості випадків зумовлена цілою низкою причин, серед яких варто назвати, перш за все, активне входження нового слова в лексичний фонд української мови, формування системи різноманітних зв'язків (синонімічних, лексико-семантичних), підпорядкування всім морфологічним категоріям і виникнення морфологічних зв'язків із системою відмінюваних іменників.

3.3. Родова диференціація невідмінюваних іменників-назв неістот: вторинна категоризація. Одним з активних чинників динаміки морфологічного значення роду в іменників-назв неістот невідмінюваного типу виступає система лексико-семантичних зв'язків. Запозичене слово зараховується до складу певної групи однорідних назв і в силу своєї формальної «незвичайності» (кінцевий формант *[i]*, *[y]* тощо), морфологічної немотивації родової належності асоціюється з родовим словом («метаіменником»), у результаті чого морфологічний рід загальної назви переноситься на іншомовне слово. Кінцевий елемент невідмінюваного іменника іншомовного походження є фіна ллю. Остання позначає незмінюваність слова у формальному плані. Названий чинник (система семантико-парадигматичних зв'язків) зумовив зміну морфологічного значення середнього роду на чоловічий рід у низки іменників-назв неістот, з-поміж яких можна вичленувати такі лексико-семантичні групи: 1) назви винограду (*усахелоурі, халілі, хіхві, мтевандіді, муджуретулі, оджалеті, дондглабі, кабістоні, арапаті* (всього 36)); 2) найменування вітрів (*сироко, ібе, торнадо,*

памpero (7)); 3) назви танців (*кіноурі, лекурі, картулі, давлурі, шиммі, мтіулурі, пульга, солхіно* (14)); 4) найменування музичних інструментів (*тарогато, чонгурі, ствірі, гудаствірі, лавабо, абу, бергамаско* (8)). Морфологічне значення чоловічого роду в кожному з названих рядів слів мотивовано формою «метаіменника», який завжди позначає родову назву, пор.: «виноград», «вітер», «танець», «інструмент», а невідмінювані іншомовні іменники виступають видовими номінаціями.

Система лексико-семантичних зв'язків, їхня активна дія зумовлює також перенесення граматичного значення жіночого роду «метаіменника» на видові номінації серед іменників-назв неістот. Комплекс лексико-семантичних зв'язків визначає рівень активного входження невідмінюваного слова до словникового фонду, поширення та частоту функціонування запозиченого іменника, одночасно прогнозуючи зміну категорійних значень, зокрема морфологічного роду, який виявляється залежним від сили асоціативних поєднань нового слова з родовою назвою. Вторинне граматичне значення роду в невідмінюваного іменника нормативним стає тоді, коли слово повністю підпорядковується семантичним законам: 1) однорідності видових номінацій, 2) включення в обсяг загальної назви, наприклад: *шапка* → *тубетейка, ебосі, манієбосі*. Жіночий рід охоплює значно меншу кількість невідмінюваних іменників-назв неістот у порівнянні з чоловічим, пор.: 217 іменників-назв неістот належить до чоловічого роду, 74 – до жіночого. Літературно нормативним морфологічне значення жіночого роду виступає серед 1) назв різновидів вод (*віші, набеглаві*); 2) найменувань різновидів річок (*есне, карасу, кочокту, карасукі, сарасу*); 3) назв предметів одягу (*кашибі, сак вірі* – шуба, *папанакі, токомону* – тапочка, *ебосі, манієбосі* – шапка); 4) найменувань мов (*гінді, ідиш, канембу, кісуахілі, ларо* (всього 15)); 5) назв різновидів хвороб (*данге, панатачі, бері, бері-бері, мільдю*) та ін. У названих лексико-семантичних групах слів «метаіменниками» виступають лексеми жіночого роду, пор.: «вода», «річка», «долина», «шуба», «тапочка», «мова», «хвороба». Закон семантичної підпорядкованості в сучасній літературній практиці зумовив зміну морфологічного значення роду у 214 невідмінюваних іменників-назв неістот. Останнім часом наявна активізація цього закону, його домінування у взаємодії з іншими чинниками.

Не менш поширеною і функційно значущою виступає одинична підпорядкованість запозиченого невідмінюваного іменника, що виступає видовим найменуванням, родовому, включення в лексико-семантичну групу як однорідної видової назви, перенесення ознаки роду «метаіменника» на іншомовне слово. Часто нове слово позначає окремих різновид певного предмета чи явища, його специфічні особливості, відтінки, для відбиття яких наявні в деяких мовах спеціальні слова. Внаслідок активного асоціативного зв'язку видової назви з родовою, функціонування поруч, в одному ряду з однорідними видовими назвами, морфологічне значення роду яких формально мотивоване, відбувається зміна родової належності іншомовного невідмінюваного слова, закріплення вторинного морфологічного значення роду, пор.: *монтежю* – апарат, *мухам базі* – віршовий розмір, *мчаді* – хліб, *нейблду*, *індантеблау* – барвник, *пенальті* – удар, *пуре* – мед, *сулугуні*, *брі* – сир, *диплахне* – злак, *кабулі* – діалект, *казикчи* – жанр, *кодру* – великий ліс, *мечете* – ніж, *кневрі* – глечик, *лахті* – пояс, і *аброгані* – торочка, *бахрома*, *седзі*, *споді* – перегородка, *аніте* – гора, *гобі* – пустиня, *араху* – горілка, *арпеджоне* – віолончель, *годорі* – корзина, *акліне* – лінія, *алабі* – міра довжини, *амрі* – культура, *аматі* – скрипка, *венстре* – партія, *горші* – кавалерія, *кано* – школа, *кеві* – жуйка, *пайзе* – табличка і под.

Розглянуті приклади не можуть бути тільки винятком із загального правила, тому що вони свідчать про витворення абсолютно нових і відмінних тенденцій і принципів родової диференціації невідмінюваних іменників-назв неістот, відбивають процеси активного освоєння іншомовної лексики, формування нової сітки мотивованості категорійних значень роду. Одним з таких новітніх принципів виступає принцип семантичного включення або система з таких семантико-парадигматичних зв'язків, які внаслідок нульової мотивованості родової належності запозиченого слова з боку його форми зумовлюють перенесення формально мотивованої ознаки роду загальнородового іменника на видові назви. Літературно нормативним вторинне значення граматичного роду стає тоді, коли невідмінюваний іменник-назва неістоти постійно асоціюється мовцями із загальною назвою, як це спостерігається у слів зразка *лекурі* – танець, *марарі* – діалект, *денге* – хвороба, *торнадо* – вітер, за еліпсу (пропуску) загальної назви невідмінюване слово

наслідує його морфологічне значення роду, наприклад: *Вона [Марилька] нам винограду пасинкувала, / Опилення учора провела / За способом новим, боротись вчила / Із мільдю небезпечною в садах, / Ми вдячні їй, вона наш садівник* (Л. Забашта). Вторинне значення морфологічного роду, набираючи статусу літературно нормативного, відбивається в лексикографічних працях, пор.: *урду* – ж. [СУМ, X, 474], *торі* – ж. [СУМ, X, 204], *хінді, гінді* – ж. [СУМ, XI, 74], *бері* – ж. [СУМ, 161] та ін.

Важливим у динаміці родової належності невідмінюваного іменника-назви неістоти, його активного освоєння виступає принцип синонімічного, значеннєвої тотожності загальнопоширеного слова і запозиченого, внаслідок чого морфологічне значення роду загальноприйнятого іменника переноситься і на іншомовний. Дія цього закону зумовила зміну родової належності цілоїнизки слів (77 іменників). Морфологічне значення жіночого роду, що виступає формально мотивованим у «метаіменника», фіксується з-поміж 1) назв різноманітних страв: *кольрабі* / капуста, *саямі* / ковбаса; 2) найменувань тканин: *байхова* / ворса; 3) назв одиниць виміру: *бері* / миля; 4) найменувань різновидів одягу: *міні-скерт* юбка, *модесті* / манишка; 5) назв різновидів вулиць: *авеню* / вулиця, *итрасе* / вулиця; 6) найменувань дитячих іграшок: *пугає* / лялька, *кексі* / матрешка; 7) назв моделей зачісок: *мідзура* / зачіска; 8) найменувань приміщень, окремих різновидів житла: *асьєнде* / вілла, дача; 9) назв рослин та їх плодів: *фейхоа* / пальма, *мбеа* / пальма, *чине булі* / хурма та ін., пор.: *експо* / виставка, *урмулі* / пісня, *цхенбурті* / їзда.

Значення чоловічого роду знайшло поширення серед невідмінюваних іменників-назв неістот і охоплює різноманітні синонімічні кореляції, що зокрема поширені з-поміж: 1) назв приладів, апаратів: *наргіле* / курильний прибор, *бодо* / апарат; 2) найменувань рослин та їхніх плодів: *ркацителі* / виноград, *бада* / сік; 3) назв різних моделей автомобілів: *сафарі*, *боліджд* / автомобіль; 4) найменувань різновидів податків: *сачекле* / податок; 5) назв одиниць виміру ваги, довжини, ємкості: *адарме* / міра ваги, приблизно тотожна кілограму, *аді, адлі* / міра довжини, майже рівна метру, *кепело, каде* / міра ємкості, наближається до літра, *генрі*; 6) найменувань друкарських шрифтів: *альдине* / шрифт; 7) назв грошових одиниць: *екю, ейре, каболето, кавалато, кавало,*

квартильо, квартино, ларі (всі вони асоціюються з карбованцем); 8) найменувань предметів одягу: *суйконе / мундир, каригіну / костюм*; 9) назв пароплавів: *авізо / корабель* та в багатьох інших лексико-семантичних угрупованнях, пор.: *байу / сезон, аквафорте / офорт, аккую / колодязь, альпака / сплав, амиле / горщик, антука / зонт, бардильо / мармур, бухарі / камін, гремі / коньяк, кавасаки / бот, канці / ріг, жакоб / стиль*.

Категорія роду з-поміж відмінюваних і невідмінюваних іменників-назв неістот виступає класифікаційною, тому що грами роду (чоловічого, жіночого, середнього) розподіляються між різними формально і семантично не співвідносними лексемами: чол. р.: *явір, барабан, чонгурі*; жін. р.: *зима, біва, даорі*; середн. р.: *озеро, гора, тюре, жури*. Класифікаційний характер парадигми роду зумовлює закріплення відповідного типу відмінювання, пор.: *зима* – жін. [*a*]; *явір* – чол. [*Ø*] тощо. Морфологічна незакріпленість граем роду у невідмінюваних іменників-назв неістот, відсутність мотивованості родової належності позамовним змістом зумовлює активне включення невідмінюваних слів у систему лексико-семантичних зв'язків, їхнє підпорядкування цим зв'язкам з метою опосередкованої мотивації значення роду, пор.: *виноградØ* – чол. р. → *аліготе* – середн. р. → *виноград аліготе* → *смачний аліготе*. Інтенсивний процес впливу системи лексико-семантичних зв'язків простежується також на підгрупі невідмінюваних іменників-назв неістот, у яких наявна різна узгоджуваність у роді, наприклад: *популярне біснале // популярний біснале, популярний біснале // популярна біснале* – чол., жін., середн.; *медресе, маґоні, віскі, динамо, дінчі, каурі, ламенто, антре* – жін., середн.; *ямікалі, асамтаврулі, беже, жабо, мо, моко, муаре, анчарі, сиртакі, сулугуні, джерсі, кашне, манго, мангу, макао* (всього 32 іменники). У більшості випадків вторинне значення морфологічного роду зумовлене семантико-тематичною підпорядкованістю видової назви загальнородовій і перенесення формально мотивованого роду «метаіменника» на невідмінюване слово, пор.: *біснале* – виставка, *медресе* – школа, *віскі* – горілка, *динамо* – машина, *сулугуні* – сир, *мохо* – шар ґрунту; часто зміну морфологічного роду викликають синонімічні зв'язки, наприклад: *дінчі / шлюпка, ігну / хатина, каурі / раковинка, ламенто / арія, мчеді / хліб, болеро, сиртакі / танець, асамтаврулі / шрифт, беже / поцілунок, біснале, б'еннале / форум або*

однорідні видові назви, їхній вплив (*мо, ом, ампер; муаре, джерсі, сатин, ситець, штапель*). Активна дія різних чинників, їхній перетин зумовлює функціонування окремих невідмінюваних іменників-назв неістот з неоднаковим морфологічним значенням роду, пор.: *Адже, крім XIV національного фестивалю гумору і сатири, тут проходило VII міжнародне бієнале гумору та сатири в мистецтві і III міжнародний фестиваль комедійних і сатиричних фільмів* (Літературна Україна. – 1985. – 22 серпня); *Габрово – одна із столиць сміху. У травні до цього невеличкого болгарського містечка з'їдуться письменники, художники, артисти, скульптори на VIII міжнародний б'єнале сатири і гумору, який проходить під девізом «Світ уцілів, бо сміялися вмів»* (Перець. – 1987. – № 9. – С. 15); *Кожна бієнале засвідчує неабиякий інтерес до полотен нового напрямку...* (Молодь України. – 1983. – 14 січня).

3.4. Літературно-нормативна практика і родова диференціація невідмінюваних іменників-найменувань неістот. Мовна практика свідчить, що літературно нормативним стає те значення роду невідмінюваного іменника, яке відбиває його активне підпорядкування системі лексико-семантичних зв'язків. Отже, первинне морфологічне значення середнього роду невідмінюваних іменників-назв неістот іншомовного походження виступає показником формального входження слова до лексичного фонду, його включення до класифікаційної сітки категорії роду, а вторинне значення роду відбиває активне освоєння нового слова, підпорядкування семантико-парадигматичним законам рідної мови, витворення опосередкованої формальної мотивованості граматичного значення роду.

Значну роль у закріпленні вторинного морфологічного значення роду як літературно нормативного відіграє подібність невідмінюваного слова до форм відмінюваних іменників, морфологічні зв'язки. Так, більшість слів з фіналю *[a]* набула морфологічного значення жіночого роду (*фейїхоа, юбеа, цицмата, легуа, бальбоа, твема*). Інколи зберігається ознака роду мови-джерела, як це спостерігається у слів *болеро* (італ. *bolero* – m), *жабо* (фран. *jabot* – m), *па-де-труса* (фран. *pas-de-tross* – m). Останнім часом не простежується активізації останнього чинника, іншомовні слова підпорядковуються законам лексико-семантичних зв'язків і родової диференціації тієї мови, в яку вони запозичені.

Морфологічний чинник зумовлює активні зміщення в групі іменників з фіналлю [o], чому сприяє тотожність відмінкової парадигми узгоджуваних слів (крім називного і знахідного відмінків) (див. табл. 2).

Зрідка в сучасній українській мові морфологічний рід невідмінюваного іменника-назви неістоти мотивований раритетною змінюваною формою. Подібне спостерігається тільки у слові *кантале*, у більшості випадків не закріпилося формально мотивоване значення роду, пор.: *портмоне* – середн. р. (*портмонет*, *портмонетка* (Леся Українка)); *фортепіано* – середн. р. // *фортеп'ян* (І. Франко, О. Кобилянська, І. Нечуй-Левицький); *кофе* – середн. р. // *кофій* (І. Нечуй-Левицький).

3.5. Родова диференціація невідмінюваних абревіатур. Рід невідмінюваних складноскорочених слів визначуваний стрижневим словом. Останнім часом в українській мові активізувалась формально-граматична мотивованість роду окремих абревіатур, що реалізується в моделях на зразок *ВАК затвердив, повернувся із ЖЕКу*, наприклад: *Ми живемо в будинкові, де більші практичні та вчені, ледь переступивши поріг, одразу ж затівали капітальний ремонт, а менші практичні та до того ж і не вчені, як оце ми з дружиною, починали оббивати пороги ЖЕКів, скаржачись на неполадки та недоробки* (А. Дімаров). Незважаючи на те, що названі іменники активно функціонують із значенням чоловічого роду, вони не втратили й первинну родову належність, яка мотивована стрижневим словом. Подібні тенденції властиві тільки абревіатурам ініціально-звукового типу, стрижневим словом яких виступають іменники жіночого або середнього роду.

3.6. Родова належність невідмінюваних іменників-власних географічних назв. Морфологічне значення роду власних географічних назв, найменувань газет, журналів підпорядковане формально мотивованій родовій належності загальних назв, пор.: *Делі, Тбілісі* (місто – середн. р.) – середн. р.; *Нікарагуа, Перу* (країна – жін. р.) – жін. р.; «*Глобу*», «*Руде право*» – (газета – жін. р.) – жін. р. і под. Інколи назви міст відносять до чоловічого роду, наприклад: *Токіо вперше офіційно визнав, що японці активно опрацьовують новітні технології убезпечення кібератак різних хакерів* (Україна молода. – 2006. – 25 жовтня). Такого зразка конструкції зумовлені впливом російської мови, де іменники-назви міст мають значення

чоловічого роду, тому що загальна назва «город» – чол. р. Подібне вживання є літературно ненормативним і позбавлене внутрішньомовної і зовнішньомовної мотивації.

4. Категорія числа невідмінюваних іменників. Семантично мотивована в переважної кількості відмінюваних іменників категорія числа характеризується кількома способами витворення співвідносних форм однини і множини, зокрема за допомогою: а) формотворчих суфіксів: *громадяни – громадянин, харків'яни – харків'янин*; б) зміни парадигми відмінювання (конверсія): *стіл – столи, дерево – дерева*. У невідмінюваних іменників категорія числа позбавлена формотворчого потенціалу, внаслідок чого звужується її формальна реалізація в українській мові. У цьому підкласі іменників не простежувана класифікаційна специфіка морфологічної категорії числа (пор.: класифікаційний характер грамем числа в іменників *singularia tantum* на зразок *золото, зло, селянство* і *pluralia tantum* (*висівки, вершки, канікули, хитроці*)), послідовно реалізується словозмінна сутність категорії морфологічного числа⁴, яка виражається в системі протиставлених рядів форм однини та множини, формально реалізованих на синтаксичному рівні в моделях на кшталт *красиве портмоне // красиві портмоне, тепле кашне // теплі кашне* і под., що свідчать про омонімію форм числа на морфологічному рівні.

Витворення підкласу іменників *pluralia tantum* свідчить про звуження класифікаційного характеру категорії роду, з одного боку, і трансформацію абсолютної ознаки (класифікаційної) в категорію числа, з іншого. З-поміж невідмінюваних іменників-назв неістот зрідка спостерігається перехід слів до множинних іменників, пор.: *галіфе, графіті, сапераві* – середн. р., мн. Тяжіння окремих форм невідмінюваних іменників з фіналлю [i] до слів множинного різновиду пояснюється силою асоціативного зв'язку з відповідним закінченням відмінюваних іменників, а в іменника «галіфе» граматичне значення множини мотивоване семантичним зв'язком із словом «штани». В сучасній мові не спостерігається (крім *рالی* – мн.) абсолютного входження таких слів до складу іменників *pluralia tantum*, що свідчить про активний класифікаційний характер

⁴Див. Русская грамматика. – Т.1. – М.: Наука, 1980. – С. 471.

категорії роду, закріпленість категорійних значень роду за невідмінюваними іменниками.

Формування і поповнення підкласу множинних іменників, що позбавлені ознаки роду і знаходяться поза сіткою морфологічних родів, пояснюється в історичному плані уніфікацією форм числа в давньоруській мові і скороченням їхнього формального вираження, водночас відбиває немотивованість граєм роду позамовним змістом, що зумовлює і визначає формальну сутність категорійних значень роду.

5. Категорія відмінка невідмінюваних іменників.

Морфологічна категорія відмінка, що виступає послідовно семантично мотивованою і послідовно морфологічно вираженою, є визначальною для іменника⁵. З трьох граматичних категорій, які знаходять своє вираження в парадигмі іменника української мови, найтісніше пов'язані між собою категорії роду і відмінка. Особливістю морфологічних категорій іменника виступає їхня реалізація в одному форманті⁶, наприклад: *весною/ою* – жін. р.; одн.; орудний в. З-поміж категорій роду, числа та відмінка тільки відмінкові значення впливають на формально- і семантико-граматичну організацію речення, визначають етапи переходу інших частин мови в іменники, пор.: *Отак сидів він, **візаві** з нею* (Я. Качура) і *Ось мій нинішній **візаві**, і він повернувся лицем, говорив так, щоб чув його й президент, що йшов зараз за ними* (І. Франко). Особливістю відмінкових категорійних значень з-поміж невідмінюваних іменників виступає їхня синтетично-формальна нереалізованість. Омонімія форм числа зумовлює наявність у кожному невідмінюваному іменнику наявність (поза контекстом) усіх відмінкових форм (пор.: серед відмінюваних іменників омонімія форм можлива, але вона охоплює не більше трьох форм: *хоробрості* – род., дав., місц. в.).

⁵Див. Вихованець І.Р. Система відмінків української мови. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 22-23.

⁶Див. докладн.: Русанівський В.М. Поняття семантичного інваріанта // Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Семантико-синтаксична структура речення. – К.: Наукова думка, 1983. – С. 105-107.

Морфологічна нереалізованість форм числа і відмінка у підкласі невідмінюваних іменників свідчить про неоднорідний характер іменних категорій і відносне переміщення морфологічного значення роду в основу слова, про що у свій час писав Л. Новак⁷. Водночас відсутність формально вираженої відмінкової парадигми дозволяє невідмінюваним іменникам швидше вступати в лексико-семантичні зв'язки, підпорядкувати їм і родову належність. Форма слова не завжди виступає визначальною в його віднесенні до множинних іменників (пор.: фіналь [i] невідмінюваних іменників (див. табл. 2) і при визначенні морфологічного значення роду (див. табл. 2)).

Висновки-узагальнення. Термін «невідмінювані іменники» не зовсім правильно виражає специфіку цього підкласу слів. Словоформи, основа яких не виступає словозмінною, тобто словоформи, позбавлені флексії, вступають у синтаксичні зв'язки прилягання (інфінітив, дієприслівник, прислівник: *бажання мандрувати, йдуть співаючи, писати старанно*). Невідмінюваним іменникам притаманні різні форми підрядного прислівного синтаксичного зв'язку: узгодження (*красиве метро*), керування (*зібрати ркацителі*), прилягання (*сік з фейхоа*), інтеграції (*два ківі → двох ківі*) на рівні словосполучення і координація (*Рефері відкрив рахунок*) на рівні речення. Аналізована особливість невідмінюваністю постає чітко вираженою на формально-синтетичному рівні, водночас сам термін «невідмінювані іменники» має умовний характер, тому що їм притаманна тільки формальна незмінність, а на синтаксичному рівні повністю зреалізовується сім відмінкових форм, дві форми іменникового числа тощо.

⁷Див.: Новак Л. Основная единица грамматической системы и типология языка // Пражский лингвистический кружок. – М.: Прогресс, 1967. – С. 210-225.

Таблиця 1.

Порівняльна частота вживання невідмінюваних іменників із фіналами [i], [o], [e]

Назви істот Назви неістот	Р І Д						
	ч. р.	ж. р.	с. р.	ч. і ж.	ж. і с.	ч. і с.	ч.; ж. і с.
Назви істот	305	57	4	227	2	2	1
Назви неістот	196	101	1464	9	12	27	1
Загальна кількість	501	158	1468	286	14	29	2

Таблиця 2.

Дублетність і варіантність морфологічного роду в групі невідмінюваних іменників

Фінали	Загальна кількість слів	с. р.	ч. р.	ж. р.	ч. і ж. р.	ж. і с. р.	ч. і с. р.
[o]	1252	937	243	18	49	3	2
[e]	368	298	36	19	9	3	4
[i]	271	127	96	27	16	3	2

Інколи невідмінювані іменники набувають ознак відмінюваних у мовленні окремих авторів, що переважно мотивується їх прагненням ввести такі лексеми в активний словник української мови і підпорядкувати повністю законам відмінюваності всіх іменникових лексем, пор.: *Де не візьмись, в її бюрі з'явився підполковник міліції* (С. Горлач); *Не довго думаючи, іду до пластової домівки і заходжу до бюро, де мене зустрічає молода особа* (С. Горлач); *Всі наші речі їхали автом, але одубок я завжди мав коло себе: чи то на пляжі, чи в гарячий день серед поля* (С. Горлач). Така

тенденція може бути виправданою у формальному плані, оскільки з цього боку запозичені слова з кінцевим голосним нічим не відрізняються від інших іменникових лексем, що прийшли в українську мову в інші періоди її розвитку і набули всіх ознак відмінюваності (пор. специфіку слів іншомовного походження з кінцевим приголосним основи, які поза всяким сумнівом характеризуються формальною ознакою роду і послідовно відмінюються). Подібні підходи до освоєння іншомовних слів типу кіно, попурі, кімоно, фойє, бюро властиві були українській мові у кінці XIX – на початку XX століття. І тільки окремі зі слів набули повного засвоєння і формально повністю уподібнилися (і асоціювалися) іншим іменниковим лексемам: вони послідовно відмінюються, граматичне значення роду, числа і відмінка визначається за кінцевим формантом (*пальто*), окремі з них тільки у розмовному мовленні характеризуються відмінюваністю (*кіно, шосе (З кедрових квардів, тісно при собі, Вона стоїть, простора і широка, Ця хата з танком, що в його різьбі Відбився блиск гетьманського барока* (Олесь Ольжич))), проникаючи у художньо-поетичне. Відмінювання такого типу слів якоюсь мірою засвідчує уніфікацію вжитку всіх різновидів іменникових лексем, але подібне використання не стало нормою літературної мови і в цьому розрізі відбиває тільки прагнення окремих авторів (переважно майстрів слова діаспори) уникнути вирізнення з-поміж усього загалу іменників якогось підтипу слів, що принципово ні у формальному, ні у семантичному плані не відрізняється від інших слів. У цьому разі поряд з власне-мовним аспектом вжитку таких слів слід враховувати психологічний чинник, що може стати визначальним, оскільки більшість носіїв мови асоціюють такого типу слова як формально невідмінювані, що набувають морфологічних значень числа і відмінка тільки в контексті, поза останнім для них властива омонімія усього загалу морфологічних форм. Зміни у граматичному ладі мови відбуваються не миттєво, оскільки вони опосередковані тривалим нарощуванням тенденцій видозміни та уніфікації, тому й випадки відмінювання традиційно незмінюваних іменникових лексем слід сприймати або як суто авторські, або як такі, що спрямовані на модифікацію загальних норм вжитку.

РОЗДІЛ IV. ТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ СИНТАКСИСУ

// Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. Випуск 6 / Укл.:
Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонДУ, 2000. –
С. 152-159.

**КОМУНІКАТИВНО-ЕСТЕТИЧНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ
УКРАЇНСЬКОГО РЕЧЕННЯ В ХУДОЖНЬОМУ СТИЛІ
(бі- і поліфуркація, парцеляція, сегментація,
відкриті і закриті речення)**

Анатолій Загнітко
Донецький державний університет

УДК 82.01:808.3

Сучасному українському реченню притаманний багатоаспектний розгляд, що охоплює і власне-синтаксичний, і семантико-синтаксичний, і власне-семантичний, і комунікативний рівні. Здебільшого така схема аналізу є усталеною, хоча вона зазнає суттєвої варіації, що зумовлюється концептуальним визначенням системи синтаксичних одиниць, прагненням синтезу тих чи інших дефініцій, виокремленням рівнів “змішаного” типу, пор.: структурно-семантичний, комунікативно-прагматичний, комунікативно-семантичний, емоційно-експресивний тощо, де кожен з названих рівнів характеризується власним інструментарієм лінгвістичного аналізу. На кожному з рівнів речення розглядається в окремому аспекті з послідовним визначенням відповідних елементів його складу (пор. визначальність синтаксичних зв’язків та категорій членів речення на формально-граматичному рівні; значущість відображення загальнолюдських універсалій на власне-семантичному рівні зі з’ясуванням складу семантем та їх ієрархії і под.). Сучасне речення характеризується розвитком і послідовним ускладненням своєї структури в силу розширення смності уміщуваного об’єктивно-пропозиційного та суб’єктивного смислів. Особливо це яскраво простежується в художньому стилі, де повною

мірою простежуються суто авторські тенденції і загальномовні закономірності.

У художньому стилі особливої ваги набувають певні елементи, за допомогою яких передається авторське ставлення до зображуваних подій, явищ, предметів (пор. випадки **самоавторизації**, коли об'єкт та суб'єкт авторизації збігаються: (1) ***Я таким відчував себе щасливим, що не міг навіть нічого сказати, вимовити жодного слова*** (В.Підмогильний); **прямої і непрямой** авторизації: (2) ***Давно уже, власне усе своє свідоме життя, я пробую написати історію свого раннього дитинства, своєї душі, свого роду, свого Хутора*** (В.Дрозд); (3) ***І - припинив роботу, відчувши, що це знову, як і мої попередні намагання написати про той час,- література. Або ще, як полюбляють казати мої деякі велемовні колеги, - красне письменство*** (В.Дрозд); (4) ***Хлопчик вважав учителя якоюсь зайдою, що прийшла сюди і так само звідси піде*** (В.Дрозд) (не сам учитель вважав, а його оцінював певний суб'єкт) та напрями інтенсифікації авторизації: (5) ***По правді кажучи, важко довелося Хлопчику тої зими*** (В.Дрозд)).

Речення як системно-цілісна величина постійно зазнає видозмін (тут маються на увазі не тільки модифікації, варіації, трансформації) 1) внаслідок з'яви нових чинників в узусі та самій мовленнєвій практиці, їх активної дії, 2) внаслідок охоплення реченням все більшої ємності смислів, 3) внаслідок ускладнення уміщуваних у реченнєвій структурі когнітивних репрезентацій, елементів національно-мовної картини світу, 4) внаслідок поєднання в одній реченнєвій структурі кількох **модусних** і кількох **диктумних** величин, 5) внаслідок розгортання одного речення у мікротекстову і макротекстову структуру з послідовним виокремленням відповідної ієрархії смислів, вираження цілої гами тих чи інших інтенцій тощо (пор. ідіостилі В.Медвіда, О.Забужко, О.Ульяненка, Є.Пашківського, де речення прирівнюється цілісному художньому твору з відповідною системою внутрішньотекстових синтаксичних зв'язків і семантико-смислових відношень, які не можуть у цьому разі бути прирівнені до суто внутрішньореченнєвих, оскільки діапазон вияву останніх і перших є відмінним і навантаження одних й інших не дорівнюють одне одному. Авторська специфіка стильової манери "поточу свідомості" накладає відбиток на увесь спектр вияву реченнєвої структури, в

якій не можуть бути чітко виокремлені ні власне початок, ні середина, ні кінець, але водночас логічним постає питання про 1) співвідношення речення і тексту, 2) трансформацію речення в текст і навпаки ((6) *Ми, українці, зістарена нація; історичні нестатки зробили нас похмурими, пригніченими; ми й не сміємось по-справжньому; так щось* (В.Медвідь); (7) *Настав страшний суд для вас, але не ви мене розіпнете, а я сам на хрест стану* (В.Медвідь)); 3) закономірності внутрішньотекстової модифікації реченнєвої структури і межі цієї модифікації; 4) кількісний і якісний вимір реченнєвої структури, її довжину; 5) рівні внутрішньої глибини речення на **модусному** (в одному реченні можуть послідовно репрезентуватися оцінки різних суб'єктів, які навіть не взаємодіють між собою) і **диктумному** (одне речення охоплює величезну кількість пропозицій, граничне число яких немає можливості встановити) рівнях: (8) *Цієї ночі щось так здушило між ногами, аж подумав смерть; боятися вже давно не боюся; народна демонологія каже, щоб побороти страх, не оглядайся; чим більше оглядаєшся, то більше страхи наближаєш до себе, аж поки не вступають у душу твою; страх цей з дитинства, походження його невідоме; коли батьки самого раз залишали у хаті наніч і їхали до баби в сусідній район у гості, то я поклав молотка біля себе й так заснув; чиста й непоточена цинізмом душа боятиметься все життя; вже у великій квартирі, знов якимось опинившись сам, зайшовши на темне, вмикаєш повсюди світло, заглядаєш у всі закутки, аж тоді; побутовий чи виробничий цинізм позбавляє демонологічного страху; смерть матері робить таким, що ти нікого й нічого не боїшся; ні політика, ні виробництво, ні взагалі людські стосунки не виробили в людині спроможності до дна перейматися повною вірою чи повним страхом; за часу розширення й розпаду особистості, коли людина стає позасвітловою істотою, нею запановує страх трохи іншого гатунку; з відходом демонологічного страху ера дитинства закінчується для людства; якщо досі страх тріскав дорогою, перелякував на смерть, гнав мокрим шматом, пересновував полотном, їхав конем, їхав возом, кричав і їхав верхи, скакав через пліт, ловився за коли, колихався на ворині, сипав огнем, летів і сипав огнем, світив свічку, світив лампу, кидав до хати каменем, шукав по воді, дер дерево, бив лопатами, молов жорнами, шумів як машина*

та світив очима, співав, квилів, кляв, плакав, прав, перевертав лавки, тручав воза у рів, гнався за саньми, хапав капелюхи, скидав капелюхи, скидав шапку, зупиняв жандарма, стогнав, стогнав на цвинтарі, телепав парубком на цвинтарі, термосив у сні, бив, набивав гулю на чолі, кидав чоловіком до землі, викидав чоловіка з цвинтаря, тручав жінку на нечистім місці, паралізовував чоловіка, робив німим, забивав худобу, крокував, перекидався в знайомого, то ріс, то малів, обступав садівника, відбирав яблука; робився голим страхом у коноплях, чорним страхом, білим страхом на деревах, невидимим страхом, ставав стовпом, ставши стовпом, стягав з коня, огненним стовпом, стовпом йшов за бабою, - то тепер страх вступив у душу людську, ставши, можливо, страхом історичним; людям у гурті, в селі візьмімо, ще цей страх не загрозливий, вони його певним часом навіть горілкою заллють, але відірветься котресь у світ, почне то вертатися, то втікати, ніде затишку не знайшовши, то цьому біда, цей буде Я; по цих містах велелюдних, по чергах, у транспортах як вони, бідні, гуртуються, навіть сварки їм любі, балакають голосніше, ніж слід; це розмови вже не межі собою, а з вічністю, таке бідацьке галасування, що й ми люди, й нас хай буде почуто; люди, до горя звиклі, й смерть з ними попідручки ходить, кониченька водить; коли пошкодує людину, коли ні, всеоднак рідна душа, а от страх невольний якийсь; боятися, що хтось донесе, вкраде, знеславить, навіть бійся самого себе; та от ера новітнього страху гряде; вповзає чи влазить, приходить у сни, як от цей; душа зіщулюється й питається у вічності мовчки, чи це вже воно; боялися, що кінь чужий межі переступить і жорстокістю вгамовували страх, вбиваючи господаря коня; мати колісковою одганяла страх од немовляти; а це якась чортова кров несита й брудна каламутить очі й розум; люди й раніше щось помічали; баби розказують, що планети є, вночі всілякі бувають планети, є добрі й злі; як хто пізно рушить в дорогу, а трапить десь на нечисту планету, так з того може різні каліцтва дістати; планета та невидима, її не можна бачити, планету; або затарабанить у вікно, та й ідеш одчиняти; виходиш з хати, і нема нікого, лиш якийсь слід є, лише не можна пізнати, що то за слід, чи товарячий, чи людський, чи телячий (В.Медвідь) – кожен з наведених у цьому реченні-тексті елементів становить окрему одну-дві або більше пропозицій (якщо досі страх тріскав дорогою,

перелякував на смерть, гнав мокрим шматом, пересновував полотном, їхав конем, їхав возом, кричав і їхав верхи, скакав чере пліт, ловився за коли, колихався на ворині, сипав огнем, летів і сипав огнем, світив свічку, світив лампу, кидав до хати каменем, шукав по воді, дер дерево, бив лопатами, молов жорнами, шумів як машина та світив очима, співав, квилів, кляв, плакав, прав, перевертав лавки, тручав воза у рів, гнаввся за саньми, хапав капелюхи, скидав капелюхи, скидав шапку, зупиняв жарндарма, стогнав, стогнав на цвинтарі, телепав парубком на цвинтарі, термосив у сні, бив, набивав гулю на чолі, кидав чоловіком до землі, викидав чоловіка з цвинтаря, тручав жінку на нечистім місці, паралізовував чоловіка, робив німим, забивав худобу, крокував, перекидався в знайомого, то ріс, то малів, обступав садівника, відбирав яблука – одних тільки дієслів-предикатів ужито 53, не кажучи вже про інші засоби вираження пропозицій – відокремлені напівпредикативні конструкції, прикметники тощо) і їх смна панорамність важко піддається сприйняттю в межах однієї реченневої структури, оскільки в ній реалізована ціла сітка сценаріїв; у цьому разі мова може йти про цілий ряд умовних реченневих одиниць, які відокремлюються одна від одної крапкою з комою (;) і таким чином набувають відносної автономності, водночас автором констатується взаємозв'язок усіх елементів та об'єднаність усіх темою страху, оскільки кожен з них заяскравлює розвиток і репрезентацію того чи іншого аргумента).

Речення у сучасному художньому синтаксисі, розширюючи свою горизонтальну довжину, максимально ускладнюється формально і семантично, з одного боку, з другого боку, на ньому позначаються тенденції членування єдиного цілого з метою виокремлення певної інформації, відповідного диктумного компонента з метою його наголошення, актуалізації і набуття ним цілком самостійного текстотвірного начала: (9) *І душа стала незрівняно багатю. Бо щось наповнило її в цю мить чимось величним і щедрим* (В.Дрозд). Загальновизнане тепер явище **парцеляції** стало наслідком членування єдиної реченневої структури на кілька окремих висловлень з метою актуального наголошення виокремлюваних компонентів, при цьому загальний обшир та смність інформації реченневої структури не змінюються, оскільки **парцельність** здебільшого корпус обов'язкових членів речення,

сюди прилягає також виокремлення елемента складного присудка (дуплексива – за термінологією семантико-синтаксичного рівня), пор. (10) *Тепер, після коньяку, Гаркуша знав, що його на Землю п о к л и к а н о. Вищими силами* (В.Дрозд); (11) *Я вам глибоко вдячний. За це свято* (В.Дрозд); (12) */Гаркуша:/ Я і є президент. Фірма* (В.Дрозд); (13) *Роман прийшов. Спокійний* (В.Дрозд).

Парцелювання реченневих структур є семантико-стилістичним процесом, що безпосередньо пов'язаний з особливостями та закономірностями людського світосприйняття, світоузагальнення, прагненням людської психіки виокремити навіть залежний компонент як такий, що набуває статусу людської уваги, концентрації на ньому людських роздумів. Парцелят набуває в структурі художньо-прозового тексту відповідної самостійності як об'єкт уваги, виступаючи функціонально і структурно зорієнтованим на базовий компонент реченневого утворення. Поеднувана в межах складного синтаксичного цілого структурно нерівнорядна парцеляція сприяє, з одного боку, зміні стилістичного фокусу речення, з другого боку, насичує кожен виокремлюваний компонент максимальним змістом: (14) *Трішки показати зуби. Не завадить. Щоб дівча не нахабніло. Він не слинявий стариган, з якого можна вити вірвовки, користуючись молодістю і тим, що під спідничкою. Тим часом машини взяли на приступ Батієву гору, і він наказав Платашеві на хвилину зупинитися. На вершині гори. Звідси Батий-завойовник милувався землею, яку Сатана поклав до ніг його. За переказами. Трохи не кожна гора в Придніпров'ї Батієва. Людська череда шанує завойовників. Сильних світу сього* (В.Дрозд). Функціональне призначення парцелювання реченневої структури *Трішки показати зуби не завадить* має своїм призначенням відтворення внутрішніх роздумів героя, вироблення ним своєрідної поведінки, яка забезпечить йому утвердження в очах інших. Уведення в єдине текстове структурне ціле і внутрішніх роздумів героя і самої динаміки зовнішніх щодо останніх подій посилює внутрішній діапазон смислової нетотожності начал, об'єднаних у складне синтаксичне ціле. Так наче перебіг подій, їх динаміка виступають не тлом внутрішніх роздумів персонажа, а включені в них і становлять єдине ціле. Сама динаміка роздумів пов'язана з просторовим переміщенням персонажа та постійною аналогією з історичним перебігом подій: ... *наказав Платашеві на*

хвилину зупинитися. На вершині гори. Парцелят *На вершині гори* відображає кульмінаційний розвиток внутрішніх роздумів Гаркуші, надає їх перебігу надзвичайно широкої горизонтальної площини, оскільки саме узвишся розширює горизонт бачення і сприяє поширенню думки на щойно відкритий простір в єдиному часовому просторі. Парцелят *На вершині гори* перебуває у внутрішньотекстовій смисловій взаємодії з відносним парцелятом *За переказами*, який становить окрему пропозицію і розширює смислову сміть попереднього речення. Водночас своїм функціонально-комунікативним призначенням він спрямований на останнє, оскільки розкриває джерело інформації про те, що Сатана поклав всі київські землі Батиеві-завойовникові до ніг. Найбільшою мірою парцелят *На вершині гори* пов'язаний з парцелятом *Сильних світу сього*, хоча ні структурної, ні смислової тотожності між ними немає. Це слід мотивувати в іншому розрізі. Внутрішньотекстовий зв'язок між цими парцелятами зумовлюється кульмінаційною тезою внутрішніх роздумів героя: *Людська череда шанує зайовників*. Виокремлення уточнювального компонента *Сильних світу сього* як цілком самостійного надає довершеності цій ремінісценції – слід бути сильним. Таку парцеляцію слід кваліфікувати як *радіальну*, оскільки комунікативний радіус першого парцелята спрямований на смислове навантаження останнього і таким чином витворюється смислове коло, яке уточнюють, модифікують всі інші його компоненти.

Особливо тексто значущою постає **парцеляція** залежної предикативної частини, наявність якої є валентно зумовленою *опорним* словом і відсутність якої (структурно і семантично детермінована) позбавляє головну частину складного речення самостійного функціонально-комунікативного статусу: (15) *Саме тоді хлопчиківі пригадалося. Що ще в роки війни він зустрічав цю людину і тоді її боявся якимсь невідомим для нього чуттям страху* (М.Стельмах). *Я тоді й сам був думати починав, що так усі чинять. Тому що у світі так уже повелося* (В.Підмогильний).

До **парцеляції**, поза всяким сумнівом, належить виокремлення однорідних членів речення, що в цьому разі постають репрезентантами окремих пропозицій і в такому разі єдине поліпропозитивне речення членується на цілий ряд окремих виявів об'єктивних смислів, хоча така репрезентація не постає

самодостатньою, оскільки своїм дійктичним смислом **парцеляти** орієнтовані на попередню реченнєву структуру: (16) *Покликано, аби зробився Сатаном. Дияволом, Злим духом, змієм і з в а б и в, с п о к у с и в Є в у* (В.Дрозд). Показовим при цьому є те, що структура основного речення після парцелювання зберігається цілісною, наче й не відбувалося певного комунікативного виокремлення (пор. (16)).

Окремо слід виділяти **хвилеподібну парцеляцію**, особливістю якої є членування єдиного смислового цілого, при цьому **парцелят** виступає максимально спрямованим на попередню структуру, оскільки в останній міститься не тільки опорне слова, але й сама атрибутивна сутність **парцелята** деформується і розмивається поза основною структурою. Такий **парцелят** відтворює специфіку людського осмислення явища і надання певному предмету атрибутивної характеристики як визначальної, атрибутивність виступає в цьому разі основною, заради її наголошення компонент виокремлюється: (17) *Він майже певен був, що подзвонять. Інтуїція. Вовка, якого полювальники заганяють у куток лісу, де причайлися мисливці. Вовка, загнаного вочевидь* (В.Дрозд). (18) *O tym, że protestuje pielęgniarzki mają rację, wiedzieli wszyscy. Poza rzodem* (Przegląd tygodniowy. – 1999. – 14 lipca). **Парцелювання** суб'єктної синтаксеми поєднується з процесом **сегментації** і зумовлює насичення реченнєвого утворення особливим комунікативним забарвленням: (19) *Сентиментального повернення у власну молодість не вийшло. Ніжку підставив. Хтось* (В.Дрозд). Дейктичний елемент *хтось*, як ніякий інший, стимулює когнітивний процес пошуку, що реалізується у подальшій розгорнутій текстовій структурі (охоплює понад 250 слів).

Під **сегментацією** мають на увазі вичленовування окремого компонента речення і винесення його або в абсолютний початок, або в абсолютний кінець реченнєвої структури з метою максимальної концентрації на ньому уваги: (20) *Що с ь таки є у світі, хай наш куций земний розум і не здатен збагнути – щ о* (В.Дрозд); (21) *Він дивився на вас з-за свого столика як на ікону. Майже з любов'ю і – страхом...* (В.Дрозд).

До **сегментації** близько прилягає художньо-стильове навантаження виразу **емпатії**, під яким мається на увазі винесення комунікативно значущого елемента в початкову позицію речення, для наголошення певного погляду на ситуації, про котрі

повідомляється або йде розповідь у реченні. Останнім часом синтаксис сучасної художньої прози заангажував новітнє явище, пов'язане з членуванням єдиної реченнєвої структури на окремі комунікативно значущі компоненти, статус яких може бути пізнаний тільки на текстовому рівні. Такі виокремлювані компоненти містять усі необхідні структурні складники для повноцінного формального окреслення, їх залежність може бути послідовно виявленою тільки у семантичному плані, оскільки вони розгортають один із елементарних смислів базової (вихідної) реченнєвої структури. Таке явище цілком логічно назвати **біфуркацією**.

Біфуркацією слід вважати процес розчленування єдиного цілого на два актуалізаційно-сміслові компоненти, внаслідок чого виокремлювана інформація постає псевдосамодостатньою, спрямованою водночас на текстотвірний потенціал попереднього речення, поза яким вона втрачає своє функціональне навантаження. Термін **біфуркація** походить від лат. *bifurcus* – роздвоєний й у суто лінгвістичному плані її слід кваліфікувати як розгалуження чогось на два компоненти, що у подальшому витворюють своє власне актуалізаційно насичене ядро, при цьому простежується структурна спрямованість другого компонента до першого: (22) *Як старий, шолудивий пес. Що тинявся голодний, а потім знайшлися господарі, які відгодували його і щодня купують у ванні з пахучим імпортним милом* (В.Дрозд). *А якщо згадувати, так пошти що й нічого – одне й те ж кожен день: лісопвал і лісопвал: в холод, у хуртовину вали і вали сосни ті нескінчені. Яким кінця-краю нема й не жди, як і тим планам, які спускали нам ізгори* (Б.Жолдка). **Точкою біфуркації, критичною точкою**, що досягається внаслідок членування єдиної реченнєвої структури через віддалення від її рівноваги, є домінування комунікативно-ситуативних завдань над системно-структурними. За допомогою **синергетичного аналізу функціонування речення** можна визначити напрям розвитку актуального членування речення, чергування і суттєве розширення якісної диференціації різних реченнєвих структур – від виокремлювання тільки передбачуваних, але семантично необов'язкових, компонентів до виокремлювання компонентів реченнєвої структури іншої конфігурації, пор.: **біфуркацію** залежного компонента за умови наявності антецедента в головній

частині: (23) *Звичайно, я розумію всю ілюзійність всього. Що мене оточує, видається таким звабливим і прийнятним. Що наповнює мене у ці хвилини* (В.Дрозд). **Біфуркація** відрізняється від **парцеляції** тим, що при **біфуркації** виокремлюваний компонент є передбачуваним, але необов'язковим, **парцеляція** ж ґрунтується на обов'язковості **парцелята**, оскільки поза його репрезентацією основне речення втрачає власну смислову достатність. У складнопідрядному реченні відсутність **парцелята** нівелює певний відтінок перебігу дії чи вияву стану головної частини, унеможливує усвідомлення причинових або наслідкових, цільових відношень між ними: (24) *Тоді якраз привезли в село. Нову виставу цирку* (3 газ.).(25) *Повертаюся у царство тіней. Бо уже нікого, про кого загадуватиму, нема на світі* (В.Дрозд).

Біфуркація суттєво відрізняється і від статусу **приєднаних** (чи **приєднувальних**) **конструкцій**, що завжди постають як щось додаткове, що суттєво доповнює зміст основного речення, наповнюючи один із його компонентів новим відтінковим забарвленням: (26) *Можливо, з часом послужливий Дозорець докопається, що він, Роман Гаркуша, має частку голувої дворянської крові. По материній лінії* (В.Дрозд); (27) *Заграва від пожежі. Майбутньої?* (В.Дрозд). (28) *Є лише здогадки, прозріння. Які втаємничуєш навіть од самого себе, бо так прагнеш вірити в реальність чогось більшого, аніж земне комахіння людей, що уже і мірити боїшся* (В.Дрозд).

Особливе мовно-естетичне навантаження притаманне **поліфуркації**, під якою мається на увазі членування єдиного реченнєвого тла на кілька комунікативних одиниць, що функціонують як репрезентанти мовленнєвих ємностей, які, спрямовуючись на попередню комунікативну одиницю, водночас окреслюють актуалізований смисл і є необов'язковими за своїм виявом: (29) *У дворі було повно-повнісінько люду. Який був вбраний, як на рекламних сторінках газет... Який був налаштований, як кожен налаштовується у цю мить* (В.Дрозд).

У сучасній художньо-мовленнєвій стилістиці особливої ваги набувають **відкриті речення**, які слід витлумачувати як такі, розуміння яких неможливе без звертання до контексту та додаткових знань про ситуацію спілкування (за І.Б.Штерн). Подібні речення мотивуються смисловим тлом попередніх утворень і таким

чином чином становлять разом з ними єдине смислове ціле: (30) *Залишалося зробити останній крок – піти на вдячний уклін до всесильної Валерії Родіонівни* (В.Дрозд) – **крок** → *до чого?* **Валерія Родіонівна** → *хто вона?* **Піти на вдячний уклін** → *чому?* *Яка причина спонукає робити це?*

Постає надзвичайно ємним функціонально-естетичне навантаження **емпатичного виразу**, особливість якого якого слід витлумачувати як винесення комунікативно значущого елемента в початкову позицію речення, для наголошення певного погляду на ситуації, про яку повідомляється в реченні. При цьому емпатія може ускладнюватися стилістично експресивним повтором: (31) /Гаркуша:/ *Столик замовлено на двох. Забезпечуватимеш **нашу безпеку** звідси...*

Нашу безпеку. Це йому сподобалося. Його і Єви. А Платаш хай відтепер знає своє місце (В.Дрозд). Компонент **це** забезпечує ланцюговий зв'язок. У силу своєї смислової ємності для останнього є притаманною надширока функціонально-смилова площина, особливістю якої постає надглибока за потенціалом уміщеного змісту доцентрово-текстова насиченість. Водночас в уривку (31) очевидним є повтор базового компонента **нашу безпеку**, що виступає когнітивно й асоціативно спрямованим у наступний текст. Парцелювання посесивного компонента **Його і Єви** та опосередковано реченнєва його репрезентація уможлиблює насичення реченнєвої структури **Це йому сподобалося** внутрішньореченнєвою енергеією парцельованого речення і витворення єдиного смислового тла. Реченню **Це йому сподобалося** властива когнітивно-смилова ядерність, оскільки воно постає висновковим щодо попереднього тексту і водночас його зміст уточнюється, розширюється.

Наявність парцелятив у текстових одиницях, поза всяким сумнівом, засвідчує прагнення авторів надати тому чи іншому компонентові речення окремого інформативно-комунікативного навантаження, виокремити його значущість у загальнотекстовій структурі. **Біфуркація** належить до тих явищ в сучасному синтаксисі, які, поза всяким сумнівом, засвідчують видозміни структурної будови речення і функціонування одного структурно самодостатнього елемента як самостійного, але при цьому передбачається наявність другого – паралельного, поряд з яким

наповнюється новим відтінком один із компонентів двох паралельно вияскавлених речень і постає його чітко окресленою його семантична мотивованість. **Сегментація** торкається внутрішньої перебудови речення і винесення одного із комунікативно значущих елементів в самий початок або в самий кінець реченневої структури.

СТРУКТУРНІ І СЕМАНТИЧНІ РІЗНОВИДИ УКРАЇНСЬКИХ СИНТАКСИЧНИХ ІННОВАЦІЙ

Сучасні тенденції розвитку граматичного ладу української мови засвідчують активізацію антиномії мовця і слухача; антиномії узусу і можливостей мовної системи; антиномії коду і тексту; антиномії, зумовленої асиметрією мовного знака; антиномії двох основних функцій мови: суто інформаційної й експресивної (пор.: [8, 24-34]), з-поміж яких особливої значущості набули співвідношення інтенцій мовця і потенційних можливостей слухача, корелятивність / некорелятивність синтезувальних й аналізувальних тенденцій, максимальне прагнення мовця актуалізувати уміщену інформацію, всіляко сприяючи її експресивізації. Остання пов'язана з яскраво вираженою тенденцією в сучасному українському синтаксисі до розширення кола розчленованих і сегментованих синтаксичних побудов (пор.: [17, 184]), у чому виявляється одна із головних причин сутнісних змін в граматичному ладі – посилення впливу розмовного синтаксису на письмове мовлення, домінувальний результат якого простежується на поступовому (а інколи і різкому) відході від „класичних” (відстояних), синтагматично вивіренних синтаксичних конструкцій з експліцитно виявлювальними типами і формами синтаксичного зв'язку й адекватними смисловими відношеннями, що відображають структурну і смислову цілісність.

Сучасні синтаксичні інновації зумовлені здебільшого „важкістю” або швидше „важкопідйомністю” книжних конструкцій, не зовсім зручних для звичайної розмови [1, 7-9] та орієнтацією нормативного мовлення на милозвучність та зручність вимови. За твердженням Н.С.Валгиної, „рух синтаксису від „записуваної розмови” (вираз К.С.Аксакова) до інтелектуалізації літературної

мови зафіксовано в працях представників Празької лінгвістичної школи” [8, 185], зокрема в дослідженнях Б.Гавранека [9]. Водночас варто особливо наголосити на тому, що акцентована „важкопідйомність” синтаксичної конструкції була пов’язана з абсолютним посиленням синтетичних тенденцій синтаксичного ладу української мови. Немає достатніх підстав для заперечення твердження про те, що своєї вершини синтетизм досягає в російській мові у другій половині XVIII – початку XIX ст., а в українській мові ці тенденції були ускладнені недостатньо повним функціонуванням різноманітних функціональних стилів, зокрема офіційно-ділового та ін. [11, 385] Але в художньо-белетристичному стилі, що найбільш динамічно відображає видозміни уже в першій половині XIX століття виявляється прагнення до аналітизму, що знайшло відображення у класичних рядках Тараса Шевченка: *Як умру, то поховайте / Мене на могилі, / Серед степу широкого, / На Вкраїні милій. // Щоб лани широкополі, / І Дніпро, і кручі / Було видно, було чути, / Як реве ревучий* (Т.Шевченко), де рядки *Щоб лани широкополі, / І Дніпро, і кручі / Було видно, було чути, / Як реве ревучий* актуалізують рему шляхом розчленування єдиної синтаксичної структури складнопідрядного речення з підрядною детермінантною частиною на два висловлення. При цьому наведена частина *Щоб лани широкополі, / І Дніпро, і кручі / Було видно, було чути, / Як реве ревучий* шляхом парцеляції оформлена в окрему строфу, що посилює її звучання і надає викінченого інтонаційного оформлення, виносячи основну думку на передній план.

Синтетична синтаксична конструкція, що сформувалася, стала нормативною в українській мові протягом 18-19 століть, що було зумовлено значною мірою екстралінгвістичними чинниками - особливостями її розвитку (відсутність повноцінного внутрішньо- і міждержавного функціонування, недостатнім рівнем суспільного запиту її офіційно-ділових, адміністративно-правових жанрів, наукових пошуків, відносною замкнутістю конфесійних реалізацій – тільки в межах греко-католицької церкви до початку XX століття і поступове застосування також всередині Автокефальної Української Церкви у 20-і роки XX століття) та інтралінгвістичними – домінувальними тенденціями внутрішньосистемної синтетичності (пор.: особливості утворення форм вищого і найвищого ступенів порівняння прикметників і прислівників; діапазон форм

майбутнього часу дієслова і под.). Усе це зумовило специфічний шлях розвитку аналітичних синтаксичних форм [11]. До цього необхідно також додати й те, що основу граматичного ладу української мови становить розмовне мовлення, якому притаманна внутрішня членованість цілісних смислових цілих. На відміну від російської мови з її відносною замкнутістю граматичної системи, де будь-які вкраплення усно-розмовної стихії сприймаються як такі, що суттєво впливають на видозміну специфіки її синтаксису, українська мова є значною мірою відкритою (при цьому слід пам'ятати про нав'язувану українській мові у 30-80-ті роки ХХ ст. спільну тенденцію розвитку з російською). Максимально відкритою вона постає при дослідженні закономірностей усного мовлення:

Сусіда його хронів безпробудним сном, уживши найшаленішого снадійного – кілька пляшок „оболонського” змішаних з „алко”; провалений за межі буття, він не чув, як друзяка розчинив вікно і також виліз, ставши на межу.

Бо Нуся.

Бо Вадя:

„Нусю, той, оце. Словом...” (Б.Жолдак. Як один те, а другий інше). Це найбільшою мірою простежується в художньому мовленні, де максимально використовуються засоби і ресурси різних стилів мови. Найбільш кодифікованими виступають офіційно-діловий стиль із цілою системою внутрішньостильових жанрів, науковий у його письмовій формі і конфесійний.

Враховуючи наявну систему синтаксичних одиниць, специфіку синтаксичних зв'язків та особливості смислових одиниць, весь комплекс українських синтаксичних інновацій варто диференціювати на декілька типів: а) за їхньою приналежністю до тих чи тих синтаксичних одиниць: 1) внутрішньословосполученнєві (*завтра кафедра, наступна «Либідська»*); 2) внутрішньореченнєві (*Машина наготові; Мати в санітарах; Небо в зорях*); 3) внутрішньотекстові та 4) синтаксемно детермінувальні (*На самому краю прірви; З одним нулем у резерві* (Літературна Україна. 2000. – 16 січня)); б) за специфікою синтаксичного зв'язку: 1) первинна з послідовною експлікацією засобів зв'язку і 2) вторинна з імплікацією форм зв'язку, утворенням різних контамінованих похідних; в) за особливостями смислових відношень: 1) первинні з послідовним співвідношенням форми

зв'язку і типу смислового відношення і 2) вторинні з різноманітним ступенем синкретизму. Водночас варто наголосити, що не можна ототожнювати факти власне усного походження і явища суто письмового характеру. Останнє, поза всяким сумнівом, пов'язано перш за все зі вставленням і збільшенням як внутрішнього інформаційного простору, утворенням кількох рівнів інформаційного насичення речення і розмиванням чітких меж між реченням і текстом, так і зі збільшенням відцентрових тенденцій, послабленням реченнєвотвірних синтаксичних зв'язків, що охоплюють предикативний, прислівний синтаксичний (узгодження, керування, кореляція, прилягання) різновиди, і реченнєвомодифікаційних синтаксичних зв'язків (детермінація, модальний зв'язок, сурядний та інші типи зв'язку). Використання поняття письмове мовлення є відносним, тому що аналізовані вставлені конструкції широко вживаються у монологічному лекторському та інших жанрах мовлення. Вплив усного мовлення простежується на експансії аналітичних тенденцій і поширенні горизонтальної довжини речення, утворенні автономних підрядних типу *Ми продовжували робити що хотіли і думати що хотіли* (О.Слісаренко). *Гості обідали чим було* (А.Яна).

До внутрішньословосполученневих інновацій слід віднести, безперечно, усі видозміни, пов'язані зі змінами в самій будові словосполучень та збільшенням функціональної кількості багатоконпонентних словосполучень, особливо у термінологічній сфері, пор.: *бетоноукладач з внутрішніми лопастями на пневматичному ходу, компенсаторна пружина запобіжної муфти, довголанковий ланцюг підвісного конвеєра* і традиційно визначувані *бібліотека на громадських засадах, хлопець із села*. У термінологічних словосполученнях, подібно до загальномовних, пропускаються одна, дві або більше ланок конструкції при збереженні крайніх, в яких і міститься основний зміст. При цьому обидва компоненти актуалізуються і внутрішньословосполученнева організація видозмінюється, оскільки іншою постає форма синтаксичного зв'язку, пор.: *бетоноукладач з внутрішніми лопастями на пневматичному ходу* ← *бетоноукладач, який виготовляється з внутрішніми лопастями, обладнується на пневматичному ходу*. Дієслівна залежність втрачається (*виготовляється з чим? обладнується на чому?*) внаслідок редукції

цих компонентів, а наявне відмінкове прилягання репрезентує уже атрибутивні відношення. Показовим у цьому разі є те, що значна кількість словосполучень, у тому числі і термінологічних, не проходять усіх етапів перетворень й утворюються безпосередньо за ustalеними моделями: *стамески плоскі із шириною леза 32 і 40 мм, склоріз роликовий із твердого сплаву, будівельний ніж для опоряджувальних робіт, щітка-ручник з фланцевим фіксатором, лом-цвяходер з фіксатором тяги, вимірювальна рулетка у закритому корпусі*. У таких словосполученнях простежуються зміни і на рівні смислових відношень, оскільки останні характеризуються синкретизмом, в якому акумулюються особливості смислових відношень у первинних моделях та постанні зримими у похідних: *склоріз роликовий* (який? із чого?) *із твердого сплаву* = *склоріз* *є роликовий* + *склоріз виготовлено зі сплаву* + *сплав є твердий*, пор. також: *Донецьк у спеку, зустріч біля Палацу культури, розчин із ванна, замальовки олією, заява на конкурс* тощо. Такі інноваційні словосполучення є наслідком синтаксичної компресії, яка охоплює видозміну у формах синтаксичного зв'язку (керування на прилягання, керування на кореляцію тощо) та у системі смислових відношень. Синтаксична компресія полягає у стисненні структури, пропуску її окремих ланок при збереженні ядерних елементів, що постають носіями основного смислу. Експансія відмінкового прилягання, що репрезентує атрибутивні / обставинні відношення засвідчує яскраво виражену тенденцію до аналітизму в сучасному українському синтаксисі. Такий функціоналізм уже трансформувалася із функціонального в граматичний і в ряді випадків постає корелятивним із функціональними утвореннями типу *завтра гурток, подати в суд*, де межі між словосполученням і реченням-висловленням постають дифузними.

Подібна компресія зумовлює видозміну структури простого речення та постання максимально актуалізованих похідних, в яких темо-рематичний поділ є закріпленим на формально-граматичному рівні: *Садівникам* (тема) – *добрі саджанці і продуктивні промислові сорти* (рема); *У мокроступах* – *за імперською величчю* (Українське слово. - 2002. – Ч.24); *Зараз* – *Молдова* (Українське слово. - 2002. – Ч.23). У цьому виявляється надзвичайно продуктивною антиномія означуваного й означального, особливості асиметрії мовного знака, оскільки означуваних завжди більше (одиниць смислу), ніж

означальних (одиниць словесно реалізованих). Компенсувати це можна або розгортанням висловлення, наближаючи означуване й означальне одне до одного, або згортати його, стискаючи його до певної межі, але при цьому зберігаючи загальний смисл. Саме друга тенденція корелює з компресією, при якій ті чи інші компоненти постають імпліцитними: *У мокроступах – за імперською величчю* ← **У мокроступах ми біжимо, йдемо за імперською величчю*. Компресія на рівні простого речення охоплює: 1) явища суто мовленнєвого характеру: *Не забудь взяти в школу зошит, бо тоді не матимеш в чому виконувати контрольну роботу*, де виявляється редукованим серединний компонент **у тебе буде контрольна робота** + *тоді не матимеш в чому виконувати контрольну роботу*; 2) явища мовленнєво-узусного вияву, що прямо співвіднесені із системою і кваліфікуються на мовному рівні як неповні речення: *Пенсіонерам – пристойну пенсію*; *Гірникам – зарплату вчасно*; 3) вторинну предикацію, що особливо поширюється останнім часом: *Я завжди знав Ольгу скромною і мовчазною* (І.Вільде); *І померла в гризоті вона молодою, залишився назавжди без матері я* (Д.Павличко); *Темнооким чудесним гостем я чекала тебе з доріг* (Л.Костенко) (пор.: *Темнооким чудесним гостем я чекала тебе з доріг* = **Я чекала тебе з доріг* + **Була я гостем* + **Гість чудесний* + ** Гість мовчазний*). У таких реченнях вторинна предикована форма характеризується відносною самостійністю: *І померла в гризоті вона молодою, залишився назавжди без матері я* = **І померла в гризоті вона молода / молодою*; 4) приховану діалогізацію: *Я? / Я служив у Чека... / Дні і ночі, голодний, без сил, Я на смітнику Жовтня копавсь* (Д.Фальківський) – де наведений компонент постає відповіддю на неназване питання.

У простому реченні інноваційні явища зумовлюються також і синтаксичною редукацією, що полягає в усіченні необхідної граматичної ланки в синтаксичній структурі, що призводить до скорочення кількості словесних елементів: *А діждемось-таки* (Українське слово. - 2002. – Ч.24); *Бачили очі...* (Українське слово. - 2002. – Ч.24) тощо. Саме такого типу утворення стали основою для постання своєрідних офіційних суспільно-політичних термінів з усіченим керуванням: *рух неприєднання, близькосхідне урегулювання, чеченське мирне урегулювання, країни співдружності, політика швидкого реагування*, пор.: *В Оттаві було*

обговорено напрями політики швидкого реагування на терористичні заходи Іраку в азійському анклаві (Українське слово. – 2002. – Ч.24).

Найбільшою мірою синтаксична компресія і редукція репрезентовані в художньо-белетристичному, публіцистичному стилях, найменшою мірою поширені в офіційно-діловому, що мотивується високим рівнем стандартизації його вимог.

Синтаксична компресія і синтаксична редукція в основних своїх виявах репрезентують ті чи інші площини закону мовної економії, що пов'язаний з лаконічністю, стислістю. Вони поширені у будь-якому тексті і засвідчують постійну динаміку в українському синтаксисі.

Особливо слід наголосити наявність у сучасному українському синтаксисі класу функціонально подібних і/або функціонально тотожних одиниць, що пов'язані з активною дією контамінацією. У цьому разі останню кваліфікують як імітацію самого процесу говоріння: „ми наче спостерігаємо формування думки..., ковзання з однієї конструкції на іншу, коли пошуки відповідних „класичних форм” речення виявляються утрудненими через безпосередність спілкування і відсутність можливості обдумування та продумування висловлення...” [8, 206]. Заміщення предикативною одиницею окремого члена речення призводить до актуалізації внутрішньореченневого аналітизму, оскільки деформуються закономірності синтаксичного зв'язку при збереженні валентнозумовлених смислових відношень: *Сьогодні все більше живемо за принципом „що хочемо, те й робимо”* (Голос України. – 2001. – 13 січня). Предикативна одиниця „що хочемо, те й робимо”, заповнюючи присубстантивну постпозицію і втрачаючи власні категорійнореченневі ознаки, втягується у спектр атрибутивних відношень.

Непоодинокими постають „ослаблені” підрядні частини, що тільки структурно нагадують підрядні частини, а функціонально прирівняні до статусу певного члена простого речення: *Учні в класі зчинили такий галас, все летіло вгору, ніхто навіть не звернув уваги на появу нового вчителя і всі продовжували робити що хотіли* (А.Яна). До цього наближається і фразеологізація складнопідрядних речень (*Що маємо, те маємо; Як було, так було; Все нічого, але*

щось), які часто набувають функціональної подібності в межах простого речення.

Предикативні одиниці можуть й іншим шляхом входити в систему відношень членів простого речення, пор.: *Справжнє щастя – це коли на пасіці бджоли літають і мед носять. І коли ліс духмяніє* (А.Яна), де простежується контамінація простого двоскладного речення і підрядної частини, що постає у позиції присудка і включається в активну систему відношення головних членів двоскладного речення за допомогою актуалізаційної частки *це* та водночас зберігає ознаки підрядності (сполучний елемент *коли*). Це призводить до відносної нівеляції кваліфікаційних ознак двоскладності і витворення особливого типу перехідних контамінованих структур (*Перша ознака повного краху підприємства – це коли люди йдуть з нього, навіть не отримавши зарплати* (Українське слово. – 2001. – Ч.32); *Криза сьогоднішньої влади в Україні – це коли народ починає її боятися, але не усвідомлено, а на рівні підсвідомості* (Голос України. - 2001. – 16 листопада)).

Протиставленням цьому процесу слід вважати членування єдиного цілого на окремі компоненти з метою їхньої актуалізації та надання інформативної викінченості, ситуативної значущості. У цьому процесі особливо слід виділити парцеляцію як функціонально-синтаксичне явище, що характеризується такими диференційними ознаками: 1) актуалізація певної інформації; 2) надання окремій предикативній підрядній частині самостійності в силу її семантичної маркованості синкретичним значенням „мета + результативність” / „мета + наслідок ” тощо: *Навесні на його місці молодий буде лист, зелений, він з вітром розмовлятиме, хапатиме жилками своїми сонячний промінь, під дощем купатиметься й росою умиватиметься...*

Щоб потім умерти... (Остап Вишня 2001, с.151).

Парцеляція, на відміну від часто ототожнюваних з нею явищ приєднування [2; 4; 5; 6; 8; 15; 16; 18] співвіднесена з базисно-комунікативним (інтраструктурним) рівнем речення, а приєднування належить до модифікаційно-супроводжувального (інфраструктурного) рівня, пор.: *Придивімося, що робиться в сучасній совєтській історіографії! Яку до дрібниць продуману програму здеформованої й зденатурованої Історії там розроблено!*

Бо то – найважливіший відділ лабораторії малоросіанства (Є.Маланюк). і *Слова росли із ґрунту, мов жита. Добірним зерном колосилась мова. Вона як хліб. Вона мені свята. І кров'ю предків тяжко пурпурова* (Ліна Костенко). *Вже медово погустішало місячне марево, у видолинку завчено озався деркач, і тиша, тиша над світом, що навіть чути, як житній колосок розмовляє з пшеничним, як поводить скрипучим вусом ячмінь* (М.Стельмах).

Парцелювання як активний тип розчленування цілісного речення на два, три, чотири і більше самостійних висловлень є наслідком активного проникнення розмовних тенденцій у письмове з послідовним збереженням відповідних інтонаційно-ритмічних особливостей усного мовлення і максимальним актуалізаційним потенціалом. При цьому парцелювання суттєво відрізняється в класі простих і в класі складних речень: з-поміж перших парцелят у структурному і смисловому плані спрямований на основну частину (*Чого чекати? Від нашого уряду та його сьогоднішніх днів* (Голос України. – 2001. – 23 лютого)), а з-поміж складнопідрядних речень парцельована підрядна частина виокремлює власну інформацію і надає причиновій, цільовій, умовній, допустовій та іншій семантиці ситуативної довершеності. Внаслідок цього посилюються відцентрові тенденції на рівні смислових відношень, що може, цілком природно, означати їх трансформацію у внутрішньотекстові. При цьому синтаксичний зв'язок перебуває в активній формі: *Мода на позичене слово іноді набуває смішних форм. Бо, наприклад, що означає **єврокухня** чи **євроодяг**?* (Сербенська, Волощак 2001, с.123). Найбільший потенціал парцелювання притаманний складнопідрядним реченням з підрядними детермінантними, що мотивується слабким виявом їхнього синтаксичного зв'язку – непередбачувана необов'язкова форма вільного прилягання.

З розчленуванням єдиного смислового і структурного цілого пов'язана також активізація ізольованого називного [6; 7; 8, 193-198; 13, 405-408], що в сучасному українському синтаксисі характеризуються постпозитивним або препозитивним щодо речення виявом. Структурно виступаючи тотожними, вони суттєво різняться функціонально, оскільки перший здебільшого належить до називного уявлення або називного теми (*Святі вогні... Вони ж твої, твої! В них людство еру пізнає нову* (М.Руденко); *Чверть століття. Багато ще чи мало?* (В.Вільний)), постреченневий називний – це

сегментація з метою рематизації відповідного змісту: *Завжди в пам'яті моїй, у споминах, у згадках і снах все те, що пов'язано з рідною домівкою, рідним селом, але було і є найдорожче... Посмішка матері* (А.Яна). Постпозитивні номінативи характеризуються значним функціональним діапазоном, охоплюючи означально-конкретизувальне, причинове, пояснювальне, оцінне, об'єктне, наслідкове, темпорально-дейктичне та інші значення (пор.: [8; 11; 13; 17]).

До інноваційних явищ на рівні простого речення належить також активізація вставлених конструкцій, які належать до письмового вияву мовлення і яким притаманні: 1) графічний, 2) пунктуаційний та інші різновиди диференціації. Важливим є розмежування типів вставлення за структурою і за семантикою. За структурою вставлені конструкції поділяються словосполученнєві, реченнєві - просте / складне (складносурядне і складнопідрядне) речення і текстові. Вичерпний структурно-ланцюговий обсяг вставлення важко визначити в силу постійного розширення довжини вставлених одиниць та утворення кількох структурних і функціонально-семантичних рівнів вставлення: від одного-двох до шести. Їхня диференціація здійснюється часто використанням традиційних розділових знаків (круглі дужки, тире і кома) та активізацією вжитку різноманітних курсивів, типів шрифтів та різновидів дужок (типу {}, [], |, < та ін.). Яскравим прикладом останнього є О.Забужко „Польові дослідження українського сексу” [11, 308-411]. За семантикою вставлені конструкції також постають нерівнорядними і з-поміж легко виділяються: 1) логічний, 2) інформаційний, 3) оцінний, 4) ситуативний типи.

Основними внутрішньореченнєвими **структурними** особливостями вставлених конструкцій постає: 1) їх неможливість займати препозицію щодо всього речення; 2) співвідносний синтаксичний зв'язок з основним реченням, що виявляється у структурній співвідносності обох частин, які доповнюються смисловою специфікою, що полягає в реалізації вставленими одиницями пояснювально-доповнювальної функції, пор. *Дивись же на мене, сонце, й засмали мою душу, як засмарило тіло, щоб вона була недоступна для комариного жала (Я себе ловлю, що до сонця звертаюсь, як до живої істоти. Невже се значить, що мені вже бракує товариства людей?)* (М.Коцюбинський); бел. *Яна пняшчотна*

паднімає на рыцаря вочы (першы раз у жыцці) (З.Бядуля); 3) абсолютна формально-граматична автономність. Інваріантним значенням вставлених конструкцій, поза всяким сумнівом, варто вважати інформаційно та оцінно доповнювальне, що на рівні конкретного висловлення суттєво варіюється. Вставлені конструкції найбільшою мірою посилюють внутрішньореченнєві відцентрові тенденції.

Принциповим постає розмежування вставності і вставленості, які розрізняються і структурно, і семантично, і функціонально, і комунікативно. Проблема вставності і вставленості набуває своєї логічної мотивованості при тлумаченні диференціації модальних значень їхнім зв'язком з конкуренцією комунікативної і когнітивної функцій мови. Комунікативна функція вимагає домінувальної ролі суб'єкта мовлення у визначенні суб'єктної функції, з чим пов'язана часова окресленість (реальність) / часова неозначеність (ірреальність) дії суб'єкта. Когнітивна функція базується на актуалізації суб'єктно-предикатних зв'язків, що є „об'єктивними”. В історії мови це сприяло емансипації модальності як категорії, що визначає відношення суб'єкта мовлення, і трансформації її в обов'язковий елемент предикації (пор. поняття об'єктивної модальності в Н.Ю.Шведової).

Торкаючись історії, еволюції вставленості в українській мові, варто констатувати її упровадження в мові ХХ століття, в якому вони особливо активізувалися у другій половині, що, очевидно, пов'язане зі збільшенням інформативного насичення речення. Це дозволяє кваліфікувати вставленість як маркувальну ознаку української мови ХХ століття, що пов'язано з активізацією відображення комунікативно-прагматичної оцінки суб'єктом мовлення інформативного плану свого висловлення за віссю: «головна / додаткова інформація». Саме у цьому виявляється її зв'язок з категорією модальності.

Прим. У цьому зв'язку слід зазначити те, що ще у другій половині 60-х років ХХ століття багато лінгвістів не виділяли вставлені конструкції і розглядали їх тільки з-поміж вставних (пор.: [Руднев 1968, с.184; Мыльцева 1966, с.3]), а вже на самому початку 70-х у ряді граматичних досліджень тлумачення вставлених компонентів набуває окреслення [БМ 1986, с.202; Бабайцева 1979, с.185-186; Яўневіч, Сцяцко 1987, с.126; Современный 1998, с.310-

311], хоча в академічному виданні „Сучасна українська літературна мова. Синтаксис” [К.: Наукова думка, 1972] повністю відсутній аналіз цих конструкцій. Інколи зв'язок вставлених конструкцій з реченням кваліфікують як „адгалинаванне” [Аўласевич 1970, с.56] або співвідносність [Бурак 1987, с.205]. Підтвердженням цього є те, що «вставлені одиниці входять до складу того чи іншого речення, виступають його компонентами, займають певну позицію в його структурі, беруть участь у формуванні змісту речення або його експресії» [Аўласевич 1970, с.55].

Вставлені конструкції у семантичному плані взаємодіють зі змістом всього висловлення, беручи участь в його комунікативних завданнях і корелюючи зі змістом базового речення або окремих його членів. Така взаємодія виявляється перш за все за умови синсемантичності базової структури. Це здебільшого займенникові прислівники: *Зараз ви можете будь-коли приїхати у військову частину, де служить ваш син (а служить він тепер дома, в Україні, часто в своїй області, а то й районі), провідати його, поговорити* (Літературна Україна. – 1996. – 15.02), де вставлена конструкція уміщує досить детальну інформацію про місце знаходження суб'єкта дії, названого в базовій частині малоінформативною обставиною *де*.

Логічною функціонально-сисловою взаємодією вставлених одиниць з базовою частиною постає таке їхнє співвідношення, при якому вставлена конструкція вказує на певний мотив позначеної в основній частині дії (суб'єкта, об'єкта тощо) або актуалізує відповідні ознаки останнього. В межах логічного типу диференціюються варіанти: 1) вставлені конструкції, що перебувають з базовим реченням у причиново-наслідкових смислових зв'язках: *Марія уважно подивилася на сина і відчула щось непевне в його поведінці (Вона як мати часто передбачала зміни в його настрої, але сьогодні щось трапилось інше, бо перед нею стояла наче зовсім чужа людина)* (А.Яна); 2) вставлені конструкції, що перебувають у протиставно-порівняльних смислових відношеннях: *Учені досить швидко прийшли до висновку про необхідність синтезу віднайдених речовин (Такий синтез водночас слід було проводити в абсолютно нових лабораторних умовах, які тільки-тільки починали опрацьовуватись і на сьогодні не давали*

якогось відчутного результату) (Україна молода. – 2991. – 14 квітня).

Інколи протиставні смислові відношення ускладнюються допустовою семантикою, що послідовно виражається спеціалізованими засобами: *Поводяться невимушено, розкуто: жартують (хоч того ранку було їм не до жартів), сміються й перемовляються* (Сизоненко О. “І це був сум, і це була краса...” // Літературна Україна. – 2001. – 26 квітня. – С.4); 3) вставлені конструкції зі значенням ознаки, що торкається визначального слова в базовій частині речення: *І знову перед очима постала постать матері такої рідної і близької (такою він пам’ятав ще з дитинства, і її з’ява збурювала у ньому щось нове, що часто дозволяло уникати на роботі несподіваних кроків)* (А.Яна). *Вони відзначали, що за зовнішніми структурами (які включають не лише питання ідеології, а й взагалі сферу соціальних викладок, програм тощо і, зокрема, умовності, а саме – літературні умовності романтизму) існують значно важливіші глибинні структури* (Г.Грабович).

До інформативного типу належать вставлені конструкції, які постають носіями додаткових супроводжувальних, конкретизувальних або інших ознак, що експлікують ті чи інші ознаки. 3-поміж інформативних вставлених конструкцій, що є найпоширенішими в сучасній українській мові, диференціюються такі варіанти: 1) доповнювально-уточнювальні вставлені конструкції з відтінком пояснення, поширення думки: *Якщо визначити модель відносин в оповідних творах (відкрити й очевидну в ліричних та „політичних” поезіях), то стає зрозумілим, що така маргіальність притаманна для кожного кроку людського життя* (Г.Грабович); 2) доповнювально-підтверджувальні вставлені конструкції: *У вірші „Якби тобі довелось...” поет з самого початку покапзує селянського юнака, що вбиває пана за те, що той намагається звалтувати сільську дівчину (ситуація, аналогічна тій, що знаходимо у „Варнаку”, „Буває, в неволі іноді загадаю...” і, в поширеному вигляді, у „Гайдамаках”), як „святого” месника, а його заслання в Сибір – як форму мучеництва* (Г.Грабович); 3) пояснювальні приєднувальні вставлені конструкції: *Брехт тут достачає особливо вдячний матеріал – не лише власне-художніми, а, ще більше, теоретичними текстами, в яких охоче, розлого й багатослівно рефлектує над своїм методом (NB: цей останній*

термін упроваджено в обіг марксистською естетикою – на місце „напрямку” чи, скажімо, „стилю”: соціальні теорії також пофрейдівському „прохоплюються” про свої істинні наміри отакими термінологічними обмовками, і за названою – „метод” замість „стилю” – легко прочитується принципово антиромантичне, раціоналістичне розуміння мистецтва як галузі індивідуального виробництва зі своєю специфічною технологією, „ноу-хау”, котрим треба тільки поправно оволодіти, щоб законно й підставно здобути кваліфікацію – я замалим не сказала „диплом” – „інженера людських душ”) (О.Забужко); 4) темпорально-дейктичні вставлені конструкції: Події розгорталися навдивовижу швидко: розвінчували ще вчора поціновувані авторитети (нині їх уже ніхто навіть не згадував), заперечували будь-яку вартість протижотого, більше того – навіть відкритого (О.Забужко); 5) супроводжувальні характеризувальні вставлені конструкції (дія або стан): Марія стояла стривожена (ця тривожність йшла звідкись зсередини і була вона якась дітклива, незрозуміла, якимось душа боліла) (А.Яна); 6) змістово-пояснювальні вставлені конструкції з констатацією мотивації вибору автором матеріалу базової частини: Поєма «Катерина» Т.Шевченка (її розгляд мотивований не тільки особливостями стилістики, але й образною системою) належить до тих творів, через призму яких можна розглядати долю не тільки жінки, але й усієї України (М.Шевченко); 7) допустово-аргументувальні вставлені конструкції: Заспокоївшись, було, на тому, що тоталітаризм убиває літературу ad definition, силою тої простої обставини, що перекриває на всіх рівнях, канали для незалежного індивідуального помислу, і що, відтак, залишена нам у спадок чисельно величезна література (чи „паралітература”) 30-50-х років є немовби, послуговуючись перифразом із Орвелла, бібліотекою „не книжок”, тобто книжок, які, хоч фізично й існують, але в читацькій свідомості, на правах духовної реальності не існували ніколи, ми воліємо, власного душевного спокою ради, заплющувати очі на той дражливий (і на позір непояснений!) факт, що деяким літературним явищам – не тільки поодиноким творам, і не тільки поодиноким авторам, а радше повному різновидові авторів – таки вдалося „проскочити” крізь хай щільне сито естетико-ідеологічної „докси” соцреалізму без видимої шкоди для мистецької вартості їхніх творів (дарма що свого часу

Ч. Мілош, у тих розділах „Поневоленого розуму”, де проаналізовано чотири письменницькі долі й відповідно чотири типи мистецького сам поневолення, з відчайдушністю гравця-ризикатна поривався довести якраз протилежне) (О. Забужко); 8) вставлені конструкції, що торкаються окремих членів речення і характеризують осіб за їх належністю до суспільних течій, організацій, які вказують на посаду, професію: Сьогодні ні для кого не дивина, що професія фітодизайнера (спеціаліст у галузі облаштування ландшафту) набуває все більшої популярності (Голос України. – 2001. – 12 вересня); 8) вставлені конструкції, які містять пояснення термінів в основному реченні: Комунікативна структура речення (організація речення з урахуванням підпорядкування його частин ситуативно-комунікативним завданням) певною мірою співвіднесена з формально-граматичною і семантико-синтаксичною його будовою (І. Р. Вихованець); 9) вставлені конструкції, які конкретизують певні поняття в реченні шляхом екземпліфікацій: Українська ментальність (поняття з’явилося в активі на початку 80-х років) включає не тільки тип мислення, але й увесь комплекс національно-світоглядних орієнтацій (А. Яна); 10) вставлені конструкції, які уміщують числові або відсоткові дані і постають ілюстраціями, підтвердженням висловленого в основній частині: Поширення прецедентних імен в семантично неелементарних простих реченнях значною мірою співвіднесене із стильовою диференціацією і стильовим закріпленням речень: в науковому стилі набули активізації речення з прецедентними іменами в суб’єктній позиції (37,5 % від загального числа), а в публіцистичному вони можуть займати поряд із суб’єктною й об’єктною позицію (33 % і 12,4 % відповідно) (Т. О. Мачай); 11) інформаційно-довідкові вставлені конструкції: В той час, як душа поета тягнє до сфери сакрального, писання філософів та учених, яких поет зневажливо прирівнює до „куцого німця узлуватого” („І мертвим, і живим...”), належать до сфери чужого й профанного (Г. Грабович).

Оцінний тип вставлених конструкцій постає класом одиниць з чітко вираженою оцінкою того, про що говориться в основній частині речення. Тут варто розмежовувати: 1) вставлені конструкції, які уміщують емоційну оцінку автора про висловлене в основному реченні: Брехт може слугувати тут за модельний взірець – порівняно з Маяковським чи навіть Галчинським (не кажучи вже про

Кочергу) він просто щасливчик, ніби самим провидінням призначений на свою роль у драмі великого гріхопадіння світової літератури 20-го століття (О.Забужко); 2) вставлені конструкції, які виступають засобом вираження мовної оцінки: *Дивна війна*”, яка відбувається в Україні, є наслідком того, що – визнаємо ми це чи ні – у нас не була здійснена українська “оксамитова революція”, що певним чином ще існує “УРСР” та “СРСР” (День. – 2001. – 19 січня. – С.21); 3) вставлені конструкції, які постають коментарієм-роздумом автора про висловлене в основній частині: *Випадок кохається з Долею – і все взаємно, гармонійно (алгеброю не перевіриши), хоча й фрагментарно, бо екзистенція загалом фрагментарна. Отож* (І.Павлюк. Олюдження горизонту // Літературна Україна. – 2001. – 22 лютого. – С.3).

З-поміж ситуативного типу диференціюються: 1) вставлені конструкції, які містять звертання к читача: *Поезія – це обіцянка визволення (ні в якому разі нехай не думає читач, що всезагального): вона дарує людині надію, що життя „в принципі”, засадничо може бути опановане – хай не цілком, хай би лише в своїх най значущіших хвилинних проблисках (звісно, це також ілюзія, адже, хоч як ревно силкуємося вполювати ті самоцвітні хвилини в словесний невід, здебільшого вони нам таки вислизують...)* (О.Забужко); 2) вставлені конструкції, які виступають засобом пояснення або попередження щодо оформлення умовних позначень в основному реченні: *АЧ (актуальне членування) речення перебуває в полі зору лінгвістів із самого початку ХХ століття* (А.Яна).

За конструктивно-синтаксичними особливостями вставлені компоненти поділяються на дві групи: квазівставлені і власне-вставлені (пор. погляд З.П.Олійник). Перші переміщуються у сферу доповнювальної інформації структурно-семантичних компонентів простого / ускладненого / складного / предложения: *Слова, що прості і суворі (А інші – негідні слова). Як їхні децизії скорі, Як величність того Різдва* (О.Ольжич); рос. *У о.Кира был подъезд (к котрому, впрочем, никто не подъезжал)* (І.Бунін). Власне вставленість – включення засобами між фразового зв’язку синтаксичних конструкцій різного обсягу: *Леді й джентельмени, я вже бачу той знуджений вираз, що малюється на ваших обличчях, ви вже поставили подумки діагноз, severe psychological problems* з обох сторін - націонал-мазохістка (хоча з таким діагнозом ви,*

напевно, не знайомі...) й аутентичний маньяк (тут простіше, бо, крім суто комунікативних негараздів, неконтактності отої, чи як воно там зветься, можна б випізнати й дрібніші, клінічно промовистіші симптоми – приміром, його повну неспроможність бодай на мить вдержати в голові телефонний номер перш ніж записати, і особливо характерне, дивно курлапе письмо – несподівані пропуски літер, а то враз посеред речення слово з великої, або заблукале з сусідніх абеток “э” чи “і”, мовби на те, щоб рядок краще стулявся графічно, - нехороші речі, тривожні, а коли ще згадати оті його підозрілі мігрені, од яких, хвалився, непритомнів, бувало, то й геть кепська картина складається), - що ж тут заперечити, це гарне, похапне слівце – *problems*, воно означає і математичну задачу, і рак грудей, і втрату любови, в кожному випадку десь завше існує хтось, спроможний зарадити, професор, лікар, психоаналітик, - якщо, звичайно, маєте чим заплатити, а якщо не маєте, то вже якось поувихайтесь, нашкребїть по засіках борошенця, нічого не вдієш, життя – штука коштовна: оно Розі, Маркова дружина, сьомий рік поспіль вчащає до психоаналітика, два сеанси на тиждень, чого сердега Марк, кроткий гладкий школяр побільшеного формату, не бувши навіть повним професором, оплатити, звісно, негоден, так що від часу до часу, кількамісячними нападами, Розі – сорокарічна дівчинка, мати дорослої дочки, і така ж маленька, худенька, як горобчик (крутозадий горобчик із відьмацьки зрослими на переніссі бровами), незмінно чи то перестуджена, чи перегріта на сонці, чи принаймні перевтомлена (рука на чолі, як у колгоспної жниці, зібгана мокра грудочка “Клінексу” коло носа) змушена підшукувати собі якусь працю, і знаходить, і щось там робить місяць, і два, або навіть три, - і все на те, аби мати змогу й далі двічі на тиждень лягати на ту саму кананку й оповідати комусь, хто її слухає, яка вона нещаслива, - на шостий рік вони з Марком перестали трахатися, і це очевидне зрушення: тепер обоє скрегочуть зубами од абстиненції, сварки спалахують з голодним тріском, як добре підсушений хмиз, на кожний словесний доторк, і, схоже, доведеться збільшити число сеансів: *problems* є *problems*, і суспільство велить їх розв’язувати, згідно з чотирма арифметичними діями: дано А, дано В, їх можна додавати, множити, ділити, переставляти місцями, і все то в надії добути якусь третю величину, всепоглинаюче заняття! – десь у

кінці задачника міститься відповідь, набрана петитом, маймо терпець, коли-небудь нам її покажуть (О.Забужко). Такого типу речення – висловлення належать до надскладних утворень і своєю синтаксичною організацією сигналізують про власну надскладність, особливістю якої є поліінформативність і полікомпонентність суб'єктивної парадигми, інтелектуальне насичення, оскільки вставлена конструкція і структурно і семантично постає ємнішою, ніж головне речення. Таку вставленість варто кваліфікувати як біфуркативну, тому що кожне з речень (кваріречень) існує цілком самостійно, характеризуючись цілком завершеним інформативним і власним суб'єктивним планом. Останнє сигналізує про те, що в реченнєвій структурі (використання в цьому разі терміну „речення” виступає умовним, тому що в цьому разі говориться про надзвичайно ємні параметри реченнєвої структури, в якій перетинаються закономірності сполучникового (сурядного і підрядного) і безсполучникового поєднання частин) і наявними постають кілька інформаційних рівнів. Сума значень цих рівнів не дорівнює значенню всього наддовгого речення, оскільки в його структурі простежується своєрідна взаємодія усіх смислів, внаслідок чого витворюється змістова амальгамність (пор. амальгамність смислових відношень у реченнях типу *У лісі багато грибів – я не знайшла жодного* (наявність протиставних і допустових відношень утворює особливий тип протиставно-допустових відношень, домінування з-поміж них якого-небудь неможливо визначити)). В таких наддовгих реченнях вельми складно встановити домінування того чи іншого смислового тла, хоча, поза всяким сумнівом, об'єктивний смисл, у певному смислі, пов'язаний з потоком свідомо спрямованих авторських роздумів, які передаються крізь призму ліричного героя.

Вставлені конструкції орієнтовані на відтворення полігамності роздумів автора і паралельно (можливо, навіть одночасно) спрямовані на відтворення асоціацій, які постали миттєво. Аналізоване речення, поза всяким сумнівом, належить до ємно полі предикатних і наддовгих і сигналізує про надзвичайно поширену структуру, яка акумулює різні типи семантичних відношень між частинами і репрезентує різноманітні синтаксичні зв'язки.

Вставлені конструкції в семантичному плані взаємодіють зі змістом усього висловлення, беручи участь у його загальному комунікативному завданні і співвідносячись зі змістом базового речення або окремих його членів. Така взаємодія виявляється перш за все за умови синсемантичності базової структури. Це здебільшого займенникові прислівники: *Зараз ви можете будь-коли приїхати у військову частину, де служить ваш син (а служить він тепер дома, в Україні, часто в своїй області, а то й районі), провідати його, поговорити* (Літературна Україна. – 1996. – 15.02), де вставлена конструкція уміщує досить детальну інформацію про місце перебування суб'єкта дії, позначеного в базовій частині малоінформативною обставиною *де*.

Сучасні українські синтаксичні інновації охоплюють різноманітні тенденції аналітизму – граматичні, функціональні і відображають активний вплив усно-розмовного синтаксису на книжний та основні закономірності лаконічності і стислості мовлення. Водночас ряд інноваційних явищ репрезентує наочні процеси експресивізації мовлення та напрями видозміни синтаксису ряду функціональних стилів, що зумовлюється: 1) активними процесами переоцінки специфіки мовлення попереднього партійно-радянського часу; 2) розширенням спектру впливу засобів масової інформації; 3) витворенням нових сфер активного спілкування (виборчі кампанії, реклама тощо); 4) демократизацією мовлення; 5) активізацією тенденцій реалізації закону мовної економії; 6) антропоморфним виявом мови й актуалізацією суб'єктивно-оцінного начала в мові; 7) підвищення ролі і статусу афективного в мові загалом і синтаксисі зокрема.

Література

1. Акимов Г.Н. Новое в синтаксисе современного русского языка. – М.: Высшая школа, 1990. – 168 с.
2. Аўласевіч М.А. Пабочныя кампаненты сказа у беларускай літаратурнай мове. – Мн.: Вышэйшая школа, 1970. – 197 с.
3. Бабайцева В.В. Русский язык: Синтаксис и пунктуация. – М.: Высшая школа, 1979. – 356 с.
4. Беларуская граматыка: У 2 ч. – Ч. 2. – Сінтаксис. – Мн.: Навука і техника, 1986. – 542 с.

5. Беларуская мова: У 2 ч. – Ч. 2. – Сінтаксіс / Пад агул. рэд. Л.М.Грыгор'евай. – 2 –е выд. – Мн.: Навука і техника, 1998. – 512 с.
6. Бурак Л.І. Сучасная беларуская мова: Сінтаксіс. Пунктуацыя. – Мн.: Вышэйшая школа, 1987. – 489 с.
7. Валгина Н.С. Номинативные конструкции в современном русском языке. – М.: Высшая школа, 1972. – 204 с.
8. Валгина Н.С. Активные процессы в современном русском языке: Учебное пособие. – М.: Логос, 2001. – 304 с.
9. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: наукова думка, 1992. – 222 с.
10. Гавранек Б. Задачи литературного языка и его культуры // Пражский лингвистический кружок. – М.: Изд-во ностр. лит., 1967. – С.154-165.
11. Грицина В.І. Інфраструктура речень публіцистичного стилю: Автореф. ... канд.філол.наук. – Запоріжжя, 2002. – 20 с.
12. Загнітко А.П. Теоретична граMATика української мови. Синтакси. – Донецьк: Вид-во Донецького університету, 2001. – 662 с.
13. Мыльцева Л.А. Вводные предложения в современном русском языке: Автореф. ... канд.филол.наук. – Л., 1966. – 25 с.
14. Олійник З.П. Вставні і вставлені компоненти у структурі висловлювання і тексту: Автореф. ... канд.філол.наук. – Донецьк, 2002. – 19 с.
15. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – Изд. 7-е. – М.: Учпедгиз, 1956. – 511 с.
16. Попов А.С. Изменения в употреблении номинативных предложений // Развитие синтаксиса современного русского языка. – М.: Просвещение, 1966. – С.80-92.
17. Рагаўцоў В.І. Сінтаксіс беларускай і рускай моў: дыскусійныя пытанні. – Мн.: Універсітэцкае, 2001. – 200с.
18. Руднев А.Г. Синтаксис современного русского языка. – 2-е изд. – М.: Высшая школа, 1968. – 364 с.
19. Русский язык и советское общество. Лексика современного русского литературного языка / Под ред. М.В.Панова. – М.: Наука, 1968. – 423 с.
20. Сербенська О., Волощак М. Актуальне інтерв'ю з мовознавцем: 140 запитань і відповідей. – К.: Вид. центр „Просвіта”, 2001. – 204 с.

21. Сиротинина О.Б. Современная разговорная речь и ее особенности. – М.: Высшая школа, 1974. – 256 с.
22. Стеценко А.Н. Предложения с предикативными единицами в функции членов предложения // Русский язык в школе. – 1970. – № 1. – С.23-28.
23. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / За ред. І.К.Білодіда. – К.: Наукова думка, 1972. – 516 с.
24. Современный русский язык: В 3-х ч. – Ч. 3. Синтаксис. Пунктуация. Стилистика / Под ред. П.П.Шубы. – 2-е изд. – Мн.: Вышэйшая школа, 1998. – 312 с.
25. Тараненко О.О. Колоквіалізація, субстандартизація та вульгаризація як характерні явища стилістики сучасної української мови // Мовознавство. – 2002. – № 4 –5. – С. 33.-39.
26. Федонюк В.Є. Парцеляція в сучасній чеській мові: Автореф. ... канд.філол.наук. – К., 2001. – 22 с.
27. Шведова Н.Ю. Активные процессы в современном русаком синтаксисе (словосочетание). – М.: Наука, 1966. – 287 с.
28. Шведова Н.Ю. Парадигма тика простого предложения в современном русаком языке // Русский язык. Грамматические исследования. – М.: Наука, 1967. – С.5-74.
29. Яўневіч М.С., Сцяцко П.У. Сінтаксіс сучаснай беларускай мовы. – 3-е выд. – Мн.: Вышэйшая школа, 1987. – 387 с.

ТИПОЛОГІЯ УКРАЇНСЬКИХ СКЛАДНИХ СИНТАКСИЧНИХ КОНСТРУКЦІЙ

Сучасні підходи до кваліфікації синтаксичних явищ характеризуються нерівнорядністю і почасти урахуванням різних аспектів таких утворень, зокрема формально-граматичного, семантико-синтаксичного і комунікативного. В лінгвістиці складні багатоконпонентні речення кваліфікуються то як розгорнені складні речення (Ю.Шерех [Шерех 1951]), то як ускладнені складні речення (Л.Двонч [Dvonč 1959], Г.Ф.Гаврилова [Гаврилова 1979]), то як складні речення ускладненого типу (М.В.Симулик [Симулик 1980]), то як складні речення ускладненої будови (М.У.Каранська [Каранська 1985]), то як багатоконпонентні складні речення (Г.Ф.Калашникова [Калашникова 1979], К.Ф.Шульжук [Шульжук

1986; 1991; 1997]), то як багатокомпонентні складні речення (Б.М.Кулик [Кулик 1965]), то як складні синтаксичні конструкції (В.І.Кононенко [Кононенко 1978]), то як складні поліпредикативні речення (Г.П.Уханов [Уханов 1984], А.М.Стрільська [Стрельская 1980]), то як багатоскладні речення (О.В.Падучева [Падучева 1966]). Водночас в ряді досліджень стверджується, що такі терміни є „синонімічними, оскільки вони (кожен по-своєму) відображають якусь окрему особливість цих структур” [Гуйванюк, Кульбабська 2003, с.5]. При цьому констатується, що надання переваги терміну „ускладнені складні речення” мотивується тим, що останній найточніше „відображає суть поняття” і він найпоспідовніше закріпився у граматичній традиції [Там само, с.5]. Подібне твердження при усій його привабливості видається не зовсім коректним і вимагає свого поглиблення, оскільки все розмаїття так званих складних ускладнених речень у цьому разі важко укласти у запропоновану модель. Коректнішим і кваліфікаційно мотивованішим постає послідовне розмежування **складних ускладнених речень** і **складних синтаксичних конструкцій**. До складних ускладнених речень слід віднести складні формально неелементарні і семантично неелементарні речення кількох різновидів: 1) складносурядні речення з трьома і більше предикативними частинами, що виступають структурно автономними частинами: *А наді мною вечір жменями засіває зорі, а біля мене арфами бринять підморожені верби, а під ногами голубі тіні бавляться з снігом* (М.Стельмах) – [], a[], a[]; *Так, беремо ми в юності супругу, проте її не знаємо тоді, І лиш в тривогах, втратах і біді На схилку днів пізнаємо в ній друга* (І.Кочерга) – [], проте[], і[]; *І зашумує наша нива, І знову виросте наш дім, І пам'ятника бронза сива Засяє золотом новим* (М.4ий) – І [], і[], і[]; *Та тільки серце не кричало, Та тільки кроку не стачало, Та тільки сили не було* (А.Малишко) – Та [], та [], та []; 2) складнопідрядні речення з двома і більше супідрядними однорідними предикативними частинами: *Я світ сприймаю оком, бо лінію і цвіт люблю, бо рала промінні глибоко урізались в мою ріллю* (М.Драй-Хмара) – [], (бо...), (бо...); *Хотіла б я піснею стати У сюю хвилину ясну, Щоб вільно по світу літати, Щоб вітер розносив луку* (Леся Українка) – [], (щоб...), (щоб...); 3) складнопідрядні речення з двома і більше супідрядними неоднорідними предикативними частинами:

Словники, що побачать світ згодом, внесуть до своїх списків ті слова, що народжуються на наших очах, пройдуть випробування життям і займуть своє місце в мові (Н.Клименко) – [()], (що...), (...) і (...); 4) складнопідрядні речення з двома і більше супідрядними однорідними і неоднорідними предикативними частинами, тобто із супідрядністю змішаного типу: *Естетика імені передбачає не лише розмаїття, красу їх звукової оболонки, багатство похідних варіантів, якими можна висловити ніжність до своїх дітей, а й те, як поєднуються обране ім'я з батьківським, як пасує до прізвища* (Л.Скрипник) – [], (якими...), (як...), (як...); *Щоб там не було, які б не були зараз чи в майбутньому труднощі, яким би несподіваним і підступним не був ворожий удар, ніколи ворогу не перемогти нас, ніколи!* (О.Довженко) – (Щоб...), (які...), (яким...), []; 5) складнопідрядні речення з кількома підрядними предикативними частинами, поєднуваними з головною частиною послідовно: *Думую тугу розвію, щоб був я завжди такий, яким мене мати вродила й благословила в світи* (В.Стус) – [], (щоб...), (яким...); *На світі ще не народився кат, щоб душу вбив, хоч може вбити тіло...* (В.Лучук) – [], (щоб...), (хоч...); 6) складнопідрядні речення із однорідною одночленною супідрядністю та послідовною підрядністю: *Нехай не знає втоми та рука, Що добре зерно в добру землю сіє, Що зневажає чорні суховії І щедра, як напровесні ріка* (М.Рильський) – [], (що...), (що...), (як...); *Хочеш знати, чим справді було те, що так колись тихо цвіло, що на серце наводило чари...* (Леся Українка) – [], (чим...), (що...), (що...).

У сучасній лінгвістичній науці існує кваліфікація складнопідрядних речень з різними типами підрядності (однорідною, неоднорідною, послідовною – в різних їхніх поєднаннях) як **контамінованих складнопідрядних багатокomпонентних речень** [Шульжук 1986; Козіцька 2003]. „Вживання терміна 'який виник унаслідок контамінації' щодо складнопідрядних багатокomпонентних речень, в яких поєднуються різні види супідрядності та послідовної підрядності, вважаємо не зовсім вдалим, бо він точно не відбиває їхню суть, адже в цих реченнях маємо не внутрішню взаємодію різних видів супідрядності з послідовною підрядністю, що породжує нову складну синтаксичну конструкцію, а лише механічне поєднання цих видів підрядності. Логічно було б цей різновид складнопідрядних багатокomпонентних

речень кваліфікувати як складнопідрядні багатокomпонентні речення мішаного типу порівняно з складнопідрядними багатокomпонентними реченнями з однорідною супідрядністю, складнопідрядними багатокomпонентними реченнями з неоднорідною супідрядністю та складнопідрядними багатокomпонентними реченнями з послідовною підрядністю” [Козіцька 2003, с. 4]. Незважаючи на наведені переконливі аргументи, авторка користується надалі усталеним терміном „контamіновані складнопідрядні багатокomпонентні речення” на позначення: 1) складнопідрядних речень з однорідною і неоднорідною супідрядністю – подвійною супідрядністю (*Як тільки я побачив вас у Журбанах, як тільки почув ваш голос, вашу пісню, я почув душею, що вже вас ніколи не забуду* (І.Нечуй-Левицький) – (як...), (як...), [], (що...)); 2) складнопідрядних речень з послідовною підрядністю й однорідною супідрядністю (*Він добре знав, як кілька років тому загинув Пушкін, як подбали про те, щоб збутися Лермонтова* (Л.Смілянський) – [], (як...), (як...), (щоб...)); 3) складнопідрядних речень з послідовною підрядністю і неоднорідною супідрядністю: *Ще є портрет, що малював Брюллов не для того, щоб однести в музей, а щоб Тараса-кріпака звільнить з оков, щоб слово розкувати землі своєї* (Д.Павличко) – [], (що...), (щоб...), (щоб...), (щоб...); 4) складнопідрядних речень з подвійною супідрядністю і послідовною підрядністю: *Немов підтверджуючи те, що сказав юнак, він сказав, що розпочалася війна із германом і треба копати щілини, щоб рятуватися від бомб* (П.Гуріненко) – [(що...)], (що...) і (що...), до яких слід також додати 5) складнопідрядні речення з неоднорідною супідрядністю і послідовною підрядністю: *То підходив до матері, яка вже встигла помити ложки після обіду і приготувати все необхідне на полудень в полі, то чіплявся до Христі, яка, на його думку, „поралась як сонна”, то виходив на подвір’я, щоб подивитись, як батько з Карпом лагодять воза* (А.Іщук) – [(яка...), (яка...), (яка...)]; 6) складнопідрядні речення з послідовною підрядністю і подвійною супідрядністю: *Ніхто не міг передбачити, що може, найбільша удача випала вайлуватому Байдарному, бо коли настала розруха, то виявилось, що панське зерно давно з’їдено, хомути спірили, телицю одібрали, а маленький діамант, вправлений у кістяну ручку, лишився таким же гострим, а головне необхідним, як і раніше*

(М.Чабанівський) – [], (*що...*), (*бо (коли...)...*), (*що...*), (*...*), (*...*), *а (...)*, (*як...*); 7) складнопідрядні речення з однорідною супідрядністю і послідовною підрядністю: *Раптом ти відчуваєш, що ніхто не може тебе стримати у твоєму вигадництві, ні час, ні простір для тебе не існують, а вже про звичайні земні переешкоди, про той світ умовностей, забобонів, химер, яким оточують себе люди, тут навіть мови не може бути* (П.Загребельний) – [], (*що...*), (*...*), (*...(яким...)*).

Диференціація складнопідрядних багатокомпонентних речень інколи ґрунтується на розмежуванні трьох центральних моделей (складнопідрядні речення з неоднорідною супідрядністю, складнопідрядні речення з однорідною супідрядністю, складнопідрядні речення з послідовною підрядністю), що складають ядро цих утворень, а до периферійних моделей складнопідрядних багатокомпонентних структур належать такі, в яких „по-різному комбінуються однорідна супідрядність, неоднорідна супідрядність та послідовна підрядність” [Шульжук 2000, с.67, 82 і далі]. При цьому обов’язково враховується лінійна специфіка внутрішньореченневого вияву однорідної, неоднорідної супідрядності та послідовної підрядності, тобто препозиція, інтерпозиція та постпозиція підрядних предикативних частин, оскільки до контамінованих (лат. *contaminatio* – зіткнення, змішування) структур „належать такі, в яких по-різному комбінуються однорідна супідрядність, неоднорідна супідрядність і послідовна супідрядність” [Шульжук 2004, с.323], що дозволяє зарахувати до таких речень: а) речення з неоднорідною супідрядністю і послідовною супідрядністю; б) з послідовною підрядністю і неоднорідною супідрядністю; в) з однорідною супідрядністю і послідовною підрядністю; г) з послідовною підрядністю і однорідною супідрядністю; г) з подвійною супідрядністю і послідовною супідрядністю; д) з послідовною підрядністю і подвійною супідрядністю [Там само, с.323-324 і далі]. Очевидно, в цьому плані суттєвішим постає розмежування складних ускладнених речень і складних синтаксичних конструкцій. Останні значною мірою наближені до періоду і у функціонально-стилістичному плані інколи їхній статус збігається з навантаженням складних ускладнених речень. У формально-граматичному плані ці

два різновиди синтаксичних утворень є послідовно диференційовані.

Розмежування складних ускладнених речень (чи складних багатокомпонентних речень – у цьому разі такі терміни цілком справедливо можна вважати синонімічними, оскільки при кваліфікації подібного типу утворень як *складних ускладнених речень* до уваги береться ускладнення лінеарності речення, а при аргументації їх як *складних багатокомпонентних речень* за основу береться кількість внутрішньореченневих предикативних частин: три і більше дають підстави для кваліфікації складного речення як багатокомпонентного) та складних синтаксичних конструкцій ґрунтується на: 1) врахуванні особливостей форм синтаксичного зв'язку, наявного між предикативними частинами; 2) аналізі семантико-синтаксичних відношень між предикативними частинами; 3) розгляді комунікативної автономності / неавтономності предикативних частин; 4) простеженні наявності / відсутності компонентів складних утворень, що структуруються двома і більше предикативними частинами; 5) встановленні базових і похідних моделей таких одиниць.

До *складних ускладнених речень* належать такі, що структуруються одним типом синтаксичного зв'язку у різних синтаксичних формах його вияву, пор.: *Якщо не можна вітер малювати, прозорий вітер на ясному тлі, – змалюй дуби, могутні і крилаті, котрі од вітру гнутья до землі* (Л.Костенко). У цьому разі у складнопідрядному реченні ((*якщо...*), – [], (*котрі...*)) реалізується синтаксичний підрядний реченневотвірний детермінантний (синтаксична форма власне детермінантного) між (*якщо...*), – [] і синтаксичний підрядний реченневотвірний прислівний (синтаксична форма власне прислівного) між [], (*котрі...*); *Так їй потім розказувала мати, як запам'ятала собі з першої хвили, з першого крику викинутої над собою аж під сволок чиймись потужними руками дитини, на яку дивилася знизу вгору, нездужаючи скліпувати сліз, – на трохи зависокому як для дівчини, опукло-буцатенькому лобику виразно темнів збоку невеличкий багрянний серпик, наче місяць-недобір* (О.Забужко). У цьому разі реалізується ([], (*як...*), (*на яку...*), – (...), (*наче...*)) між [], (*як...*) синтаксичний підрядний реченневотвірний детермінантний (синтаксична форма власне детермінантного), а між (*як...*), (*на яку...*)

) виявляється синтаксичний підрядний реченнєвотвірний прислівний (синтаксична форма власне прислівного), а між (...), (наче..) наявний синтаксичний підрядний реченнєвотвірний детермінантний (синтаксична форма власне детермінантного).

Складними синтаксичними конструкціями є такі утворення, в яких поєднуються: 1) сурядний і підрядний синтаксичні зв'язки; 2) сурядний і недиференційований синтаксичні зв'язки; 3) підрядний і недиференційований синтаксичній зв'язки; 4) сурядний, підрядний і недиференційований синтаксичні зв'язки: *Тоді дяк і побачив Змія, Змія, котрий виповзав, можливо, з нього, із того диму, що його напустив, чи із ним, через рота, носа, вуха та очі, а може, той Змій тут, біля дяка, ще не був, а тільки ставав собою, злотований і отінений срібним промінням, котре не раз робить із рідкого густе й навпаки, з густого повзуче, а може, той Змій починався і не з нього, дяка, а з тих сіл на Поділлі та Волині, бо саме тоді вповз йому в пазуху та й грівся до часу, стаючи часом тугою, відчаєм, а інколи розпалюючись у холодну ватру, яка від себе запалювала душу, як іскра солому* (В.Шевчук). У цьому випадку ([], (котрий...), (що...), а [], а [], (котре...), а [], а [], (бо...), (яка...)) виявляється синтаксичний підрядний реченнєвотвірний прислівний (синтаксична форма власне прислівного) між [], (котрий); (котрий...), (що...); [], (котре...); [], (бо...), (яка...), а між [], (бо...)) наявний синтаксичний підрядний реченнєвотвірний детермінантний (синтаксична форма власне детермінантного), головні ж частини поєднані сурядним зв'язком [], (котрий...), (що...), а [], а [], (котре...), а [], а [], між якими реалізуються зіставні (неконтрастні) відношення. Водночас у структурі аналізованої складної синтаксичної конструкції виділяються: перший компонент (*Тоді дяк і побачив Змія, Змія, котрий виповзав, можливо, з нього, із того диму, що його напустив, чи із ним, через рота, носа, вуха та очі, а може, той Змій тут, біля дяка, ще не був, а тільки ставав собою, злотований і отінений срібним промінням, котре не раз робить із рідкого густе й навпаки, з густого повзуче* – [], (котрий...), (що...), а [], а [], (котре...)), і другий компонент (*а може, той Змій починався і не з нього, дяка, а з тих сіл на Поділлі та Волині, бо саме тоді вповз йому в пазуху та й грівся до часу, стаючи часом тугою, відчаєм, а інколи розпалюючись у холодну ватру, яка від себе запалювала душу, як іскра солому* – а [], а [], (бо...), (яка...)). Якраз

таке виокремлення компонентів засвідчує їхню внутрішню структурованість і відносну семантичну завершеність. У зв'язку з цим варто навести твердження М.І.Фурдуй, яка наголошує, що „Складна синтаксична конструкція являє собою речення з різнотипним граматичним зв'язком між предикативними частинами” [Пономарів 1997, с. 357], усі ж інші складні речення з кількома предикативними частинами, поєднаними однотипним синтаксичним зв'язком, кваліфікуються як багаточленні відповідно: багаточленні речення з сурядним зв'язком, багаточленні речення з безсполучниковим зв'язком, багаточленні складнопідрядні речення [Там само, с. 357]). Щоправда, тут варто наголосити також і на тому, що вимагає суттєвого уточнення питання про речення з різними формами підрядного синтаксичного зв'язку типу „підрядний прислівний + підрядний детермінантний”. Очевидно, подібні вияви слід віднести до перехідних форм, що перебувають на межі між складними багатокомпонентними реченнями і складними синтаксичними конструкціями, оскільки вияв підрядного прислівного може бути **сильним** і **слабким**. Розмежування **сильного** і **слабкого** виявів підрядного прислівного зв'язку ґрунтується на закономірностях регулярної / нерегулярної репрезентації підрядної предикативної частини. Тому сильним виступає такий підрядний прислівний синтаксичний зв'язок, при якому наявність підрядної предикативної частини зумовлена активною валентністю опорного слова (*побачити, почути, мислити, говорити* і т.ін.) або антицедентним статусом останнього (*той, та, те, ті, там, туди, звідти* та ін.). Такі утворення практично не підлягають парцелюванню, що засвідчує стійкість їхніх моделей і відображає смислово належність підрядної частини до головної: *Вона (Унікум) добре **розуміє**, як важко розторсати цього ведмеда* (М.Хвильовий). *І хто його **зна**, яку думу дума чумацький отаман в степу серед ночі?* (М.Коцюбинський). *Де нема святої волі, не буде **там** добра ніколи...* (Т.Шевченко). *Хочеться розправити крила і полетіти-полетіти аж ген **туди**, де мріють сиві обрії понад лісами та лугами* (В.Речмедін). *Не в людях зло, а в путах **тих**, котрі незримими вузлами скрутили сильних і слабих з їх мукою і їх ділами* (І.Франко). *Хто цурається рідної мови, той у саме серце ранив свій народ!* (І.Огієнко). Поодинокі випадки парцелювання типу *Саме тоді хлопчиків **пригадалося**. Що ще в роки війни він зустрічав*

цю людину і тоді її боявся якимсь невідомим для нього чуттям страху (М.Стельмах) належать до специфічних виявів набуття дієсловом абсолютної семантики, а підрядна частина постає, як окрема картина, сприйнята ландшафтної і статично.

Слабким виявом підрядного прислівного зв'язку є такий, при якому наявність підрядної предикативної частини не впливає на семантичну довершеність головної загалом, ні її окремих компонентів зокрема: Для військового ж керівництва монголів битва над Калкою стала корисною операцією, сказати б, глибокої (стратегічної) розвідки, що дала, певно, цінний матеріал для опрацювання головного пляну походу (С.Маланюк). Я не можу назвати імені жодного українського поета, який би не відчував на своєму чолі дотику гарячої долоні Тараса Григоровича (М.Рильський). Складнопідрядні речення зі слабким підрядним прислівним синтаксичним зв'язком інколи зазнають парцелювання за специфічних стилістичних умов й утворенні двох рівно рядно спрямованих доцентрових внутрішньо текстових напрямів: А якщо задувати, так пошти що й нічого – одне й те ж кожен день: лісоповал і лісоповал: в холод, у хуртовину вали і вали сосни ті нескінченні. Яким кінця-краю нема й не жди, як і тим планам, які спукали нам ізгори (Б.Жолдак).

Питання про статус, структуру і семантику складних синтаксичних конструкцій в українській лінгвістиці має тривалу історію, оскільки в мові частотнішими постають сполучникові складносурядні, сполучникові складнопідрядні та безсполучникові складні речення не в абсолютному вимірі, а здебільшого поєднання в одній складній структурі різних синтаксичних зв'язків та різноманітних їхніх виявів – сполучникових і безсполучникових. У граматиках ХІХ століття вони розглядалися, як правило, у відповідних розділах сполучникових і/або безсполучникових з наголошенням особливого стилістичного статусу. Показовою у цьому плані є думка В.Сімовича, який наголошує, що „Довге зложене речення, але ж таке, що в ньому зміст по в н и й і думка з а к і н ч е н а, зветь ся **періодом**. Ось така періода: *Мов тур, готуючись до нападу, стане й голову вниз похилить і роги до землі згинає і стишить ся, щоб опісля разом вирватись із того приниженого положення й кинути ся з цілою силою на противника, // так і непривична до пут вода тухольського потоку притишила ся,*

*а, тимчасом, набирала сили і смілости до нового рішучого нападу” (Франко)” [Сімович 1923, с.440], звертаючи увагу далі на відповідні смислові різновиди періодів (порівняльні, умовні, допустові, часові, причинові, протиставні, відносні). Водночас констатовано, що за своєю структурою періоди диференціюються на „двочленові” (*Новий гетьман [Виговський] був цілою головою вищий від Юрася, був чоловік дуже досвідчений, розумний, бувалий, некепський політик, при тому без сумніву – патріот український, завзятий автономіст, одностудець старшини, що разом із нею бажав забезпечити свободу й незайманість України, || але він не мав популярності такої, як Хмельницький: був він український шляхтич із київського Полісся, служив по канцеляріях, до військового діла не мав особливої охоти й до війська попав випадком (М.Грушевський)*); „тричленові”, в яких кожна частина може деколи складатися з кількох „рівно вартних членів-речень”, якщо останніх нараховується три, то перед нами „тричленовий” період (*Хто в посестру взяв тяжку недолю, що давить серце, як відьма коцава, хто вражій нужді попав ся в неволю, кому з журбами сон і забава, || тому ніт (= нема) місця, ані супокою, сам нудить світом, нудить і собою (Маркіян Шашкевич)*); „чотиричленові” (*Коли весна рожева прилетить і землю всю збере і завітчає, коли зелений гай ласкаво зашумить і стомлено заспіває, коли весні зрадіє світ увесь і заблищить в щасливій долі, і [коли] ти одна в квітках, і травах, в полі десь, серед весни, краси і волі не зможеш більше серця зупинить, що в грудях буде битись, мов шалене, і скрикнеш, || знай: не доходить уже той скрик тоді до мене (Олесь)*); „багаточленові”, з-поміж яких лінгвіст розглядає тільки „п’ятичленові” (*В сам час, коли неправда люта найвище голову здійма, в сам час, коли народні пута найдужче тиснуть, і [коли] закута народна мисль мовчить німа, [коли] довокола найтемніша тьма, [коли] надії й просвітку нема, || в той час якраз ви не теряйте надії й твердо теє знайте, що в груз розсиплеть ся тюрма, неправді й злу не потурайте, в зневірі рук не покладайте, і увільняйте ся з ярма (Франко)*) [Там само, с. 443-444]. С.Смеречинський розглядає складні синтаксичні конструкції з-поміж речень із асиндетоном й асиндетоном [Смеречинський 1932, с.191-218]. У силу цього вияскравлюється проблема співвідношення складних синтаксичних конструкцій і періоду, але вона може бути прокоментована в стилістичному вимірі.*

Сам спектр українських синтаксичних конструкцій настільки розмаїтий, що інколи визначена схема складних синтаксичних не задовольняє практичних потреб, оскільки в їхній структурі поєднуються як співмірні і рівноправні різні синтаксичні зв'язки. Специфіка поєднання таких синтаксичних зв'язків уможливило розрізнення таких основних типів складних синтаксичних конструкцій:

1) складні синтаксичні конструкції з сурядним і підрядним реченнєвотвірними синтаксичними зв'язками у різних граматичних формах вияву: *Дяк із приміського села Троянів Григорій Комарницький, саме той, котрий створив пісню про бідаху комара, що оженився на мусі, а опісля необачно звалився з дуба, бо його здула звідтіля шуря-буря, сидів на порозі школи, поклавши на виставлене коліно правого ліктя, а в долоню втуливши власне підборіддя; при цьому ріденька борідка його (а ріденька тому, що був іще молодий) так покуйовдилася, що волосини чи позліплювалися, чи поспліталися, а з-під шапки-оглавки вибивалися давно немиті, схожі на солому, косми; ліва рука його тримала люльку, з якої вививалося тоненьке пасмочко; і та рука вряди-годи та й підносила кушпелку до сухих, трохи полуцених вуст, які скакали раз-пораз, але диму з рота дяк Григорій Комарницький випускав мало, мав-бо здатність, як ніхто в цьому краї, - міг випускати дим вухами та очима, хоча трошки вивіювалося з нього й носом, через що, коли палив люлечку, то голова його потрапляла у димову кулю, яка ніжно огортала ту макітерку, формою банякувату (В.Шевчук. Одмінець) – [той, (котрий...), (що), а(...), (бо)]; при цьому [...так], (що), а [...]; [...], (з якої...); і [...], (які), але [...], [...], (як...), (хоча), (через що (коли)то...), (яка...).*

В аналізованій конструкції реалізується три формально-граматичних і семантико-синтаксичних блоки, з-поміж яких другий блок, що розпочинається аналітичною словосполучою *при цьому (при цьому ріденька борідка його (а ріденька тому, що був іще молодий) так покуйовдилася, що волосини чи позліплювалися, чи поспліталися, а з-під шапки-оглавки вибивалися давно немиті, схожі на солому, косми)*, може бути охарактеризований як відносно автономний, оскільки приєднувальний синтаксичний зв'язок, репрезентований аналітичною словосполучою *при цьому*, характеризує цей блок як сурядний щодо попереднього, але

наявність відносно закінченого інтонування (на це спрямоване використання крапки з комою) засвідчує відносну ізольованість першої і другої частин. Такий тип синтаксичної конструкції належить до складних синтаксичних конструкцій із сполучниковою і безсполучниковою сурядністю, вони є частотними в літературно-нормативній практиці XIX-XX століття, пор. також: *Море било і гризло його, як прибережну скелю; він став шорсткий, як губка, просолився, наче канат, але душа голубіє у нього, як море в годину і очі ховають проміння сонця* (М.Коцюбинський) – [], (як...); [], (як...), [], (наче...), [], (як...); пор. також: *Тоді дяк і побачив Змія, Змія, котрий виповзав, можливо, з нього, із того диму, що його напустив, чи із ним, через рота, носа, вуха та очі, а може, той Змій тут, біля дяка, ще не був, а тільки ставав собою, злютований і отінений срібним промінням, котре не раз робить із рідкого густе й навпаки, з густого повзуче, а може, той Змій починався і не з нього, дяка, а з тих сіл на Поділлі та Волині, бо саме тоді вповз йому в пазуху та й грівся до часу, стаючи часом тугою, відчаєм, а інколи розпалюючись у холодну ватру, яка від себе запалювала душу, як іскра солому* (В.Шевчук) – [], (котрий...), (що...), а[], а [], (котре...), а [], а [], (бо...), (яка...).

Аналізована складна синтаксична конструкція, структурована сурядним і підрядним зв'язком, постає особливою, оскільки в цьому разі сурядність передбачає структурну автономність поєднаних частин, а підрядність у кожному випадку прогнозує витворення цілісних смислових площин перебігу дії чи вияву стану. Останнє найбільш яскраво простежується у структурах з передбачуваною формою вияву підрядної частини, пор.: *...а може, той Змій починався і не з нього, дяка, а з тих сіл на Поділлі та Волині, бо саме тоді вповз йому в пазуху та й грівся до часу, стаючи часом тугою, відчаєм, а інколи розпалюючись у холодну ватру, яка від себе запалювала душу, як іскра солому*. У цій моделі сурядний сполучник характеризується категорійною семантикою симетричної темпоральності і форми дієслів-присудків у поєднаних предикативних частинах репрезентують одночасність з гіпотетичним виявом однієї з окреслюваних ситуацій, на що й орієнтована первинна семантика зіставності сполучника а;

2) складні синтаксичні конструкції з недиференційованим і підрядним синтаксичними реченневотвірними зв'язками в різних

граматичних формах вияву (при цьому треба зважати на те, що варіюватися можуть не тільки формально-граматичні типи, але й специфіка семантико-синтаксичних відношень між предикативними частинами): *Дяк Григорій Комарницький, саме той, який написав славу тню пісню про комара, котрого здув із дуба порив шурі-бурі, і який перед тим нещасливо оженився на мусі, пішов, як-то кажуть, у казках, туди – не знати куди, бо їй справді не відав, куди в цьому світі подітися, адже не раз і не двічі обпікся об того ж полуменя, бо ще коли дякував у попередніх, пташиних, як називав, селах, то і звідти змушений був так само тікати* (В.Шевчук) – [*той (який...), (котрого...), і (який...)*] – [], (*бо...), (куди...), (адже...), (бо... (коли...))*). У цій моделі виявляються синтаксичні форми підрядного прислівного (між головною частиною *Дяк Григорій Комарницький, саме той ... пішов, як-то кажуть, у казках, туди*) і трьома підрядними, з-поміж яких перша є підрядною прислівно-кореляційною (*той – який: який написав славу тню пісню про комара*), а дві інших постають супідрядними присубстантивно-атрибутивними частинами, подаючи різноманітну характеристику опорного слова „*комар*” і приєднуючись до нього формою підрядного прислівного синтаксичного зв’язку (*котрого здув із дуба порив шурі-бурі, і який перед тим нещасливо оженився на мусі*). Усі три підрядні предикативні частини перебувають в інтерпозиції щодо головної, що зумовлює активізацію відцентрових внутрішньореченневих тенденцій. На це спрямована і наявність вставленої конструкції *як-то кажуть, у казках*, приєднаної до речення інтродуктивним синтаксичним зв’язком. Ця частина відносно ізольовує валентно зумовлений компонент *туди* від дієслова *пішов*. Друга головна частина *не знати куди* приєднується до першої недиференційованим синтаксичним зв’язком і всі інші підрядні предикативні частини витворюють, розпочинаючи з першого ступеня залежності з нею, ланцюг послідовної підрядності чотирьох ступенів відповідно. У цьому разі складна синтаксична конструкція містить два ядерних синтаксичних зв’язки – недиференційований і підрядний у двох синтаксичних формах вияву: прислівній і детермінантній;

3) складні синтаксичні конструкції з послідовним виявом недиференційованого, сурядного і підрядного синтаксичних реченнєвотвірних зв’язків, що репрезентуються в різних

граматичних формах, пор.: *І дяк кволо подумав: єдиний, хто міг би зупинити зараз, - собака, який би зайнявся на чужого та й прогнав би його з обійстя з гавкотом, і він би залюбки від того охоронця цноти господині обійстя утік, але собака, коли в тому дворі й був, надто міцно спав, снячи солодкі собачі сні, а може, був привчений не виганяти із двору тих, кого приваблює сюди його люба господиня* (В.Шевчук) – []; [(хто...)], (який...), і [], але [(коли...),], а [], (кого...). *І він (дяк – А.З.) повільно побрів порожньою сільською вулицею, густо синьо-біло засніченою місячним сяйвом; у голові ще гуляли зелені вітри від випитої сивухи, а переобтяжений живіт нагадував оброслого зіллям чи водяним лишайником каменя в тихій річці, який більше тяжив і вадив, аніж усолоджував; і омивала його лице вода тієї річечки, схожої на молочну з кисіль ними берегами; і губи його були гірко заквашені, адже не міг не згадати: таке вже з ним було, ще на Поділлі, у селі Воронині* (В.Шевчук) – []; [], а [], (який...), і []; і [], (адже...): []. *Але ця мудрасна жіночка не врахувала однієї речі, якої не могла знати, незважаючи на свою кебетливість: саме в той мент, коли вигулькнула зі свого двору із жупанцем під пахвою, дяк Григорій Комарницький невідь-чому випустив дим не лише ротом та носом, а й очима та вухами, а коли це траплялося, то мозок його не лише обкурювався, а більше прочищався, очі ж здобували здатність бачити те, чого звичайні люди не видять, і ті пильні очі вмить засікли Гапку із жупанцем під пахвою, коли та спинилася загадана: йти повз школу чи не йти?* (В.Шевчук) – [], (якої...): [(коли...),], а (коли...), [], а [], [], (чого...), і [], (коли...): []? *Але й до управи не пішла, бо дорогою зупинилася ще раз, - стрілила їй до голови думка, що сільський отаман ще напевне у власному обійсті, а обійстя те було від школи та дяка на танку з протилежного боку – це давало Гапці немалу перевагу, що зрозумів і Комарницький: так нівіки її не дожене* (В.Шевчук) – [], (бо...), - [], (що...), а [] - [], (що...): [].

Спектр моделей українських складних синтаксичних конструкцій не можна обмежити тільки колом трьох основних різновидів, що в межах мовлення набувають різноманітних власних модифікацій та ускладнень. До числа останніх слід віднести:

а) наявність різних форм підрядності – однорідної і неоднорідної в поєднанні із реченневогвірною сурядністю: *І саме в цей час, коли пролунали ці сакраментальні слова, на шкільному танку*

в недалекому селі дяк Григорій Комарницький пустив вибраний із люльки дим через ніздрі, вуха та очі, але не через рота, бо стулив його, і не для того, аби щось комусь затуманити, а щоб любо помріяти, адже був поетом, а поети, які не вміють мріяти, скудять свою віришотворну жилу, чого дяк покищо й не збирався чинити, та ж бо його вірші, певною мірою, годували його й сиріт-школярів, котрі в школі жили (В.Шевчук) – [(коли...)], (бо...) і (...), (аби...), а (щоб...), (адже...), а [(які...)], (чого...), (бо...), (котрі...);

б) реалізацію послідовної підрядності в парі з реченневотвірною сурядністю: *І кожна мить, що минула в цій школі, де сьогодні мало що й змінилося від тих пір, наповнювала серце тривожними думками, що наче були завжди в душі, яку не так легко обманути* (Голос України. – 2001. – 14 вересня) – [], (що...), (де...), а [], (що...), (яку...);

в) поєднання недиференційованого синтаксичного зв'язку з послідовною кількаступеневою підрядністю, супідрядністю і сурядністю: *А неподалік, десь за дві хати, за зачиненими дверима і заслоненими вікнами відбувалося друге дійство, яке вже ніхто не міг підглянути, бо до хати не залишалося ані шпарини, хіба мав би хтось із підглядачів занадто шорохкі вуха, тоді тільки й міг почути якесь увихання, цмакіт, тихі стогони, і смішець, і гарячі пошепоти, і рип ложка, і всяке таке – саме той набір звуків, які здолає розрізнити кожен, навіть нічого не бачачи, бо кожен дорослий подібне створює – у таких справах люди на вигадки небагаті, однак, не зважаючи на те, на подібні речі зваблюються, навіть панотець, але не лиховістна Гапка, бо з нею колись у такому ділі трапилося нещастя: її надто гарячий чоловік Гнат одубів, граючи таку музику, і вона, Гапка, тоді пережила такий жах, що вже другого чоловіка ніколи не шукала, а потім і в дійшлий вік переступила, однак навіки залишилася палким ворогом усякої скаредності та невшетецтва і боролася на терені власного села з таким неподобством як тільки могла; зрештою, і її ворожнеча з Явдохою постала, бо добре відала: та закликає чи приваблює до себе коханців, але скільки вона, Гапка, її не вистежувала, щасливого skutku досягти не змогла і ще ні разу не заскочила Явдоху на гарячому – ось чому була така непомірно збуджена, коли знайшла дякового жупанця, відтак і торохкотіла про те, мов навіжена, бо таки вельми хотіла прищемити тій лахурді, фіндюрці, повійниці, скурвій дочці її шолудивого хвоста, а*

що хвіст у Явдохи був, Гапка була більш ніж переконана, хоча жоден із Явдошиних коханців (підозрюваних, звісно, а не явних) та й чоловік її Іван Пошивайло тієї фізіологічної признаки в ній через любасне захоплення і засліплення не помічали, а може, не хотіли того розголошувати, бо дуже вже гаряча була та жіночка, тож чи до намацування хвоста було її зальотникам (В.Шевчук) – [], (яке...), (бо...), (хіба...), [], (які...), (бо...) – [], однак [], (бо...): [] і [], (що...), а [], однак []; [], (бо...): [], але [], (...) і (...) – [], (коли...), [], (бо...), (що...), [], (хоча...), а (...), (бо...), []; І всі так заслухалися її плавкої та розумної мови, що знову порозкривали роти, навіть паньматка не витримала за дверима і ширше їх відчинила; увіч задоволений тим одкриттям був і панотець, який аж бороду собі пригладив, а дяк Григорій Комарницький позирнув на Явдоху широкими і щасливими очима; тільки пономар сидів пригнічений, змалілий і, здалося дякові, з прогризеною головою, адже Явдоха увіч призналася, що не раз ту голову гризла, й дивився з-під лоба чорним, а трохи й морочним поглядом (В.Шевчук) – [], (що...), (навіть...); [], (який...), а []; [(адже...), (що...),]. Очевидно, в межах цього різновиду складних синтаксичних конструкцій слід також послідовно диференціювати різновиди за лінеарністю вияву синтаксичних зв'язків, кількістю підрядних предикативних частин та їхніми різновидами – послідовною підрядністю, супідрядністю тощо. У кожному з таких утворень наявна власна специфіка поєднання частин, пор.: *І коли переступив поріг Насті Гноїхи, то побачив, що її покій густо залитий світлом великої кількості свічок, а стіл заставлений наїдками, а за столом сидять сороко подібні жінки, які на його появу радісно заскрекотали, а назустріч йому, як пава, виступила Настя Гноїха і розцілувалася з ним похристиянському, а тоді всі сіли за стола, на чолі якого побіч виструнчилися дяк із Настею, і Настя проголосила заручини, відтак усі почали галасливо їсти й пити, дяк не відставав від інших, а коли підпив, йому здалося, що і в його голосі почали з'являтися сорочі нотки і що ще трохи, він і сам осорочиться; через це, бувши наповнений наїдками й питвом, тихенько шепнув Насті, що хоче до вітру, на що вона, підпила бувши, легковажно згодилася, але своїм гноячим розумом не збагнула, що зрозуміла дякове слово „до вітру” зовсім не так, як він, отож дяк спокійно похилитався до танка, там постояв, очевидно, виглядаючи того вітру, а може, й закликаючи, а*

коли той і справді з'явився, дав із того села стрекала такого прудкого, що чати, які засіли довкола, не вкмітили його відходу чи, властиво, відльоту на вітрових крилах, а може, простісінько позасинали, також бувши на таку урочисту нагоду підхмелені (В.Шевчук) – (коли...), [], (що...), а (...), а (...), (які...), а (...) і (...), а [], (якого...), і [], [], [], а [(коли...)], (що...) і (що...); [], (що...), (на що...), але [], (що...), (як...), отож [], [], а [(коли...)], (що... (які...)) – у межах цієї складної синтаксичної конструкції від першої головної частини (*то побачив*) залежать шість підрядних частин, з яких одна є препозитивною, а п'ять – постпозитивних (чотири предикативних частини виступають супідрядними, третя частина містить власну підрядну частину (*які на його появу радісно заскрекотали*). Далі складна синтаксична конструкція структурується сурядним зв'язком, який забезпечує поєднання п'яти предикативних частин, при цьому одна містить постпозитивну (*а тоді всі сіли за стола, на чолі якого побіч виструнчилися дяк із Настею*), а одна – інтерпозитивну і дві постпозитивні частини (*а коли підпив, йому здалося, що і в його голосі почали з'являтися сорочі нотки і що це трохи, він і сам осорочиться*). Далі складна синтаксична конструкція розгортається недиференційованим синтаксичним зв'язком з чітким семантичним окресленням причиновості, на що вказує постцедент *через це*, і наслідковість – елемент *отож*. Другий компонент складної синтаксичної конструкції відокремлений крапкою з комою і містить у собі диференційовані причину і наслідок. Причина репрезентується двома головними частинами (*через це, бувши наповнений наїдками й питвом, тихенько шепнув Насті, що хоче до вітру, на що вона, підпила бувши, легковажно згодилася, але своїм гноячим розумом не збагнула, що зрозуміла дякове слово „до вітру” зовсім не так, як він*), при першій головній частині наявна підрядна прислівна (*що хоче до вітру*) і підрядна детермінантна (*на що вона, підпила бувши, легковажно згодилася*), друга головна частина (*але своїм гноячим розумом не збагнула*) також містить підрядну прислівну (*зрозуміла дякове слово „до вітру” зовсім не так*), антецедент *так* корелює зі сполучним словом *як*, що приєднує неповну підрядну частину (*як він*). Саме тому видається цілком правомірним встановлення вичерпного списку моделей складних синтаксичних синтаксичних конструкцій. Пор. також: *Не сказав нічого ані завтра, ані*

післязавтра, ані через тиждень, ані через місяць, хоча часом на тому-таки ложі таки опинявся, і завжди ніби не зі своєї волі, а коли виходив звідти, то ніби перетворювався на комара, відтак із комара на зайця, і закликав себе, і просив, і зарікався більше того порога не переступати, адже що більше до того чортівського шинку ходив, то більше затруювався, відтак ніби переставав бути собою, бо жінка вимагала, аби все чинив так, як її покійничок, отож і він, дяк, ніби відчував себе небіжчиком, стаючи поступово собі таки неподібним, а може, неподобним, але коли заходила мова, щоб перетворився на покійничка цілком, тобто щоб оженився із Хвенною, язика щоразу дякові заклинювало між зубів, і він, Григорій Комарницький, хоч би й хотів, але ніяк не міг тим язиком зволодати (В.Шевчук) – [], (хоча...), а то [(коли...)], [], (адже (що...)), (...), (бо...), (аби...), (як...), але [(ніби...)], [(коли...)], (щоб...), (щоб...)], і [(хоч би...)], але [] або Дяк не витерпів і вийшов на шкільного танка та й спинився вражений: уздрів, що ніч наповнена тінями, які позавмирили біля хат, і ті тіні ворушилися, деякі ходили чи повільно танцювали, і прочувалася в тому всьому особлива напруженість, бо здавалося: не тільки люди почали рухатися дворами, а й дерева, а може, й усе село стало круглим, як цей місяць, щитом, де поблискували шибки, наче зорі, чи це зорі поблискували в тих шибках; саме там кублилися молочні хвилі, але не був це туман, а дивно розсіяне світло; біліли стіни і жіночі сорочки, так само сорочки чоловічі, заламуючись на згинах, і все це: і дорога вулиці, й будівлі, і дерева, куці, тини, загорожі ніби повільно кружляли, а може, все це йшло від дивовижної, рівної, але широкої мелодії й отих цілком поганських пісенних вихлопів, зльотів, вивищень та опадань, які з'єднувались у дивовижній сполучі (В.Шевчук) – []: [], (що...), (які...) і [], [], і [], (бо...): [], а й [], а [(як...)], (де...), (наче...), чи (...); [], але [], а []; [], [], і [], а [], (які...);

г) наявність недиференційованого синтаксичного зв'язку з різноманітними формами підрядного прислівного, детермінантного синтаксичного зв'язку, в яких сурядний зв'язок постає модифікаційним: *А третє, хоча й кипів йому в грудях отой пекельний казанець, але вуста чомусь не розтулялися, язик не бажав рухатися – добре відав, що коли б таку балачку почав, жінка, так вигідно уможена на рядні й досі безсловесна, почне на нього верещати, а з її досі сухих очей потече річка сліз, він же, коли таке*

траплялося, витримати того не міг, трахав дверима й ішов із хати; їдучи х возом, того не вчиниш, отож вона криком та слізьми так його затуркає, що не знатиме, як розумніше повестися перед панами судовими, отож остерігся, аби не вишло гірше (В.Шевчук) – [], (хоча...), але [], [], – [], (що..., (коли...)), а (...), [(коли...)], []; [], отож [], (що...), (як...), отож [], (аби...). Не описуватимемо, як гостила Явдоха у своїх родичів у Яреськах; нам навіки залишиться незвіданим, чому ті хотіли, щоб вона безвідкладно приїхала до них; для нас цікаве інше: дорогою назад вона таки повернула до села, назви якого також не знаємо, де зупинився дяк, притому прибула туди так пізно, що ніхто того не укмітив, та й сама, будучи схвильована передчуттям близької зустрічі з дяком, цілком забула про існування злостивих тіней, а їх за нею ув'язалося аж три: Хлопець – її візниця, чоловік на чорному коні, чорному, можливо, тому, бо так зручніше для людини, котра прагне стати тінню, а ще кипіло йому чорно в грудях та очах, і Гапка в своїх чоботах-скороходах (В.Шевчук) – [], (як...); [], (чому...), (щоб...); []: [], (якого...), (де...), [], (що...), [], а [(бо...), (котра...), а (...)].

Аналіз складних синтаксичних конструкцій та простеження їхніх формально-граматичних особливостей засвідчує розмаїтість цих утворень і спрямованість значною мірою цієї проблеми у сучасну манеру оповіді, якій притаманні різноманітні спектри повороту думки, несподівані асоціації і насичення речення, крім суто інформаційних вимірів, суб'єктивними вимірами. Розмежування основних типів українських складних синтаксичних конструкцій уможливорює простеження різноманітних їхніх модифікацій і варіацій.

Література

Белашапова В.А. Сложное предложение в современном русском языке. – М.: Просвещение, 1967. – 160 с.

Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наукова думка, 1992. – 224 с.

Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.

Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Семантико-синтаксична структура речення. – К.: Наукова думка, 1983. – 220 с.

Гаврилова Г.Ф. Усложненное сложное предложение в русском языке. – Ростов н/Д: Изд-во Рост. ун-та, 1979. – 228 с.

Грищенко А.П. Складносурядне речення в сучасній українській літературній мові. – К.: Наукова думка, 1969. – 155 с.

Гуйванюк Н.В., Кульбабська О.В. Складні ускладнені речення. – Чернівці: Рута, 2003. – 144 с.

Дорошенко С.І. Складні безсполучникові конструкції в сучасній українській мові. – Х: Вища шк. Вид-во при Харк. ун-ті, 1980. – 152 с.

Загнітко А.П. Теоретична граMATика української мови. Синтаксис. – Донецьк: Вид-во Донецьк. ун-ту, 2001. – 663 с.

Калашникова Г.Ф. Многокомпонентные сложные предложения в русском языке. – Х: Вища шк. Вид-во при Харк. Ун-ті, 1979. – 159 с.

Каранська М.У. Синтаксис сучасної української літературної мови. – К.: Либідь, 1995. – 312 с.

Козіцька О.А. Контаміновані складнопідрядні багатоконпонентні речення в сучасній українській мові: Автореф. ... канд. філол. наук. – К., 2003. – 20 с.

Козіцька О.А. Обов'язковість / факультативність, передбачуваність / непередбачуваність синтаксичної позиції в контамінованих складнопідрядних багатоконпонентних реченнях // Українська мова. – 2004. – № 1. – С.59-67.

Кононенко В.И., Брицын М.А., Ганич Д.И. Русский язык. – К.: Вища шк., 1978. – 431 с.

Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. Синтаксис.– 2-ге вид. – Ч. 2.– К.: Рад. школа, 1965. – 283 с.

Мельничук О.С. Розвиток структури слов'янського речення. – К.: Наук. думка, 1966. – 324 с.

Падучева Е.В. О структуре многосоставных сложных предложений в русском языке // Лингвистические исследования по общей и славянской типологии. – М., 1966. – С. 141-165.

Симулик М.В. Полипредикативное сложное предложение и его составные части // Структура сложных полипредикативных предложений. – Калинин: Изд-во Калинин. ун-та, 1974. – 80 с.

Сімович В. ГраMATика української мови для самонавчання та в допомогу шкільній науці. – 2-е вид. З однінами й додатками. – К.; Ляйпціг: Українська накладня, 1921.– 584 с.

Слинько І.І., Гуйванюк Н.В., Кобилянська М.Ф. Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання. – К.: Вища школа, 1994.– 670 с.

Смеречинський С. Нариси з української синтакси (у зв'язку з фразеологією та стилістикою. – Харків: ДВОУ „Радянська школа”, 1932.– 283 с.

Стрельская А.М. О становлении полипредикативных сложных предложений мотивировочного характера в русском литературном языке XVIII века // Структура сложных полипредикативных предложений. – Калинин: Изд-во Калинин. ун-та, 1974. – С. 91-95.

Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / За ред. І.К.Білодіда. – К.: Наук. думка, 1972.– 515 с.

Сучасна українська мова. Синтаксис / За ред. О.Д.Пономарева. – К.: Либідь, 1997. – 402 с.

Уханов Г.П. О синтаксическом статусе полипредикативных сложных предложений // Научн. докл. высш. шк.: Филологические науки. – 1984. – № 3. – С. 38-43.

Шерех Ю. Нарис сучасної української літературної мови. – Мюнхен, 1951. – 402 с.

Шульжук К.Ф. Складні багатоконпонентні речення в українській мові. – К.: Вища шк., 1986. – 183 с.

Шульжук К.Ф. Складне речення в українській мові: Посібник для вчителя. – К.: Рад. школа, 1989. – 135 с.

Шульжук К.Ф. Мовленнєва реалізація моделей складних багатоконпонентних речень // Мовознавство. – 1991. – № 3. – С. 49-52.

Шульжук К.Ф. Складні багатоконпонентні речення і текст // Актуальні проблеми граматики: Зб. наук. пр. – Кіровоград: Вид-во Кіровоград. ун-ту, 1997. – Вип. 1. – С. 192-196.

Шульжук К.Ф. Синтаксис складного речення: Навчальний посібник.– Рівне: Рівненський гуманітарний університет, 2000. – 126 с.

Шульжук К.Ф. Синтаксис української мови: Підручник.– Київ: „Академія”, 2004. – 410 с.

Dvoňč L. Niekoľko poznámok o zloženom súvetie // Jazykovedné štúdie. – IV. – Bratislava, 1959.– S. 35–44.

ЕКВІВАЛЕНТИ РЕЧЕННЯ: СТАТУС, ОБСЯГ І ФУНКЦІЙНА ТИПОЛОГІЯ

1. Актуальність проблеми. Визначальні і визначувальні параметри еквівалентів речення. У лінгвістичній науці загалом, та у слов'янській і українській лінгвістиці зокрема, склалася певна традиція, за якою речення, виражені словом або синтаксично неподільною сполукою слів, називають або нерозчленованими [Беларуская 1986, с. 236], нечленованими [Современный 1964, с. 438; Современный 1988, с. 190; Бабайцева 1979, с. 139; Скобликова 1979, с. 145; Буряк 1987, с. 118], словами-реченнями [Шульжук 2004; Валгина 1991, с. 203; Яўневіч, Сцяцко 1987, с. 150; Современный 1979, с. 83], синтаксично неподільними [Беларуская 1998, с. 119], еквівалентами речення (замінниками речення) [Сучасна 1979, с. 289-309], вигуковими (у широкому сенсі) [Гвоздев 1973, с. 186-191]. Водночас І.І. Слинко, Н.В. Гуйванюк, М.Ф. Кобилянська [Синтаксис 1994] констатують, що більшість висловів з називним відмінком здебільшого вважали номінативними реченнями, з непрямыми відмінками – неповними або еліптичними реченнями, зі звертаннями, частками, вигуками – ізольованими частинами, чи еквівалентами речень і под. [Сучасна 1972, с. 259-262, 289-309]. У шкільних підручниках такі вислови називаються словами-реченнями. Інколи наголошують, що сьогодні “до еквівалентів речення звичайно відносять слова-речення, незакінчені структури, звертання-речення (вокативні речення). Розгляд їх поза межами двоскладних і односкладних структур зумовлюється тим, що вони не мають деяких суттєвих ознак речення, зокрема не диференціюються на члени речення (слова-речення) або ж становлять незакінчену частину речення (незакінчені речення) чи характеризуються підтекстом, реалізація якого може бути різною (вокативні речення)” [Шульжук 2009, с. 173]. Очевидно, підтекст властивий усьому загалу таких утворень – словам-реченням, незакінченим (обірваним) реченням, вокативним реченням і под., оскільки підтекст завжди вмотивовує їхнє функційне навантаження.

Використання певних термінів на позначення загалу таких висловів є дискусійним. Не зовсім вдалим постає термін *слова-речення*, оскільки його основу складає суто кількісний показник – “речення з одного слова” [Шульжук 2004; Валгина 1991, с. 203;

Яўневіч, Сцяцко 1987, с. 150; Современный 1979, с. 83]. Відомо, що однослівними можуть бути й інші різновиди речень – безособові, номінативні, неповні, пор.: *Смеркає. Знову далеч млою затягло* (А. Яна); *Весна. Струмки. Проліски. Чарівність грає у душі* (А. Яна); *«Ти щось, юначе, тут наче і шукаєш?»* – *«Коня»* (М. Матіос); біл. *Поцямнела. Вецер сціх. Залаціца ціхі асенні дзень* (К. Чорни); *Жніво. Ранне. Спелае жыта схіліла каласы* (М. Гароцкі); *«Ты помніш мяне?»* – *«Помню»* (М. Лужанін); рос. *Светаєт!.. Ах, как скоро ночь минула!* (А. Грибоедов); *Тишина... Тишина... Не во сне – наяву. И сказал пехотинец: «Отмаялись. Баста!» И заметил подснежник во рву* (А. Сурков); *«Что, господин адъютант, какие новости!»* – *спросил офицер... – «Хорошие!»* (Л. Толстой). До того ж, цим терміном позначають не тільки речення з одного слова, але й синтаксично нерозкладні сполуки слів: *«Щось лихе?»* – *«Ще ні»* (Натан Рибак); *«То можна уже й починати сіяти?»* – *«А то ж як! Починайте»* (Остап Вишня); біл. *«Так, у вас ёсць чаму навучыцца?»* – *«А як жа ж... Вядома»* (І. Мележ); рос. *«Вот, я же тебя, я же тебя – на, на, на!»* – *говорила бабушка, встав с места и поймав Викентьева за ухо* (І. Гончаров). Наголошення в цьому разі, що кваліфікація так званих слів-речень як нечленованих еквівалентів речень викликає найменше дискусій з-поміж усього загалу еквівалентів речення [Шульжук 2009, с. 173], вимагає уточнення, оскільки саме їхнє виділення здебільшого обґрунтовано принципом еквівалентності, пор. твердження: **“С л о в а м и – р е ч е н н я м и** називаються речення, виражені одним неповнозначним словом чи сполученням неповнозначних слів, що служать для передачі змісту цілого речення, виступаючи його **еквівалентом** (виділення наше – А.З.)” [Медушевський 1975, с. 343].

Інкولی заперечують доцільність використання терміна *еквіваленти речення* [Беларуская 1986, с. 236] на тій підставі, що він не дає відповідь на питання, чи можна вважати реченнями вислови типу *Невже?*; біл. *Няўжо?*; *Ах так?!*; рос. *Неужели?*; *Ах так!*; див. також [Рагаўцоў 2001, с. 111]. Оскільки за синтаксичними критеріями (у них не можна виділити ні головних, ні другорядних членів речення), тому, на думку В.І. Рагавцова та ін., їх слід кваліфікувати як синтаксично неподільні (нечленовані, нерозчленовані). Такий підхід вимагає певної корекції, тому що

еквівалентність у жодному разі не означає повну формальну і семантичну, і функційну тотожність, у цьому разі говориться про можливість певного вислову заповнювати синтаксичну позицію речення і функційно дорівнювати йому – у комунікативному, денотативному, сигніфікативному, когнітивному, семантичному аспектах. Тому доцільно їх кваліфікувати як *еквіваленти речень*.

2. Основні піходи до розгляду еквівалентів речення. *Еквіваленти речень* можна розглядати у вузькому і широкому вимірах. Перший ґрунтується на простеженні специфіки та особливостей вияву тільки конструкцій з частками, модальними словами, вигуками. Широкий підхід має опертям розгляд усього загалу еквівалентів речення: 1) конструкцій, виражених частками, модальними словами, вигуками; 2) обірваних (незакінчених, незавершених) речень; 3) речень-звертань [Шульжук 2004, с. 138-150; Ачилова 2006, с. 34], 4) формул мовного / мовленнєвого етикету.

Для вичерпної картини необхідно простежити етапність аналізу таких висловів- еквівалентів спочатку у вузькому розумінні, а потім – у широкому. У вузькому розумінні розгляд еквівалентів речення має свою традицію. Так, О.О. Шахматов говорив про ті чи інші вислови у вигукових безпідметових реченнях [Шахматов 1941, с. 86]. Як особливий підтип односкладних речень їх чи не вперше виділив М.С. Поспелов, вважаючи їх словами-реченнями [Грамматика 1954, т. 2, ч. 2, с. 79]. Оскільки вони не мають членів речення, К.М. Галкіна-Федорук вважає недоречним зараховувати їх до двоскладних чи односкладних речень, бо однослівними можуть виступати будь-які інші різновиди односкладних. Визначальною ознакою цих висловів “є не тільки їхня синтаксична нерозчленованість, а й абсолютна їхня неподільність на звичайні структурні склади – підмет і присудок” [Современный 1964, с. 438]. Це зумовило кваліфікацію К.М. Галкіною-Федорук таких висловів як неподільних речень [Современный 1964, с. 438-441]. Для Ю. Шевельова еквівалентами речення виступають “...ті слова або словосполучення, в яких не виявлені і не можуть бути виявлені жодні головні члени речення, що не перешкоджає цим словам або словосполученням концентрувати в собі значення цілих речень, напр.: «Так ні, не лежитья Артемові!» (А. Гол.); «Може Ліда й боялася, а я – аніже» (Грін.)” [Шерех 1951, с. 98]. Ю. Шевельов

наголошує, що саме такими висловами можна вважати також вигуки, якщо їх ужито самостійно перед реченням або після речення, у цьому разі вони почуттєво висловлюють зміст думки, що оформилась у речення або могла б у нього оформитися, напр.: «Вай, таточку, голубочку! – *Цить*, синку мій, *цить!*» (Ю. Федькович), додаючи, що в ролі такого вигука може виступати і первісно повнозначне слово: «А крик, а гомін від того народу, *батечки*» (Г. Квітка-Основ'яненко) [Там само, с. 98]. Почуттєво висловлюють зміст думки – це і є той підтекст, що постає доступним завдяки мотиваційній рамі певної ситуації. Такий підхід постає досить аргументованим і переконливим.

З'ясовуючи особливості еквівалентів речення у вузькому сенсі, П.С. Дудик, услід за Л.А. Булаховським, Ю. Шевельовим, вважає їх еквівалентами речення і термінологічно позначає як слова-речення [Сучасна 1972, с. 269; Дудик 1973, с. 212]. Він констатує, що “слова-речення є своєрідними з різних поглядів: синтаксичного – не мають будови речення, будь-яких його членів, не поширюються за допомогою пояснювальних слів; морфологічного – виражаються переважно службовими словами, і лише деякі типи повнозначних речень репрезентують їх; функціонально-змістового – через синтаксичну нечленованість не містять у собі значення диференційовано вираженого суб'єкта і об'єкта дії, різних ознак, кількостей тощо” [Сучасна 1972, с. 290].

Аналізовані утворення Н.Ю. Шведова вважає відносно незалежними висловленнями або неграматичними реченнями (під останнім витлумачено ненормативне вираження предикативної і/або граматичної основи речення) [Русская 1980], у цьому разі під граматичні речення підведено всі усталені моделі вираження предикативного мінімуму в односкладних та двоскладних реченнях. Утворення, виражені частками, модальними словами, вигуками, Н.Ю. Шведова [Русская 1980] також називає словами-реченнями, а І.І. Слинько, Н.В. Гуйванюк, М.Ф. Кобилянська наголошують, що “точніше визначати такі конструкції все-таки не реченнями, а висловлюваннями чи комунікатами” [Синтаксис 1994, с. 202], що ні в якому разі не вичерпує і не розв'язує проблеми. Автори констатують тільки усталений вияв і функційне навітаження подібних висловів.

У вузькому розумінні еквіваленти речення інколи називають *нечленованими реченнями (словами-реченнями)* на тій підставі, що вони “не мають у своєму складі окремих членів речення (ні головних, ні другорядних), тому й не можуть бути віднесені ні до двоскладних, ні до односкладних речень” [Тихоша 2009, с. 77] (див. також: [Валгина 1973], пор.: *Ні, голосу я гучного не маю!* (Леся Українка); *Овва! Не вихвачуйся, синку, з нерозумним словом* (М. Коцюбинський); *Еге! Це не ваші груші* (І. Нечуй-Левицький). Надання пріоритетності їм як *словам-реченням* не може бути викінчено мотивованим у силу того, що і ціла низка номінативних односкладних речень здебільшого виражені одним словом, де останнє дорівнює реченню: *Ліс. Питьма. І навколо ні звуку. І зоря над його головою* (О. Підсуха); *Осінь. Вокзал. І легенька валізка. Поїзд в тумані на рейках заграв* (С. Пушкін); *Сад і міні, тишина. Очі сині край вікна* (В. Сосюра). Щоправда, це слова різних частин мови, оскільки у словах-реченнях зазвичай виступають *частки, вигуки* і под., а в номінативних – іменники або інші субстантивовані слова, але ця різниця не акцентована в терміні. Визначення їх як нечленованих речень має опертям також і те, що вони “нічого не називають, не описують ситуацію, але як і кожне речення, виражають думку про щось” [Беляєв 2007, с. 174], швидше не думку, а певну емоцію, волевияв, що еквівалентна відповідній думці на психологічному рівні тощо.

Визначення еквівалентів речення у вузькому розумінні має опертям їхнє функційне призначення, коли стверджують, що вживаються “*синтаксично неподільні речення* (курсив наш – А.З.) переважно в діалозі, де контекст та особливості інтонації надають їм закінчення” [Беларуская 1989, с.162], констатуючи, що такі речення подають позитивну (стверджувальні) або негативну (заперечні) відповідь на чиєсь висловлення, модально-експресивну, емоційну оцінку (емоційно-оцінні (вигукові), спонування до дії (спонукальні), питання (питальні) [Беларуская 1989, с.162], пор.: «*Ён же яшчэ летась прадаў хату!*» – «*Ну!*» – «*Вот табе і на!*» *Не ведаў?*» (К. Чорні); «*Я, здаецця, не ў час прыйшоў*», – *разгублена прамовіў Лабановіч. «Нічога, нічога, – сказала жанчына. – Здымайце паліто»* (Я. Колас); «*Максім яшчэ не вярнуўся?*» – «*Не*» – «*Не?*» (Я. Колас); «*Думаю, што Сяргею Мажэйку, як аграрому, больш па густу будзе самы адсталы па ўрожайнасці калгас*». – «*Вось табе і на!*» – *ледзь*

не вирвалася у Сяргея» (У. Шахавец); «Во-о-он! – раптом кричуть Галена. – Вон! Вон!» (К. Чорни).

До еквівалентів речення у вузькому розумінні інколи відносять також і вокативні речення, що за формою нагадують звертання, але характеризуються семантико-граматичною ізольованістю і на відміну від звертання вокативні речення не супроводжуються висловленням на адресу співрозмовника, а особливою інтонацією виражають почуття адресанта: докір, радість, подив, страх, пересторогу: «Алёша!» – дзіка вирвалася з майго нутра, і я адчуў, што звар’яцею, калі не выратую яго (В. Бровка) [Беларуская 1989, с. 164]. Такий погляд постає, певною мірою, мотивованим.

Інколи в розгляді таких висловів наголошують, що словоречення – “окреме слово або нерозкладний фразеологізований вислів, що функціонують як незалежні висловлення і виражають різні суто комунікативні аспекти ситуації” [Гак 2004, с. 715], що дозволяє кваліфікувати їх як *комунікативи* (В.Г. Гак), пор. у [Синтаксис 1994] – *комунікати*. Такий аналіз постає досить привабливим, оскільки семантика терміна комунікативи є прозорою, але вона радше відображає лише комунікативне спрямування, але аж ніяк не уможливує їхній розгляд на формально-граматичному, семантико-синтаксичному рівнях. Цей термін відображає комунікативну орієнтованість утворень як спеціалізовану. Тому доцільніше їх кваліфікувати як *еквіваленти речень*, що особливо показовим є на формально-граматичному і семантико-синтаксичному рівнях. Поняття еквівалентності, інколи в цьому сенсі вживають термін *аналогійність* (М.Й. Конюшкевич), послідовно використовуваним постає у морфологічних студіях, пор. еквіваленти прийменників (М.В. Всеволодова, М.Й. Конюшкевич, Г.В. Ситар, І.Г. Данилюк, А.А. Лучик та ін. [Канюшкевич 2008; Лучик 2003; 2006]). У цьому разі під еквівалентністю витлумачено будь-який одно- чи багатослівний компонент, що у відповідній ситуації постає еквівалентом певної морфологічної форми або морфологічного слова.

Аналіз таких висловів як еквівалентів речення інколи розглядають крізь призму невизначеності й абстрагованості їхньої семантики, морфологічної “безформеності”, нечіткого вияву модально-часового значення, що дозволяє кваліфікувати їх як

“замінювачі” речень на осі перехідності від лексико-фразеологічної до синтаксичної системи [Современный 1996, с. 343]. Для І.Р. Вихованця нечленованими реченнями (словами-реченнями) є “речення, виражені частками, модальними словами і вигуками” [Вихованець 1993, с. 100], водночас автор наголошує, що висловлене нечленованими реченнями можна передати звичайними реченнями, пор.: *Ти підеш сьогодні до лісу по листя для гербарію?* – *Так* (= *Я піду сьогодні до лісу по листя для гербарію*) або *Ні* (*Я не піду сьогодні до лісу по листя для гербарію*). У цій тезі імпліковано принцип еквівалентності. Суттєвим постає твердження про те, що у нечленованих реченнях наявні “реакції, відгуки мовця на висловлення мовця, найчастіше – на його запитання. Без зв’язку з відповідним контекстом вони втрачають комунікативний сенс” [Вихованець 1993, с. 100]. Основу тлумачення таких висловів у І.Р. Вихованця складає якраз еквівалентність, тому що будь-який такий вислів постає еквівалентним цілісному реченню: «*Геть*» – «*Ідіть звідси!*» і под. Цю ознаку тлумачить як визначальну і К.Ф. Шульжук [Шульжук 2004, с. 138-150]. Нечленованими такі вислови вважають В.В. Бабайцева та Л.Ю. Максимов [Бабайцева 1981, с. 115], які, на їхню думку, завершують систему структурно-семантичних типів простого речення.

У широкому розумінні усі еквіваленти речення в чомусь подібні до власне-речень і водночас відрізняються від них. Спільним з граматичним реченням для них є: 1) наявність відповідного інтонаційного оформлення; 2) можливість вираження суб’єктно-модальних значень; 3) наявність/відсутність поширювачів; 4) можливість поставати компонентом складного речення. Не менш значущими виступають відмінності таких висловів від граматичних речень: а) відсутність граматичного зразка чи прихованої орієнтації на нього; б) неможливість утворення парадигмальних форм; в) відсутність постійних реалізацій; г) відсутність номінативного значення у слів, що утворюють конструктивну основу таких висловів. О.Б. Сиротініна повністю підтримує погляди Н.Ю. Шведової [Сиротініна 1980, с. 83] щодо неграматичності таких висловів. Оцінка їх як синтаксичних сегментів є цілком коректною і ґрунтується на суто стилістичних засадах [Дудик 1975, с. 215].

Виділення таких відносно незалежних висловлень тільки на підставі комунікативного функціонування дозволяє І.І. Слиньку, Н.В. Гуйванюк, М.Ф. Кобилянській кваліфікувати їх як комунікати [Синтаксис 1994, с. 286] (пор. також погляди Г.В. Валімової, О.Б. Сиротініної [Валімова 1971, с. 34; Сиротинина 1980, с. 93]), на підтвердження чого констатовано: "...предикативні одиниці у певному розумінні становлять собою висловлення, комунікати, але за ними усталилась назва *речення*. Щоб розрізнати ці одиниці, варто користуватись терміном *комунікати*" [Синтаксис 1994, с. 286]. Сам термін *комунікати* є не зовсім прозорим у формально-граматичному і семантико-синтаксичному аспектах, у межах яких ці вислови прагнуть розглядати. Цей термін відображає тільки комунікативний статус таких висловів, а на цьому рівні і граматичні речення постають висловленнями не певною мірою (як стверджують І.І. Слинько, Н.В. Гуйванюк, М.Ф. Кобилянська), а цілком самодостатніми.

3. Кваліфікативні і класифікаційні ознаки еквівалентів речення. Еквівалентам речень не властиві граматичні обмеження і їх здебільшого в широкому розумінні систематизують і класифікують за семантикою вияву.

Кваліфікативними ознаками еквівалентів речення в широкому розумінні є: 1) контекстуальна і ситуативна мотивованість значення; 2) відсутність внутрішнього членування, тобто виділення головних і другорядних членів речення; 3) амальгамність номінативного та оцінного начал; 4) співвідношення не з пропозицією, а із судженням; 5) інтонаційне оформлення; 6) відсутність парадигми у вузькому і широкому виявах (варіації, модифікації, трансформації); 7) наявність високого ступеня абстрагованості семантики; 8) відносна семантико-граматична автономність.

За метою висловлення еквіваленти речення в широкому розумінні можна класифікувати за: а) комунікативною настановою (розповідні, питальні та спонукальні речення); б) емоційно-експресивним забарвленням (поділяються на окличні і неокличні); в) співвідношенням з об'єктивною дійсністю і логічним критерієм (стверджувальні і заперечні). Розгляд усіх еквівалентів речення як рівнорядних без належного коментаря (типу стверджувальні, заперечні, питальні, спонукальні, далі додаючи емоційно-оцінні (виражають емоційну оцінку висловленого або чіїхось дій

(схвалення, радість, здивування і под.), є невиправданим (пор.: [Тихоша 2009, с. 78]), оскільки поєднано різні класифікаційні начала і параметри. Включення до складу еквівалентів речення утворень типу «*Яка краса! – тихо вигукнула мати*» є не зовсім коректним, тому що останні є номінативними за умови їхньої інтонаційної цілісності і двоскладними за умови наявності в них паузи між двома елементами. Не кажучи уже про спробу включити до їхнього складу також “**слова-речення**, які виражають привітання, подяку, вибачення, інші формули мовного етикету: *Наприклад: «На добраніч, ниви і поля»* (М. Коцюбинський)” [Тихоша 2009, с. 78], адже такі формули мовного / мовленнєвого етикету належать до еквівалентів речення, але аж ніяк не до слів-речень.

Непоодинокими постають твердження, що поза контекстом еквіваленти речень у вузькому розумінні не можуть уживатися, бо вони не мають номінативної функції, а виконують тільки комунікативну функцію – не називають певну дійсність, а виражають ствердження або заперечення чого-небудь, дають емоційно-оцінну характеристику, спонукають до дії, подають питання (В.Г. Гак та ін.), тому такі вислови поділяються на стверджувальні, заперечні, емоційно-оцінні, спонукальні, питальні, що знову ж таки засвідчує синтез кількох класифікаційних параметрів.

Щодо класифікації за особливостями вираження, то еквіваленти речень можуть бути виражені частками, модальними словами, вигуками, фразеологізмами, для їхньої семантики властивий високий ступінь абстрагованості. Морфологічне вираження еквівалентів речення дозволяє в загальному реєстрі розмежувати: а) слова-речення, виражені частками; б) модальні слова-речення; в) вигуківі слова-речення [Бабайцева 1981, с. 113].

Не зовсім викінченим та аргументованим постає твердження, що за “засобами вираження такі конструкції (еквіваленти речення у вузькому розумінні – А.З.) можна назвати неповнозначними комунікатами, бо вони виражаються переважно неповнозначними словами – частками” [Синтаксис 1994, с. 202], оскільки неповнозначне вираження ні в якому разі не може поставати діагностичним показником неповнозначності речення, пор.: *Вибігає* (маляр – А.З.), *кругом глип*, – *Мужика й ні пару!* (С. Руданський), де

простий присудок виражений вигуком, але речення залишається двоскладним і повністю, вичерпно відображає певну пропозицію.

4. Функційна типологія еквівалентів речення. У широкому сенсі еквіваленти речення охоплюють і 1) слова-речення (структурно нечленовані синтаксичні одиниці, що виражаються частками, модальними словами і вигуками); і 2) незакінчені (або обірвані) речення (структури, які не містять виражених ознак внутрішньої структурної організації і комунікативно-інформативної завершеності); і 3) звертання-речення (однослівні речення, виражені кличним відмінком іменника, що самостійно передають нерозчленовані думки, почуття, волевиявлення); і 4) формули мовного / мовленнєвого етикету.

У [Шульжук 2004, с. 138-150] до таких висловів віднесено тільки перші три. Цього ж погляду дотримується і В.П. Ачилова [Ачилова 2006, с. 34].

За семантикою часто з-поміж еквівалентів речення розрізняють: 1) форми називання; 2) форми вказівки; 3) форми заміників речення [Русская 1980, с. 419] і под. Щоправда, у такій класифікації не зовсім коректно постає остання група, що, власне, цілком синонімічна з поняттям еквівалента речення і є поняттєво досить смною, охоплюючи також і дві попередні.

Перший різновид у цьому разі містить *форми називного уявлення*, на який звернув увагу і подав чи не першу кваліфікацію О.М. Пешковський, констатуючи, що таким формам властива або 1) оклична інтонація; або 2) інтонація незакінченості; або 3) питальна інтонація [Грамматика 1954, т. 2, ч. 2, с. 72-23]. Переконливішою є кваліфікація подібних форм називного як особливого вияву односкладних номінативних речень, що перебувають на межі між односкладними реченнями та еквівалентами речення [Бабайцева 1968, с. 137; Сучасна 1982, с. 262]. Розширюючи обсяги висловів зі значенням уяви та називання, до них зараховують також і відповідні інфінітивні вислови, для яких властиві: 1) відсутність емоційного забарвлення і 2) постійний зв'язок з текстом за допомогою займенників [Русская 1980, с. 420], пор.: *Підвищувати вимоги до сучасного бізнесу! Таке завдання стоїть сьогодні не тільки перед Кабінетом Міністрів України, але й перед профільними комітетами Верховної Ради України* (Україна молода. – 2007. – 21 липня). Виражені формами

називного відмінка та формами інфінітива (див., наприклад: [Синтаксис 1994, с. 286-289]) конструкції зі значенням уяви і називання аж ніяк не належать до еквівалентів речення, тому що в їхній структурі наявний єдиний головний член речення (форма називного відмінка або форма інфінітива), від якого можуть залежати інші члени речення, їхня ж функція уяви і називання є чітко простежуваною в рамках певної ситуації, що засвідчує їхню ситуативну мотивованість і закріпленість. Тут уже не заторкнута форми називання, виражені непрямыми відмінковими або прийменниково-відмінковими формами типу *І тої ж ночі... У Тригубенка в хаті метушня – збори в дорогу* (А. Головка); *Біля ожереду. Саме місяць за хмару зайшов* (А. Головка), де форми *І тої ж ночі...* і *Біля ожереду*, кваліфіковані у [Синтаксис 1994, с. 289] як форми називання з вказівкою на місце або час, є суто внутрішньотекстовим виявом реченневої реорганізації для виділення певного сегмента, для чого він займає ініціальну позицію. Увесь його зміст і формальне вираження підпорядковані внутрішньореченневим інтенціям.

Вислови зі значенням вказівки типу *Он Тибр перед носом у нас* (І. Котляревський) або *Он і млин та болота! Передні ж підводи, погляньте, в улицю радо в'їжджають* (П. Тичина); *От і берег. Пий, Аркадію, з каски воду золоту* (В. Сосюра) [Синтаксис 1994, с. 289] постають односкладними номінативними реченнями з єдиним головним членом речення, виконуючи, поза усяким сумнівом, у спілкуванні роль комунікатів. Свого часу ще О.М. Пешковський кваліфікував їх як номінативні речення [Пешковский 1956, с. 345]. Подібні погляди висловлювали і Ю. Шевельов, і Л.А. Булаховський та ін. Так, Ю. Шевельов констатував, що "...мовець може виявити свою участь, супроводячи називне речення вказівними частками *ось, он, от*, ніби показуючи сприймане слухачеві. Це так звані вказівні називні речення, напр.: *«От пляшка дулівки, от пів сотні тарані, ще свіжа була по весні; осьде ж і серпаночок»* (Кв.)" [Шерех 1951, с. 96], пор. також: [Бінтенко 1967, с. 103; 1968]. Аргументація їхнього нереченневого статусу тим, що вони не називають предмети чи ситуації, а "тільки вказують на них і не мають форм парадигми" [Русская 1980, с. 421] з наголошенням особливого статусу вказівних елементів у структурі таких висловів, визначаючи їх як "вказівні прислівники" [Там само, с. 289], є дещо сумнівною. Не рятуює

ситуації і визначення таких вказівних елементів як синтаксичних вказівних часток [Синтаксис 1994, с. 290], тому що не з'ясовано найголовнішу специфіку таких висловів – їхню цілісність, ядром якої виступає форма називного відмінка. Необхідність концентрації уваги на певному явищі, предметі зумовлює з'яву відповідного вказівного елемента.

4.1. Еквіваленти речення: структурний аспект. Для послідовного розмежування вузького і широкого розуміння еквівалентів речення слід умовно їх диференціювати. У вузькому розумінні еквіваленти речення охоплюють тільки вислови, виражені частками, модальними словами і почасти вигуками. Це група так званих *власне-еквівалентів речення*, а незакінчені (обірвані) речення, речення-звертання, формули мовного / мовленнєвого етикету – це *невласне-еквіваленти*. Між цими двома різновидами еквівалентів не існує абсолютної рівнорядності, тому їх доцільно розглядати окремо.

4.1.1. Власне-еквіваленти речення: основні різновиди. Класифікацію *власне-еквівалентів речення* слід здійснювати за функцією з урахуванням аспектів мовленнєвої ситуації (категорії істинності, комунікативної настанови, модальності і под.).

Логічні власне-еквіваленти речення корелюють з категорією істинності і диференційовані на *стверджувальні* і *заперечні* їхні різновиди. Їхньою особливістю є анафоричний характер: у первинній функції вони корелюють з попереднім реченням і набувають точного значення завдяки цьому зв'язку, що дозволяє інколи кваліфікувати їх як *фразові займенники*: «*Ти сьогодні працював багато над продовженням експерименту?*» – «*Ні*» (П. Загребельний); «*Чи вдалося вам побувати на новобудові?*» – «*Так*» (Україна молода. – 2008. – 11 червня). Поза анафоричним використанням *так, ні/ані* виконують вторинні функції. *Так, ні* може виражати заборону, якщо воно використовується як реакція на чийсь дію. Як логічні власне-еквіваленти можуть виступати інші частки, модальні слова зі значенням ствердження або заперечення.

Для *стверджувальних власне-еквівалентів* притаманні формальні вияви типу *так, але, ого, правильно, добре, правда, звичайно, відомо; але ж, ну а як же, певне що* і под.; біл. *так, але, ого, правільна, добра, праўда, ладна, звичайно, вядома; але ж, ну а як жа, пэўне што*; рос. *да, нет, правильно, хорошо, известно*: «*Та це*

ж наш Варгун!» – «Ну, але... Зять твій, Микола, їде» (П. Загребельний); «Ти вже йдеш додому?» – «Очевидно» (Гр. Гютюнник); «Зерно стеріг?» – «Атож. На горобців кишкав» (Остап Вишня); біл. «Та й добре нам сьогодні трапилося...» – «Авжеж» (В. Земляк).

Заперечні власне-еквіваленти речень охоплюють вияви у формі заперечних часток та їхніх сполук: *ні, так ні, ні-ні, ні за що, ні в якому разі, не може бути*; слова-предикативи: *неправда, неправильно, нічого*; біл. *не, ды не, ды не ж, ні-ні, ні за што, ні ў якім разе, не можа быць*; *няпраўда, няправільна, нічога*: «Чи знаєш, Максиме, що то за мара була в Зіньківцях?» – «Ні, не знаю, не чув», – *відповів Максим і з тривогою подивився Оксані в очі* (М. Дзюба); біл. «А ты сказаў яму пра авёс?» – «Ды не! Ні в якім разе. Няхай пакуль не ведае», – *адказаў Мілоўскі* (П. Галавач).

Функційно стверджувальні власне-еквіваленти речень внутрішньо диференційовані на: а) **актуалізаційно-** або **власне-стверджувальні**, що виступають прямою відповіддю на те чи інше питання і виражені частками типу *еге, еге ж, ага, ага ж, авжеж, аякже, так, угу, точно* та ін.: «А що вдало ми виступили на змаганнях?» – «Еге ж» (Сільські вісті. – 2008. – 11 липня); «Еге! Це не ваші груші» (І. Нечуй-Левицький); б) **неактуалізаційно-стверджувальні**, виражені словами *добре, гаразд, правильно, достеменно, звичайно, безперечно* і под., де певна ситуація стверджується як така, що має відповідний вимір у часо-просторі: «Швиденько сідлай коней та поїдемо в район», – *сказав голова*. – «Гаразд» (О. Копиленко); в) **підсумково-стверджувальні**, характерним вираженням яких виступають конструкції типу, що позначають певний підсумок як ствердження: *Хвалити Бога!; Так тому і бути!; А то ж таки так!*, пор.: «Добре тут зорано, тому будемо висаджувати капусту в ґрунт мілко», – *сказав бригадир*. – «Так тому і бути»; г) **підтверджувально-стверджувальні**, виражені здебільшого словом *так* (характерним постає підтвердження власних думок, міркувань, резюмувань; для наголошення їхнього статусу вони виступають в ініціальной позиції: «Так, так, так. Сьогодні я й справді правильно зробив» (О. Довженко). Група стверджувальних власне-еквівалентів речення охоплює також конструкції типу *Не без того; Нічого*.

Заперечні власне-еквіваленти речень внутрішньо диференційовані на: 1) **власне-заперечні**, що прямо заперечують поставлене запитання і виражаються часткою *ні* (для змістової активізації може подвоюватися, потроюватися), яка інколи ускладнюється іншими частками (*та ні, бо ні, ба ні, майже ні, ой ні, ще ні, зовсім ні*), вигуками (*о!; е!; ах!; ох; ой!*): «*Не покинеш?*» – «*Ні, Ярино*» (Т. Шевченко); «*Дмитре, ти нічого не чув?*» – *озивається невидюща темінь*. – «*Ні*» (М. Стельмах); «*Може, й тут розпочнемо?*» – «*Ні, ні, ні*» (Т. Осьмачка); «*Це так важливо?*» – «*Зовсім ні*» (О. Довженко). Цю ж функцію виконують модальні слова *неправда, неправильно, невірно, навпаки, ніскільки, дзуськи* і под.: *Поки вчителька читала твори, коментувала, сидів Петрик спокійно, аж тут почув про свій твір, що він списаний. «Неправда»* (П. Качкан); «*Пішли попросимо вибачення, – прошипів Василь. – «Дзуськи!»*» (М. Івченко); 2) **монологійно-центрично-заперечні** (заперечення адресата самому собі), виражені часткою *ні*: «*Поміркуйте, чи справді хтось може не любити ці чорнобривці, що цілий рік цвітуть і милують око. Ні! Їх не можна не любити*» (Г. Малкович).

4.1.2. Невласне-еквіваленти речення. До них належать формули мовного / мовленнєвого етикету, речення-звертання, незакінчені (обірвані) речення.

4.1.2.1. Формули мовного / мовленнєвого етикету. Особливої уваги потребують **формули мовного / мовленнєвого етикету**, які здебільшого еквівалентами речення “*вважають умовно, оскільки вони нічого не стверджують і не заперечують, позбавлені емоційно-модальної оцінки чужого висловлення, а виражають лише ставлення мовця до особи, якої стосується мовлення*” [Шульжук 2004, с. 144]: «*Добридень, пане-товаришу!*» (Ю. Мушкетик), у цьому разі назва особи і форма вітання складають одну конструкцію.

Кваліфікація формул мовного / мовленнєвого етикету як еквівалентів речення є проблемною, свого часу О.О. Шахматов, О.М. Пешковський вважали їх неповними реченнями [Шахматов 1941, с. 128; Пешковский 1956, с. 362]. Інколи їх визначають як однослівні речення [Грамматика 1954, т. 2, ч. 2, с. 88], неподільні речення [Современный 1968, с. 441], вигукові речення [Гвоздев 1958, с. 160]. Деякі лінгвісти вислови типу *Моє шанування! / Мос*

шануваннячко!; Хліб-сіль!; Добрий день!; Щасливої дороги; біл. *Маё шанаваніе!*; *Хлеб-соль!*; *Добры дзень!*; *Добры шлях*; рос. *Мой привет!*; *Хлеб-соль!*; *Добрый день!*; *Щасливого пути!* вважають різновидом номінативних речень – напівпредикативними [Руднев 1968, с. 43], спонукально-побажальними [Бабайцева 1968, с. 132-133; Бурак 1987, с. 113-114]; спорадично кваліфікують їх як конструкції, що тільки за формою прилягають до номінативних речень, але до них не належать [Беларуская 1986, с. 232], або розглядають як нерозчленовані (емоційно-оцінні) речення [Современный 1998, с. 193-194] або неповні спонукальні [Граматыка 1966, с. 458], пор.: *«Доброго ранку, матінко!»* (І. Карпа); *«Гарного дня!»* (М. Бажан); біл. *Добры дзень, дзяўчаты!* (К. Крапіва); *Бывайце, дарагія! Добры шлях!* (П. Глебка); *Прывітанне!* (Б. Мікуліч); рос. *Потом он шагнул к костру, улыбнулся еще светлее и сказал: «Хлеб да соль, братцы!»* (А. Чехов). О.М. Гвоздев вислови зі значенням мовного / мовленнєвого етикету на позначення привітання зараховує до особливого різновиду вигуківих речень [Гвоздев 1973, с. 189], напр.: *А чорнобривці привітно кивають і шепчуть зусібіч: «Добридень!»* (О. Матусенко); рос. *Липа поклонилась низко и сказала: «Здравствуйте, Григорий Петрович!»* (А. Чехов); *Она подбежала к воротам. «Прощайте!»* – крикнула она (А. Чехов). Інколи їх (конструкції типу *Привіт!*; *Доброго ранку!*; *Добридень!*) кваліфікують не як різновид односкладних номінативних речень [Бабайцева 1968, с. 132-133], а як емоційно-оцінні нечленовані речення [Современный 1998, с. 194]. Такі вислови передають не існування предмета або його вияв, а почуття мовця, тому їх доцільно визначати як еквіваленти речення, оскільки кожен такий вислів окреслює ту чи іншу ситуацію.

Щодо висловів зі значенням побажання, погрози типу *На добраніч!*; *Щасливої дороги!* *Доброго здоров'я!* (біл. *Добрай ночы!*; *Шчаслівай дарогі!*; *Добрага здароўя!*) їх здебільшого розглядають як нечленовані з контактновстановлювальною функцією [Скобликова 1979, с. 149] або як емоційно-оцінні [Современный 1998, с. 194], пор.: (Марія:) *«Щасливої дороги! Ми чекаємо на ваш приїзд»* (О. Слісаренко); біл. *Ну, бабука, іду на станцыю. Паеду не больш як на два-тры дні. А ты ўжо даглядай госця. Усяго добрага, бабука Параска!* (Я. Колас); рос. *До свидания. Я вызову вас, если*

понадобитися (К. Федін); ...*Поднялся и обнял за плечи товарищей: «Ну, счастливо»* (А. Толстой). В окремих працях наголошено, що такі утворення тільки “умовно можна віднести до неповних речень” [Грамматика 1960б, с. 108; Граматыка 1966, с. 458], пор.: «*На добраніч! На добраніч!*»; біл. «*Ну, добрай ночы! Кладзіцесья ды адпачывайце трохі!*» (П. Глебка); рос. «*С благополучным происшествием!*» (М. Гоголь). У [Беларуская 1986, с. 249] наголошено, що фразеологізовані речення типу *На добраніч! З Новим роком!*; біл. *Добрай ночы!; З Новым годам!*; рос. *Спокойной ночи!; С Новым годом!* та ін. тільки граматичною структурою наближені до еліптичних; за функцією і за відсутністю синтаксичних відношень між словами (основна ознака неподільності, нечленованості) вони наближені до синтаксично неподільних, нечленованих: *Так; Ні; Відомо*; біл. *Так; Не; Вядома*; рос. *Да; Нет; Известно* і под. На думку П.С. Дудика, формули мовного / мовленнєвого етикету “до слів-речень ... відносять умовно: вони нічого не стверджують і не заперечують, не містять експресивно-модальної оцінки чийого-небудь висловлення... Підставою для зарахування таких утворень до слів-речень служить, з одного боку, здатність їх виражати ставлення до особи, і, з другого – нерозкладність синтаксичної будови, відсутність у ній членів речення” [Сучасна 1972, с. 302]. У [Русской 1980, с. 420] формули мовного / мовленнєвого етикету не включено до слів-речень і розглянуто як відносно незалежні висловлення, а в [Синтаксис 1994, с. 204] витлумачено як комунікати з уточненням: “Оскільки вони виражаються своєрідними формами повнозначних слів – наказовим способом дієслова, іменниками, прикметниками, прислівниками чи вигуками, – мають спеціальне значення, доречно відмежовувати цей вид комунікатів від попередніх і назвати їх комунікатами мовного етикету” [Там само, с. 204], що відображає лише їхнє комунікативне призначення, але аж ніякою мірою не окреслює співвідносність / неспіввідносність з іншими подібними і/або неподібними утвореннями: «*Добридень, Маріє!*» – «*Вітаю, вітаю!*» (Ю. Винничук); «*Добрий ранок! Добрий ранок! Давненько вас не бачив.*» – «*Драстуйте! А чого ж ви хотіли*» (О. Черногуз); «*Добри вечір! Чого ж ви навіть голови не повернете*» (О. Черногуз).

Формули мовного / мовленнєвого етикету належать до еквівалентів речення, оскільки вони, попри свою певну

нейтральність, ініціюють спілкування і водночас репрезентують один із параметрів речення – виражати певну думку або емоційну почуттєвість. Навіть нейтральність – це також вияв оцінки, але оцінки як похідної від осмислення, від судження.

Функційно такі еквіваленти речення диференційовані на такі, що виражають: 1) вітання, привітання: *Добридень!*; *Добрий день!*; *Доброго дня!*; *Добри вечір!*; *Добрий вечір!* і под.; 2) прощання, прощавання: *Прощайте!*; *Будьте здорові!*; *До побачення!*; *На все добре!*; *Будьте здорові!*; *На добраніч!* та ін.; 3) побажання, подяки, пробачення: *Дякую!*; *Спасибі!*; *Вибачайте!*; *Будь ласка*; *Прошу* і под. Якщо разом з формулою мовного / мовленнєвого етикету використовується також форма звертання, то разом вони складають цілісну конструкцію – еквівалент речення: *«Дякую, брате!»* (О. Гончар); *«Прощавай, друже-козаче!»* (М. Грушевський); *«Доброго здоров'ячку, пане Василю»* (О. Слісаренко).

4.1.2.2. Еквіваленти речення – звертання – невластне-еквіваленти. Одним з перших такі вислови вирізняв О.О. Шахматов, кваліфікуючи їх як односкладні вокативні речення [Шахматов 1941, с. 261], “де головним і єдиним членом є звертання: ім'я особи, до якої звернене мовлення, якщо це ім'я вимовлене з особливою інтонацією, що викликає складне уявлення, в центрі якого стоїть дана особа; в цій думці може бути виражений докір, жаль, закид, обурення. Пор., наприклад, *Коля!*, сказане тоном дорікання і яке викликає думку: навіщо ти це зробив, для чого ти так вчинив; як тобі не соромно” [Там само, с. 261], а О.М. Пешковський зараховував їх до односкладних [Пешковский 1956, с. 369]. Погляд О.О. Шахматова розвиває В.В. Бабайцева [Бабайцева 1968, с. 154], Б.М. Кулик [Кулик 1965, с. 168] та ін. Наголошуючи на тому, що такі вислови можуть виражатися не тільки кличним, але й називним відмінком, П.С. Дудик кваліфікує їх як звертання-речення, наголошуючи, що “Наявний у звертаннях-реченнях єдиний головний член (у кличній формі або у формі називного відмінка) не можна вважати ні підметом чи присудком двоскладного речення, ні головним членом односкладного. Тому звертальні конструкції слід вважати не реченнями – двоскладними чи односкладними, а лише їх своєрідними еквівалентами, функціональними заміниками” [Сучасна 1972, с. 309]. У [Русская 1980, с. 421] вони визначені як висловлення – ізольовані звертання – заклики, О.Б. Сиротініна надає

їм статус комунікатів [Сиротинина 1980, с. 93], подібну думку розвивають і в [Синтаксис 1994, с. 296]. К.Ф. Шульжук витлумачує такого типу вислови як звертання-речення або вокативні речення, під якими він розуміє “однослівні речення, виражені кличним відмінком іменника, що самостійно передають нерозчленовані думки, почуття, волевиявлення” [Шульжук 2004, с. 146]: *Микола побачив його. Щось його вразило в ньому. «Романе!»*. Він так тривожно кликав, а той навіть не озирнувся (О. Слісаренко).

Невласне-еквіваленти речення – звертання містять ту чи іншу думку, якесь почуття і вимовляються з відповідною посиленою інтонацією. Цим вони відрізняються від звичайних звертань, семантика яких постає прозорою, без будь-яких глибинних відтінків. Звертання стосується речення і входить до нього як елемент інтонаційно-смыслового цілого, воно не виступає і не може бути окремим висловленням, пор.: *«Брате Павле, коли вирушимо в дорогу? Чи знову тут будемо ночувати?»* (Б. Лепкий) – *брате Павле* – це звертання; *«Брате Павле, будемо вже врушати»*. – *«Брате Миколо!..»* – *«Та що такого я сказав»* (Б. Лепкий) – *«Брате Миколо!..»* – еквівалент речення – звертання. Обсяг змісту невластне-еквівалентів речення – звертань постає очевидним з інтонаційного малюнку, вони є самостійними і не вимагають додаткового, ширшого контексту.

Невластне-еквівалентам речення – звертанням властива відносна семантико-граматична автономність, на відміну від звертання такі вокативні еквіваленти речень не супроводжуються висловленням на адресу співрозмовника, а особливою інтонацією виражають почуття мовця: докір, радість, здивування, страх, пересторогу, пор.: *«Олексію!»* – *дико вирвалося з мене, і я відчув, що здурію, якщо не врятую його* (І. Карпа) – страх; *«Ех, Петре, Петре!»* (О. Слісаренко) – докір і под.

Функційно **вокативні невластне-еквіваленти речення** диференційовані на **спонукально-кличні** та **оцінно-емоційні**. У перших наявні заклик, вимога, спонукання адресата мовця для привернення його уваги, відповідної реакції: *«Вартовий!»* – *суворо промовив капітан* (А. Кокотюха); *«Друзі», – вимушено посміхаючись повернувся до них Василь, на обличчі якого відобразилося якесь внутрішнє переживання* (В. Дрозд). З-поміж таких еквівалентів речення К.Ф. Шульжук [Шульжук 2004, с. 147-149] розмежовує дві

групи: 1) еквіваленти речення, що є закликком, проханням чи вимогою відповісти, відгукнутися і под. У таких висловах домінує волевияв адресанта: *«Наталю!»*, – *гукнув він, коли вона вже доходила до дверей.* – *«Чого вам?»* – *не повертаючись, запитала вона* (Панас Мирний); 2) вислови з домінуванням емоційності, що зумовлює певне послаблення спонукання, здебільшого це вислови, що виражають докір, закид, осуд, радість, тривогу тощо; цим мотивована їхня глибинна експресія: *В Овксентія очі горіли якоюсь несамовитістю, він не сподівався від сина такого: «Миколо!..»* (С. Яровий). Окреслювана ними семантика уможливило їхнє ускладнення вигуками *ой, ах, ох, гей, о* та ін., основним призначенням яких виступає посилення емоційності: *«Ой синку, синку!...»* У її словах наче зібрався сум і тривога пережитого протягом усіх цих важких днів і років (В. Підмогильний). Сюди ж належать і вислови, що виражають пізнавання певної особи, предмета, виражаючи “емоційну реакцію того, хто говорить, до названого ним адресата” [Там само, с.148], пор.: *«Йди, йди, поглянь, хто б це міг бути такої ранньої години.* – *«Тату! Тату!»* – *бігла вона назустріч* (М. Стельмах).

Оцінно-емоційні еквіваленти речень – звертання виражають емоційну реакцію на ті чи інші дії співрозмовника, постають відповідною емоційно-оцінною реакцією: *«Мамо!»* – *Їй важко було підняти очі і подивитися на свою рідну матір, яка таке їй сказала* (А. Дімаров). В українському мовознавстві до їх розгляду існує кілька підходів. Одні лінгвісти розглядають їх окремо, виводячи за межа односкладних та односкладних речень (Б.М. Кулик, П.С. Дудик, І.І. Слинько), інші кваліфікують їх як односкладні та наголошують на їхній членованості, мотивованій комунікативно-ситуативними завданнями (І.Р. Вихованець [Вихованець 1993], І.К. Кучеренко [Кучеренко 2003], М.С. Скаб [Скаб 2002]). П.С. Дудик аналізує такі вислови “як такі синтаксичні одиниці мови і мовлення, що знаходяться поза межами як двоскладних, так і односкладних. Адже вони скільки-небудь відчутно не виявляють ні змістової, ні синтаксичної розчленованості, не мають логічної та граматичної основи двоскладного чи односкладного речення” [Сучасна 1972, с. 310], тому вони, на його думку, і постають заміниками речень. Не має

достатніх аргументів для заперечення їхньої належності до еквівалентів речення, що складають окрему своєрідну групу.

4.1.2.3. Невласне-еквіваленти речення – незакінчені (обірвані) речення. На ці вислови немає єдиного погляду. Здебільшого їх розглядають з-поміж неповних речень, оскільки недовомлені компоненти можна відновити через урахування найближчого контексту. Заторкували їх і в розгляді стилістичного навантаження неповних речень у художньому мовленні. Одні дослідники вважають незакінчені (обірвані) речення різновидом неповних і називають їх “власне-неповними”, “нерозгорнутими” реченнями (І.А. Попова [1953, с. 33]) або ж “недовомленими” (П.С. Дудик [Сучасна 1972, с. 303-306], О.М. Гвоздев [1954, с. 202]), інші ж взагалі не визнають їх реченнями (К.М. Галкіна-Федорук [Галкіна-Федорук 1958, с. 134]). П.С. Дудик називає їх незакінченими реченнями, для яких головною ознакою “є їх незакінченість, незавершеність”, які слід розуміти “поширено – як незакінченість змістову, структурну та інтонаційну” [Сучасна 1972, с. 303], наголошуючи, що поняття “«речення» береться тут умовно: конструкції, що їх з певних причин не завершено, не сформовано в усіх тих складниках, які властиві загальній категорії речення, не можуть вважатися справжніми реченнями”, тому вони складають “початкові частини звичайних речень – простих «самостійних», складносурядних і складнопідрядних” [Там само, с. 303]. Їхня “уламковість”, за твердженням П.С. Дудика, стає на заваді для їхнього адекватного опису, оскільки з-поміж таких висловів “дуже складно скільки-небудь чітко розмежувати явища типові і менш типові, рідше простежувані і епізодичні” [Там само, с. 303]. Їхня малослівність, фрагментарність та відповідна будова не постає випадковою, оскільки вона мотивована їхнім функційним призначенням, джерелом якої виступає “певний емоційний стан мовця, його волевиявлення за конкретної ситуації, переживання й оцінка, міркування, наміри тощо” [Там само, с. 303].

І.А. Попова наголошує, що у таких висловах “думка ... ще недостатньо сформувалася, ще не перетворилася повністю у явище мови – речення” [Попова 1953, с. 33], а О.М. Гвоздев констатує: “Навмисне недоговорювання речень створює враження повної прозорості недовомленого, а також небажання договорювати щонебудь неприємне” [Гвоздев 1954, с. 202]. У [Грамматика 1954, т. 2,

ч. 2, с. 89] щодо таких висловів зазначено, що до “неповних речень не належать речення перервані, недомовлені”. Найкатегоричнішим постає підхід К.М. Галкіної-Федорук, яка чітко резюмує: “Не можна зараховувати до неповних речень особливий розряд перерваних речень, де наявна і неповнота, і недомовленість думки. «А что касается... то нет. Не жди, беги как-либо» (Твард.). Такі недомовлені вислови не можна вважати й реченнями, оскільки ми навіть не знаємо, що хотів сказати мовець” [Галкіна-Федорук 1958, с. 134].

Незакінчені (обірвані) речення поряд з іншими типами еквівалентів речень виступають важливим засобом оформлення думки, засобом відтворення почуттів і відношень мовця до зображуваного явища, події, особи і под. Для адекватного висвітлення особливостей таких висловів їх слід зіставити з власне-неповними та еліптичними реченнями, що дозволить визначити їхній статус у синтаксичній системі, пор.: 1) «*А де мої? Вони ж знаходилися біля церкви*». – «**Вони – біля школи**» (П. Загребельний); 2) *Я до Львова, він – зі Львова*; 3) «*Бувало, й обманюси, і неправду горою преш, поки не стомиши... А сучасні... (хитає головою). Не розумію...*» (О. Слісаренко). У всіх виділених реченнях немає присудка, але в (1) відсутній член речення відновлюється з попереднього контексту. Залежно від мовленнєвої ситуації так само може бути опущеним і підмет, і другорядні члени речення і под. У (2) відсутність присудка – дієслова руху – не залежить від контексту. Тут наявна неповнота структури. Подібні речення “...не вимагають ні контексту, ні ситуації для створення уяви про дії і стани” [Валгіна 1962, с. 349], тому як еліптичні речення вони здебільшого конструйовані з підмета та обставини мети [Галкіна-Федорук 1958, с. 136]. Щодо (3) не можна говорити ні про контекстуальну неповноту складу, ні про неповноту структурну. Неповне перше речення та еліптичне друге на відміну від обірваного третього мають надзвичайно важливу синтаксичну ознаку – інтонаційне завершення. У третьому реченні наявна тільки інтонація початку, що переривається мовцем. Наголошення *хитає головою* не може навіть приблизно відтворити недостатній предикативний член, пор. думку О.М. Гвоздева, який відносив такі вислови до неповних речень: “Жести, що часто супроводжують усне мовлення, інколи можуть замінювати окремі члени речення, здебільшого присудок. Існує низка жестів, що виражають ствердження, заперечення, співчуття...

У цих випадках заміна словами може бути тільки приблизною” [Гвоздев 1954, с. 178]. Інтонаційне незавершення ще не означає незавершення думки в комунікативному плані, оскільки те, що хотів сказати мовець, завдяки широкому контексту, мовленнєвій ситуації та жестам, постає настільки прозорим, що будь-якого уточнення не потребує. Отже, це самостійна комунікативна одиниця. Інтонаційне незавершення для висловів типу *А сучасні...; ...а я...* та ін. виступає суттєвою особливістю їхньої синтаксичної структури, що відрізняє незакінчені (обірвані) речення від неповних і від еліптичних.

Іншою розрізнявальною ознакою незакінчених (обірваних) речень є різноманітність форм їхнього вияву. Внаслідок недомовлення може обриватися вся головна або підрядна частини, друга частина складносурядного речення, будь-яке слово або словосполучення простого речення; еквівалент речення – незакінчене (обірване) речення може складатися тільки з одного слова, навіть з одного сполучника: *«Ми справді сьогодні від'їжджаємо, так що...»* (Я. Стельмах); *«І ти смієш мені це говорити. Мені, хто від самих перших твоїх кроків і до сьогодні поряд з тобою, хто переживає за тебе більше, ніж твої рідні батьки, а...»* (М. Зарудний). На відміну від неповних та еліптичних речень, частини в незакінчених (обірваних) реченнях не співвідносні з членами речення. Їх не можна вважати ні головними, ні другорядними членами речення. Це синтагматичні одиниці, а не члени речення.

У неповних реченнях відсутній член речення здебільшого гадується у попередній частині висловлення або ж у самому питанні, тому його відновлення у відповіді постає цілком надлишковим. У незакінчених (обірваних) реченнях, навпаки, опущена частина речення якщо і відновлювана мовцем або співрозмовником, то тільки у подальшому мовленні.

Незакінчені (обірвані) речення не співвідносні з неповними та еліптичними і за самою суттю неповноти. Причини неповноти в перших, і лінгвістичні, й екстралінгвістичні, різноманітніші. Вираження гніву, осуду, зневаги, небажання продовжувати мовлення або формулювати думку, відсутність необхідності продовжувати її (співрозмовнику і так все ясно), різні переривання у мовленні і т.ін. – все це може стати основою для обривання речення.

Ще однією рисою незакінчених (обірваних) речень є підвищення інтонації на слові, після якого обривається речення, а само слово набуває особливого смислового навантаження.

4.2. Типи еквівалентів речення за комунікативною настановою. За категорією комунікативної настанови всі еквіваленти речення поділяються на *розповідні, питальні, спонукальні*.

Розповідні еквіваленти речень повідомляють певну інформацію в згорнутому вигляді, постаючи співвідносними з попереднім інформаційним насиченням. Вони повністю корелюють зі стверджувальними або заперечними еквівалентами речень (вирізняюваних за логічним критерієм), що промовляються з відповідною інтонацією, притаманною для розповідних речень: «*Заспівай про нашого Йвана*». – «*Про Йвана? Ну, добре*» (О. Довженко); біл. «*Даруйце, калі спазніўся*». – «*Ды не! Я меркаваў, што ты прыбудзеш пазней – дарого ж вунь якая паганая!*» – «*Так, дуужа паганая*» (М. Ткачов).

Питальні еквіваленти речень вимовляються з відповідною інтонацією і можуть бути виражені словами типу *так, ні*; модальними словами: *добре, правильно, неправильно, справді*; частками: *хіба, невже, навряд* і под.: «*Полк, який втратив прапор, розформовується. Не існуватиме більше*». – «*Справді?*» (О. Гончар). Внутрішньо питальні диференційовані на: 1) такі, у яких попередня конструкція вимагає прямої відповіді на поставлене запитання: «*Отут сядеш і чекатимеш маму з роботи. Гаразд?*» – «*Гаразд*» (О. Довженко); 2) такі, у яких виражена семантика перепитування, уточнення: «*А дітям прищеплення уже робили?*» – «*Ні*». – «*Ні?*» (Сільські вісті. – 2007. 18 жовтня); 3) такі, у яких реалізоване вагання, подив, сумнів або інші емоційно-оцінні / емоційно-кваліфікаційні відтінки: *Хіба? Справді? Та ну? Ова? Невже?* та ін., пор.: «*Чуєте, залізне путо бряжчить?..*» – «*Хіба?*» (М. Стельмах); 4) такі, що виражають спонукування до певних учинків, дій. Здебільшого виражені часткою *ну*, що часто супроводжувана іншими словами: *У глухому закутку його зустріли двоє. «Ну?»*. – «*Не маю, чим з вами поділитися, а хочби й мав, то не дав би*» (А. Кокотюха).

Спонукальні еквіваленти речень виражають спонукування: наказ, заклик, прохання і под., відображаючи певну реакцію мовця в

тій чи іншій ситуації. Для них здебільшого характерне вираження вигуками та близькими до них словами типу *геть, годі, гвалт, доволі, досить, караул, марш, стоп, ура, цить, шабаш* і под.: «Геть!» – вискакує з-за столу Крамовий (М. Стельмах); «Цить!» – прошепотіла Оксана (С. Васильченко). До спонукальних еквівалентів речення належать і відповідні звертання до свійських тварин, що передбачають відповідну реакцію останніх: «Вію! Вію!» – щораз гучніше долидало зі стегу (М. Івченко).

4.3. Емоційно-експресивні різновиди еквівалентів речення. За емоційно-експресивним забарвленням виділяють *емотивні* та *неемотивні еквіваленти речення*. Виділення окремої групи *емотивних* (або емоційно-оцінних) еквівалентів речення постає мотивованим, оскільки такі утворення завжди містять емоційну або модальну оцінку ситуації, дії або висловлення співрозмовника. За специфікою свого морфологічного вираження вони диференційовані на *вигукові*: «Тьху! – вилаявся, закидаючи рушницю за спину, Тихін. – Мерзота яка...» (К. Пісоцький); біл. «Ага! Папаўся такі, не мінуў маіх рук!» – кричав дзед (М. Лицьков); «Брава! Брава!» – запляскаў у далоні памочнік, а пан падлоўчы громка засмяўся (Я. Колас); та *іменникові*: «Біда! Знову їдуть нас перевіряти» (Сільські вісті. – 2006. – 19 січня) еквіваленти речення.

Вигукові емотивні (емоційно-оцінні) еквіваленти речення виражають ставлення мовця до тих чи інших явищ, подій, предметів. За модально-експресивними відтінками вони надзвичайно багаті. Такі еквіваленти здебільшого виражені вигуками або словосполуками вигукового характеру *а, е, о, у, ат, ет, ей, ех, ох, тьху, ого, ба, овва, ага* і под., пор.: «Овва! Не вихвачуйся, синку, з нерозумним словом» (М. Коцюбинський). Їхнє значення є ситуативно мотивоване і легко впізнаване через вузький і широкий контекст. К.Ф. Шульжук наголошує, що досить поширеними виступають емоційно-оцінні вигукові слова-речення із застиглою формою називного та кличного відмінків, напр.: *Ой леле! Жартуючи, я розказав найщиріші свої почування* (Леся Українка) [Шульжук 2004, с. 143], пор. також: *Господи, Боже, лишечко, лишенько* та ін.

Вигукові еквіваленти речення за емоційно-оцінним значенням є досить ємними, охоплюючи відтінки різних почуттєво-емоційних сфер: біль, страх, жаль, переживання, тривога, сумнів,

вагання, докір, невдоволення / незадоволення, гнів, іронія, недовіра, насмішка, подив, захоплення і под.: «*Ой леле! Як воно болить*» (М. Івченко); «*Тьху! Тьху! Тьху! І ще раз тричі тьху!*». *Ганна Гнатівна гнівно дивилася на свого кривдника* (Остап Вишня). Група емоційно-оцінних вигуків власне-еквівалентів речення охоплює також інтер'єктивовані фразеологізми: «*Та сором ніби сказати, батьку! За дівчиною тужу*». – «*От тобі на! Нехай вона за тобою тужить, а не ти за нею*» (М. Грушевський) (приклад із [Шульжук 2004, с. 143]) та сполуки з компонентами *Боже, Господи*, пор.: «*О Боже мій! Дай сили і духу величного вистояти в цій нелегкій борні*» (М. Драй-Хмара).

До **іменникових емоційно-оцінних власне-еквівалентів речення** належать такі вислови, що виражені формою називного відмінка зі значенням ставлення мовця до ситуації, окреслюють певну оцінку останньої: *Ганьба! Наші депутати не підтримали ініціативу Президента України* (Україна молода. – 2008. – 14 квітня).

Неемотивними можуть виступати будь-які еквіваленти речення – розповідні, питальні тощо: *Так; Ні, Ага* і под.

5. Еквіваленти речення і структурно подібні до них вислови. До еквівалентів речення у жодному разі не належать: 1) однослівні речення, що містять будь-який член речення, виражений певною повнозначною частиною мови: *Вас на вулиці запитують: «Були?» І ви відповідаєте: «Був!»* (Остап Вишня), де *Були!* і *Був!* виступають контекстуально неповними реченнями; 2) речення, у яких після часток наявні повнозначні слова, такі частки вжиті для надання вислову того чи іншого відтінку: *Ну й погода* (М. Стельмах); *Невже, тобі неволя не обридла?* (Ліся Українка). Такі утворення легко можуть бути поширені, доповнені відповідними членами речення, щоб стати повними.

Проблема еквівалентності в синтаксисі ніякою мірою не вичерпується простежуваними явищами, оскільки вона охоплює і закономірності вияву варіантності, синонімічності та ін. Усі ці явища вимагають свого цілісного та ємного вивчення, що уможливить належну їхню кваліфікацію та визначення функційно-семантичної парадигми тих чи інших лексико-граматичних класів слів, зокрема часток, вигуків і под.

Література

Ачилова 2006: Ачилова В.П. Синтаксис і пунктуація української мови в таблицях та схемах / В.П. Ачилова. – Сімферополь: Доля, 2006. – 172 с.

Бабайцева 1968: Бабайцева В.В. Односоставные предложения в современном русском языке / В.В. Бабайцева. – М.: Просвещение, 1968. – 160 с.

Бабайцева 1979: Бабайцева В.В. Русский язык: Синтаксис и пунктуация / В.В. Бабайцева. – М.: Высшая школа, 1979. – 205 с.

Бабайцева 1981: Бабайцева В.В., Максимов Л.Ю. Современный русский язык. Синтаксис и пунктуация / В.В. Бабайцева, Л.Ю. Максимов. – М.: Высшая школа, 1981. – 272 с.

Беларуская 1986: Беларуская граматыка: У 2-х ч. – Ч. 2. – Мн.: Навука і тэхніка, 1986. – 563 с.

Беларуская 1986а: Беларуская мова: Сінтаксіс. Пунктуацыя / Пад рэд. Я.М. Адамовіча. – Мн.: Навука і тэхніка, 1986. – 463 с.

Беларуская 1998: Беларуская мова: У 2-х ч. – Ч. 2: Сінтаксіс / Пад агул. рэд. Л.М. Грыгор'евай. – 2-е выд. – Мн.: Навука і тэхніка, 1998. – 571 с.

Беляев 2007: Беляев Ю.И. Синтаксис современного русского литературного языка / Ю.И. Беляев. – Czestochowa: Wyd-wo Akademii im. Jana Dlugosza, 2007. – 442 s.

Бінтенко 1967: Бінтенко Л.О. Номінативні речення в сучасній українській літературній мові / Л.О. Бінтенко // Наукові записки Київського педагогічного інституту. – 1967. – Т. 24. – С. 99-114.

Бінтенко 1968: Бінтенко Л.О. Деякі відомості про номінативні речення / Л.О. Бінтенко // Наукові записки Київського педагогічного інституту. – 1968. – Т. 29. – с. 87-104.

Бурак 1982: Бурак Л.І. Далучэнне ў сучаснай беларускай мове / Л.І. Бурак. – Мн.: Навука і тэхніка, 1982. – 263 с.

Валгина 1962: Валгина Н.С. Современный русский язык / Н.С. Валгина. – М.: Высшая школа, 1962. – 478 с.

Валгина 1973: Валгина Н.С. Синтаксис современного русского языка / Н.С. Валгина. – 2-е изд. – М.: Высшая школа, 1973. – 412 с.

Валгина 1991: Валгина Н.С. Синтаксис современного русского языка / Н.С. Валгина. – 3-е изд. – М.: Высшая школа, 1991. – 407 с.

Валимова 1971: Валимова Г.В. К вопросу о коммуникативных единицах // Вопросы синтаксиса русского языка / Г.В. Валимова. – Ростов н/Д: Изд-во Ростов. ун-та, 1971. – С. 29-37.

Вихованець 1993: Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис / І.Р. Вихованець. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.

Гак 2004: Гак В.Г. Теоретическая грамматика французского языка / В.Г. Гак. – М.: Добросвет, 2004. – 862 с.

Галкина-Федорук 1958: Галкина-Федорук Е.М., Горшкова К.В., Шанский Н.М. Современный русский язык. Синтаксис / Е.М. Галкина-Федорук, К.В. Горшкова, Н.М. Шанский. – М.: Учпедгиз, 1958. – 200 с.

Гвоздев 1954: Гвоздев А.Н. Очерки по стилистике русского языка / А.Н. Гвоздев. – М.: Учпедгиз, 1954. – 316 с.

Гвоздев 1958: Гвоздев А.Н. Современный русский литературный язык: В 2-х ч. – Ч. 2. – Изд- 2-е / А.Н. Гвоздев. – М.: Учпедгиз, 1958. – 209 с.

Гвоздев 1973: Гвоздев А.Н. Современный русский литературный язык: В 2-х ч. – Ч. 2: Синтаксис. – 4-е изд. / А.Н. Гвоздев. – М.: Просвещение, 1973. – 219 с.

Граматыка 1966: Граматыка беларускай мовы: у 2-х т. – Т. 2: Синтаксис. – Мн.: Навука і тэхніка, 1966. – 612 с.

Грамматика 1954, т. 2, ч. 2: Грамматика русского языка: Синтаксис. – М.: Изд-во АН СССР, 1954. – Т. 2. – Ч. 2. – 440 с.

Грамматика 1960а: Грамматика русского языка: В 2-х т. – Т.2: Синтаксис. – Ч. 1. – М.: Наука, 1960. – 702 с.

Грамматика 1960б: Грамматика русского языка: В 2-х т. – Т.2: Синтаксис. – Ч. 2. – М.: Наука, 1960. – 440 с.

Дудик 1973: Дудик П.С. Синтаксис сучасного українського розмовного літературного мовлення: (Просте речення: еквіваленти речення) / П.С. Дудик. – К.: Наукова думка, 1973. – 288 с.

Дудик 1980: Дудик П.С. Явища номінації, сегментації і контамінації в структурі речення / П.С. Дудик // Синтаксис словосполучення і простого речення. – К.: Наукова думка, 1975. – С. 204-227.

Канюшкевіч 2008: Канюшкевіч М.І. Беларускія прыназоўнікі і іх аналагі. Граматыка рэальнага ўжывання. Матэрыялы да слоўніка. У 3 ч. – Ч. 1. Дыяпазон Ф – Л / М.І. Канюшкевіч. – Гродна: ГрДУ, 2008. – 492 с.

Кулик 1965: Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови: Синтаксис / Б.М. Кулик. – К.: Рад. шк., 1965. – Ч. 2. – 312 с.

Кучеренко 2003: Кучеренко І.К. Вокатив як виразник функціонуючого члена речення і так зване звертання / І.К. Кучеренко // Кучеренко І. Актуальні проблеми граматики. – Львів: Світ, 2003. – С. 114-128.

Лучик 2003: Лучик А.А. Російсько-український та українсько-російський словник еквівалентів слова / А.А. Лучик. – К.: Довіра, 2003. – 493 с.

Лучик 2006: Лучик А.А. Словник еквівалентів слова української мови / А.А. Лучик. – Katowice: Wyd-wo Uniwersytetu Śląskiego, 2006. – 220 s.

Медушевський 1985: Медушевський А.П. Синтаксис // Сучасна українська літературна мова. – К.: Вища школа, 1975. – С. 284-390.

Пешковский 1956: Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – Изд. 7-е / А.М. Пешковский. – М.: Учпедгиз, 1956. – 511 с.

Попова 1953: Попова И.А. Неполные предложения в современном русском языке / И.А. Попова // Труды Института языкознания. – 1953. – Т. 2. – С. 31-39.

Рагаўцоў 2001: Рагаўцоў В.І. Сінтаксіс беларускай і рускай моў: Дыскусійныя пытанні: Дапам. / В.І. Рагаўцоў. – Мн.: Універсітэцкае, 2001. – 109 с.

Руднев 1968: Руднев А.Г. Синтаксис современного русского языка / А.Г. Руднев. – Изд. 2-е. – М.: Просвещение, 1968. – 378 с.

Русская грамматика 1980: Русская грамматика: В 2-х т. – Т. II. – М.: Наука, 1980. – 710 с.

Сиротинина 1980: Сиротинина О.Б. Лекции по синтаксису русского языка / О.Б. Сиротинина. – М.: Высшая школа, 1980. – 142 с.

Скаб 2002: Скаб М.С. Граматика апеляції в українській мові / М.С. Скаб. – Чернівці: Рута, 2002. – 272 с.

Скобликова 1979: Скобликова Е.С. Современный русский язык: Синтаксис простого предложения / Е.С. Скобликова. – М.: Просвещение, 1979. – 326 с.

Синтаксис 1994: Слинько І.І., Гуйванюк Н.В., Кобилянська М.Ф. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання: навчальний посібник / І.І. Слинько, Н.В. Гуйванюк, М.Ф. Кобилянська. – К.: Вища школа, 1994. – 670 с.

Современный 1988: Современный русский литературный язык / Под ред. Н.М. Шанского. – Изд. 2-е, исправленное и дополненное. – Л.: Высшая школа, 1988. – 298 с.

Современный 1996: Современный русский литературный язык / Под ред. П.А. Леканта. – Изд. 3-е, исправленное и дополненное. – М.: Высшая школа, 1996. – 497 с.

Современный 1964: Современный русский язык. Морфология. Синтаксис / Под ред. Е.М. Галкиной-Федорук. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1964. – 597 с.

Современный 1979: Современный русский язык / Под ред. Д.Э. Розенталя. – 3-е изд. – М.: Высшая школа, 1979. – 349 с.

Сучасна 1972: Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / За ред. І.К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1972. – 516 с.

Тихоша 2009: Тихоша В.І., Олексенко В.П., Гайдученко Г.М., Нагіна В.О. Сучасна українська мова. Синтаксис / В.І. Тихоша, В.П. Олексенко, Н.В. Гайдученко, Г.О. Нагіна. – Х.: Українське видавництво, 2009. – 287 с.

Шахматов 1941: Шахматов А.А. Синтаксис русского языка / А.А. Шахматов. – Л.: Учпедгиз, 1941. – 620 с.

Шерех 1951: Шерех Ю. Нарис сучасної української літературної мови. – Мюнхен: Наукове Товариство ім. Шевченка, 1951. – 402 с.

Шульжук 2004: Шульжук К.Ф. Синтаксис української мови / К.Ф. Шульжук. – К.: Академія, 2004. – 408 с.

Шульжук 2009: Шульжук К.Ф. Еквіваленти речення чи речення? // Філологічні студії: Зб. наук. праць / За заг. ред. проф. Л.А. Лисиченко. – Харків: Вид-во Харківського національного педагогічного університету імені Григорія Сковороди, 2009. – С. 173-182.

Цой 1971: Цой А.А. О так называемых усеченных, или недоговоренных, предложениях / А.А. Цой // Русский язык в школе. – 1971. – № 6. – С. 70-79.

Яўневіч, Сцяцко 1987: Яўневіч М.С., Сцяцко П.У. Сінтаксіс сучаснай беларускай мовы. – 3-е выд. / М.С. Яўневіч, П.У. Сцяцко – Мн.: Навука і тэхніка, 1987. – 439 с.

THE FUNCTIONALITY IN THE SYNTAX: THE PECULIARITIES OF THE ANALYSIS

In the modern linguistics the studies which are targeted to the considering the peculiarities of the language levels interaction become more and more actual (N. Arutyunova, H. Baylon, O. Bondarko, S. Vazhnyk, I. Vykhovanets, K. Gorodenska, M. Johnson, G. Klayber, J. Lakoff, V. Evans, K. Mignot, A. Mikhnevich, O. Paducheva, L. Popovych, O. Seliverstova, N. Slyusareva, V. Khrakovskyy, V. Yartseva and others), that makes it possible to consider the language system as a holistic one within which the balance of its components with the availability of the appropriate regulating mechanisms guarantees its relative stability, self-organization and development. The interpretation of the language levels reflects the ways of their interenrichment and creation the functional-semantic paradigms of theses or these forms. The definition of the functional significance of the corresponding forms is especially important. Such functions cause the interparts-of-speech transformations, on the one hand, and the innerparts-of-speech transformations (the intercase (the noun), intertense and interperson (the verb), etc.). All these facts condition **the relevance** of the proposed analysis.

The main **aim** of the research is the definition of the whole range of the functions in the syntactic system with the determination of the status of each of the defined functions. In this regard, it is motivated **to solve** such problems: 1) to characterize the inventory of the functions in the modern syntax with the consistent distinction of the aspects of syntactic units; 2) to find out the correlation of the syntactic functions interacting with the structural and semantic ones; 3) to deduce the communicative functionality in the syntax with the differentiation its significance in the formal-grammatical, semantic-syntactical, properly-actual, pragmatic and other aspects.

The novelty of the analysis which is done is conditioned by the consideration of the whole range of the functions in the syntax as a

system, each component is correlated with the appropriate aspects of the syntactic units. **The theoretic value** of proposed analysis is motivated by studying the notion of functionality in the syntax and defining the differential features of each of the types of functions in the syntax. **The practical significance** of the realized consideration is determined by the possibility of using its results in studying the theoretic and functional-categorical grammar, in practice of teaching grammar in the high school and in working out new special courses in the actual problems of the modern linguistics.

1. The functionality in the syntax: the categories of the sentence semantics and the levels of the sentence. The analysis of the functionality in the syntax is directed at the realization of the category semantics of the sentence which includes 1) the semantic determinacy / indeterminacy; 2) the linear (lineary) order (compare: [Арно, Лансло 1990: 190-195]); 3) the positional content; 4) the formal combinability (the forms of the syntactic relation) and is correlated with the formal-grammatical, semantic-syntactical, properly-semantic and communicative levels of the sentence and the relevant categories. The categorical semantics of the sentence can be considered only with regard to the whole its content in integrity.

The modern approaches to the Slavonic sentence analysis are concentrated in the parameters: 1) the categories of verity (affirmative / negative); 2) the categories of the communicative aim (narrative / interrogative / imperative / optative); 3) the categories of the informativeness (the theme-rheme actual division); 4) the categories of the emotiveness with the inner-categorical realization of the affectiveness (exclamation / non-exclamation) taking into account the relevant aspects – formal-grammatical (properly-syntactic), linear (the order of the elements on the axis of theirs combinability), semantic-syntactical (the status roles of the participants), semantic (properly-semantic (the structure of the situation)), communicative (logical-communicative (the actual division)), emotional-expressive (the subjective speaker's intentions), discourse-communicative (the situational parameters of the motivation), cognitive-model (the ability to express the deep structure of the thought, according to the stable model of the virtual subject and the virtual predicate combination), pragmatic (the situational «dive») make it possible to find out the inner- and the outer-sentence motivation of each of the sentence components, its functional significance. The qualifying

parameters of the stages of the sentence analysis from the structural-syntactic up to the linear one – semantic – logical-communicative – emotional-expressive – discourse-communicative – cognitive-model – pragmatic outline the main transitions from the formal structure to the gradual manifestation of all possible contents and interpretations of the sentence, the levels of the deep semantics of each of the components.

Each level of the sentence has the set of categories integrally expressing its characteristic features. The categorial semantics of the sentence can be considered at the all levels of it. Today the well-researched one is the analysis of the categorial semantics of the sentence through the semantic-syntactic aspect of its investigating the functional and semantic invariants / variants of the elementary unit of this level – the syntaxeme. The analysis of the functionality of the sentence component must be based on: 1) the finding out the forms of its syntactic relation and the peculiarities of the structure (simple / complex or simple / complex / compiled); 2) the determination of its inner-sentence linear position (preposition, postposition, initial / final position); 3) the characteristics of the situationally actual significance of the element (the theme component, the rheme formant, etc.), and so on. The categorial integrity of the sentence is reached by the all components unity because of: a) its nomination the holistic situation; b) expressing the holistic thought; c) integral communicative aim; d) the linear continuity, etc. At the same time, the sentence is divided at each of the levels because it contains some components as the realization of the certain function.

The defining feature of the sentence as the message is the predicativity as the grammatical realization of the predication. In the predicative aspect the existence of the subject and the relation between the characteristic and subject are defined by the very act of thought (the act of predication). The predication relation is giving some features to the subject by the certain act of thought and speech. The latter is realized in the relation between the subject and the predicate. In the abstract-system dimension in order to be the actualized speech unity (phrase) the sentence must define described fact as for the time of messaging and the speaker's position (after V. Gakh) [Гак 2000: 543]), which is provided by the categories of tense and modality as the basic predication categories (with the category of person). The logical (combination of the two elements of thought: subject and predicate), denotative (semantic: the interrelation with the certain situation), formal-syntactic (the correlation of the subject

and the predicate) approaches to the interpretation of the predication make it possible to find out the symmetry / asymmetry of these three aspects and define the structural, semantic and other kinds of such symmetry / asymmetry.

2. The functional manifestation of the sentence is easily deduced not only in the particular sentence ((1) *Діти читають книгу* – at the formal-grammatical level (the predicative relation in the form of coordination), linear-positional (the antecedence to the predicate, the left-sided position), semantic-syntactical (subject), communicative (theme), properly-semantic (agent) and other levels is inherent for the word form *діти*), but in all typologically relative ones. The interpretation of the component of the sentence functional status in different aspects makes it possible to figure out the symmetry / asymmetry of the form and semantics. The linear subject position can stand as the semantics of: a) the subject ((2) *Студенти йдуть на концерт* (symmetry)); b) the addressee ((3) *Діти слухають казку* (the primary asymmetry)); c) the instrument ((4) *Вітер знищив урожай пшениці* (symmetry ↔ asymmetry)) and others. The left-sided verb-predicate intentions condition the inner variation within each of the semantic linear-subjective position functions, cf.: (5) *Спортсмен біжить* (the subject of the action); (6) *Дитина спить* (the subject of the state); (7) *Дерева ростуть* (the subject of the process); (8) *Син поважає батька* (the subject of the relation), etc. The crossing and the juxtaposition of some intentions (linear-positional) as to the others (semantic-syntactical, properly-semantic, etc.) motivates the necessity of their differentiation in the syntactic analysis which is especially easy to observe on the ground of intersentence transformations and the realization of the syntactic synonymity.

The sentence modifications can be considered at the different sentence levels with the taking into account the corresponding categorical semantics. The analysis of such modifications just at the grammatical and semantic-syntactical levels makes it possible to reveal the patterns of the verbal two-member sentences' transformations into the nominal two-member ones that reflect the direction of the syntactic derivation which is realized in the corresponding structural schemes: (9) *Спортсмен бився відважно* → *Спортсмен був відважним*. The syntactic derivation is on the grammatical level of the sentence, including unlimited number of the concrete sentences. The peculiarity of the syntactic derivation is in that

fact that in the derived one (without taking into account the derivational stages) the sentence semantic category is vague, its degree depends upon the derivation increment. The marginal manifestation is partial / full leveling of the sentence categorial semantics: Ukr. (10) *Хлопець дивився пильно* → *Хлопець був пильним*; Rus. (11) *Парень смотрел внимательно* → *Парень был внимательным*; Czech. (12) *Ten chlap vupadal rozorné* → *Ten chlap byl rozorný*, etc. The post-verbal part of the sentence [Юрченко 2005: 195] having in the two-member verbal sentence the status of the qualifier of the action in the nominal two-member sentence has the status of the nominal part of the predicate. In the first sentence there is the categorial dynamic, in the second one – static. The change of the linear-positional function of the post-verbal part of the sentence because of the syntactic derivation providing its semantics saving predetermined the change of the whole categorial semantics of the sentence – from the dynamic to the static one (the post-verbal linear position of the optional component of the structural scheme with the function of the adverbial modifier → the nominal part of the compound predicate as the obligatory component of the structural scheme).

The reverse process is realized in the syntactic derivation which includes the general typological model of the transformation “the two-member nominal sentence → the two-member verbal sentence”: in the first one there is the dissected expression of the modality and predication, and in the last one – the modality and predication are holistic, cf.: Ukr. (13) *Хлопець був (працював) лікарем* → *Хлопець лікарював*; Rus. (14) *Парень был (работал) врачом* → *Парень врачевал*; Czech (15) *Ten chlap byl lékař* → *Ten chlap byl lékaře*.

3. The linear-positional functionality. The functionality is derived in its general meaning from the function which includes the realizations of the certain form in its semantic significance: (16) *М'яч* (← the instrumental subject (instrumentive) + the subject of the active action + conditioned by valency component – the semantic function is complicated by the position (syncretism)) *зробив коло навколо стадіону*. Such derived sentence formations prove the positional modification of the sentence component and the configuration owing to which it sets the linear-subject position with the appropriate structural realization and, at the same time, secondary-primary semantic potential. In such kind of transformations the defining feature is the change of the

linear-positional function, after which the formal-semantic asymmetry is actualized.

Generally, position (Lat. *position* – put, set) – is the word form possibility to set the certain position in the sentence, namely the appropriate formal and meaning features are inherent in the word form: (17) *Дитині приємно бачити своїх батьків* (*дитині* – the word form expresses the subject in the dative), or the specification of the syntactic function in the models of sentences and word-combinations. In the model-positional aspect it is differentiated such inner-sentence positions as: 1) of the predicated component; 2) of the predicating component; 3) the model modifier, and so on; and in the word-combinations, according to the morphological realization of the core component: 1) near-verbal; 2) near-substantive; 3) near-adjective; 4) near-adverbial modifier. In accordance with these positions it is differentiated the functions: the function of predication, of modifier, etc. (the model-positional aspect); the near-verbal, the near-substantive, and so on (word-combinations). At the same time, in the inner-sentence area it should be differentiated the positional functions as for: a) the linearity: initial, final, etc. (the order of the components); b) the formal realization: specialized, non-specialized (the peculiarities of the realization); c) the semantic significance: subjective, objective, and so on; d) the direction (as for the predicate) – left-sided or right-sided, etc.; e) as for the number of elements: one-, two- and more elements, etc. The linear-positional function is the component status on the sentence syntagmatic axle.

One of the manifestations of the linear-positional function significance of the sentence component is the expansion of the position realization from one- to two-, three-, four-member, in which the linear position interacts with the structural integrity. The latter mostly correlates with the semantic coherence. The specific feature of the structural integrity is the formal-grammatical determination of the second content component by the top first one: *відчутти радість* (= *радіти* / *зрадіти*) ((18) *Дівчина відчула радість від зустрічі з подругою*) – and the semantic domination of the second component over the first one with saving its semantics in the transformations. At the same time, the structural function of the sentence component can be enough for the formal predicative realization, the obstacle to the sterling status is semantic scantiness as the post-verbal component semantically fill the dissected syntactic position: (19) “*Надійшла важлива і вчасна*

пропозиція передову сьогоднішнього номера вивісити на дошку краіх матеріалів і сплатити автору підвищений гонорар”, – безсторонньо повторив Загатний (V. Drozd) (the dissected auxiliary component – the verb-support + predicative noun *пропозиція*); (20) Хлопчик **мріяв** про поїздку / (21) Хлопчик **мріяв** поїхати і (22) Потім я **відчувала** велику **втому** і через те начебто відпрошувалася від розмови, вголос цмокаючи трубку й посилаючи повітряне «па-па» невидимому співрозмовникові (M. Matios) → *Потім я **втомилася** і через те начебто відпрошувалася від розмови, вголос цмокаючи трубку й посилаючи повітряне “па-па” невидимому співрозмовникові (мріяв – autosemantic and відчувала – synsemantic); (23) ...**І ведуть** вони між собою тиху-таємну **розмову**: чутно тільки шелест жита, травиці.... (Panas Мурнуу) → ***І розмовляють** вони між собою тихо-таємно: чутно тільки шелест жита, травиці.... (розмовляють – autosemantic and ведуть – synsemantic). In the structural aspect (structural schemes, models, etc.) it should be reflected maximally the patterns of the semantic integrity of the corresponding linearly dissected components.

The linear-positional function is internally differentiated onto three types: a) syntagmatic; b) paradigmatic; c) syntagma-paradigmatic. The first one is realized in the orderliness of the sentence components one after another which is fully realized in the model “attribute + the name of the subject (the core component)”: Ukr. (24) **Густа** вода спливає з гребель... (В.-І. Antonych); Czech (25) **Teď čtu nový** román ‘Тепер я читаю новий роман’. The second type is typical of the realization of the right-sided strong-governmented / half-strong-governmented / weak-governmented near-verbal part of the sentence: its semantics performs the element of the core component of semantic structure: Ukr. (26) Батьківщина свого **сина** кличе / найпростішим, неповторним, вічним словом (В.-І. Antonych) (**сина** – strong-governmented); Czech (27) **Milujete svou vlast** ‘Ми любимо свою вітчизну’. The latter type is fully represented in the subject and predicate of the sentence where the positional predicate manifestation is agreed with the subject form and the left-sided component is formally determined by the predicate semantics: (28) Ukr. **Танцюють татуйовані дівчата** на майдані мрії... (В.-І. Antonych); Czech (29) **Bratr už chodí** do školy ‘Брат уже ходить до школи’. These three analyzed types of the positional-linear function cross with the structural ones (the first one – the adverbial-subordinated

(agreement); the second one – the adverbial-subordinated (government); the third one – predicative (coordination)). The peculiarity of the syntagma-paradigmatic type is the possibility of its realization in: a) purely positional syntagmacy of the left-sided component and its intermanifestation with the other component of the grammatical base of the sentence: (30) *Журавлине «кру-кру» лінуло прощально* (В. Лепку); b) the positional juxtaposition of two components: (31) *Любити Вітчизну – служити усіма силами*; c) the positional predication: (32) *Раптом щось під ногами **трісь*** (М. Ivchenko).

The positional-linear function clearly comes out in the organization of the certain syntactical position (full / dissected) and sentence in general. The first one is observed in the significance of the obligator adverbial modifiers and free closing of the near-sentence elements: (33) *Студенти розташувалися в аудиторії* (valence conditioned component) / (34) *В аудиторії лунала музика* (the closed near-sentence element). The positional-linear function determines the categorical semantics of the word: (35) *Хай добрим буде ваш славний день* (the particle) / (36) *Хай вітер і негода бушують скрізь, будемо впевнено прямувати до своєї мети* (conjunction). The interaction of the semantic and positional-linear functions makes it possible to find out the models of repeat / non-repeat of the prepositions ((37) *Щодо мене і щодо нього допущена помилка*), conjunctions (coordination, subordination), particles (the functional typology), etc. The function of the formalization (specialization) of the syntactic word is observed in its regular filling the appropriate syntactic position and transforming the status role into the core or subordinated role, intermanifestated or of equal functions, etc.

4. The typological manifestation of the semantic functionality.

Within the semantic function the outside manifestation of its zero significance is the pleonasm, within which the right-sided component is just structurally and linearly determined: (38) *Я сто[j-y] на узліссі* (the semantic repeat – я ↔ /y/, whereas the analytical component я is the affix).

The semantic function correlates with the patterns of the typological situations' structuring and as the result it is easy to separate the primary and secondary semantic functions and figure out the typologies of the semantic roles and semantic predicates.

The semantic function directly correlates with the certain element distribution which is easily observed on: 1) the differentiating its inner-

sentence status role: (39) *Правда моя чистіша за джерельну воду* (V. Myusk) (*правда* – the subject (the double-sided predicative connection) and (40) *Правда, світлішим стало небо* (M. Stelmah) (the modal connection); 2) its distributive: a) (41) *Якщо син приїхав вчора, то він уже побачив викошене сіно* (Gr. Tyutyunnyk) (*якщо* – hypothetical); (42) *Василько щасливий, якщо поливає свою городину* (V. Pidmohylnyy) (*якщо* (= коли) – repeat); b) (43) *Якщо йшов дощ, косарі перевертали покоси* (The Silsky visti. – 2010. – 12.06) (*якщо* – the generalization as the contextually conditioned modification of the *якщо* – hypothetity); c) (44) *Якщо в нього батько захворів, то він може оформити вільне відвідування* (*якщо* – the state of things); d) (45) *Якщо хлопці встигли на автобус, вони уже вдома* (*якщо* – the probability) and (46) *Якщо хлопці уже вдома, вони встигли на автобус* (*якщо* – hypothesis + mental conclusion (the contextually conditioned modification), namely quasiconversive of the hypothetity). Besides, it can be added: e) illocutionary meaning *якщо* (after J. Ostin [Остин 1986: 78-82]): (47) *Якщо захочеш їсти, в холодильнику є м'ясо* and f) its modus fixing in the row of constructions: (48) *Якщо вірити плиткам, то полк мав вирішити цієї ночі* (Y. Gashek) (*якщо* – the special insertion); also g) comparing semantics: (49) *Якщо кочівники займались тваринництвом, то осілі народи рано досягли високої культури землеробства* (look also: [Урысон 2010: 37]), compare the figuring out the semantics of the particle *таки* in different discourse [Бацевич 2012: 9]. The typological manifestations of the semantic functions should be done with taking into consideration the semantic structure of the sentence and the corresponding contexts. The sentence essence in all languages is in the deployment of the subject characteristic.

The kernel of the primary propositional semantics consists of the elementary non-derived sentences and within the semantically non-elementary simple sentence such status is given to the first peripheral component – the attribute (the immediate feature). It is anticipating concerning the subject: (50) *Червона троянда цвіте*. The predicative structure develops in another direction: the speaker's intention actualize the time-space aspect of the subject and its connection with the other subject – object. Generally, the analyzed sentence includes: the qualitative (the primary subject) + the locative + the temporative + the object. The formal non-manifestation of the certain component anyway

does not mean its absence as the manifestation can be implicit, compare: (51) *Квіти цвітуть* (= the qualitative + the processual temporative (the Present Tense) + the locative (zero)). The realization of the temporative and locative is conditioned by the existence of the speaker who regenerates the utterance in the time-space (E. Gusserl [Гуссерль 2001: 378], M. Heidegger [Гайдеггер 2007: 87]), because the subject is built-in into the irreversible time character.

The definition of the typological semantic functions realizations (the semantic roles of the arguments (agents), semantic types of predicates, etc.) is possible just under the condition of consistent figuring out the correlation of the sentence structure with the corresponding typological situation. The reality exists in three main kinds: the real world, the virtual (artificial real) world, the inner world (look also: [Серебренников 1983: 285-291]). Usually it is enough the real world which is the most obvious: (52) *Учні садили дерева* / (53) *На вулиці сніжить* / (54) *Білка стрибала з дерева на дерево* / (55) *Діти ліпили іграшки з пластиліну*. **The real** world with all its awareness becomes the subject of conversation only if it is perceived and the event is actualized. If (54) *Білка стрибала з дерева на дерево* and it is not observed by the speaker the subject of the conversation cannot exist and that's why does not get the language expression. At the same time, those that is wordly expressed is not always perceived by the speaker properly but is connected with his interpretation of some information he has heard or read: (56) *Подумати тільки, який торнадо пронісся у штаті Колорадо (США)*.

The virtual world is constructed with the human created worlds (after A. Mustaioky [Мустайоки 2006: 32]), which are not real but similar to it and are its indirect copies in some aspects. In the virtual world such categories are distinguished: 1) the technic world; 2) the world of dreams ((57) *Мріялось про гарний відпочинок на березі моря* (A. Dimarov)); 3) the world of sleep dreams ((58) *Василько знову бачив сон, як його омріяний город знищують* (V. Pidmogilniy)); 4) the world of imagination ((59) *Уявилося, як удвох вони йдуть лугом, а запашині трави б'ють своїм запахом у груди* (Y. Gutsalo)); 5) the world of wish ((60) *Бажалося чогось нового, а не цієї щоденної рутинної редакторської роботи* (V. Drozd)); 6) the world of directness ((61) *Зайдіть негайно до мене!*). The creators of the virtual worlds, their unlimited number are: 1) tales; 2) fiction; 3) cinematography; 4) painting;

5) literature, etc. Some figures of the virtual world are canonized: *Babayaga* – Баба-яга, *Did Moroz* – Дід Мороз, *Dracula* – Дракула, *Tarzan* – Тарзан, *Ivasyk-Telesyk* – Івасик-Телесик, *мавка* – мавка, *rusalka* – русалка, *гном* – гном, *домовук* – домовик, etc. The personages of famous novels, stories, films and series also belong to this group. The special space of the virtual world is represented by the ancient and modern gods and similar to them personificated realities (*Zevs* – Зевс, *Venera* – Венера, *Neptun* – Нептун, *Poseydon* – Посейдон, *Dazhdbog* – Даждьбог, *Perun* – Перун, *Lada* – Лада, *Khaos* – Хаос, etc.). «As the agents they <...> can do such actions which people of the real world do not do» [Мустайоки 2006: 29]. There are also the special areas of the virtual world: paradise: (62) *Я мов метелик я білий білий / Як він химерний як він несмілий / Літаю біло у білім сьайві / Лечу для лету летить у рай він* (М. Semenko); hell: (63) *Смола там в неклі клетотіла / І грілася все в казанах, / Живиця, сірка, нефть кипіла; / Палав огонь, великий страх! / В смолі сій грішники сиділи / І на огні неклись, горіли, / Хто, як, за віщо заслужив. / Пером не можна написати, / Не можна і в казках сказати, / Яких було багацько див!* (І. Kotlyarevskyu). In the virtual world it is important to define the typology of situations (the speaker in some cases takes part actively ((58) – (60)), in others – the observer ((62) – (63)) and on this basis to differentiate the functions of the inner-sentence components.

The third world is **the internal experiences** which is especially essential for the speaker, the experiencer: (64) *Мені погано*; (65) *Петро з Марією дружать*. The definition of the semantic functions typology is possible only taking into consideration the peculiarities of three worlds and the functional significance of their participants in corresponding situations, with the definition the typological interrelation of the surface and deep levels.

5. The structural functionality is observed in the certain forms specification (the formal-grammatical level): 1) the properly-auxiliary (*бути, становити, являти собою*), irregularly auxiliary (*лишити / лишатися, залишити / залишатися*) and potentially auxiliary (*зватися, називатися*); 2) the concretizers (*хлопці* → *два хлопці*); 3) the postpositional correlation (*нід'їхати до садиби; наступити на камінь*); 4) the structurators of the certain syntactic position (*поїхати з міста до села; потяг від столиці до санаторію*).

In the modern linguistic dictionaries and grammars of all Slavonic languages the notion of **linking verb**, its function appears regular in description and qualification of the sentence structure, in particular, in consideration the main parts of the sentence (cf.: [Вихованець 1992: 45-51]). The notion of linking verb can be interpreted in the broad and narrow aspect. The broad approach is based on the general understanding of *linking* (*connect*) which is in interpretation means “unite, bind” [СУМ, III: 505]. In this area the statement of O. Potebnya seems to be rather convincing [Потебня 1958: 127-128] which provides that the preposition because of its main features appears the analogy to the linking verbs, whereupon prepositions are “purely links of the object” (Ukr. *ходить навколо* (чого?) *будинку, перестрибнути через* (що?) *паркан*; Rus. *ходить около* (чего?) *дома, перепрыгнуть через* (что?) *забор*; Belarus. (66) *Хадзіць вакол* (чаго?) *дома, пераскочыць праз* (што?) *плот*; Sloven. *hoditi okoli* (kaj?) *hiša, skok čez* (kaj?) *ograja*; Serb. (67) *Шетају* (шта?) *кућа, скочите преко* (шта?) *ограда*; болг. (68) *Разхожда* (какво?) *къща, прескача* (какво?) *ограда*; Czech *chodit* (со?) *dům, skok přes* (со?) *plot*), and after D. Оvsyanyko-Kulikovskiy [Овсянико-Куликовский 1912: 45-56] – prepositions are the parts of the sentence the main purpose of which is to link the objects and adverbial modifiers with the other parts of the sentence. In this case, it is identified the structural and semantic functions. According to the broad approach, the inner-sentence connections include: 1) the prepositions (in the simple and complex sentences); 2) the conjunctions (in the complex sentence); 3) the verbs (in the simple sentence). According to the narrow interpretation, the notion “linking verb” covers the components which express the logical relation between the predicate and subject (V. Vinogradov [Виноградов 1986]). The spreading of such interpretation of the link is absolutely motivated by its status in the sentence structure.

The linking verb is the result of the verb desemantization and taking on the properly-grammatical status (the localization in time, modality (mood), aspect, person). The terminological description of the linking verb in the predicate in the Slavonic grammars is mostly adequate – it is qualified as the auxiliary verb (the link from Lat. *copula*), cf.: in Serbian – *копула* (*спона*), *копулативни глагол* (R. Simych, Y. Yovanovich [Симић, Јовановић 2007: 73-75], J. Stanoychich, L. Porovych [Станојчић, Поповић 2008]); in Russian – *связка*,

вспомогательный глагол (V. Byeloshapkova [Современный 1989: 457-505], G. Zolotova [Золотова 2010], M. Vsevolodova [Всеволодова 2000]); in Bulagarian – *глаголи, чиито форми изпълняват помощна функция в съставно то сказуемо, копулата* (the compound nominal predicate) (K. Popov [Попов 1963: 67-75], I. Nedev [Недев 1992: 28-34], P. Radeva [Радева 2009: 32-33]); in Polish – *łącznik (copula, spojka), czasownik posilkowyj* (K. Pisarkova, R. Gzhegorchikova [Grzegorzczukowa 2007]); in Czech – *spona (kopula), sloveso kategoriálně* (F. Danesh [Mluvnick 1987: 21-40], S. Zhazha [the same: 673-676], E. Dvorak [the same: 630-636], P. Karlik [the same: 706-707]), etc., and the general model is given as: *copula + nominal near-link predicate* ‘*копула + іменний приєз’язковий предикатив*’ (K. Pisarkova [Pisarkowa 1965: 37-41], I. Nedev [Недев 1992], J. Stanoychich, L. Popovych [Станоїчїї, Поповиїї 2008], A. Nagurko [Nagórko 1996: 56-67], etc.). On the purely functional and completed structural principles sometimes the linking verb is singled out as a separate part of speech (V. Vinogradov [Виноградов 1986], V. Gorynych [Горпинич 2004]), which is based on the purely syntactic criteria.

In the structure of the nominal compound (analytic (I. Nedev [Недев 1992], K. Pisarkova [Pisarkowa 1965: 37-41], Z. Glavska [Mluvnick 1987: 17, 39, 151])) predicate the linking verb with its differential features of the element of the existential sentence component includes such realizations: 1) non-categorical (properly-existential): Ukr. *бути, являти собою, становити*, Czech *být / bývat*, Serb. *јесам / бити* with its phase and modal modifications like (69) Ukr. *Хлопець хоче бути учителем*; Bulg. (70) *Момче иска да бъде учител*; Czech. (71) *Chlapec chce být učitelem*; Pol. (72) *Chłopiec chce być nauczycielem*; Bel. (73) *Хлопец хоча быць настаўнікам*; Slov. (74) *Deček hoče biti učitelj* (up to 70 modifications in each of the Slavonic languages (compare, for instance, in Slovenian [Dukanovič, Markovič 2005: 35-38], Polish [Encyklopedia języka 1999: 101; Nagórko 1996: 56-67], Czech [Mluvnick 1987: 456-487]); 2) half-categorical (approximately 20 – 25 lexemes and with the phase and modal modifications – up to 170 types) like Ukr. *ставати / стати* → *розпочинати* or *мусити ставати* (nascence or transformation), *здаватися / здатися* (of demonstration) → *розпочинати* or *мусити здаватися*, Pol. *stać / być* → *rozpoczynać, zaczynać / musieć*, Slovak *stat / je* → *spustiť* або *prinútiť stat*, Sloven. *postati / biti* → *začetek / prisili biti*, Czech. *být / bývat* → *začít / chtít být*;

the number of them is gradually being enlarged with the verbs like *відчувати / відчути (себе), користуватися, виглядати* in the regular combination with the abstract nouns: *відчувати / відчути себе втомленим; виглядати стомленим, користуватися славою*; 3) categorial (autosemantic): *йти, повернутися* (movement) – Serb. *ћићи, вратити се*; Sloven. *pojdi, vrnitev*; Bulg. *отида, връщам се; працювати, служити* (activity) – Serb. *радити, служити*; Sloven. *delo, služijo*; Bulg. *работа, служба; мовити, питати, сказати* (speak) – Serb. *говорити, питати, сказати / рећи*; Sloven. *pravijo, vprašati*; Bulg. *казвам, питам, прехвърлям*. The general model of such analytic (dissected) predicate in all Slavonic languages is per se identical, is realized in the basic form as *Сор_рN* in the appropriate structural sentence schemes; sometimes the first component is characterized as *V_f* (R. Gzhegorchikova [Grzegorzczkova 2007]), emphasizing in this way on its transitional-intermediate status between the auto- and synsemantic verbs. The latter is absolutely motivated taking into consideration the half-categorial and categorial linking verbs.

The first type of the linking verbs (non-categorial) forms the kernel, the second group (half-categorial) is the half-peripheral one as their status of linking verb is out of doubt, at the same time, they can be the autosemantic one in these or these syntagm as: *користуватися комп'ютером*, etc. The third group represents the periphery. Their linking verb status is motivated by the range of syntagmatic factors among which the special role has the near-link component, compare, for instance, among the verbs of movement it usually covers the profession nomination (*інженер, хімік, зв'язківець, менеджер, провайдер*, etc.), ranks, grades (*капітан, майор, доцент, професор*, etc.), social conditions / status (*бізнесмен, олігарх*, etc.). The specific group is the verbs like Ukr. *керувати, командувати, вести, ходити, сидіти* (Serb. *руководити, командовати, управљати, ходити, седети*; Pol. *kierować, dowodzić, prowadzić, chodzić, siedzieć*; Czech. *vest / řidit, velet, vest, ošetřovat* (after ill people), *sedět*), which determinate the presence of the regular near-verbal component. The latter being on the bound between the secondary part of the sentence (object ↔ adverbial modifier) and predicate (after V. Yurchenko [Юрченко 2005]), syntagmatically fills the properly-verbal component and forms with it the half-phraseological unit: (75) *Учений керує аспірантами*; (76) *Син командує ротою*; (77) *Донька ходить на лижах*. In some languages

such derivatives are represented with one word: Ukr. *ходити на лижах* – *лижувати*; Serb. *скијати се*; Sloven. *smičanje*; Pol. **nartach* (hypothetically), etc.

6. The communicative functionality is realized in the regularities of gaining the equal status by the certain components through their coordination. The latter does not correlate with the functional (the parts of the sentence with different functions) and lexical-semantic (the parts of the sentence are lexically and semantically heterogeneous) homogeneity [Загнітко 2011: 675-687]. It is the result of the situational significance of this or this component and its getting the communicative coordination. Communicatively homogeneous components form the holistic range (hence the notion of the range). The function is the basis of coordination within simple sentence as the homogeneous elements are those which have the identical syntactic function although the latter should not be qualified in a simplified way or schematically: (78) *Микола і Василь любили своїх матерів* (V. Drozd) – **Микола любив своїх матерів* + **Василь любив своїх матерів*. In this case the syntactic function correlating with the syntactic position (the subject) determines the functional equality of two components (*Микола і Василь*). The semantic synonymity like (79) *Микола з Василем любили свої матерів* is the signal of the integrity of the word combination *Микола з Василем*, their equal manifestation in action and, at the same time, proves the equal-rankity.

7. The functionality and syntactic interchanges. On the semantic and positional-linear functions the main types of the syntactic interchanges are based which are mostly conditioned by the lexical noun features (*низка, більшість, меншість, частина*, etc.) or by the syntactic surround (belonging to the communicative, subordinate construction). To such interchanges belong, first of all: 1) the realizations of the direct object: (80) *Художник намалював картину* → *Художник не намалював картини* (the forms of accusative and genitive prove the interchange, the confirmation of which is the possibility of using genitive in the negative constructions: (81) *Художник не намалював картини*); 2) the equal competitiveness of the coordination forms in the constructions like: (82) *Більшість працівників поїхали на відпочинок* ↔ *Більшість працівників поїхала на відпочинок*, compare also: *Більшість працівників поїхало на відпочинок*; 3) the forms of the subject coordination in the commutative or coordinate construction:

(83) *Марійка* (Sing., f.) *пішла*, but (84) *Марійка* (Sing., f.) *і Петрик* (Sing., m.) *пішли* (Pl.); (85) *Марійка* (Sing., f.) *з Петриком пішли* (Pl.); 4) the realizations of the duplexive in the co-predicative constructions: (86) *Оксанка* (Sing., f.) *приблизить схвильована / схвильованою* (Sing., f.); (87) *Василько* (Sing., m.) *приблизить схвильований / схвильованим* (Sing., m.); but (88) *Оксанка* (Sing., f.) *та Василько* (Sing., m.) *приблизять схвильовані / схвильованими* (Pl.); (89) *Оксанка* (Sing., f.) *з Васильком приблизять схвильовані / схвильованими* (Pl.); 5) the constructions with “the indirect objects” which require the coordination of arguments: (90) *Батько вважав сина* (Sing., m.) *розумним*; (91) *Батько вважав доньку* (Sing., f.) *розумною* → *Батько вважав сина* (Sing., f.) *й доньку розумними* (Pl.) (cf.: [Санников 2008: 79]).

The generalizations and conclusions. In the syntax the notion of the functional identity that includes “the identity of the corresponding surround” as the obligatory feature is connected with the functionality. The functionality makes it possible to: 1) differentiate the types of coordinate constructions (homogeneity: a) functional (*малюю кущі і квіти*); b) lexical-semantic (*розмовляти про студентів і зі студентами*); c) communicative ((92) *Люблю поезії, але українські*)); 2) realize the structural peculiarities of the coordination, subordination and the patterns of the coordinate and subordinate overlap; 3) define the types of the coordination (the coordination of the sentences, coordination of the parts of the sentence, coordination of the sentence and the part of the sentence) and subordination; 4) determine the conditions of interchanges in the syntax; 5) diagnose the symmetry of the predicates; 6) describe the contexts of the general compatibility of the parts of the sentence and namely the compatibility of the coordinate and subordinate parts of the sentence; 7) find out the communicative structure of the sentence with the investigation of its theme-rheme division significance; 8) detect the sentence communicative intentions and the functional perspective of it in the text.

It is **perspective** to research the correlation of the functionality in the syntax and morphology and also to define the features of the manifestation of diagnosed functions in the syntax in the languages of one system and the languages of different systems.

References

Арно, Лансло 1990: Арно, А. Всеобщая рациональная грамматика (Грамматика Пор-Рояля) [Текст] / Антуан Арно, Клод Лансло ; [Пер. с фран., коммент. и послесл. Н. Ю. Бокадоровой] ; [Общ.ред. и вступ. ст. Ю. С. Степанова]. – М. : Прогресс, 1990. – 271, [1] с. : ил.

Бацевич 2012: Бацевич, Ф.С. Імпліцитна інформація у висловленнях і дискурсивні слова [Текст] / Флорій Сергійович Бацевич // Мовознавство. – 2012. – № 5. – С. 3-13.

Вихованець 1992: Вихованець, І.Р. Нариси з функціонального синтаксису [Текст] / Іван Романович Вихованець. – К. : Наукова думка, 1992. – 222 с.

Виноградов 1986: Виноградов, В.В. Русский язык. Грамматическое учение о слове [Текст] / Виктор Владимирович Виноградов. – Изд. 3-е, испр. – М. : Высшая школа, 1986. – 640 с.

Всеволодова 2000: Всеволодова, М.В. Теория функционально-коммуникативного синтаксиса [Текст] / Майя Владимировна Всеволодова. – М. : Изд-во Московского университета, 2000. – 502 с.

Гайдеггер 2007: Гайдеггер, М. Дорогою до мови [Текст] / Мартін Гайдеггер ; [Пер. з нім. В. Кам'янець]. – Львів : Літопис, 2007. – 232 с.

Гак 2000: Гак, В.Г. Теоретическая грамматика французского языка [Текст] / Владимир Григорьевич Гак. – М. : Добросвет, 2000. – 832 с.

Горпинич 2004: Горпинич, В.О. Морфологія української мови [Текст] / Володимир Олександрович Горпинич. – К. : ВЦ «Академія», 2004. – 336 с.

Гуссерль 2001: Гуссерль, Э. Собрание починений. Т. 3 (1) : Логические исследования [Текст] / Эдмонд Гуссерль. – Т. II (1). – М. : Гнозис; Дом интеллектуальной книги, 2001. – 529 с.

Загнітко 2011: Загнітко, А. Теоретична граматики української мови : морфологія, синтаксис [Текст] / Анатолій Загнітко. – Донецьк : ТОВ «ВКФ “БАО”», 2011. – 992 с.

Золотова 2010: Золотова, Г.А. Коммуникативный синтаксис русского языка [Текст] / Галина Александровна Золотова. – Изд. 6 – М. : КомКнига, 2010. – 368 с.

Мустайоки 2006: Мустайоки, А. Теория функционального синтаксиса. От семантических структур к языковым структурам [Текст] / Арто Мустайоки. – М. : Языки славянской культуры, 2006. – 512 с.

Недев 1992: Недев, И. Синтаксис на съвременния българския книжовен език [Текст] / Иван Недев. – София : Изд-во Болгарской АН, 1992. – 324 с.

Овсяннико-Куликовский 1912: Овсяннико-Куликовский, Д.Н. Синтаксис русского языка [Текст] / Дмитрий Николаевич Овсяннико-Куликовский. – XXV. – СПб. : Типография М. М. Стасюлевича, 1912. – 322с.

Остин 1986: Остин, Дж. Слово как действие [Текст] / Джон Легшо Остин // Новое в зарубежной лингвистике : Т. XVII : Теория речевых актов / [Общ. ред. Б. Ю. Городецкого]. – М. : Прогресс, 1986. – С. 22-130.

Попов 1963: Попов, К. Съвременен български език. Синтаксис [Текст] / Константин Попов. – Второ изд. – София : Наука и изкуство, 1963. – 345 с.

Потебня 1958: Потебня, А.А. Из записок по русской грамматике [Текст] / Александр Афанасьевич Потебня. – Т. 1–2. – М. : Учпедгиз, 1958. – 536 с.

Радева 2009: Радева, П. Записки по синтаксис на съвременния български книжовен език : (словосъчетане и просто изречение) [Текст] / Пенка Радева. – София : Университетско издателство “Св. св. Кирил и Методий”, 2009. – 136 с.

Санников 2008: Санников, В.З. Русский синтаксис в семантико-прагматическом пространстве [Текст] / Владимир Зиновьевич Санников. – М. : Языки славянской культуры, 2008. – 624 с.

Серебренников 1983: Серебренников Б.А. О материалистическом подходе к языковым явлениям : монография [Текст] / Борис Александрович Серебренников. – М.: Наука, 1983. – 319 с.

Симић, Јовановић 2007: Симић, Р., Јовановић, Ј. Мала српска грамика [Текст] / Радоје Симић, Јелена Јовановић. – Екавско изд. – Београд : Издавачи ЈАСЕН, 2007. – 295 с.

Современный 1989: Современный русский язык [Текст] / Под ред. В. А. Белошапковой. – Изд. 2-е, испр. и доп. – М. : Высшая школа, 1989. – 800 с.

Станојчић, Поповић 2008: Станојчић, Ж., Поповић, Љ. Грамика српског језика. Једанаесто, прерађено изд. [Текст] / Живојин Станојчић, Љубомир Поповић. – Београд : Завод за уџбенике, 2008. – 412 с.

Урысон 2010: Урысон, Е.В. Составной союз или сочетание слов: даже если под семантическим микроскопом [Текст] / Елена Владимировна Урысон // Вопросы языкознания. – 2010. – № 3. – С. 30-59.

Юрченко 2005: Юрченко, В.С. Простое предложение в современном русском языке : двусоставное именное, односоставное глагольное, односоставное именное [Текст] / Василий Семенович Юрченко. – Изд. 2-ое, стереотип – М. : КомКнига, 2005. – 208 с.

Dukanovič M., Markovič Ž. Osnovi gramatike slovenačkog jezika : Leksikom / Maja Dukanovič, Želiko Markovič. – Ljubljana: Ljubljana university, 2005. – 151 s.

Encyklopedia języka polskiego 1999: Encyklopedia języka polskiego [Text] / [Pod red. Stanisława Urbańczyka i Mariana Kucaly]. – Wyd. 3-e, popr. iuzup. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków : Wyd-wo Zakład Narodowym. Ossolińskich, 1999. – 508 s.

Grzegorzczkova 2007: Grzegorzczkova, R. Wstęp do językoznawstwa [Text] / Renata Grzegorzczkova. – Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 2007. – 256 s.

Mluvnice češtiny 1987: Mluvnice češtiny : [3]: skladba [Text] / Pod. red. Jan Petr. – Praha : Československá akademie věd, 1987. – 746 s.

Nagórko 1996: Nagórko, A. Zarys gramatyki polskiej [Text] / Alicja Nagórko. – Warszawa : Wydawnictwo naukowe PAN, 1996. – 235 s.

Pisarkowa 1965: Pisarkowa, K. Predykatywność określeń w polskim zdaniu [Text] / Krystyna Pisarkowa. – Wrocław : Wyd-wo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1965. – 205 s.

СУЧАСНІ СИНТАКСИЧНІ ТЕОРІЇ : КЛАСИФІКАЦІЙНИЙ ТА КВАЛІФІКАЦІЙНИЙ ВИМІРИ

1. Вступні зауваги. Адекватне висвітлення актуальних питань сучасного синтаксису передбачає зосередження уваги, принаймні, на двох основних вимірах цієї проблеми – теоретичному й прикладному, хоча кожний з них має свої особливості, вони взаємопов'язані між собою і водночас взаємодоповнюють один одного. Для теорії сучасного синтаксису властива активна “вмонтованість” у загальнограматичний корпус проблем.

Мета аналізу полягає у встановленні основних постулатів у дослідженні синтаксичних явищ у сучасних синтаксичних теоріях і концепціях. Заявлена мета зумовлює необхідність вирішення відповідних **завдань**: 1) простежити основні підходи до розгляду синтаксичних явищ; 2) встановити закономірності кваліфікації і класифікації синтаксичних явищ у межах формального, комунікативного, рольового, лексичного синтаксису; 3) схарактеризувати найактуальніші виміри аналізу синтаксичних явищ. **Новизна** студіювання вмотивована напрацюванням загальної синтаксичної теорії з вирішенням у її рамках найактуальніших питань, а **теоретичне значення** простежуване в концептуальній кваліфікації різних синтаксичних теорій і встановленні спільного та відмінного в їхньому аналізі синтаксичних явищ. Практичне значення виконаного дослідження простежуване в можливостях застосування його результатів у сучасній вишівській практиці (викладанні синтаксису сучасної української мови та опрацюванні спеціальних курсів із сучасних граматичних теорій).

Та й більшість сучасних граматичних теорій у їхньому концептуально-проблемному обширі вмотивована синтаксичними напрацюваннями. Так, виділення тих чи тих граматичних підходів ґрунтується на напрямках вивчення форми й змісту мовних одиниць, встановленні будови й функціонування граматичних одиниць і категорій. Тому доцільною постає характеристика основних напрямів дослідження синтаксису в сучасних граматичних студіях, з-поміж яких значущими постають: 1) **формальний синтаксис** (вивчає синтаксичні форми, їхню будову, групування за правилами сполучення (форма слова і форма словосполучення – основні лінії формальної граматики); 2) **контенсивний синтаксис** (досліджує синтаксичні значення, їхню структуру; синтаксичні категорії, засоби їхнього вираження; співвідношення синтаксичних значень і категорій з логічними й поняттєвими категоріями, у зв'язку з чим контенсивний синтаксис постає то як логічний синтаксис, то як психологічний синтаксис, то як семантичний синтаксис); 3) **статичний описовий (синхронний) синтаксис** (вивчає одиниці й категорії синтаксису в статистиці); 4) **динамічний (функційний) синтаксис** (досліджує потенційні функції мовних одиниць та категорій в їхньому функціонуванні в рамках одного сучасного стану середовища, розглядаючи в цьому разі мовні одиниці у взаємодії

синтаксичних і лексичних одиниць мови в межах схематичного й реального контексту, в рамках того самого фунуційно-семантичного поля або у взаємодії таких полів); 5) **історичний (діахронний) синтаксис** (вивчає мову в діахронному аспекті); 6) **лексичний синтаксис** (досліджує особливості усіх лексичних елементів і встановлює закономірності їхньої синтаксичної поведінки). Проаналізовані та багато інших синтаксичних теорій розглядають мову в самій собі й тому постають лінгвоцентричними (абстрактно мовними). Водночас вони можуть бути одномовними, двомовними (зіставними), типологійними та універсальними. Їм протиставлені дослідження **мовленнєвого, комунікативного синтаксису**, що розглядають мовленнєве спілкування. Лінгвістичні теорії цього напрямку називають антропоцентричними.

Усі типи сучасного синтаксису: і лінгвоцентричні, і комунікативні – є суто теоретичними, тому що досліджують: 1) загальні властивості синтаксичного ладу мови; 2) спільні властивості мовленнєвої діяльності. Теоретичний синтаксис називають “загальним синтаксисом”, “науковим синтаксисом”. Йому протиставлений практичний синтаксис (навчальний, шкільний), що вивчає основні (базові, типові) властивості синтаксичного ладу конкретної мови та напрацьовує синтаксичні й семантико-синтаксичні правила як необхідну передумову й умову формування та вдосконалення мовленнєвої діяльності, усіх її різновидів.

2. Лексичний синтаксис: категорії та одиниці.

Проблематика речення є в сучасному синтаксисі розвитком теоретичних напрацювань попередніх епох: 1) осмислення загального статусу речення в його співвідношенні із судженням з послідовним виявом тих категорій судження, що реалізуються в реченні, та визначення різновидів реченнєвих структур у їхній кореляції із судженням; 2) характеристика різновидів речення за особливостями їхньої корелятивності з основними логічними категоріями (за Аристотелем, їх десять); 3) вияв формальних типів структурування лексем у синтаксичні одиниці й диференціювання синтаксичних зв’язків на цій основі; 4) з’ясування напрямів і закономірностей “обростання” ситуативними завданнями і прагматичними настановами, внаслідок чого речення реалізується у висловленні; 5) діагностування семантичного навантаження й

семантичної значущості того чи того члена у внутрішньореченнєвій структурі та багато інших. Активно опрацьовує проблеми лексичного синтаксису Ю. Адинцова [Адинцова 2009; 2011], окремі з її тлумачень використано для характеристики основних одиниць та категорій цього напрямку.

Системний опис синтаксичних характеристик усіх лексичних елементів мови має назву лексичної граматики 'Lexique-Grammaire', у вужчому розумінні – лексичного синтаксису. Автором цієї теорії є французький лінгвіст Моріс Грос. Теорія М. Гроса [M. Gross 1975, 1981] ґрунтується на принципах трансформації З. Херріса і має за гіпотезу твердження: **значуща одиниця лексики – це просте речення, а не слово**. М. Грос та його послідовники диференціюють предикати на групи за спільними синтаксичними характеристиками. Так, лексична граMATика дієслів та інших предикативних елементів (прикметників, іменників та прислівників) побудована для французької та багатьох інших мов у вигляді таблиць, що містять інформацію про семантико-синтаксичні характеристики лексичних вживань відповідних класів.

Основними поняттями лексичної граматики є поняття дієслова-підтримки 'verbe support' і поняття трансформації. Термін "трансформація" М. Грос, слідом за З. Херрісом, розуміє як усталений зв'язок еквівалентності між двома конструкціями мови. Трансформаційний зв'язок між двома дискурсами наявний тоді, коли вони мають однаковий зміст, але різну форму, кожен із них може бути перефразованим один одним. Трансформація виявляється зримо зміною форми [Harris 1952: 11]. Як трансформаційні відношення між фразами розглядаються також номіналізації, які вводять поняття дієслова-підтримки [Harris 1952; Gross 1981]: *Прикордонники обшукали машину = Прикордонники зробили обшук машини*. Ці відношення найчастіше мають форму: $N_0 V N_1 = N_0 V_{sup}$ (*Prép*) *Dét* $V_n N_2$ (де N_0 – це підмет, N_1 та N_2 – це додатки, V_{sup} – це дієслово-підтримка, V_n – це номіналізоване дієслово, *Dét* – детермінант, символ «=» позначає синтаксичну трансформацію, *Prép* – прийменник). Предикативний іменник (віддієслівний іменник, відприкметниковий іменник, автономний) має власну схему аргументів і виступає предикатом речення 'prédicat nominal', а дієслово-підтримка передає особу, число та час предиката, тобто актуалізує предикат, його роль зводиться до ролі службового слова,

що наділене значенням. Ж. Жері-Шнейдер стверджує, що “жодне дієслово не є дієсловом підтримки за походженням, за межами іменних предикатів дієслова-підтримки мають повнозначне вживання. Дієслово-підтримка не існує як сутність, лише як лексична категорія, жодне дієслово не фігурує у словнику в рубриці “дієслово-підтримка” [Giry-Schneider 1986: 63]. Лексична граMATика має формальний засіб розрізнення неоднакових вживань такого дієслова, говориться про трансформацію, під час якої дієслово-підтримка редукується, а лексичний інваріант лишається незмінним, втрачається тільки предикація. Редукція відбувається за допомогою означального речення, як це видно із перекладу французьких прикладів українською мовою, механізм редукції в обох мовах є подібним: *Luc a donné une réponse à cette question* ‘Люк дав відповідь на це питання’ ↔ *La réponse que Luc a donné à cette question* ‘Відповідь, яку Люк дав на це питання’ ↔ *La réponse de Luc à cette question* ‘Відповідь Люка на це питання’. Якщо редукція зумовлює втрату змісту, то це або предикативне дієслово або оператор (каузативне дієслово). Актуальним у цьому разі постає не тільки діагностування таких лексем, що спроможні виступати дієсловами-підтримками, але й укладання гранично вичерпних списків останніх, що охоплюють і суто мовленнєві практики, й узуальні практики. Такі практики зазвичай відбиті (регулярно або нерегулярно) у відповідних словниках.

Методологічні та теоретичні засади лексики-граматики, опрацьовані французькими лінгвістами, цілком прийнятні для аналізу дієслівно-іменного предиката у слов’янських мовах з послідовним виявом напрямів і закономірностей втрати автосемантичності дієсловом, пор.: *Хлопець добре працював веслами* → *Хлопець добре веслував*, але *У двадцять вісім років Микола уже командував полком* → *У двадцять вісім років Микола уже був полковим командиром*; *Професор Майя Всеволодова була керівником аспірантів* → *Професор Майя Всеволодова керувала аспірантами*.

У цьому розрізі важливим постає застосування концепції лексичного синтаксису для обґрунтування й поглиблення синтаксичної типології мов, адже остання має опертям універсальність логіко-семантичних відношень, що зреалізовані в реченні й словосполученні – за усього розмаїття граматичних форм

та синтаксичних зв'язків. Синтаксична типологія речень ґрунтується на: а) формі присудка; б) формі синтаксичного зв'язку; в) логіко-семантичних відношеннях у реченні, але може бути суттєво доповнена встановленням стереотипних ознак поведінки дієслівних предикатів та їхніх аналогів.

3. Номінативність і предикативність речення. Речення як мовна одиниця виконує дві суттєві знакові функції: 1) предметно-називну, номінативну (номінативно-денотативну); 2) оцінно-настановну, предикативну. Загалом термінологічне тлумачення речення як предикативної одиниці наголошує основну рису, що відрізняє речення від слова й словосполучення, а кількість предикативних виявів у реченні виступає диференційною ознакою протиставлення *монопредикативні речення / поліпредикативні речення*. Будь-яка предикація ґрунтується на тій чи тій номінації як на власній речовій семантичній основі, в силу чого для кваліфікації речення суттєвою постає єдність номінативного й предикативного.

Суттєвою є також номінативна функція речення, тому що оптимальне номінативне значення речення (пропозитивна семантика) відбиває процесну ситуацію. Її компонентами є: 1) певна дія (процес); 2) лівобічний агент (аргумент / актант) дії – суб'єкт; 3) правобічний агент (аргумент / актант) дії – об'єкт; 4) умови й обставини її реалізації. Виділення будь-яких членів речення постає похідним його номінативного членування. У цьому розрізі актуальним є визначення переліку типових ситуацій з опертям на встановлену систематику. Вважають, “упізнати” ситуацію допомагають ті самі ролі й однакові відношення між ними, пор.:

- 1) *Спочатку рідним краєм середземноморського кедра були південні та східні гірські райони Середземномор'я і західні райони Гімалаїв;*
- 2) *Але уже у дев'ятнадцятому столітті ці дерева бачили на південному березі Криму, зокрема в районі Севастополя до Кара-Дага;*
- 3) *В останні роки ця дивовижна рослина появилася на Поділлі;*
- 4) *Крим не випадково став новою батьківщиною кедра;*
- 5) *Кішка була не єдиним мешканцем у нашій хаті;*
- 6) *На лиманах Азовського моря живуть чайки-альбіноси.*

Найкоректніше ця ситуація відбита в останньому реченні – ізосемічна ізоморфна конструкція, що належить до класу буттєвих речень: усі інші речення легко трансформуються в буттєві: 1) *Спочатку кедр ріс у південних та східних гірських районах Середземномор'я і західних районах*

Гімалаїв; 2) Але уже у дев'ятнадцятому столітті він був на південному березі Криму, зокрема в районі Севастополя до Кара-Дага; 3) В останні роки кедр був на Поділлі; 4) У Криму не випадково прижився кедр; 5) Кішка була не єдиним мешканцем у нашій хаті; 6) На лиманах Азовського моря живуть чайки-альбіноси. В усіх цих реченнях відбита певна **типова подія**, або **типова ситуація з типовими для неї ролями**: 1) **протагоніст-екзисцієнс** – предмет (S) буття; 2) **фрагмент світу** – локум; 3) **відношення між ними** – буттєвість, місцезнаходження, а виконавці ролей у кожному речення власні. Роль екзисцієнса виконують: (1) *середземноморський кедр*; (2) *ці дерева*; (3) *ця дивовижна рослина*; (4) *кедр*; (5) *кішка*; (6) *чайки-альбіноси*; роль локума: (1) *райони Середземномор'я і райони Гімалаїв*; (2) *на південному березі Криму*; (3) *на Поділлі*; (4) *У Криму*; (5) *у нашій хаті*; (6) *На лиманах Азовського моря*; роль предиката в цих реченнях є варіативною: (1) *ріс* (пор.: *бути, жити, мешкати* і под.); (2) *бачили*; (3) *появилася*; (4) *став батьківщиною*; (5) *мешканцем*; (6) *живуть* (за: [Всеволодова 2000: 122]). Такі компоненти типової пропозитивної ситуації легко можуть бути схарактеризовані через своє відношення один до одного, можуть додатково бути схарактеризовані через власні ознаки. Цей зміст ситуативних компонентів виступає основою традиційного вчення про члени речення.

Різноманітні студіювання словосполучень, особливостей їхньої семантики засвідчують, що з-поміж них наявні такі конструкції, що іменують пропозитивну ситуацію. До словосполучень повної номінативної сили належать розгорнуті субстантивні фрази: *політ льотчика над морем* ← *Льотчик летить над морем*; *квіти на балконі* ← *Квіти, що ростуть на балконі*; *читання бабусею казки дітям* ← *Бабуся читає казку дітям*. Актуальним виступає встановлення модельного ряду таких словосполучень повної номінативної сили та особливостей співвідношення з базовими реченнями [Городенська 1991]. Основний корпус таких розгорнутих субстантивних фраз становлять похідні (вторинні) словосполучення, за структурою вони належать або до простих (*дорога ліворуч*), складних (*малювання картини художником*), комбінованих (*догляд дитини + в лікарні*), тому важливим є визначення цілісного їхнього корпусу, функційно-стильового закріплення. Між реченнями та іменними

словосполученнями певного номінативного типу наявні прямі перетворювальні відношення: речення як елемент парадигматики мови перетворюється в субстантивне словосполучення або «номіналізується», втрачаючи процесно-предикативний характер. Синтаксична номіналізація, яка руйнує реченнєву предикативність, зумовлює витворення словосполучень, використання яких зазвичай має анатомічно ізольований вид.

З номінативним аспектом речення пов'язане поняття предикації. Тривалий час предикацію витлумачувано як вираження відношення висловлення до дійсності (О. Смирницький та ін.). У кваліфікації предикації слід враховувати два виміри змісту речення – номінативний і предикативний. Тому предикацією речення виступає віднесення номінативного змісту речення до дійсності.

Речення утворюється як послідовність повнозначних членів, що займають у ньому системно-визначені позиції. Такими «позиційними» членами простого речення виступають: підмет, присудок, додаток, обставина, означення, до яких прилягають ускладнювачі його структури – вставні члени, члени-звертання. Не менш складним постає статус вигука в реченнєвій структурі. Усі члени речення ієрархічно структуровані та співвіднесені так, що кожний з них або має лінійно визначальну роль, або певну модифікаційну роль. Кінцевим об'єктом є відбиття реченням ситуації, ситуаційної події. Підмет визначає присудок у тому сенсі, що встановлює особу предикації («особовий визначник» присудка), а присудок лівобічним потенціалом визначає підмет у тому сенсі, що виражає процесне ядро події предикації (є «процесно-подійним означувачем» підмета – акційним або статичним), на це ж спрямований додаток як предметний означувач дієслова-присудка. Найскладнішим постає статус обставини як непередметного означувача присудка / речення загалом (виражає певний узагальнений процес, внутрішньо притаманний події або привнесений з іншої події). Означення-атрибут виступає означувачем предметного члена речення. Щодо вставного елемента, то він завжди орієнтований на мовця і є модифікатором реченнєвого змісту – окреслює окремий пропозитивний план, умонтований у ситуативний вимір. Вигук емоційно орієнтований на мовця і стосується усього речення або його частини. Водночас зримою постає співвідносність емоційно навантаженого вигука зі змістом

речення-висловлення, перетин їхнього функційного навантаження. Вигук не абсолютно довільний у його кореляції з пропозитивною семантикою, тому важливим виступає встановлення регулярного / нерегулярного співвідношення тих чи тих вигуків з відповідними пропозитивними моделями.

Парадигматичні властивості речення засвідчують наявність у ньому функцій різного гатунку, що мають опертям різний синтаксичний зміст. Функції першого типу – конструкційні, пов'язані з розгортанням речення в повнозначну синтагматичну послідовність, що реалізує предметне найменування відображуваної в реченні ситуації. Функції іншого типу – предикативні, пов'язані зі встановленням відношення відбитої в реченні предметної ситуації до дійсності. Відповідно до двох різновидів функцій речення в синтаксичній парадигматиці мови варто розрізняти дві взаємно протиставлені системи парадигматичних рядів: 1) систему рядів конструктивних функцій речення; 2) систему рядів предикативних функцій речення.

Конструктивні ряди репрезентують формування речень різної лінійної складності: простих формально елементарних, простих формально неелементарних, злитих, складних, контекстно-ізолюваних і контекстно-пов'язаних у мовленнєвому ланцюгу та багатьох інших. По суті змісту конструктивних синтаксичних категорій тільки певна частина їхньої загальної сукупності виражається в кожному окремому реченні. Якщо речення просте, то в ньому відсутня реалізація особливих функційних значень складного – сурядності / підрядності предикативних частин і под. У простому дієслівно-особовому двоскладному реченні не виявляється безособовість, у таких реченнях не можуть виражатися значення іменного (біномінативного) речення (пор. кваліфікацію суб'єкта іменним предикатом: *Сестра – лікар* (ідентифікація); *Білка – лісна тварина* (класифікація); *Вовк – хижак* (характеризація) тощо). Одним із найважливіших завдань парадигматичного опису конструктивних категорій постає вияв з-поміж їхньої множинності такої сукупності, що постає спільною для всіх речень мови. Вияв обмеженого набору цих категорій зумовлює побудову елементарної дериваційної основи речення – **ядерного речення**.

На відміну від конструктивних категорій вияв предикативних категорій у структурі речення є обов'язковим і регулярним для будь-

якого рівня складності речення та наявності / відсутності в ньому обов'язкових / необов'язкових членів речення. Це зумовлено комунікативною природою речення, що виражає обов'язкову й регулярну предикативну оцінку відображуваної ситуації дійсності. “У силу обов'язкового характеру повного категорійного відбиття предикативних функцій у кожному повноцінному реченні особливе зацікавлення викликає їхнє вивчення в реченнях елементарного повнозначного складу, тобто в таких реченнях, що складом своїх повнозначних членів не виходять за межі ядерних речень” [Блох 2002: 125]. Актуальність їхнього вивчення вмотивована тим, що, виступаючи конструктивно елементарними, такого типу речення можуть виступати цілісними одиницями реального спілкування. А предикативні функції більш складних речень – простих формально неелементарних, складних (складносурядних, складнопідрядних, безсполучникових) виявляються внаслідок поєднання і комбінації предикативних функцій певної суми елементарних речень на вищих рівнях синтаксису, пор.: *Це наша пристрасть стала поміж нами, нас розлучаючи назавсідги* (Є. Плужник) – предикативність (*Це наша пристрасть стала поміж нами*) + напівпредикативність (*нас розлучаючи назавсідги* = **Пристрасть розлучає нас назавсідги*); *Усі вишневі зацвіли садки – і цвіт пахучий падає на воду* (М. Рильський) – предикативність (*Усі вишневі зацвіли садки*) + предикативність (*Цвіт пахучий падає на воду*), де дві предикативності характеризують часово-сурядну асиметричність; *Той, хто не знає меж своїм бажанням, ніколи не стане гарним громадянином* (В. Сухомлинський) – предикативність (*Той ніколи не стане гарним громадянином*) + предикативність (*хто не знає меж своїм бажанням*), в якому дві предикативності виступають ієрархізованими та окреслюють субстанційно симетричні відношення між частинами і под.

Парадигматизація множинностей примарних (первинних) речень за категоріями предикативних функцій здійснюється через перетворення цієї множинності в опозиційний простір з диференційними ознаками, що відбивають узагальнені предикативні значення речення. Функційні значення предикативних відношень, що становлять основу встановлюваних категорій, виявляються в текстовому аналізі, здійснюваному з урахуванням сучасних положень про аспектизації речення – формально-

граматичну, семантико-синтаксичну, власне-семантичну і комунікативну. Кожна з предикативних категорій має відповідний набір експонентів, що адекватно варіює спільну семантику ознаки і який утворює власну підпарадигму в рамках повної парадигми предикативних функцій. До таких категорій належать: 1) *комунікативна настанова*, що розчленовується на категорійні ознаки *питання* і *спонукання* в окремому співвіднесенні з *розповідністю* (тобто на категорії *питальна настанова* і *спонукальна настанова*); 2) *буттєва якість* (*заперечення* – *ствердження*); 3) *реалізація* (*нереальність* – *реальність*); 4) *ймовірність* (*передбачення* – *констатація*); 5) *оцінка тотожності* (*випадкова, несподівана, ймовірнісна тотожність* – *констатація тотожності*); 6) *модальне відношення суб'єкта до дії*; 7) *актуальне відношення суб'єкта до дії* (*спроба, вдача, невдача щодо продукування певної дії* – *констатація сталості*); 8) *фаза* (*початок, тривалість дії, продовження дії, завершення дії* – *констатація перебігу дії*); 9) *суб'єктно-об'єктне відношення* (*статично-станове, статично-процесуальне, статично-якісне, статично-кількісне, статично-локативне, динамічно-станове, динамічно-процесуальне* і под.); 10) *інформативна перспектива* (*закрита, відкрита*); 11) *інтенсивність* (*активна, пасивна, нульова* тощо); 12) *істинність* (*відкрита, прихована, закрита* та ін.) (за М.Я. Блохом).

До цього переліку предикативних категорій безпосередній стосунок має узагальнена граматична семантика, що виражається простим реченням, у формальному аспекті оцінюється здебільшого за: 1) категорійною семантикою підмета (особові / безособові); 2) категорійною семантикою присудка (дієслівні / іменні; акціональні / сталальні); 3) семантикою суб'єктно-об'єктних відношень (суб'єктні (дія обмежена підметом) / об'єктні (дія спрямована на присудок). З категорійною семантикою речення пов'язана його ситуативна семантика, описувана в термінах актантів, сирконстантів (Л. Теньєр, С. Кацнельсон), аргументів (І. Вихованець, К. Городенська). Таке студіювання належить до сфери власне-семантичного синтаксису.

4. Семантика моделей речення. Уперше поняття **моделі речення** використав Е. Сепір, який стверджував, що “основу кожного завершеного речення становить формальний зразок,

речення-тип, якому притаманні відповідні формальні ознаки". Такі усталені зразки або наче фундаменти речень стають основою для будь-яких побудов, необхідних мовцеві, але у своєму абстрагованому вигляді вони "надані" традицією" [Сепир 1993: 53]. Поряд з терміном **модель речення** використовують також **формула речення** і **структурна схема речення**. Складність питання не тільки в розмежування найменувань, але й у розумінні моделі речення й кількості постульованих моделей і в різних мовах, і в тій самій мові, пор. для французької мови визначають одинадцять основних структурно-семантичних моделей речення, використовуючи поняття **моделі речення** і **тип ситуації** [Гак 2004: 678-705], для італійської – двадцять три [Алисова 2009: 63], для німецької – тридцять дві [Москальская 1974: 61-67], в англійській мові вирізняють від чотирьох основних [Roberts 1947: 127-197] до двадцяти п'яти [Хорнби 1992], і навіть тридцяти дев'яти [Почепцов 1971: 75-92]. Таке розмаїття моделей простого речення зумовлене наявною нечіткістю інтерпретації поняття **модель (конструкція, формула)** та відсутністю критеріїв розмежування основних моделей та похідних, а зведення усіх речень до основної, ядрової структури вважають надто суперечливим, певною мірою некоректним та схоластичним [Алисова 2009: 67]. Водночас констатують, що кількість моделей є досить обмеженою, хоча й універсальною [Курсанина 2004: 232].

У найзагальнішому вимірі модель – це конструкція, що найрегулярніше зустрічається в одній мові та в різних мовах. Сучасні дослідження засвідчують, що найбільш спільною структурною моделлю простого речення в більшості мов є модель **NV** (іменний + дієслівний компоненти) або в іншій інтерпретації **NP – VP** (іменна група і дієслівна група, за Н. Хомським [Хомский 1962: 430]). Очевидно, ця модель постає найрегулярнішою для всіх мов номінативного ладу, уміщуючи два обов'язкові компоненти. У цьому розрізі особливо актуальним є встановлення частоти цієї моделі та всіх можливих варіантів з простеженням площин модифікації. Таку модель цілком логічно кваліфікувати як *структурну модель*.

5. Власне-семантичний синтаксис = рольовий синтаксис.

До актуальних напрямів сучасного синтаксису належать аспекти рольової граматики / рольового синтаксису, тому що її / його

принципи уможливають опис глибинної семантико-синтаксичної структури потенційно можливих усіх речень будь-якої мови світу. Концепція глибинних ролей (тих чи тих семантико-синтаксичних відношень) вияскравлює глибинну семантико-синтаксичну структуру різних типів речень в одній мові й у різноструктурних мовах (у зіставно-типологічному аспекті), що може бути зреалізоване внаслідок послідовного дотримання логічного принципу відтворення глибинного рівня організації речення. Водночас слід сформулювати правила, що пов'язують реченнєві елементи відповідними експліцитними / імпліцитними відношеннями й уможливають побудову поверхневого рівня вияву глибинної рольової семантики. У цьому напрямі виконано низку студіювань О. Путіліною, що й використано в з'ясуванні основних категорій та одиниць рольового синтаксису [Путіліна 2010; 2012].

У рольовій граматиці акцентується природа глибинних синтаксичних відношень, і в центрі уваги опиняються правила поєднання одного мовного знака з іншим у певному реченні (синтактика знака), оскільки ця інформація становить зміст синтаксичного рівня значення лексичної одиниці. Обов'язковим для цього типу досліджень є врахування специфіки вираження відношень засобами певної мови, встановлення особливостей граматики й законів лексичної сполучуваності компонентів речення. Актуальність такого напряму студіювання зумовлена і специфічним характером сучасних досліджень семантики речення, що підтверджують необхідність застосування різних методів і методик у вивченні семантичних категорій мови із послідовним урахуванням експліцитного / імпліцитного вираження семантики та закономірностей міжрівневих взаємозв'язків і взаємозумовленостей.

Рольовий синтаксис зорієнтований на потрактування глибинної структури речення, де визначальною є не прив'язаність до валентних характеристик дієслова-предиката, а встановлення семантичних ролей, що не завжди позиційно заповнені й безпосередньо залежать від валентності присудка на поверхневому рівні, особливо тоді, коли глибинне значення презентоване не іменною групою, а спеціалізованим синтаксичним комплексом або підрядною частиною. Останнє видається вкрай проблематичним, передусім у зіставних дослідженнях різноструктурних мов.

Переважає застосування методологічного апарату, властивого для рольового синтаксису, уможливлене визначення статусу глибинних ролей у синтаксичних структурах різних типів, простеження особливостей міжмовних кореляцій / некореляцій реалізаторів рольової семантики з урахуванням фіксованого / нефіксованого порядку розташування компонентів поверхневого рівня структурування речення внаслідок тлумачення мови як системи, центр якої складає граMATика, і под. Тому актуальність здійснюваних досліджень у розрізі рольового синтаксису мотивована відкритістю питання рольової диференціації на глибинному рівні насамперед у контрастивній площині, а в рамках однієї мови – в універсалізації семантичних ролей з послідовним урахуванням і наповнення синтаксичної позиції, і валентних потенціалів, і зреалізованих інтенцій.

Водночас потрактування семантичної ролі як мовної універсалії (із залученням методів і принципів лінгвістики універсалій) передбачає і простеження її інтегрального характеру в аспектах утрадиційненої (формально-граматичний репрезентативний рівень), генеративної (Стандартна теорія Н. Хомського, Теорія керування і зв'язування) і функційної (Теорія структури клаузи Р. Ван Валіна) граMATик із визначенням диференційних ознак глибинних ролей та обґрунтуванням їхнього категорійного статусу. Крім того, перспективним є не тільки здійснення аналізу на класичному, узусному мовному матеріалі, але і в аспекті інноваційних процесів, що не мають на сьогодні лексикографічної фіксації, а отже, не пройшли етапу чіткої кодифікації в системі певної мови (насамперед, англійської як мови, на лінгвістичному підґрунті якої почався процес формування рольової граMATики, української, іспанської, російської та ін.).

6. Комунікативний синтаксис: напрями дослідження. Не менш важливою і значущою проблемою виступає теорія комунікативного синтаксису, в якій особливу актуальність має теорія актуального членування речення. Прототипи понять, пов'язаних з актуальним членуванням, з'явилися ще в XVIII столітті, коли надзвичайно активно почали опрацьовувати питання порядку слів у мові (французькі лінгвісти Ц. Дюмарсе і Н. Бозе). Ц. Дюмарсе пріоритет надавав тільки одному типу конструкцій – конструкціям з прямим („природним”) порядком слів,

наголошуючи, що конструкції зі зворотним („фігуральним”) словопорядком не передають який-небудь новий, додатковий зміст у порівнянні з конструкціями з прямим словопорядком. Установлюючи прямий словопорядок, мовець прямує за природним перебігом подій, звідки й назва – „природний” порядок слів. Дослідження актуального членування системно почали опрацьовуватися в дослідженнях Празької школи (пор. студіювання В. Матезіуса, пізніше Ф. Данеша, Й. Фірбаса, Е. Хаїкової). Активно опрацьовує питання комунікативної структури речення і висловлення М. Вінтонів, окремі з міркувань якого активно використано в з'ясуванні основних величин та аспектів комунікативного синтаксису [Вінтонів 2006; 2007; 2011].

У вітчизняній традиції (І. Распопов, І. Ковтунова, Г. Золотова, О. Падучева, О. Земська, О. Сиротиніна, О. Мельничук) увагу було сконцентровано на розмовному мовленні через його зіставлення з літературною нормою (пор. також погляди М. Всеволодової, А. Загнітка, Т. Янко та ін.).

Актуальне членування речення можна аналізувати шляхом встановлення формальних засобів його вираження – генеративна і негенеративна традиції. Не менш важливим є розгляд інтонації (О. Бризгунова, І. Ковтунова, Т. Янко та ін.). Актуальне членування речення вивчають у розрізі теорії дискурсу, де особливо значущим постає встановлення закономірностей інтенцій адресанта й адресата.

Вагомим аналіз мовного явища може поставати за умови чіткого його дефінування й недвозначної термінології. Актуальне членування речення на сьогодні залишається джерелом термінологічних розбіжностей з-поміж лінгвістів: його називають або актуальне членування (В. Матезіус, І. Распопов), або значеннєве членування (О. Черняховська), або інформаційна структура речення (Т. Гарвін), або функційна перспектива речення (Я. Фірбас), або логіко-граматичний рівень (В. Панфілов), або комунікативне навантаження (К. Крушельницька), або комунікативна перспектива речення (В. Івшин). Така термінологічна розбіжність умотивовує необхідність їхнього узагальнення і встановлення їхньої тотожності / розбіжності.

Ще В. Матезіус указував, що актуальне членування ґрунтується на реальних зв'язках, умотивованих реальною ситуацією, протиставляючи актуальне членування формальному

(синтаксичному). Таке протиставлення згодом уможливило розгляд комунікативного навантаження членів речення і численні спроби встановлення комунікативного доповнення / наповнення того чи того члена речення. Комунікативне навантаження – це зовсім не вторинний продукт, що нашаровується як щось додаткове на члени речення, а виступає їхньою первинною комунікативною функцією, заради чого і створюється, пишеться й вимовляється речення (В. Івшин). Тому можна стверджувати, що логіко-комунікативне членування речення являє собою первинне членування, що постає на більш глибинному рівні творення речення – на рівні породження висловлення. Звідси прозорість його називання **актуальним** (дійсним, значеннєвим), а в традиційній граматиці основним поставало формальне членування.

З актуальним членуванням речення пов'язане семантичне членування (значеннєве членування), хоча сам термін і поняття виступає надто загальним. У синтаксисі семантика пронизує всі аспекти речення, тому для розгляду семантичних ролей оперують поняттям «власне-семантичний вимір речення», на якому аналізують встановлювані семантичні ролі (глибинні відмінки тощо) на зразок агенса (позначає особу-діяча, в українській мові виражений формою називного відмінка: **Хлопчик написав ноти**); контрагенса (другий агент, який своїми діями протистоїть протагоністу-агенсу; здебільшого в реченні виступає додатком, на відміну від агенса-діяча: **Брат сперечається із сестрою**); пацієнта / пацієнса (внутрішньо диференційований на: 1) об'єктив (предмет, що існував до ситуації і підлягав впливу протагоніста – першого учасника ситуації: **Координаційно-обчислювальний центр здійснює опрацювання нової інформації** (Голос України. – 2007. – 14 вересня)); 2) креатив / результатив (предмет або ситуація, що постає внаслідок здійснення певної ситуації: **Небувалий урожай – три мільйони тюльпанів – вироцено в нашому Ботанічному саду** (Донецчина. – 2004. – 12 травня)); 3) еврикатив (компонент об'єктного типу при предикатах дії в інтелектуально-творчій сфері, що позначає результат відкриття в певній галузі знань: **Відкриття, здатне перевернути всі попередні уявлення про клітину, здійснено нещодавно в Англії** (Голос України. – 2000. – 17 грудня)) тощо. Тому актуальне членування, з одного боку, корелює із семантичним

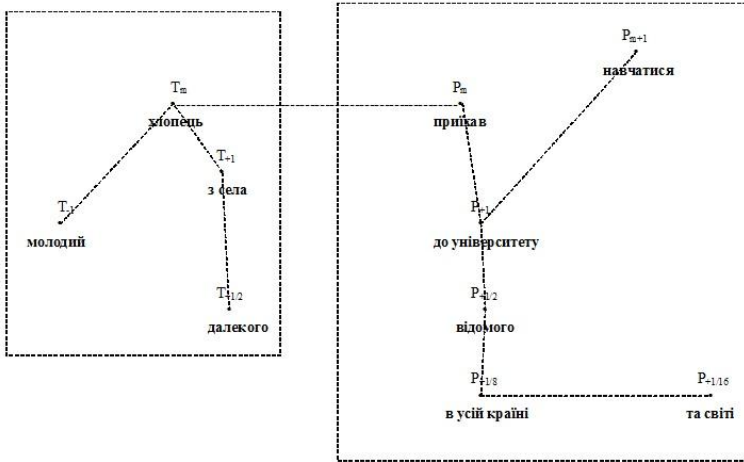
членуванням речення, а, з іншого, – вони постають різними величинами.

Актуальне членування, кваліфіковане як функційна перспектива речення (*Functional Sentence Perspective*), поширена в англійськомовній лінгвістичній літературі. М. Хеллідей розглядає функційну перспективу речення (ФПР) як мовний компонент, текстотвірний [Halliday 1966]. Останнє є похідним розгляду дослідником функції створення тексту як однієї з визначальних функцій мови. Текст – це мова в дії, а ФПР входить у текстовий компонент, що встановлює відношення як усередині речення, так і між реченнями, у тому числі неструктурні відношення пресупозиції.

В. Івшин наголошує на необхідності розгляду комунікативної перспективи речення (КПР), а не про ФПР, визначаючи КПР як інтонаційно-семантичне спрямування речення. Речення як самодостатня величина не існує поза комунікативністю, а зовнішнім її показником виступає насамперед інтонація (Б. Головін).

В українській лінгвістичній традиції усталеним постало використання переважно терміна **актуальне членування речення** (АЧР) (як рівень організації висловлення і як механізм його формування), що почасти інколи замінюваний синонімічним виразом **комунікативна організація речення** (як розподіл комунікативно-семантичного навантаження в готовому реченні). Будь-яке речення в умовах комунікації реалізується в необмеженій кількості висловлень, постаючи щодо останнього інваріантом. Врахування семантичного навантаження кожного члена речення з використанням методики актуального членування дозволяє по-іншому кваліфікувати не тільки статус теми й реми в структурі речення, але й внутрішньо диференціювати навантаження кожного структурного елемента в рамках самої теми / реми, а також у межах речення. Водночас семантичне навантаження певного компонента речення зазвичай інтонаційно виділяється, тобто фразовим наголосом. Фразовий наголос виявляється тільки в реченні та функціонує в таких різновидах: наголос акцентної групи, синтагматичний наголос, логічний наголос та емпатичний наголос. За допомогою фразового наголосу, його розміщення та інших засобів (порядку слів, синтагматичного членування) здійснюється смислове виділення одного з компонентів речення і встановлення між частинами нових суб'єктно-об'єктних відношень. Виділена

частина речення – це рема, решта – тема. Так, речення *Тепер я піду до театру* за допомогою фразового наголосу можна перетворити в чотири фрази, що мають ту саму позиційну модель речення, те саме лексичне наповнення, але різне актуальне (сміслове) членування: 1) *Тепер | я піду до театру ||*; 2) *Тепер | я | піду до театру ||*; 3) *Тепер я | піду | до театру ||*; 4) *Тепер я піду | до театру ||*. Застосування методики ідентифікації реми через реалізацію фразового наголосу уможливорює встановлення сили доцентрових і відцентрових зв'язків, пор.: *Молодий хлопець з далекого гірського села приїхав до відомого в усій країні та світі університету навчатися*. За оперття на традиційний розгляд прямого порядку слів як кваліфікатора темарематичних відношень можна стверджувати, що темою виступає лексема *хлопець* (заповнює синтаксичну позицію підмета), а ремою є *приїхав* (заповнює синтаксичну позицію присудка) (*Молодий хлопець з далекого гірського села || приїхав до відомого в усій країні та світі університету навчатися*). Зреалізовані ситуативні завдання підказують, що власне-ремою виступає лексема *навчатися* (заповнює синтаксичну позицію обставини мети і пов'язану з граматичним ядром синтаксичною формою прилягання, тоді лінійна відстань між тематичним компонентом (*хлопець*) і рематичним компонентом (*навчатися*) становить дев'ять умовних синтаксичних позицій (в загальній сукупності двадцять шість інтервальностей за урахування слів та пропусків між ними). Відстань між темою і ремою покриває 69,3 % усього синтаксично-позиційного простору речення, що засвідчує слабку їхню взаємодію (див. Схему 1, у якій T_m – максимальний вияв теми, її основна точка; P_m – максимальний вияв реми, її основна точка; T_{-1} – спад теми, P_{-1} – спад реми; T_{+1} – посилення теми, P_{+1} – посилення реми; P_{m+1} – посилення максимальної точки реми).

$$T_m \infty P_m + P_{m1}$$

(1/5)

Схема 1

Якщо ж виходити з фразового виділення реми, що повністю корелює з визначенням найбільш навантаженого в смислового плані компонента, то в такому разі тема покриває 91 % внутрішнього простору висловлення. Якщо умовно лінійно-позиційну структуру речення позначити $L (= 1)$ з її глибинною ємністю у первинному вияві семи / восьми лінійно-синтаксичних позицій (див.: [Вихованець 1992]), то співвідношення теми й реми в такому реченні-висловленні за прямого порядку слів становитиме відповідно T (тема) ($= 0,5$) і R (рема) ($= 0,5$), де кожний компонент реченнєвої структури, належачи до складу T або R , матиме відповідний коефіцієнт доцентрового / відцентрового реченнєвого спрямування. Так, у реченні на зразок *Хлопець || віз вантаж машиною через ліс з міста до села бабусі* коефіцієнт T становить 0,5, коефіцієнт R також становить 0,5. Водночас T є максимально доцентровою, а кожний компонент R – це відповідно до місцєрозташування в ремі: *віз* (0,1) *вантаж* (0,9) *машиною* (0,08) *через ліс* (0,07) *з міста до села* (0,06) *бабусі* (0,05). Такий коефіцієнт

може посилюватися або послаблюватися, що залежить від: 1) фразового наголосу; 2) лінійного внутрішньоремного розташування компонентів. Отже, видозміна порядку слів у висловленні засвідчуватиме посилення / послаблення Т або R. Посилення R, особливо за її ініціалізації, збільшуватиме коефіцієнт її доцентрового спрямуванн: *Бабусі* || *хлопець віз вантаж машиною через ліс з міста до села*, де R *Бабусі* має коефіцієнт 0,55 (власний коефіцієнт (0,05) плюс коефіцієнт навантаження Т (0,5)). Подібне обчислення коефіцієнта кожного складника Т або R та загалом Т або R повинно враховувати наявність обов'язкових та факультативних членів речення, а також “обростання” речення різними детермінантними компонентами, що суттєво розширюють пропозиційну макроструктуру речення, його предикаційне “обтяження” (мисленнєві субкомпоненти), та посилюють відцентрове спрямування компонентів висловлення, на що зорієнтований кожний факультативний або детермінантний компоненти (інформаційний субкомпонент комунікативного компонента). Фразовий наголос відбиває особливості інтерактивності в рамках ситуативного навантаження речення (інтерактивний субкомпонент комунікативного компонента).

У студіюванні комунікативної структури речення та його ситуативного навантаження можна цілком коректно диференціювати поняття актуального членування речення (= темарематична організація), функційної перспективи речення і самої комунікативної структури речення. У цьому разі комунікативна структура речення – це спроможність речення бути одиницею дискурсу в його процесуальному (динаміка спілкування і розпізнавання компонентів смислу) і результативному (входить до структури тексту як його структурний компонент у сенсі позначуваних реченням реалій світу та способу їхнього подання в реченні). Сполучувальні інтенції речення в тексті як виразники його комунікативної структури залежать від ліво- і правобічної спрямувальної сили речення. Так, у двох речень на зразок (а) *Хлопець мав творчі здібності* та (б) *Творчі здібності хлопця з погляду позамовної реальності описують ту саму ситуацію, але в тексті (1) *Наявність у хлопця творчих здібностей має велике значення. Хоча ці творчі здібності ще не реалізовані, але в майбутньому вони принесуть йому успіх** не можна замінити на інше

речення (б) без втрати смислового наповнення. Заміна ж підрядної предикативної частини простим реченням видозмінить увесь план тексту (1) і, певною мірою, простежуване “зависання” смислових відношень між реченнями: (2) *Творчі здібності хлопця vs. Його творчі здібності не мають особливої цінності. Вони не принесуть йому успіху.* За визначальними (супрасегментними) характеристиками речення, що спроможні виступати показниками його комунікативної організації, за критеріями текстової сполучуваності такими є три основні його характеристики: а) синтаксична структура речення; б) порядок слів у реченні; в) інтонаційна модель. Тому розгляд комунікативної структури речення доцільно зреалізовувати в межах речення, де значущими виступають синонімічні відношення, різноманітні кореферентні кореляції та под.

Актуальне членування речення (тема-рематична організація) відбиває конкретну мовленнєву ситуацію і завжди співвіднесене з тими чи тими комунікативними завданнями. Прилаштування речення, його граматичної структури до відповідної мовленнєвої ситуації та завдань комунікації і мотивує актуальне членування речення. Актуальне членування створює комунікативну структуру речення, тому що актуальне членування речення суттєве з погляду ситуації і певного контексту. Актуальне членування створює комунікативну структуру речення. Остання ієрархічно вища та ємніша, тому що вона охоплює і міжреченнєву взаємодію на рівні цілісно-текстових величин.

Функційна перспектива речення здебільшого ототожнювана в лінгвістичних студіюваннях з актуальним членуванням речення (Й. Фірбас, Н. Валгіна та ін.), хоча, значною мірою, поняття **функційної перспективи речення** має власний інвентар диференційних ознак. Для функційної перспективи речення суттєвим постає не лише тема-рематичне структурування речення, але й увесь обсяг пресупозитивних величин, що знаходять вияв у правобічному контексті. Пресупозиція може набувати експліцитного й імпліцитного вияву, пор.: *У хлопця зламався мотоцикл – імпліцитний смисл У хлопця є мотоцикл.* Розуміння імпліцитної інформації, хоча б певної її частини, виступає необхідною для адекватного сприйняття повідомлюваного. Тому дещо не зовсім аргументовано постає теза про те, що основною

ознакою “імпліцитної інформації виступає необов’язковість її отримання під час розуміння, нестовідсотковість її відновлення слухачем” [Имплицитность 1999: 32]. Функційна перспектива речення безпосередньо взаємодіє з комунікативною організацією знання, лінгвістичним “оформленням” змісту в мовленнєвому повідомленні. З функційною перспективою речення пов’язаний також наслідок у структурі змісту висловлення й тексту. На відміну від пресупозиції, наслідок не завжди є обов’язковим, пор.: із фрази *Белінський писав про автора “Євгенія Онегіна”, що він любив той клас, у якому майже винятково виявився прогрес російського суспільства* можна встановити наслідок *Белінський писав про О.С. Пушкіна, що той любив клас, у якому майже винятково виявився прогрес російського суспільства*. Цей наслідок регулярний та обов’язковий, тому що він повинен розглядатися як умова правильного розуміння тексту. Якщо ж такий наслідок не встановлюваний адресатом, то не можна говорити про правильне розуміння фрази [Баранов 2011: 21].

На функційну перспективу речення спрямований і фокус висловлення, зумовлюваний статусною роллю продуцента мовлення – витворювача дії чи спостерігача дії. У першому випадку наявна безпосередня процесність, виявлювана у повторюваності і тривалості висвітлюваного – актуалізованого в різних тонах та інтонаційних малюнках: *Де я живу, скажіть? Чому проти рожна / Щодня я мушу йти, кому найнявся в кмети, / Для кого я пишу ці кийівські сонети, / Коли надокруги – суцільна чужина?* (Д. Павличко) (визначальний компонент екзистенції як вияв витворювача дії) та *Діткнулась ставу осені рука, / Паде на хвилі журавлине: кру, / І поширюється далеч укруг, / Друкує в хмарах зорями друкар* (Б.-І. Антонич) (домінує позиція спостерігача з результативністю зображуваного і повідомлюваного).

У рамках висловлення особливо важливим є встановлення компонентного складу змісту. Для цього суттєвим постає виділення двох основних компонентів, що пов’язані з реалізацією висловленням визначальних функт – мисленнєвої та комунікативної. У межах мисленнєвого компонента основними виступають два субкомпоненти: пропозиційний (те, що повідомляється, стверджується певним реченням у розповідному способі; виступають основними носіями значення істинності) і

предикаційного (визначення, розкриття змісту предмета предикатом). Комунікативний компонент охоплює два субкомпоненти: інформаційний (інтенційний) та інтерактивний. Виділені субкомпоненти доцільно розглядати на трьох рівнях: когнітивному, семантичному та маніфестаційному.

7. Висновки. Спектр актуальних проблем сучасного синтаксису є надзвичайно широким, його висвітлення вимагає врахування домінування і/або співіснування науково-лінгвальних парадигм – системно-структурної та функційно-комунікативної, функційно-когнітивної. Перша вмотивовує прагнення викінчено описати структуру всіх синтаксичних одиниць з простеженням їхнього категорійного апарату, інвентаря синтаксичних форм та ін. Остання ж зорієнтована на функційне навантаження синтаксичних одиниць у мовленнєвій комунікації, їхнє «обростання» різними ситуативно-прагматичними завданнями, які й зумовлюють видозміну наповнення форм та модифікацію статусу в комунікації. Врахування різних спектрів навантаження синтаксичних одиниць уможливорює встановлення їхньої категорійної семантики, а простеження специфіки дослідження синтаксичних одиниць у різних науково-лінгвальних парадигмах дозволяє створити викінчену теорію їхнього тлумачення й розуміння. **Перспективи** дослідження зумовлені потребами критично-аналітичного осмислення різних концепцій і підходів для встановлення найбільш адекватних диференційних і кваліфікаційних ознак синтаксичного ярусу як такого й синтаксичних одиниць, синтаксичних категорій як його складників.

Література

Адінцова 2009: Адінцова, Юлія. Проблема описового предиката в класичній французькій лінгвістиці [Текст] / Ю. Адінцова // Лінгвістичні студії : Зб. наук. праць. – Вип. 19 / Укл. : Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк : ДонНУ, 2009. – С. 68-72.

Адінцова 2011: Адінцова, Ю. Описові предикати : лексичний, семантичний та синтаксичний аспекти [Текст] / Ю. Адінцова // Україністика : нові імена в науці : Зб. наук. праць. – Горлівка : Вид-во ГДПШМ, 2011. – Вип. 3. – С. 87-89

Алисова 2009: Алисова, Т.Б. Очерки синтаксиса современного итальянского языка : Семантическая и грамматическая структура простого предложения [Текст]. – Изд. 2-е. / Татьяна Борисовна Алисова. – М. : Либроком, 2009. – 296 с.

Баранов 2012: Баранов, А. Форма выражения утверждения в лингвистической экспертизе [Текст] / А. Баранов // Прикладна лінгвістика та лінгвістичні технології : MegaLing-2011 : зб. наук. пр. / Редкол. : В. А. Широков [та ін.]. – К. : УМІФ, 2012. – С. 10-25.

Блох 2002: Блох, М.Я. Теоретические основы грамматики : учебник. 3-е изд., испр. [Текст] / Марк Яковлевич Блох. – М. : Высшая школа, 2002. – 160 с.

Вихованець 1992: Вихованець, І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови: монографія [Текст] / Іван Романович Вихованець. – К. : Наукова думка, 1992. – 222 с.

Вінтонів 2006: Вінтонів, М.О. Актуальні питання комунікативного синтаксису [Текст] / Михайло Олексійович Вінтонів // Мовознавчі студії : зб. наук. статей. – Донецьк : ДІСО, 2006. – С. 12-23.

Вінтонів 2007: Вінтонів, М.О. Категорії комунікативного синтаксису : основні підходи до аналізу [Текст] / Михайло Олексійович Вінтонів // Филология в пространстве культуры : сб. научн. труд. – Донецк : Юго-Восток, 2007. – С. 61-69.

Вінтонів 2011: Вінтонів, М.О. Частки в комунікативному аспекті речення [Текст] / Михайло Олексійович Вінтонів // Філологічний вісник Уманського державного педагогічного університету ім. П. Тичини [гол. ред. М.М. Молюга]. – Умань : ВПЦ “Візаві”, 2011. – Вип. 11. – С. 74-80.

Всеволодова 2000: Всеволодова, М.В. Теория функционально-коммуникативного синтаксиса: фрагмент прикладной (педагогической) модели языка : учебник [Текст] / Майя Владимировна Всеволодова. – М. : Изд-во МГУ, 2000. – 502 с.

Гак 2004: Гак, В.Г. Теоретическая грамматика французского языка : учебник [Текст] / Владимир Григорьевич Гак. – М. : Добросвет, 2004. – 862 с.

Городенська 1991: Городенська, К.Г. Дери́вація синтаксичних одиниць : монографія [Текст] / Катерина Григорівна Городенська. – К. : Наукова думка, 1991. – 192 с.

Гуйванюк 1999: Гуйванюк, Н.В. Формально-семантичні співвідношення в системі синтаксичних одиниць [Текст] / Ніна Василівна Гуйванюк. – Чернівці : Рута, 1999. – 336 с.

Загнітко 2011: Загнітко, А.П. Теоретична граMATика сучасної української мови. Морфологія. Синтаксис [Текст] / Анатолій Панасович Загнітко. – Донецьк : ТОВ «ВКФ “БАО”», 2011. – 992 с.

Имплицитность 1999: Имплицитность в языке и речи [Текст] / Под ред. Е. Г. Борисовой, Ю. С. Мартемьянова. – М. : Языки славянских культур, 1999. – 200 с.

Курсанина 2004: Курсанина, Е.Е. О семантике моделей предложения [Текст] / Е. Е. Курсанина, Ю. А. Левицкий // Языковое сознание и текст : сб. научн. труд. – Пермь : Перм. гос. ун-т, 2004. – С. 232-244.

Москальская 1974: Москальская, О.И. Проблемы системного описания синтаксиса (на материале немецкого языка) [Текст] / Ольга Ивановна Москальская. – М. : Высшая школа, 1974. – 156 с.

Невідомська 2012: Невідомська, Л. Імплицитність : мовносистемний аспект : монографія [Текст] / Лілія Мелетіївна Невідомська. – Харків : Ранок-НТ, 2012. – 415 с.

Почепцов 1971: Почепцов, Г.Г. Конструктивный анализ предложения [Текст] / Георгий Георгиевич Почепцов. – К. : Высшая школа, 1971. – 193 с.

Путіліна 2010: Путіліна, О.Л. Категорія відмінка у світлі традиційної, універсальної, генеративної та відмінкової граматики [Текст] / О. Л. Путіліна // *Studia Germanica and Romanica* : Іноземні мови. Зарубіжна література. Методика викладання : [науковий журнал / голов. ред. В.Д. Каліушенко]. – Донецьк : ДонНУ, 2010. – Т. 7. – № 3 (21). – С. 121-132.

Путіліна 2012: Путіліна, О.Л. Універсальна і відмінкова граматики: корелятивно-ієрархічні відношення [Текст] / О. Л. Путіліна // *Лінгвістичні студії* : Зб. наук. праць. – Донецьк : ДонНУ, 2012. – Вип. 24. – С. 15-19.

Сепир 1993: Сепир, Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии [Текст] / Эдвард Сепир / Пер. с англ. А. Е. Кибрика. – М. : Издательская группа «Прогресс» ; «Универс», 1993. – 656 с.

Хомский 1962: Хомский, Н. Синтаксические структуры [Текст] / Ноам Хомский // *Новое в лингвистике*. – Вып. 2. – М. : Иностранная литература, 1962. – С. 425-502.

Хорнби 1992: Хорнби, А.С. Конструкции и обороты современного английского языка [Текст] / А. С. Хорнби. – М. : АО «Буклет», 1992. – 336 с.

Giry-Schneider 1986: Giry-Schneider, J. Les noms construits avec *faire* : compléments ou prédicats? [Text] / J. Giry-Schneider // Langue française. – 1986. – № 69. – Pp. 49-63.

Gross 1975: Gross, M. Méthodes en syntaxe [Text] / M. Gross. – Paris : Herman, 1975. – 414 pp.

Gross 1981: Gross, M. Les bases empiriques de la notion de prédicat sémantique, Formes syntaxiques et prédicats sémantiques [Text] / M. Gross // Langages. – 1981. – № 63. – Pp. 7-52.

Harris 1952: Harris, Z.S. Discourse Analysis [Text] / Z. S. Harris // Language. – 1952. – № 28. – Pp. 1-30.

Roberts 1947: Roberts, P. Modern grammar [Text] / Paul Roberts. – New York, 1947. – 439 pp.

РОЗДІЛ V. ПРОБЛЕМИ ЛІНГВІСТИКИ ТЕКСТУ, ДИСКУРСОЛОГІЇ, ДИСКУРС-АНАЛІЗУ

ІМПЛІКАЦІЯ ЯК ТИП ВНУТРІШНЬОТЕКСТОВОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ

Імплікація полягає в тому, що “інформація, яка не становить безпосереднього значення компонентів тексту (слів, грамем тощо), зафіксованих у словнику, ... сприймається слухачем тексту” [Имплицитность 1990, с.9]. І в цьому ракурсі особливо важливим постає врахування джерел і способів вияву імпліцитних значень, напрями і характер їх взаємодії, кореляції / некореляції з експліцитними значеннями, встановлення функцій імпліцитного в структурі мовлення [Микитин 1988, с.144-152]. Якщо відштовхуватись від засадничих принципів закону мовної економії, концептуально окреслених Є.Д.Поливановим, то легко інколи виявити усі шляхи реалізації імпліцитності, що в такому разі охоплюватиме: 1) еліпс; 2) абрєвіацію; 3) контамінацію; 4) згортання; 5) неповноту вияву фрази тощо. Щоправда, інколи імпліцитність витлумачують як “прихованість”, “домислюваність”, що дозволяє кваліфікувати імпліцитність як таку, що не пов’язана з редукованістю, а супряжена з домисленням чи переосмисленням. Перший і другий підходи не виключають один одного, оскільки справді імпліцитність пов’язана з внутрішнім прихованим смислом чи таким значенням, що виявляється внаслідок залежності словоформ [Соколов 1997, с.9], і водночас зі смисловим обсягом, який за дією закону мовної економії може еліпсуватись, редукуватись та ін.

У мовленнєвій комунікації, в якій зримими постають кортеж спілкування, ситуативно-прагматичні орієнтири, значущість імплікації важко переоцінити, оскільки імпліковане значення часто не може бути однозначно поновленим без руйнації загального смислового тла. Імпліцитність безпосередньо може бути пов’язана із семантичним обсягом лексеми, її лексико-семантичними варіантами, граматики-семантичних парадигм у межах однієї лексеми та різних лексем, об’єднаних єдністю мотиватора, з внутрішньо текстовою організацією, специфікою вияву глибинної

інформації, що постає внаслідок актуалізації міжреченневих смислових відношень. Це має безпосередній стосунок до так званого прийому умовчання або, за усталеною лінгвістичною термінологією, до теорії “незакінчених речень”, хоча в цьому разі вести мову про “речення” є не зовсім коректно, з відповідним компонентом умовності (пор. думки П.С.Дудик [Сучасна 1972, с.303]), тому що в цьому разі мається на увазі висловлення з усіма необхідними елементами: *А Гонти нащо? А Залізник? До Гонти сама ... сама писала: - Коли, каже...* (Т.Шевченко). Імплікуватися при цьому можуть найсуттєвіші компоненти мовленнєвої комунікації, в яких розкривається значущість повідомлення. Імплікація останнього посилює внутрішню глибину тексту, насичує його вертикальний вимір додатковими смислами: *Я думаю, що...; Ти не тривожся, тату, що...; Я була певна, що...* (М.Коцюбинський).

Імплікація може бути результатом: 1) емоційного стану мовця (*Отут з муштри виглядала. Отут розмовляла, А там... а там ... сину! Сину! – Та й не доказала* (Т.Шевченко)); 2) реалізації морально-етичних й естетичних настанов (*Ах ти ж ... – вискочив з саней і рвонув гаранника з руки Карна* (М.Стельмах)); 3) психічного стану мовця (*Йон заглянув углиб і охолов, побачивши Гашицу. – Та це я ... вона... – белькотав парубок, але батько не дав йому скінчити, потяг його в сіни й причинив двері* (М.Коцюбинський)); 4) уникнення прямої відповіді і трансформації її у співвідповідь або у глибину текстової структури (*Чому б це я не зробив, товаришу хворий? – То таке діло... – Дмитре Івановичу, ви хитруєте, з чимось криєтесь* (М.Стельмах)); 5) уникнення вичерпності переліку (*А що вже професорів, доцентів...* (С.Цюриць). *Бригада – хто без паспорта, хто втік з рідного села, кілька пенсіонерів...* (Ю.Сорока)) та ін. Імплікацію не слід сплутувати з а) перервністю мовлення, емоційним станом мовця, зумовленим внутрішньопсихологічними чинниками або зовнішніми факторами комунікації, пор.: *А дверцята скригнули, відчинилися і ... аж недобре стало Багацькому, аж сироти повиступали* (С.Цариць); б) приєднувальними конструкціями, що постають елементарними носіями додаткового емоційно-інформативного тла (*Але ж могли це зробити і Сашкові друзі. Або Галя чи дід Михайло. Із почуття справедливості. Бо їхні хати давно хтось спалив, а Палажчина й досі стояла* (Б.Жолдак)); в) парцельованими одиницями, що є наслідком членування єдиного

інформаційно-сміслового цілого на кілька комунікативних утворень (*Я тобі кажу: що ні за яких обставин життя неможливо зраджувати рідній державі, що б тобі там на ній потім за це не було. Бо потім через це ще гірше буде* (Б. Жолдак)).

Імплікація охоплює численні вияви дії закону мовної економії, пов'язані з 1) рядом тенденцій конденсації змісту: *Ці турбіни потужністю 2000 мегават, спряжені з системою СКВ* (“селективно-каталітичного відновлення” – А.З.), *встановлені на японській електростанції Фуцу. Обидві сторони дійшли згоди про створення спільної україно-швейцарської робочої групи експертів ДПРС та МНС України для розробки проекту зі створення компакт-диску з інформацією про Чорнобильську катастрофу* (Голос України. – 2001. – 12.07); 2) принципами встановлення додаткової інформації, що є результатом відповідних умовисновків: *Колиба притягувала і манила своїм затишком. У цю гарячу літню днину у хатині було затишно* (Голос України. – 2001. – 12 травня). У цьому разі значення гіпероніма *хатина* збагачується семантичними компонентами, притаманними гіпоніму – етнографічному діалектизму *колиба*; 3) видозміною системи внутрішньореченневих смислових відношень і закономірностей вияву форм синтаксичного зв'язку: *Я – проти такої педагогіки. За зарплату – на смерть* (Голос України. – 2001. – 12.07)); 4) утворенням нових узусно мотивованих моделей словосполучень: *наступна “Либідська”, завтра кафедра*; 5) витворенням функціонально ємного діапазону вільних синтаксем (постреченневих структур): *На небі* (Б.Жолдак); *Навпроти снігу* (Ю.Гудзь); *У степу* (Ю.Михайличенко); *З-поміж нас* (С.Сидорченко); *Для добра* (Г.Михайличенко); 6) усталеністю певних формул як репрезентантів відповідної комунікативної настанови і мовленнєвого акту: *З Богом! Боронь, Боже! Ні пуха, ні пера! Сто кольок в душу! За Вітчизну!*; 7) ширенням номіналізаційних тенденцій, внаслідок чого постають досить реальними презентантами тих чи інших подій, ситуацій власне-номінативні, номінативні та псевдономінативні конструкції: *Субота. Вечір. Черета остання скотилася з зеленого узгір'я* (Б.Лепкий); *Вечірній сон. І спогади. І дощ колише цвіт розпуклого ямину. Бездомний вітер. Спи, маленький сину...* (В.Стус); *Довершення. Доходження до краю. Зупинка. Воля. Спокій. Опочин*

(В.Стус); *Порожньо. Сумно. Страх і брідота. Там. У душі* (Р.Кухарук); 8) максимальним виявом акумулятивної (відображає властивість актанта набувати у процесі дії нової якісної ознаки, якісно змінюватися під впливом власної активності або під впливом зовнішніх, а також внутрішніх сил, які не залежать від самого актанта, тобто мимовільних, накопичувати ознаки, що йдуть із довкілля (за О.М.Соколовим): *Навчили студента операціям; Пшениця обмолочується; Руки тремтіли від хвилювання*) та генеративної (актант у складі конкретної фрази виступає як активне начало, тобто засобами дієслова виражається його властивість бути джерелом зовнішньої процесної ознаки або джерелом дії: *Минулого року він наймитував* (М.Коцюбинський); *Жита половіють, сонце золотавить з неба* (Г.Косинка); *Діти наші дорослішають на очах* (В.Шевчук)) функцій придієслівних актантів. Акумулятивна й генеративна функції безпосередньо співвідносяться з активністю / пасивністю актантів, реверсивністю конструкцій: *Такий порядок розгляду справ встановлено парламентом України і він виявився досить зручним для задоволення найнагальніших потреб людей похилого віку* (Голос України. – 2001. – 16.06). Імплікованість досить легко реалізується в експресивних мовленнєвих актах, де сама названа дієсловом-присудком дія дорівнює її реалізації. У цьому разі імплікований зміст є ситуативно мотивований і його імплікація пов'язана з прагматичними чинниками – необхідністю не конкретизувати весь обсяг дії: (Василь:) *Прошу вас... Та прошу...* (О.Слісаренко).

До імплікованих внутрішньореченнєвих синтаксичних зв'язків слід віднести й *співмірний* синтаксичний зв'язок, завдяки якому забезпечується поєднання вставлених компонентів з реченнєвою структурою. Таке поєднання є слабким, оскільки для речення властива власна, повною мірою виявлювана модусна рамка, а вставлена одиниця маркована власною модальною рамкою, що може накладатися на внутрішньореченнєву, збігатися з нею, а може суттєво розходитися з нею: *Психологічно це була сплата боргу милому для мого серця місту. А також мого боргу Сімовичеві, який прийняв мою тему захоплено. Хоч у розмовах він був дуже критичний супроти “галичанства” і навіть твердив, що він буковинець, а не галичанин, - і то, мабуть, сам вірячи в це (поки говорив. Були в ньому деякі риси Тартарена з Тараскону), і що*

патріотизм його загальноукраїнський, а ніяк не регіональний, але в суті речі він був великим патріотом Галичини (Ю.Шевельов). У цьому тексті наявний збіг модальної рамки речення і вставленої конструкції (*поки говорив*), що в цьому разі доповнює семантику попереднього речення, і водночас вставлена конструкція уміщує власну модальну рамку, що є ширшою за внутрішньореченнєву (*Були в ньому деякі риси Тартарена з Тараскону*), яка орієнтована на уточнення певної характеристики явища, події, зображених у реченні. *Співмірний* синтаксичний зв'язок становить перехідну площину між підрядністю і сурядністю, оскільки у цьому разі зображувані явища співіснують. Констатація у ряді навчальних посібників статусу їхньої додатковості типу “В с т а в л е н і конструкції містять додаткові повідомлення, супровідні зауваження і різко розривають, розмикають “безперервність синтаксичних зв'язків” [Бабайцева, Максимов 1981, с.171] не розкриває специфіки їхнього статусу у внутрішньореченнєвій структурі, закономірностей зв'язку зі змістовою площиною останньої. Інколи вставні і вставлені одиниці ототожнюються, оскільки на думку О.Г.Руднева, вставлені компоненти “не мають відмінних від вставних слів смислових функцій і особливого оформлення” [Руднев 1963, с.215]. Остання теза вимагає своєї корекції, тому що вставлені конструкції характеризуються значно ширшим діапазоном свого пунктуаційного оформлення, ніж вставні. У новітніх стильових пошуках, крім утрадиційнених розділових знаків коми і тире або круглих дужок, при оформленні вставлених конструкцій активно використовуються різні типи дужок – від скісних, фігурних до різноманітних їхніх модифікацій, послуговуються також вирізненням вставлених конструкцій видозміною шрифтів, самого написання тощо. При цьому слід враховувати абсолютну структурну, смислову і функціонально-семантичну нерівнорядність вставних і вставлених компонентів, оскільки “В с т а в н и й ч л е н речення як особлива синтаксична категорія, вступаючи у співвідносний зв'язок з іншими членами речення, або виражає модальні відношення мовця, або уміщує яке-небудь пояснення до членів речення або речення загалом, набуваючи виділення в усному мовленні інтонацією, а на письмі розділовими знаками” [Руднев 1963, с.219], а вставлені одиниці уміщують окрему інформацію, що може бути покваліфікована почасти як додаткова, а почасти як

окрема інформативна площина, що відображає відповідні інтенції мовця й орієнтована (досить часто) на власну самодостатність і зрозумілість поза реченнєвим контекстом, пор.: *Зарання / зайшло на дощ. І враз – удар, і дощ – зарядитів – об душу – порожню амфору – об дзвін / відлуння)Боже, хто нас душить?) / і об відлуння – той же* (В.Стус); *Так пішли такі вистави, як балет “Пан Каньовський” М.Вериківського (квітень 1931. На мотив народної пісні про Бондарівну), “Кармелюк”, опера В.Костенка, незмінні, хоч трохи змінювані тепер, “Наталка Полтавка” й “Запорожець за Дунаєм” (Ю.Шевельов) і Не знати, чи Курбас уявляв собі харківського театрального глядача справді “столичним”, не тільки в сенсі адміністративної столиці, а і вищому сенсі столиці Духа. Певніше, що він просто був настільки поглинений своїми шуканнями, що забув про цей третій стовп, на якому тримається театральне життя: актор/режисер – письменник – глядач. (До речі, цікаво було б, щоб історики театру встановили, як Курбас прийшов до самого тексту п’єси. Прем’єра “Золотого черева” була зовсім свіжа в Парижі 29 квітня 1925 року. Скільки я міг установити, текст п’єси тоді ще не був друкований навіть у Франції. У Росії текст переклав з рукопису І.Аксьонов, той самий, що переклав і виставленого Мейерхольдом “Великодушного рогоносця”. Чи Курбас одержав текст від нього? Чи переклад був зроблений з російської?) (Ю.Шевельов). В останньому фрагменті тексту вставлена одиниця ((До речі, цікаво було б, щоб історики театру встановили, як Курбас прийшов до самого тексту п’єси. Прем’єра “Золотого черева” була зовсім свіжа в Парижі 29 квітня 1925 року. Скільки я міг установити, текст п’єси тоді ще не був друкований навіть у Франції. У Росії текст переклав з рукопису І.Аксьонов, той самий, що переклав і виставленого Мейерхольдом “Великодушного рогоносця”. Чи Курбас одержав текст від нього? Чи переклад був зроблений з російської?))*

уміщує у своїй структурі власні вставні компоненти типу *до речі, скільки я міг установити*, які репрезентують авторські зауваги та концентрують суб’єктивну модальність, виступаючи її спеціальними носіями.

Імплікація як категорія мовленнєвої комунікації надзвичайно емна і її обсяги можуть бути вичерпно пізнаними за умови зіставлення з експлікованістю та елімінацією, що загалом постають корелятивними / некорелятивними у самій внутрішньореченнєвій,

міжреченнєвій внутрішньотекстовій структурі та послідовно виявляється у системі внутрішньотекстових синтаксичних зв'язків та міжреченнєвих смислових відношень.

Література

Аругюнова Н.Д. Язык и мир человека. – 2 –е изд., испр. – М.: Языки русской культуры, 1999. – 896 с.

Бабайцева В.В., Максимов Л.Ю. Современный русский язык: В 3 –х ч. – Ч. III: Синтаксис. Пунктуация. – М.: Просвещение, 1981. – 271 с.

Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наукова думка, 1992. – 224 с.

Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.

Всеволодова М.В. Теория функционально-коммуникативного синтаксиса: Фрагмент прикладной (педагогической) модели языка. – М.: МГУ, 2000. – 502 с.

Загнітко А.П. Теоретична граматика української мови. Морфологія. – Донецьк: ДонДУ, 1997. – 437 с.

Загнітко А.П. Глибина вставленості у структурі сучасного українського речення // Филологические исследования: Зб. наук. праць. – Вип I. – Донецьк: Юго-Восток, 2000. – С. 232-245.

Загнітко А.П. Теоретична граматика української мови. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 662 с.

Золотова Г.А., Онипенко Н.К., Сидорова М.Ю. Коммуникативная грамматика русского языка / Под ред. Г.А.Золотовой. – М.: Изд-во Моск. ун-та, Ин-та русского языка РАН, 1998. – 528 с.

Имплицитность в языке и речи / Отв. Ред. Е.Г.Борисова и Ю.С.Мартемьянов. – М.: Наука, 1990. – С.9

Никитин В.М. Основы лингвистической теории значений. – М.: Наука, 1988. – С.144-158.

Поливанов Е.Д. Избранные работы: Труды по восточному и общему языкознанию. – М.: Наука, 1991. – 624 с.

Руднев А.Г. Синтаксис современного русского языка. – М.: Высшая школа, 1963. – 364 с.

Сидорова М.Ю. Грамматика художественного текста. – М.: Ин-т русского языка, 2000. – 416 с.

Соколов О.М. Основы имплицитной морфологии русского языка. – М.: Изд-во Российск. ун-та дружбы народов, 1997. – С.9

Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры: Изд. 2-е, испр. и доп. – М.: Академический Проект, 2001. – 990 с.

Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / За ред. І.К.Білодіда. – К.: Наук. думка, 1972. – С. 303.

АКТУАЛІЗАЦІЙНІСТЬ У ВНУТРІШНЬОТЕКСТОВІЙ СТРУКТУРІ: ТИПОЛОГІЧНИЙ ТА РІВНЕВИЙ АСПЕКТИ

Актуалізаційність належить до тих феноменів внутрішньотекстової організації, що постійно вимагають нових ресурсів і засобів реалізації. Проблеми актуалізаційності здебільшого розглядають крізь призму порядку слів, оскільки зворотний (непрямий) порядок слів завжди спрямований на наголошення певного реченнєвого компонента, його інтонаційне і смислове виділення (див. праці Ш.Баллі, В.Виноградова, В.Гака, Н.Гуйванюк, С.Єрмоленко, М.Жовтобрюха, М.Пилинського, А.Сеше, І.Слинька та ін.). Водночас актуалізацію цілком правомірно розглядати не тільки на реченнєвому рівні, але й на загальнотекстовому з урахуванням особливостей її вияву в складному синтаксичному цілому (надфразній єдності), окремому розділі / частині, усьому творі. Не менш значущим постає аналіз актуалізації з урахуванням особливостей актуального членування речення, його функційної перспективи (пор. праці В.Матезіуса, О.Мельничука, О.Селиверстової, Н.Шведової, Я.Фірбаса та ін.). Вимоги життя, максималізація силового поля засобів масової інформації, прагнення останніх до абсолютної мобілізації і концентрації уваги адресата мотивує витворення нових ресурсів внутрішньотекстової актуалізації, що й зумовлює актуальність дослідження. Його метою є встановлення типологічних особливостей внутрішньотекстової організації і визначення тяглості основних / неосновних параметрів актуалізації. Мета передбачає необхідність розв'язання таких завдань: 1) встановлення диференційних ознак актуалізації як особливої внутрішньотекстової категорії; 2) з'ясування основних / неосновних засобів

внутрішньотекстової актуалізації; 3) простеження співвідношення актуалізаційних напрямів з формально-граматичною і семантико-синтаксичною будовою речення; 4) аналіз внутрішньотекстової актуалізації крізь призму його внутрішньої формальної, смислової членованості і зв'язності; 5) розгляд зв'язку актуалізації з інформативністю, проспекцією, ретроспекцією та іншими текстовими категоріями.

Новизна дослідження мотивована поставленими метою і завданнями, оскільки вперше з'ясовуються диференційні ознаки внутрішньотекстової категорії актуалізації.

Визначальним принципом актуалізації на текстовому рівні постає максимальне посилення певної текстової категорії, її значущості. Актуалізаційний потенціал притаманний усім текстовим категоріям, водночас висунення елементів одних категорій сприймається відразу (пор. компоненти категорій інформативності, модальності, завершеності, комунікативної настанови, концептуальності заголовка як одного з найбільш репрезентативних начал тексту: *Верховний Суд і гречка «Льоні-Космоса»* (Україна молода. – 2007. – 14 грудня); *Дмитро Путінович* (Україна молода. – 2007. – 14 грудня); *Не всі жінки – відьми* (Україна молода. – 2007. – 14 грудня); *«Регіони» перед смертю не надішуться* (Україна молода. – 2007. – 12 грудня); *Остання посадка – на «Совки»* (Україна молода. – 2007. – 11 грудня); *В обіймах Медведєва* (Україна молода. – 2007. – 11 грудня) і под.), актуалізаційний напрям інших текстових категорій вимагає від читача посиленої уваги.

Внутрішньотекстова актуалізація може бути сильною, напівсильною і слабкою, що визначається кількома чинниками: 1) позицією у текстовій структурі – початок (ініціальний статус), середина, кінець (постпозитивно-кумулятивний вимір; 2) статусом самої текстової одиниці; 3) силою міжреченневих синтаксичних зв'язків (наявністю засобів посилення / послаблення доцентрових / відцентрових тенденцій); 4) активізацією / нейтралізацією міжреченневих семантичних відношень; 5) підпорядкованістю актуалізованого елемента розкриттю загальної ідеї. Сильна актуалізація завжди пов'язана з ініціалізацією, оскільки в цій позиції будь-який елемент постає в найбільш напруженій формі: *Відсьогодні Україна стає сусідкою Шенгенської зони. На кордоні –*

дорого і менш затишно (Україна молода. – 2007. – 21 грудня); *Назад, у 2005-й* (Україна молода. – 2007. – 21 грудня) і под. Напівсильний вияв актуалізації зумовлений внутрішньотекстовим виявом актуалізованого елемента: *А потім додав, що сотні тисяч тонн зерна псуються в українських портах, а збитки держави при цьому становлять 200 мільйонів доларів* (Україна молода. – 2006. – 12 вересня); слабкий вияв актуалізації легко простежити в будь-якому постпозитивному детермінанті, дуплексіві, де вони набувають особливого смислового забарвлення: *І знову залишився селянин при дорозі...* (Україна молода. – 2006. – 12 вересня). Розмежування сильної, напівсильної і слабкої актуалізації в цьому разі простежується у межах внутрішньореченнєвої структури. Абсолютна актуалізація пов'язана з парцеляцією, що охоплює різноманітні вияви. У силу цього актуалізацію слід розглядати з опертям на відповідний мовний ярус, оскільки насамперед актуалізація прямо корелює з усталеним порядком слів і будь-яке відхилення від його нормативних засад постає засобом актуалізації. Найпростішим виявом такої актуалізації є, поза всяким сумнівом, винесення в ініціальну позицію дієслова–присудка типу *Гряде день новий* (Україна молода. – 2006. – 12 вересня). Саме в цьому розрізі варто розмежовувати заявлені різновиди актуалізації

Актуалізація може виявлятися у членуванні єдиного смислового тла на кілька текстозначущих компонентів (*На львівській Площі Ринок уперше встановлять камери відео спостереження. Вони потрібні винятково задля охорони та збереження старовинних пам'яток Львова, запевняють міські чиновники. Адже історичні споруди в центрі міста неодноразово піддавалися оскверненню місцевими хуліганами* (Україна молода. – 2007. – 11 грудня)) і максимумом / мінімумом перетворення елементів мови в елементи мовлення (*Частина потрапила в оточення, хлопець опинився в полоні. Та через декілька годин утік. У ліс. Прийшов до партизанів. Під Києвом, біля Василькова, зустрів третю танкову армію. А потім – Сандомир, Берлін, Прага. До партії не вступав* (Українське слово. – 2004. – Ч. 37. – С. 1); *Випускників зустріли. Кулі у стелу* (Заголовок). *П'яний чоловік ні з того ні з сього розстріляв двох незнайомих* (Україна молода. – 2007. – 8 лютого)); тенденціями індивідуалізації понять (локалізація, кількісна детермінація, темпоральна дейксисність та ін.).

З-поміж наявних лексичних, фонетичних, морфологічних, синтаксичних, тектонічних і графічних актуалізаційних форм особливої уваги заслуговують лексичні, синтаксичні, тектонічні і графічні, що можуть поєднуватися і складати внутрішньотекстову амальгамність, основним призначенням якої постає постає максимально посилене виділення реми із загального складу речення: **Обережно: Уряд думає!** *Через незбагненну ініціативу Кабміну – обмеження експорту зерна – ми можемо позбутися частини урожаю. Хоча «аграрна революція», яка нині почалася у світі, дає змогу всім охочим добре заробити, не відходячи від земельних ділянок.*

В останню декаду лютого український уряд зробив крок, якого від нього з нетерпінням чекали аграрії, експерти та навіть частина тверезомислячих державних чиновників, – дозволив вільно продавати за кордон фуражне зерно. Втім зернотрейдери та аналітики в один голос стверджують: пізно! Проблему агропромислового комплексу цим кроком не розв'язали. І, власне кажучи, розв'язувати не намагалися.

Вантажимо тільки гниле! (Україна молода. – 2006. – 12 вересня). Графічний знак – пряма лінія – підкреслення тут використана для внутрішньотекстового членування на два смислових потоки, де перший висвітлення найбільш значущих – ударних смислових компонентів, що подалі розгортатимуться в еміні смислові блоки – від складних синтаксичних цілих (пор.: *Першим провісником грядущих змін у вітчизняній експортній політиці, як це не дивно, стала поїздка американського посла Уільяма Тейлора на зерновий термінал у порту «Південний» (Одеська область).* *Вдивляючись у блакитні далі й не зводячи при цьому погляду з переповнених складів, він заявив, що кабмінівські квоти на експорт зерна завдають Україні великої шкоди і наша держава, будучи шостим експортером зерна у світі, нині втратила імідж надійного постачальника. А потім додав, що сотні тисяч тонн зерна псуються в українських портах, а збитки держави при цьому становлять 200 мільйонів доларів* (перше речення – зачин, інтерпозитивне – розгортання-кульмінація, останнє – кінцівка-висновок). Сміслові навантаження графа постає промовистим за усього прочитання тексту, оскільки він цілком логічно розчленовує на зачинове тло і панораму розгортання, де викладена препозитивна

інформація розгортається і деталізується. Кожен з елементів цього зачину-гла виступає опертям для відповідного внутрішньотекстового заголовка, що є засобом членування тексту та його зв'язності водночас, реалізуючи комплекс модальностей, насамперед суб'єктивної, поза якою текст як кодувально-декодувальна міжособистісна величина не може постати. Досить яскраво виражають авторські інтенційно-модальні настанови внутрішньотекстові заголовки, що, реалізуючи рему тексту-складного синтаксично цілого, виконують одночасно функції членування, зв'язності та ін., пор.: **«Мамо, а навіщо ми цю яму копали?!»**; **Відкрито російський зерно провід**; **Вирощуйте банани, панове фермери!**; **Кримінальний блиск «чорного» зерна**; **Ми слабкі... І в цьому наша сила!** (Україна молода. – 2006. – 12 вересня) – збережено увесь обсяг графічно-типологічного зображення. У заголовку часто може опускатися постпозитивна (друга) предикативна частина, чим досягається максимальна актуалізація не тільки самого заголовка, але й тексту загалом: *Чим вище злетити...* (Україна молода. – 2007. – 25 грудня), а винесений у підзаголовок компонент анотує і мотивує подальший виклад: *Київська прокуратура пред'явила экс-міністру транспорту Рудьковському обвинувачення за “літакове” марнотратство* (Україна молода. – 2007. – 25 грудня). Водночас у заголовку набуває поширення ініціальна сегментація як різновид актуалізації, коли в абсолютний початок виноситься найбільш інформаційно значущий компонент, що інколи супроводжується атрибутивно-кваліфікаційним елементом. Таким ініціальним компонентом може поставати детермінант, зв'язок якого з реченневою структурою є слабким і його ініціалізація постає як природна. Ініціалізація, наприклад, локативного детермінанта уможлиблює концентрацію уваги на одній з визначальних текстових категорій – категорії місця: *У Чигирині – знову зустрілися представники фінансових кіл для вирішення питання щодо реставрації цієї унікальної пам'ятки* (Україна молода. – 2006. – 12 вересня). Особливо значущою постає ініціалізація сильнокерованого валентно зумовленого об'єкта, що в цьому разі окреслює найприкметніші його вияви і є засобом внутрішньотекстового переміщення уваги із суб'єкта на об'єкт і надання йому особливої значущості: *Найжирніші шматки – опозиції* (Україна молода. – 2006. – 27 грудня). Внутрішньотекстова

модель “ініціальний об’єкт ↔ постпозитивний адресат” виступає досить продуктивною в силу вивіщення цих ролей як найбільш значущих, а суб’єкт є імплікованим: *Подарунки – дітям* (Україна молода. – 2006. – 27 грудня); *Увагу – звірятам* (Україна молода. – 2006. – 27 листопада) і под.

Загалом актуалізація постає найрегулярнішою на синтаксичному рівні у формі порядку слів, що є первинним засобом реалізації парцеляції навіть у заголовках: *Ще не вмерла польська віза* (Україна молода. – 2007. – 21 грудня) та ін. Таке парцелювання активно застосованим постає щодо приремних компонентів: *І збурена злістю собака гавкнула. Люто, з останніх сил. На води, на святковий берег, на білу башту, де стояв її хазяїн* (О.Гончар). Парцеляти *Люто, з останніх сил. На води, на святковий берег, на білу башту, де стояв її хазяїн* функційно не тотожні, оскільки перший акцентує (*Люто, з останніх сил*) власне-означальну семантику, а другий (*На води, на святковий берег, на білу башту, де стояв її хазяїн*) акцентує об’єкт. Цей об’єкт репрезентовано через три послідовно уточнювальні компоненти, приєднані опосередкованим підрядним синтаксичним зв’язком. Тому панорамно ємний об’єкт уваги головного персонажа твору О.Гончара “Пальма” звужується і нарешті постає в найчіткішому вимірі “*на білу башту, де стояв її хазяїн*”.

Актуалізаційні ряди парцельованих одиниць несуть у собі потужний емоційно-експресивний і когнітивно-інтерпретаційний потенціал, оскільки єдине смислове тло передається через призму: 1) виокремлення наслідкових, умовних, причинових, цільових відношень як потужних текстотвірних начал, які водночас належать до найбільш функціонально значущих: *Пригадували полум’яні Тарасові рядки й дивулися. Бо то були справжні відкриття, несподівані, вражаючі* (В.Захарченко. Поет з горніх Шевченкових вершин: Шевченківські мотиви у творчості Василя Симоненка // Літературна Україна. – 2001. – 22 березня); *Як просто сьогодні стати „зіркою” телеекрану! Що раку ногу одірвати! Бо телеоператори буквально за кожним куцем чатують, аби зняти вас прихованою камерою, а потім у якійсь розважальній програмі показати* (М.Прудник. Прихованою камерою // Літературна Україна. – 2002. – 12 серпня); 2) надання комунікативної достатності парцелятам, особливо це виступає показовим за парцелювання

головних членів речення: *Отут він мене здивував. Бо двері млосно рипнули і увійшла. Лісова юнка* (Б.Жолдак); 3) опосередкованого співвідношення з головною частиною кожного наступного компонента актуалізаційного ряду парцелятивів та інше (де кожен наступний елемент опосередкування замкнутий і на попередню предикативну частину і на головну одночасно, але сила його доцентрових зв'язків послаблена, останнє інтенсифікується ступенем опосередкування), пор.: *Я прийшов сюди з тривогою і надією. Бо мною пройдено уже чимало. Бо почуте і побачене тривожить мою душу. Бо кожен штрих відчутого пройшов крізь мою власну душу. Оскільки я це відчував як пережите не один, не два рази. Незважаючи на те що це відбувалося так давно, так давно... Що вже й забути пора* (А.Яна) тощо.

Найпоширенішим засобом актуалізації, спрямованої на розчленування єдиного смислового тла постає парцеляція повторюваного присудка як екзистенційного компонента реченневої структури, де кожен парцелят навантажений власним рематичним тлом: *Хлопець активно працював. Працював із завзяттям. Працював із наполегливістю. Працював із готовністю завтра виконувати удвічі й утричі більше* (Україна молода. – 2006. – 26 грудня).

Кожній одиниці на текстовому рівні притаманна функція комунікативної достатності і їй властиві внутрішньотекстові валентні потенціали. Розглядаючи терміни валентної граматики, Ю.С.Долгов констатує, що “Одна фонема, якій властивий сигнал значення, інтонація, наголос, може в мовленні стати реченням, а не просто звуком мовлення, наприклад, О!, У..., А?. Цим ... одиницям, звичайно, притаманна валентність, а в тексті вони поєднуються, сполучаються, набувають значення тексту. Як одиницям мови і мовлення їм властиві всі ознаки речення, хоча б у нульовому варіанті” [Вихованець 1992, с.30]. У силу цього визнається внутрішньотекстова валентність кожного його складника. На реченневому рівні уже досить серйозно прокоментовані видозміни під час незаповнення певного валентного гнізда (пор. пари типу *вишивати рушник // вишивати; читати повість // читати*), імплікуванні (*солити* (→ *сіллю*), *перчити* (→ *перцем*), *косити* (→ *косою*)), на текстовому ж рівні подібний аналіз зовсім не виконувався.

У текстових структурах значущими постають навіть такі видозміни реченневих структур, що подекуди можуть бути покваліфіковані як порушення звичайної норми, пор.: *Чушь. Никому это не нужно. Хотя бы потому, что под всем, что будет сказано ниже, есть хорошая доказательная сила. Документы уголовных дел, протоколы следственных органов, заявления реально существующих людей.*

Которые, будучи сложенными вместе, убедительно доказывают: Константин Титов может и не ходить на будущие выборы. Потому что, кто бы ни стал губернатором Самарской области, хозяином в ней все равно останется Титов и его ближайшее окружение. Богатейший регион России сегодня полностью оказался в руках весьма ограниченной кучки людей. И именно от них зависит: будет ли завтра в области газ, свет, горячая вода. Говоря проще, от них зависит все” (Московский комсомолец. – 2000. – 25.05 – 1.06. – С.9). Абзац текстової структури розпочато сполучним словом “*которые*”, що однозначно сигналізує про необов’язкову і передбачувану форму підрядного прислівного зв’язку, за якої наявність залежної предикативної частини мотивована частиномовною семантикою іменників “*документы, протоколы, заявления*”. Розчленування єдиної структурної і смислової структури, що передбачає і комунікативну цілісність, внаслідок чого витворюється складне речення з внутрішньо притаманними йому зв’язками (*Никому это не нужно. Хотя бы потому, что под всем, что будет сказано ниже, есть хорошая доказательная сила. Документы уголовных дел, протоколы следственных органов, заявления реально существующих людей.*

Которые, будучи сложенными вместе, убедительно доказывают: Константин Титов может и не ходить на будущие выборы. Потому что, кто бы ни стал губернатором Самарской области, хозяином в ней все равно останется Титов и его ближайшее окружение) зумовлює постановня якісно нових і текстово значущих компонентів. Структурно і семантично ніяк не може бути виправданим розчленування цілісності, окресленої розгорнутою парою “*документы, протоколы, заявления, которые*”, але виокремлення постає мотивованим за врахування ключового слова статті “Тень губернатора”, яка написана Юрієм Ряжським. Одним із базових ключових слів є іменник “губернатор”, який винесено як

неузгоджений посесивний атрибут у заголовок статті. Другим за частотністю і семантичним навантаженням є слова-компоненти пари “*документы, протоколы, заявления*”. Саме на них ґрунтується основна інформативна насиченість тексту, оскільки автор доводить свою думку документами, витягами з протоколів або покликанням на них та заявами конкретних людей. Ініціалізація компонента “*которые*” призводить до його максимальної актуалізації і наголошення їхньої значущості. Такий різновид парцеляції слід кваліфікувати як біфуркацію, за якої утворюються два рівно важливі інформаційно-сміслові потоки. Стилістична функція абзацу в цьому разі полягає в актуалізації біфурканта *Которые, будучи сложенными вместе, убедительно доказывают: Константин Титов может и не ходить на будущие выборы. Потому что, кто бы ни стал губернатором Самарской области, хозяином в ней все равно останется Титов и его ближайшее окружение.* Таку самостійність варто покваліфікувати як псевдосамостійність, оскільки весь обшир інформації біфурканта спрямований на попередню структуру, поза якою змістова мотивованість сполучного слова “*которые*” не може бути витлумачена та й зрозуміла.

Актуалізованими постають у внутрішньотекстовій структурі і конструкції, яким притаманна доповнювальна семантика. Основним різновидом таких таких утворень є приєднувальні структури, пор.: *Из двенадцати детей в семье осталось лишь четверо: четверых зарезали еще в Афганистане, еще четверых – в Иране, причем трупы сложили на крыльце дома... Афганцы уверены, что и в Киеве их выслеживают, а потому город придется покинуть. Но ведь детям нужно учиться! Так же, как и другим ребятам из семей беженцев.* Таку можливість дають всім дітям педагоги 224-й киевської школи (Факты. – 2000. – 1 червня). Приєднувальним конструкціям властива спонтанність повідомлюваної інформації, що постає як щось мимохіть висловлене, додаткове і водночас комунікативно значуще, оскільки воно марковане не лише семантикою зауваги, але й значущістю самої уміщеної інформації, що позначена ознакою уточнення.

Сучасні дослідження актуалізації здебільшого обмежуються аналізом репрезентативності парцельованих (Л.І.Конюхова та ін.), сегментованих (В.Я.Мороз та ін.), повторюваних конструкцій у тих

чи інших функційних стилях, коли об'єктом розгляду постає мова сучасних засобів масової комунікації, специфіка художньої стилістики і под. Очевидно, це зумовлюється тим, що такі утворення легко виявлювані на формальному рівні і їхні особливості досить легко прокоментувати на формально-граматичному рівні (пор. аналіз парцелятів у плані встановлення частотності і функціонального навантаження щодо різновидів складносурядних, складнопідрядних речень, окремих компонентів простого речення тощо). Водночас проблема внутрішньотекстової актуалізації набагато ємніша і вимагає прискіпливішого погляду на неї, оскільки пов'язана за своєю природою з будь-якою текстовою категорією. За допомогою парцеляції та різноманітних засобів її реалізації висуваються у тексті на передній план і постають композиційно значущими у його структурі компоненти будь-якої внутрішньотекстової категорії, набуваючи специфічного функційного навантаження. Зосередження уваги на тій або іншій категорії залишає поза увагою загальне тло актуалізації. Очевидно, в тексті особливу вагу має категорія авторизації, вияв якої характеризується широким діапазоном. Авторизація пов'язана з експресивною функцією мови і безпосередньо взаємодіє з категорією оцінки. «Авторизована оцінка – це такий різновид оцінного значення, який поєднує вказівку на автора – суб'єкта оцінки, об'єкт оцінки та характер оцінки (саму оцінку)» [Агафонова 1999, с. 6]. Експлікація (*На мою думку, книжка вдалася*) / імплікація (*Оце так книжка!*) авторизації засвідчує її максимальний / посередній / мінімальний вияв у площині актуалізації, оскільки співвідноситься з прямими (*Я вважав тебе за свого найбільшого ворога* (І.Франко)), непрямыми (*Майже всі вважали своє становище занадто низьким для себе* (П.Загребельний)) спектрами репрезентації. До окремого різновиду належить самоавторизація, коли «об'єкт та суб'єкт авторизації збігаються» [Там само, с.7], пор.: *Жінка тоді посміхнулася до нас – і одразу стала красивою і симпатичною, а ми – грубіянами й чувалами без совісті* (Ю.Яновський).

Непоодинокими постають спроби диференціювати типи речень за ступенем вияву в них авторизації, вирізняючи з-поміж них: 1) речення з кваліфікувальною авторизацією (*А я все-таки не вважаю нашу літературу за жebraчку* (Леся Українка)); 2) речення

з авторизацією сприйняття (*Себе вже бачив першим музикантом* (І.Драч)); 3) речення з авторизацією вияву (*Мама застала доню гарною проти дзеркала в новій рожевій сукенці з червоними плямами на личку* (Ірина Вільде)). Такі підходи цілком прийнятні, оскільки дозволяють простежити співвідношення речення і висловлення в найбільш напруженому для останнього вияві – внутрішньотекстовому.

До постійно актуалізованих компонентів належить заголовок (*На “вічні питання” відповідає світогляд* (Слово Просвіти. – 2000. – Квітень (спецвипуск)); *Жіноче ім'я як епізод історії; Право нації і права людини; Чи є, чи нема?; “Веселка” живе Україною* (Там само)), якому притаманні визначальні параметри актуалізації усіх текстових категорій.

До актуалізованих внутрішньотекстових величин належать видо-часові форми дієслів-присудків, оскільки “Вибір темпоральних форм і їх комбінацій в тексті визначається не реальним моментом мовлення, а уявою мовця про співвідношення часу і події і часу її сприйняття, спостереження. ... точка відліку часу не фіксована моментом породження тексту, вона рухлива і може перемішуватися за волею мовця, як його спостережливий пункт, у різних напрямках щодо осі подій, займаючи позицію, синхронну тому, що відбувається, там, де мовець мисленнево поміщає себе в хронотоп актуалізованих картин і подій, відновлюваних пам'яттю або змальовуваних уявою, фантазією” [Грушевская 2002, с.92]. Взаємодія хронологічно-календарного, текстово-подійного, де значущим постає релятивний, таксисний зв'язок усіх предикатів тексту, перцептивно-адресатного часу у тексті призводить до витворення та актуалізації аористної (*Проміняли свою добру рідну матір – на п'яницю непотребную, а в придаток ще і –в додали* (Т.Шевченко)), перфектної (*Вельможний сон мене здолав, і тут нараз почув я...* (В.Стус)) функцій форм доконаного виду дієлова та імперфектної (*Запахло сонцем, воском і зелом, в мосянжне коливання переліта лить бджола...* (В.Стус)) функції форм недоконаного виду. Породження тексту зумовлює актуалізацію семантики часових форм дієслів-присудків і водночас призводить до відповідного їхнього функційного навантаження. Так, в адекватному темпоративному контексті форми майбутнього часу дієслів доконаного виду можуть реалізовувати ітеративну

функцію, яка загалом в основному варіанті їм не притаманна, а за поєднання з часткою *як* реалізують експресивну семантику інтенсивності та неочікуваності події: *Як закричить вартовий ...; Як заголосить мама...* (В.Стус). Загалом видо-часовим формам дієслова за підтримки їхньої семантики референтними іменами, дійктивними, темпоральними, модальними та іншими показниками належить провідна роль у формуванні текстових фрагментів, поєднання яких створює структуру мовленнєвого твору, його композицію. Саме видо-часові форми дієслів-присудків витворюють компактно-ємні ряди актуалізованих величин, оскільки через їхню призму стають пізнаваними і правильно сприйнятими репродуктивний, інформативний, генеритивний, волюнтивний і реактивний комунікативні реєстри (за Г.О.Золотовою).

Безпосередніми складниками актуалізації виступають метафоричні структури, в яких повною мірою відображаються особливості національно-мовного світобачення, відтворюється образно-асоціативний світ, підтвердженням чого є: 1) антропоцентрична (*Зміє коси рожеві в пахучім любистку зоря* (І.Драч); *До сліз образився, мій білий* (сніг) (І.Драч)); 2) анімалістична (*Чорні птаці нудьги в скажених мартенах років* (І.Драч)); 3) “машинна” (*кермо влади*) метафора. Остання репрезентує образний (*Знову цютливо плаче теплою кров'ю серце* (Ю.Тарнавський); *А місяць у білих споднях з батьком у шахи грав* (І.Драч)) макро- і мікросвіт і поглиблює нюансорику слова, репрезентуючи здебільшого повний вияв **поетемі**, пор.: *Сад має обличчя упира, ...напух від тиші, як від крові, як губи, посиніло його каміння, простягає до шиї свій ґрунт, покорчений, як пальці, як очі, вирячені його круглі квіти* (Ю.Тарнавський). У суто авторських метафоричних утвореннях віднаходять вияв новітні асоціації, оскільки “Факти авторського слововвжитку така ж невід’ємна риса живої мови, як і нормативно фіксована сполучуваність” [Загнітко 2007а, с.36]. Суттєвим моментом є те, що метафора, за влучним висловом Х.Ортеги-і-Гассети, виконує функції найменування і засобу мислення, адже “...величезна будова Всесвіту, сповнена життям, спирається на крихітне і повітряне тільце метафори” [Загнітко 2007б, с.77].

У поетичному тексті метафори витворюють цілісні ряди актуалізованих величин, пізнання і сприйняття яких розкриває

авторський асоціативно-образний світ. Такий світ з відповідними парадигмами метафор є спрямований одночасно в національно-мовну картину світу і в авторські інтенції. Цілісно ємне сприйняття метафорики певної національної літератури розкриває арсенал заангажованих образів і завдяки цьому легко простежити її паралелізм / непаралелізм національно-мовної бази. Так, в українському художньому мовленні широко вживаною постає метафора, що ґрунтується на певних зоореаліях: *Якась собака винишпорила, що в листі друковане...* (М.Коцюбинський); *Безтурботні телята, думав Петро про свою дочку і зятя* (М.Чабанівський); *А соцький, він свиня пиката, нехай минає мою хату* (М.Кропивницький); *Кудлата голова чорного пуделя підводиться від газети* (В.Винниченко); *Я – України соловей* (В.Соловей); *Хмару розбила ластівка. Вбігла Гафійка, скванно ховаючи щось за пазуху* (М.Коцюбинський) та ін. У таких випадках відбувається актуалізація семантики категорій експресивності та емоційності, одним із виявів яких виступає метафоричне значення слово, що за своїм потенціалом, поза всяким сумнівом, належить до ядерної площини цих категорій.

Ряди актуалізованих форм або актуалізаційні ряди у внутрішньотекстовій структурі можуть займати цілісну горизонтальну площину або бути перерваними. Інколи така перерваність є надзвичайно насиченою, оскільки перший компонент актуалізаційного ряду займає першу позицію, а останній є завершувальним елементом тексту. У такому разі варто говорити про обрамлювальний статус актуалізованих рядів (*Запахло сонцем, воском і зелом... вона зазолотіє щедрим соком сонця* (В.Стус)). Інколи актуалізований ряд може бути трикомпонентним, коли його елементи відповідно посідають передній, середній і крайній план тексту.

Складнішим є вияв актуалізованого ряду в тому разі, коли один з компонентів імплікується і його статус пізнаваний тільки через синтагматично наявні структури.

Актуалізованим рядам належить провідна роль у композиційно-сюжетному оформленні тексту, його викінченості. Завдяки виокремленню наявної в них інформації та реалізації емоційно-експресивного тла постають виокремлюваними значущі модальні, інформативні, рамові та інші сутності тексту. Розгляд

актуалізаційних можливостей не тільки текстових категорій, але й кожного елемента тексту дозволить побудувати теорію загальної і часткової внутрішньотекстової актуалізації.

Література

Агафонова 1999: Агафонова А.М. Авторизовані конструкції в сучасній українській мові: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Івано-Франківськ, 1999. – 19 с.

Вихованець 1992: Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наукова думка, 1992. – 222 с.

Грушевская 2002: Грушевская Т.М. Политический дискурс в аспектах газетного текста. – СПб.: Изд-во РГПУ им. А.И.Герцена, 2002. – 116 с.

Долгов 1999: Долгов Ю.С. Термины валентностной грамматики // Вестник МСУ. – 1999. – Т. 2. – N 4: “Vocabulum et vocabularium – 7”. – С. 28-32.

Загнітко 2001: Загнітко А.П. Теоретична граMATика української мови. Синтаксис. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 662 с.

Загнітко 2007а: Загнітко А.П. Теорія сучасного синтаксису. – Вид. друге, виправл. і доп. – Донецьк: ДонНУ, 2007. – 294 с.

Загнітко 2007б: Загнітко А.П. Лінгвістика тексту. – Вид. друге, виправл. і доп. – Донецьк: ТОВ “Юго-Восток, Лтд”, 2007. – 313 с.

Золотова 1997: Золотова Г.А. Аспектологические проблемы с точки зрения структуры текста // Труды аспектологического семинара филологического факультета МГУ им. М.В.Ломоносова. – Т. I. – М.: Изд-во Моск.ун-та, 1997. – С.91-102.

Кибрик 2005: Кибрик А.Е. Константы и переменные языка. – СПб.: Алетейя, 2005. – 720 с.

Конюхова 1999: Конюхова Л.І. Явище парцеляції в мові сучасних засобів масової комунікації: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Львів, 1999. – 17 с.

Мороз 1997: Мороз В.Я. Називний уявлення як функціональна і граMATична категорія в сучасній українській літературній мові: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Дніпропетровськ, 1997. – 23 с.

Мустайоки 2006: Мустайоки А. Теория функционального синтаксиса: от семантических структур к языковым средствам. – М.: Языки славянской культуры, 2006. – 512 с.

Русская 1979: Русская грамматика. – Т.2 – Praha: Academia, 1979. – XIV с., с. 667-1093.

Селиверстова 2004: Селиверстова О.Н. Труды по семантике. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 960 с.

Слинько 1994: Слинько І.І., Гуйванюк Н.В., Кобилянська М.Ф. Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання. – К.: Вища школа, 1994. – 670 с.

Телия 1981: Телия В.Н. Типы языковых значений: Связанное значение слова в языке. – М.: Наука, 1981. – 265 с.

Тошович 2006: Тошович Б. Экспрессивный синтаксис русского и сербского / хорватского языков. – М.: Языки славянской культуры, 2006. – 560 с.

Теория 1990: Теория метафоры: Сборник. – М.: Прогресс, 1990. – 427 с.

Шведова 2005: Шведова Н.Ю. Русский язык: Избранные работы. – М.: Языки славянской культуры, 2005. – 640 с.

МОВНО-ОБРАЗНИЙ І ПОЕТИЧНО-СИМВОЛЬНИЙ ВИМІРИ ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ

Текстова структура сприяє реалізації внутрішнього значеннєвого і смислового потенціалу слова та насиченню його зовнішніх інтенцій. Особливий статус у структуруванні тексту належить мовно-образному рівню та його поетично-символьному виміру. Аналіз цих двох визначальних елементів тексту з простеженням їхньої взаємодії і взаємозумовленості мотивує *актуальність* пропонованого дослідження. Його *метою* постає розкриття особливостей мовно-образного і поетично-символьного вимірів художнього тексту з простеженням закономірностей їхнього підпорядкування у внутрішньому структуруванні композиційно-структуровальної організації тексту. Поставлена мета мотивує необхідність вирішення відповідних *завдань*: 1) встановлення основних величин мовно-образного виміру художнього тексту; 2) характеристика поетично-символьного виміру художнього тексту; 3) з'ясування напрямів взаємодії мовно-образного і поетично-символьного вимірів у структурі художнього тексту.

Новизна виконаного аналізу визначається встановленням системності мовно-образного виміру тексту та його символічно-поетичного наповнення, **теоретичне ж значення** дослідження мотивоване обґрунтуванням статусної ролі мовно-образного і символічно-поетичного вимірів художнього тексту з простеженням особливостей взаємопроникнення заявлених вимірів. **Практичне** спрямування аналізу окреслене можливістю застосування запропонованої методики та досягнутих результатів у вишівській практиці (під час опрацювання лінгвістики тексту, синтаксису сучасної української мови, виконанні лінгвістичного аналізу художнього тексту), розробці нових спецкурсів і спецсемінірів з проблем стилістики української мови.

Дослідження тексту як явища думки і мови останніми роками приваблює все більшу кількість учених. Текст – це продукт і засіб реалізації комунікативного завдання, що постає одночасно перед автором і реципієнтом та прямує до когнітивного пізнання, тобто фіксації як процесу набуття знань і досвіду, так і його результату. Перед реципієнтом стоїть завдання віднайдення властивостей предмета, взятого в певній ситуації, відпрочитання усього – і поверхневого і глибинного. Найскладнішим виступає адекватне прочитання мовно-образного виміру художнього тексту, основними складниками якого є образи, зреалізовані в мовній тканині. До нього прилягає символічно-поетичний вимір, тому що встановлення навантаження того чи того символу вимагає від адресанта (читача) проникнення в народну пам'ять і простеження навантаження символу в національно-мовній картині світу з його актуалізаційно-інтерпретаційним навантаженням у відповідному художньому тексті. Водночас кваліфікація навантаження мовно-образного тла художнього твору вимагає розуміння та усвідомлення належності такого твору до відповідної стильової течії (пор., наприклад, не завжди коректне витлумачення тих чи тих творів Миколи Хвильового як вияву постмодерністської стилістики, хоча в цьому разі краще говорити (і коректніше) про суто модерністську стилістику. Мовно-образне тло твору – це і суто авторське мовно-образне наповнення твору, і співвідношення цього тла з відповідними творами того періоду, коли постало художнє полотно, і співв'яз з усім попереднім мовно-образним багатством (пор.: образ *кота в чоботах* в українській народній казці та в художній

стилістиці Миколи Хвильового «Кіт у чоботях», де навантаження цього образу є вторинно-метафоричним та адекватне може бути прочитаним у модерністському контексті).

Текст – це інструмент комунікації, причому *комунікативна функція тексту є основною* (в сенсі тексту як серединного елемента комунікації), тобто об'єкту притаманна власна структура, і як одиниця комунікації він існує у взаємодії з іншими компонентами / елементами системи комунікації. Для тексту особливо значуща когнітивна функція як вияв сукупності процесів і властивостей уваги, сприйняття, засвоєння, збереження і згадування знань, а також формування понять і мислення. У цьому разі когнітивна функція суттєва і для адресанта як продуцента тексту, де найважливішим постає кодування усього задуманого та його послідовна вербалізація, і для адресата, який усвідомлює та осмислює усе, відшуковуючи уміщену в словах не тільки первинну інформацію-значення, але й глибинні смисли, пор.: *Хто ж потребує слів твоїх? / Чи той, що важить хліб і сіль, / чи той, що відсотки рахує, / чи той, що у безсонну ніч / бунтарські зазиви друкує, / чи той, кого горячка палить / і з голоду запеклий вже, / чи той, що чорні тюрми валить, / чи той, що тюрми береже?* (Б.-І. Антонич). “Упізнавання” предикативних номінацій – шести (1) *той, що важить хліб і сіль*; 2) *той, що відсотки рахує*; 3) *той, що у безсонну ніч / бунтарські зазиви друкує*; 4) *той, кого горячка палить / і з голоду запеклий вже*; 5) *той, що чорні тюрми валить*; 6) *той, що тюрми береже* – вимагає наявності відповідних пресупозицій в адресанта й адресата, внаслідок чого форматується спільне силове поле. Завдяки образному насиченню поетичного твору створюється динаміка (перерахування рівнорядних образів і синтаксичний повтор однакових словоз'єднань (*чи той* (п'ятикратний)) та структурно однотипних реченневих утворень. Такий образний ряд виступає постійно розширювальним і динамізованим унаслідок асоціативного доповнення і градування, кінцевим виявом чого виступає опозиція двох активно протиставлених начал, схарактеризованих у предикативно опозитивних номінаціях: *чи той, що чорні тюрми валить, / чи той, що тюрми береже*. Власне, заявлена опозиція є активно насичуваною у всій текстовій структурі – від самого початку (*Чи той, що важить хліб і сіль, / чи той, що відсотки рахує*) і до кінця поетичного висловлення, що внаслідок

трикратного посилення набуває цілісної, нерозкладної й асоціативно ємної площини, посилюваної лінійно нанизуваними суспільно значущими образами. Сукупно шість образів створюють асоціативність симетричної часової панорамності (*потребує, важить, рахує, друкує, палить, валить, береже*), посилювану першим риторичним питанням (*Хто ж потребує слів твоїх?*) і другим – багатоконпонентним складним реченням, у якому шість однотипних внутрішньореченнєвих компонентів поєднані безсполучниковим синтаксичним зв'язком. У кожній з цих частин повторюване словоз'єднання (*чи той*) виражає контекстуально неповну головну частину, кожний із шести компонентів за своєю будовою є нерозчленованим складнопідрядним реченням займенниково-кореляційного типу (симетричний субстанційний різновид). Усі шість компонентів є одноструктурними і своїм лінійним розгортанням спрямовані на посилення асоціативного ряду. Когнітивна функція в цьому разі властива поетичному твору загалом і кожному з його елементів зокрема, особливо кожній з предикативних номінацій, що у своїй множинності відтворюють картину суспільної ієрархічної значущості у відповідь на питання про призначення слів митця і запитуваність поетичного начала в суспільній практиці. Когнітивна функція в аналізованому поетичному творі полягає в тому, щоб репрезентувати усі співвідношення як єдине ціле, якому притаманна когерентність і що приносить естетичне й емоційне задоволення. І ще одна особливість: когнітивна функція полягає в тому, що в художньо-поетичних формах і структурах наявна інформація про світ, тому завдяки знанню мови її носії мають доступ до конвенційної, напрацьованої певною культурною традицією мовної картини світу, до системи концептів, стереотипів. В аналізованій поезії Богдана-Ігоря Антонича “Закінчуючи” через систему поетичних образів, їхню асоціативну цілісність відтворювана систематика суспільної екзистенційності, цінність тих чи тих стереотипів (*той, що відсотки рахує; той, що тюрми береже*) і відповідні концепти в суспільному бутті (*‘лихварство’, ‘багатство’, ‘воля’* і под.).

Водночас текст, зокрема художній, являє собою не тільки структуру, систему, але цілісний світ, у якому можна виокремити мікросвіти. Найголовніше і найсакраментальніше питання – це проблема вияву текстового смислу, віднайдення його в тлі тексту.

Як свідчать спостереження, текст здатний впливати на власні складники, хоча за усієї членованості завжди залишається семантично і когнітивно цілісним: *Багрянородна ніч. Тривошний серця токіт. / Земля і кров. Пливе у вир затоки квіття. / З Провалля Зради шепіт. Ляк, мов птах стоокий. / Одне на одному шарами сплять* (Б.-І. Антонич). Наявність розчленованості (*З Провалля Зради шепіт. Ляк, мов птах стоокий*) не впливає на когнітивну цілісність і плинність художнього малюнку, сама ж структура ініціальної строфи іррадіює подібне насичення усім наступним.

У цілісності художнього твору особливе навантаження має образно-символьна система, що в будь-якому вимірі є і внутрішньо мотивована, і зовнішньо співвіднесена. Поєднання цих двох величин є непростим і часто не сприймається. Адже в тексті репрезентується й актуалізується мовна особистість у своїх модальних виявах (адресант) і декодувально-сприймальних та оцінно-характеризувальних вимірах (адресат). Тому, за Р. Бартом, текст підлягає спостереженню не як завершений продукт, а як продукування, що відбувається на наших очах, що підключене до інших текстів, інших кодів (сфера інтертекстуальності), пов'язуючись тим самим із суспільством, історією, але пов'язується не відношеннями детермінації, а відношеннями цитації [Барт 1994: 424]. Процес формування значень і смислів постає як зумовлений мовленнєвим наміром прогресивний відбір функційних і дійових потенцій вихідних елементів, їхня значущість універсальна. Його можна інтерпретувати і як процес індивідуалізації функцій, що визначені в системі мови, встановлені загалом або щодо певного класу й позначені формально. Смісловий каркас тексту не залишається в ньому автономним: він піддається мутації, розчиняється у множинності інших одиниць, пор., наприклад, розвиток теми у структурі поезії Богдана-Ігоря Антонича "Затерті сліди": *Джемлі – у вухах пальми золотаві кільця, / і місяць, мов кораль на шиї бога Півдня, / на кучерях агав браслети багрокрильців, / не урна в барв узорах – це високорівня. // Вперед! Фосфоризують непрохідні багна, / земля видихує люльками квітів запах / і фарбою цеглистою малює янгол / новий потопу плян на зорях, мов на мапах. // Я жив тут. В неоліті... може, ще давніше... / Мої малюнки буйволів замазав місяць. / І фосфор ночі, й оливо землі гнітуче, / що*

серцеві тяжать, та серця не помітять. На мутації смислового каркасу “працюють” усі елементи тексту: а) структура речень (*Джемлі – у вухах пальми золотаві кільця, / і місяць, мов кораль на шії бога Півдня, / на кучерях агав браслети багрокрильців, / не урна в барв узорах – це високорівня –* більшість біномінативні, де другий компонент (складений присудок) містить нульову форму дієслівної зв’язки *бути* та іменну частину); б) метафорика (*Фосфорижують багна, земля видихує люльками квітів запах, люльки квітів, малюнки буйволів замазав місяць*); в) часова симетрія предикативних частин складносурядних речень (*земля видихує люльками квітів запах / і фарбою цеглистою малює янгол / новий потоку плян на зорях*); г) парцелювання як вияв експресивності (*Я жив тут. В неоліті...*) та ін.

Мовно-образний каркас художнього твору слід розглядати на інформативно-структурному і композиційно-лінійному рівнях з урахуванням особливостей їхнього експліцитного та імпліцитного вияву. Образно-символьна система художнього твору завжди підпорядкована його темі, розгортаючи її і змістово наповнюючи. Тема складається з мікротем, що виступають її найменшими складниками, описуваними в мікротекстах. Найповніше залежно від сфери спілкування і стилістичних параметрів тексту тему можна простежити в художньому тексті: тема – коло життєвих проблем, побачених та осмислених автором і покладених в основу художнього твору. Та сама тема може мати різне втілення залежно від інтенцій автора, його творчої індивідуальності. Певна спільність може поставати результатом наявності елементів певної тематичної групи, що об’єднує слова різних частин мови за їхньою супряжністю з однією темою: *кільця, кораль, браслети* – найменування прикрас та ін. В осмисленні теми надзвичайно важливі тематичні асоціації, що можуть складатися зі слів: 1) однієї тематичної групи; 2) слів із різних лексико-семантичних груп, але об’єднаних змістово: *кільця, місяць, кораль, агави, браслети, багрокрильця, багна, земля, квіти* і под. Найстійкішими залишаються тематичні групи слів, завдяки чому адресат без помилок зараховує той чи той текст до відповідної теми.

З погляду поетапного сприйняття тексту теми можна розглядати як результат аналізу, з погляду процедури аналізу – теми є вихідним моментом вивчення тексту. В інтерпретаційній

діяльності адресата суттєвим є асоціативно-логічний зв'язок (мовно-образний вимір) тематичного рівня з предметно-логічним та сюжетно-композиційними рівнями тексту, пор.: “Затерті сліди” → *Пливе у вир затоки квітів → на кучерях атак браслети багрокрильців → земля видихує люльками квітів запах → я жив тут*. Уява про тему (“Затерті сліди”) формується у свідомості людини на ґрунті актуалізованих формально і змістово мікротем, що об'єднують текстові фрагменти на основі спільності денотата. Спільна тема тексту пов'язана з одним із денотатів, найчастіше і послідовно актуалізованим (“Затерті сліди”: *Одне на одному шарамі сплять століття → не урна в барв узорах – це високорівня → фарбою цеглястою малює янгол новий потоку плян на зорях → Я жив тут + мої малюнки буйволів замазав місяць*). Тема – це результат систематизації адресатом окремих мікротем, що співвідносяться з предметно-логічною основою тексту (його денотативною структурою): образно-символьна система трансформує текст у цілісність, амальгамність, у якій кожний компонент насичений і тематично пов'язаний правобічно і лівобічно.

Образно-символьний каркас тексту – це, власне, його інфраструктура, поза якою він перестає існувати як самодостатність. Створення і сприймання мовних ігор пов'язане з фонетичним, словотвірним, лексичним типами асоціювання. Сукупність асоціативних зв'язків слова створює його **асоціативну** та **образну** валентність (поряд з усталеною – формальною і семантичною → формально-семантичною), яка знаходить вираження на всіх рівнях мовної системи і дозволяє по-різному інтерпретувати формально-змістову структуру знака, перетворювати потенційний зміст в актуальний: *Звідки тиха музика – з неба? З танку. / Перед садом з травами. Третя ранку... / Ллється щемно-тиха, як пісня. / Жінка в руслі місячної доріжки / в'ється ніжно в танці, як... мне ніжки. / Звідки ця вмираюча тут лебідка – / чи для себе танець той, чи для свідка? / Так вона впивається, як для себе, / як для серця власного. / Для потреби* (С. Бондаренко). Асоціативне поле образу *Жінки в руслі місячної доріжки* постійно розширюється через лінійно впорядковані компоненти лінійного міжреченневого зв'язку: *жінка* (в'ється) – *лебідка* (вмираюча) – *вона* (впивається) – *Терпсіхора* (божевільна, п'яна, хвора) – *постава* – *грація* (мистецька) –

Плисецька (ця) – танцівниця (держе) – вона – мільярдерша – Медея – орхідея (вмирає) – голубка (неслась). Останні набувають особливого асоціативного малюнку внаслідок витворення синтагматичних моделей (атрибутивних і предикативних), пор.: *З гордістю Медеї ця Терпсхіора – / може божевільна? Чи п'яна, хвора? / Деь поставу бачив ти цю естетську – / цю мистецьку грацію, цю Плисецьку. / Скільки літ тому ти її вже бачив, / та не зауважив і не завдячив... // Танцівниця з викликом стан свій держе... / Це вона?.. Моя – його – мільярдерша? / Склалась орхідеєю ця Медея – / чи вмирає в раї цім орхідея. / Начебто прощається із луною... / так неслась голубка в ковчег до Ноя / з головою – в дзьобику – новоною... / О, без сил осіла. Її ніби слизько – / тій, що вдень ховалася зовсім близько.* Асоціативна образність постає ємно діапазонною внаслідок активізації особливої форми синтаксичного зв'язку включення, коли залежний компонент включений у семантичний простір стрижневого, хоча за своїм виявом є автосемантичним: *Склалась орхідеєю ця Медея.*

Для створення нового асоціативно-образного внутрішньотекстового простору використовують одиниці мовного та немовного рівнів, наявне злиття емоційно-експресивних та мисленневих компонентів. Тому асоціативно-образний простір доцільно розглядати через синтез усіх рівнів текстової організації – фонетичний, структурний та смисловий.

Зазвичай асоціативно-образний рівень тексту аналізують через простеження того чи того слова, що набуває внутрішньотекстового розширення. Підтвердженням цього може поставати асоціативне насичення динамізмом стрижневого образу *час* у поезії «Зов» Б.-І. Антонича: *Вже / Час / Нас / Зве // Ще / Раз / Нас / Жде // Кров / Біль / Зов / Піль / Це / Я*, де кожний структурний елемент виділено в окремий рядок. Таке розташування уможливило ініціалізацію кожного компонента та його актуалізацію, а відсутність розділових знаків посилює внутрішньотекстову вертикальну просторову замкнутість. Висновкова частина *Кров / Біль / Зов / Піль / Це / Я* набуває рематичного наповнення і своїм змістом повністю зорієнтована на попередні два компоненти, тому що *час* уже двічі нас жде, що екзистенційно замкнуто в життєвий простір ліричного героя, його *Я*.

В образно-символьній площині художнього твору особливий статус належить ключовим словам, що внаслідок повтору набувають ядровості і їхнє навантаження постає структурально-композиційним: *Василь Прокопчук до всіх своїх літературних талантів володіє ще одним хистом – умінням дружити. Не тільки на Волині, а й у різних куточках України можна зустріти людей, що говорять про нього найкращі слова. Бо ж – друзі. А дружба, як відомо, критичного реалізму не визнає. Дружба – зовсім інший жанр. Дружба – це та духовна субстанція, яка облагороджує людські стосунки і привносить у них те, чого і близько немає, скажімо, в стосунках службових, сусідських чи ще якихось інших. Дружба – це незмінний тест: чи будуть з тобою в хвилину твоєї біди, чи прийдуть тобі на допомогу друзі?* (С. Короленко // Літературна Україна. – 2012. – 15 листопада). У наведеному публіцистичному уривку ключове слово **дружба**, що в різних варіантах кількаразово повторюване (**дружити** → **друзі** → **дружба** → **дружба** → **дружба** → **дружба** → **друзі**), обростає спорідненими з ним словами, вільними словосполученнями і фразеологізмами на кшталт *будуть з тобою в хвилину твоєї біди; прийдуть на допомогу* та кваліфікаційними / ідентифікаційними ознаками на зразок **тест** (← *незмінний*); **субстанція** (← *духовна*); **жанр** (← *зовсім інший*). Останні не тільки уточнюють і розширюють ключове слово, а й надають йому структурно-композиційного статусу з відповідними активними ліво- і правобічними сполучувальними інтенціями. Посиллює експресивне навантаження ключового слова **дружба** парцелювання власне-детермінантної предикативної частини складнопідрядного речення *Не тільки на Волині, а й у різних куточках України можна зустріти людей, що говорять про нього найкращі слова. Бо ж – друзі*, що поряд з причиновою семантикою набуває узагальнено-висновкового значення.

Особливо показовим постає функційне розширення теми (тематичного поняття), поглиблення її семантичного наповнення, створення її смислової ємності не тільки в загальносистемному (віртуальному) вимірі, але й в образно-асоціативному: *Тріпочуться слова, мов бджоли на дощі, / вривається розмова, ледве розпочата, / спалахують думки й ховаються мерці / і погляд, мов метелик, ясний і крилатий. // Кімната нам заміниться в квітчастий сад / і*

сплетемось, обнявшись кучерявим листям. / Вросту, мов корінь, в тебе й спалахне роса / на наших ясних снах, омаєних сріблисто (Б.-І. Антонич), де **сад** – це не тільки ‘спеціально відведена значна площа землі, на якій вирощують плодові дерева, кущі тощо’ або ‘присадибна ділянка, засаджена плодовими деревами, кущами, квітами тощо’, або ж ‘дерева, кущі та ін., що ростуть на цих ділянках, площах’ (СУМ, IX, с. 9), а *кімната*, що враз *заміниться в квітчастий сад*. Ліричний герой в образі власне-авторського (імплицитного) ‘Я’ репрезентований в мовно-образній моделі **Нас двоє**, що в цьому разі акумулює двох дійових персонажів: *Нас двоє – два кошлаті й сплетені кущі, і усміх наш – метелик ніжний і крилатий. / Проколені думки, мов бджоли на дощі, / тріпочуться, на гостре терня міцно вп’яті. // Пісні, мов ягоди, омалюють щодня / той сад, де ми ростем, обнявшись тісно листям. / Углиб, аж до коріння все отут сповна / рослинний бог кохання первісний і чистий*. Дія змодельованих персонажів **Нас двоє** → **ми** відбувається в кімнаті – квітчастому саду, та й двоє – *два кошлаті й сплетені кущі* (предикативна метафора), а *усміх – метелик ніжний і крилатий* (предикативна метафора, виражена субстантивно-ад’єктивною конструкцією). Щасливе буття персонажів, передаване аналізованими метафорами, виступає уявним з двома вимірами такої уявності, бо *Проколені думки* (метафора подвійного виміру (спільно з дієсловом-присудком у предикативній основі є трьохвимірною)), де абстрактний іменник подано як конкретний (другий рівень), а конкретний метафоризовано (перший рівень)), *мов бджоли на дощі* (= **думки – мов бджоли на дощі* – перший ступінь метафоризації через порівняльну підрядну предикативну частину ірреального порівняння; бджоли ж завжди дезорієнтовані на дощі), / *тріпочуться* (*думки тріпочуться* (метафора – третій рівень) + *думки проколені* (метафора – перший рівень + другий рівень), *на гостре терня міцно вп’яті* (напівпредикативна статична конструкція формально пов’язана з ініціальним атрибутом і виступає його продовженням, за формальним виявом повністю корелює з ним як відокремлене означення, виражене дієприкметниковим зворотом; змістово ж вона схарактеризовує *проколені* в причиново-наслідковому вимірі (чому?) – **тому що на гостре терня міцно вп’яті*). Кімната – це і сад, і простір, у якому відбуваються всі видозміни ліричних героїв, виявлюваний увесь спектр їхньої

чуттєвості: *Пісні, мов ягоди, омалюють щодня / той сад, де ми ростем, обнявшись тісно листям. / Углиб, аж до коріння все отут сповна / рослинний бог кохання первісний і чистий, де й справді пісні омалюють щодня / той сад* (звучання пісні наповнює простір саду і самих ліричних героїв, але *пісні омалюють* (метафора з оказіональним дієсловом-присудком), та *омалюють* не просто простір, а духовний світ єдності і цілісності – *той сад* (референтний компонент **той** чітко окреслює актуалізований простір). У цьому просторі відбувається розширення почуттєвої гами персонажів: *ми ростем, обнявшись тісно листям*. Метафорика фрази пізнавана через включення правобічного фінального напівпредикативного компонента *обнявшись тісно листям*, що легко визначувався як такий, що поєднує в собі семантику характеристики (як?) і причинової зумовленості (чому? – **тому що обнялись тісно листям*). Мовно-образна панорама поезії “Сад” виступає і горизонтальною з основним ключовим словом *думка* та її вербалізованими виявами: *слова (тріпочуться) → розмова (вривається) ↔ думка ← думки (тріпочуться) ← пісні*, і вертикальною: *вросту (мов корінь) → нас двоє ↔ ми (ростем) // кімната → сад ← сад*.

Образно-асоціативне поле художньої текстоники може структуруватися протиставленням двох взаємодоповнювальних і водночас взаємопротиставлених образів: *Страшне вино ночей доспілих / по вінця в черепі хлопче. / Буджуся сонний, неспокійний, / і місяць чавить мої очі. // Та раптом чую: вище, тонше, / стрункіше дзвонить ясна синь. / Драконе місяцю, загинь! / Ось білий бог ісходить – сонце* (Б.-І. Антонич). У структурі вірша «Схід сонця» навантаження образів-символів *сонце* і *місяць* постає визначальним, де спочатку місяць творить нічний неспокій і незрозуміле сум’яття *доспілих ночей* продукує *страшне вино*, де зрозуміле і незрозуміле переплелись, злились воедино і це вино в *черепі хлопче*. А місяць доповнює загальну картину неспокою: *Буджуся сонний, неспокійний, / і місяць чавить мої очі*. Та прорвано пільму, ряд словотвірних повторів форми вищого ступеня порівняння (компаративів) *вище, тонше, / стрункіше* градує з’яву визначальної величини світлості і пробудження доброго, зникнення зла: *дзвонить ясна синь*. Образ *ясна синь* у структурі метафори *дзвонить ясна синь* перегукується із фінальною метафорою *білий*

бог ісходить, посиленою вказівною ініціальною часткою *Ось*, а деталізований у відокремленій прикладці *сонце*. Внутрішньотекстове силове поле іррадіюване образами-символами *вино ночей* (метафора якісного гатунку, витворює метафору артефакт *вино* як артефакт віртуальний разом з компонентом на позначення перебігу цілісної доби *ночей*, тому *вино ночей* позначає вияв людських почуттів, їхньої внутрішньої сили) → *страшне вино ночей* (залежний компонент *страшне* (посилює віртуальний артефакт у вимірі внутрішніх відчуттів) + метафора *по вінця в черепі хлюпоче* (з внутрішньою складною структурою, посиленою характеризувальним компонентом (*по вінця*) і локативним компонентом (*в черепі* як сповнена радістю людська сутність) витворюють дворівневу складну метафору), *місяць чавить* (метафора з образом місяця-інструменталіса) → *місяць чавить очі* (метафора + залежний сильнокерований елемент) → *місяць чавить мої очі* ((метафора з образом місяця-інструменталіса + залежний компонент + атрибут належності ліричному героєві), тому *Страшне вино ночей доспілих / по вінця в черепі хлюпоче. / Буджуся сонний, неспокійний, / і місяць чавить мої очі* внутрішньо об'єднані лексемами – найменуваннями частин тіла ліричного героя.

Важливим і значущим є пізнання прихованих смислів у художньому тексті. В межах лінгвістики тексту є необхідним аналіз не тільки і навіть не стільки мовних фактів, скільки способів їхньої організації, їхніх зв'язків і співвіднесеності. Тому важливим є розгляд образної і символічної картини художнього твору в ємності власних зв'язків образів та утворення напружених асоціативно-силових напрямів їхньої взаємодії.

Тіло тексту, взяте само по собі, без людини-реципієнта, не несе яку-небудь внутрішню енергетику, не може самоорганізовуватися структурно. Текст “побуває” в культурі, він у неї умонтований, поза нею він позбавлений “нарощування” смислів. Колективне знання визначає ті орієнтири, згідно з якими продуцент тексту надає останньому відповідну структуру, що корелює із усталеними певною культурою вимогами щодо мовного оформлення змісту висловлення (текст у широкому сенсі). Водночас доступ реципієнта тексту до колективного знання в поєднанні з його енергією забезпечує можливість означування, без якого тіло тексту, його образно-символьне наповнення так і залишається

“безсловесним”, позбавленим енергії мертвим тілом. Вплив тексту на концептуальну систему людини реалізується в процесі означування тексту як складного мовного знака, коли індивід звертається до свого вербального і невербального, перцептивного, когнітивного й афективного досвіду (особистого, але включеного в соціальну взаємодію) за обов’язкового поєднання розуміння з переживанням усвідомлюваного. Це легко узгоджується з думкою В. Гумбольдта про те, що мова збуджує в людях відповідну енергію, дозволяючи використовувати слова як опору для досягнення того, що виходить за їхні межі. Дослідження і вияв енергетики внутрішньотекстового образного і символічного тла постає досить *перспективним* і важливим з огляду тієї ролі, яку текст відіграє під час впливу на адресата.

Література

Барт 1994: Барт, Р. Избранные работы. Семиотика : Поэтика : пер. с фр. / Сост., общ. ред. и вступ. ст. Г. К. Косикова [Текст] / Р. Барт. – М. : Издательская группа «Прогресс», «Универс», 1994. – 616 с.

Барт 2004: Барт, Р. Избранные работы. Мифологии : пер. с фр. и коммент. С. Зенкина [Текст] / Р. Барт. – М. : Издательство имени Сабашниковых, 2004. – 320 с.

Григорьев 1977: Григорьев, В.П. Паронимия [Текст] / В. П. Григорьев // Языковые процессы современной русской художественной литературы : Поэзия. – М. : Наука, 1977. – С. 186-239.

Дашенко 1996: Дашенко, Н.Л. Паронімічна атракція в українській поезії 60-80 років ХХ століття [Текст] : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Н. Л. Дашенко – К., 1996. – 20 с.

Зубова 1989: Зубова, Л.В. Поэзия Марии Цветаевой. Лингвистический аспект [Текст] / Л. В. Зубова – М. : ИЛУ, 1989. – 264 с.

Критенко 1986: Критенко, А.П. Паронімія в українській мові [Текст] / А. П. Критенко // Мовознавство. – 1968. – № 3. – С. 48-58.

Левицкий 1998: Левицкий, В.В. Звуковой символизм. Основные итоги [Текст] / В. В. Левицкий. – Черновцы, 1998. – 130 с.

Окушева 1989: Окушева, Г.Т. Фонестемы в языке и речи [Текст] : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.04 / Г. Т. Окушева. – М., 1989. – 20 с.

Річко 2011: Річко, Р.Л. Паронімічна атракція як домінанта українського поетичного дискурсу к. ХХ – поч. ХХІ століття [Текст] / Р. Л. Річко // Лінгвістика. – 2011. – № 1. – С. 169-182.

Сниховская 2004: Сниховская, И.Э. Механизмы, средства и приемы языковой игры в современном английском языке [Текст] : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.04 / Сниховская Ирина Эдуардовна; Житомирский гос. ун-т им. Ивана Франко. – Житомир, 2004. – 218 с.

Чабаненко 2005: Чабаненко, В.А. Асоціація як універсальний чинник мовного розвитку [Текст] / В. А. Чабаненко // Мовознавство. – 2005. – № 3. – С. 132-137.

Якобсон 1975: Якобсон, Р. Лингвистика и поэтика [Текст] / Р. Якобсон // Структурализм : «за» и «против». – М. : Прогресс, 1975. – С. 193-230.

Джерела

Антонич 2012: Антонич, Б.І. Вибрані твори [Текст] / Богдан-Ігор Антонич : упоряд. Д. Ільницький : передм. Д. Ільницького та Л. Старовойт. – К. : Смолоскип, 2012. – 872 с.

СИНТАКСИЧНІ КОНСТАНТИ ХУДОЖНЬОГО МОВЛЕННЯ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА: ІНТЕРПРЕТАЦІЯ У ФУНКЦІЙНО- КОГНІТИВНІЙ НАУКОВІЙ ЛІНГВОПАРАДИГМІ

Дослідження будь-яких начал у мові, а особливо тих, що становлять її основу, належить до актуальних. Синтаксичні константи як складники загальномовних констант ще не розглядалися, хоча в руслі сучасних лінгвістичних пошуків – у розрізі функційно-когнітивної наукової лінгвопарадигми – це цілком мотивоване тому, що уможливорює застосування різних процедур категоризації об'єктивного світу з їхнім виявом у мовній системі. Останнє стає опертям встановлення тих стійких компонентів, які в силу своєї сталості і тягlostі виступають системотвірними.

Розгляд синтаксичних констант художнього мовлення вимагає, хоча б побіжного, огляду загальної проблеми тлумачення констант, а відповідно – і мовних, зокрема синтаксичних як визначальних компонентів художнього мовлення.

У сучасних наукових пошуках, коли релятивізм пронизує аналіз будь-яких тверджень і тлумачення їхньої природи, особливої значущості набуває розуміння динаміки лінгвальних явищ. Е. Гуссерль наголошував, що досі немає істинної уяви про те, що зробив нового суб'єкт, чим він займається, та й про всі імплікації смислу, прихованих процесами скам'яніння попередніх традицій і виникнення нових традицій, оскільки суб'єкт сам не усвідомлює стійких передумов своїх конструкцій, понять, принципів, теорій [Гуссерль 1992]. Культурні константи не субстанційні, тобто вони стосуються самих об'єктів як світобудови, вони операційні. Культурні константи виступають компонентами образних дій людини, тому що світ облаштований не як певна окреслена зовнішня величина, а як дійсність розвитку певного культурного суб'єкта. Особливо важливим є те, що ця дійсність знаходиться всередині суб'єкта. Константи водночас провокують активність суб'єкта, спрямовуючи та орієнтуючи її. Вони виступають величинами раціоналізації досвіду.

У сучасній лінгвістичній науці істотним постає встановлення основ мовної реальності через з'ясування суттєвих, але не виявлених структур. Розкриття статусу останніх, їхньої специфіки, їхнього навантаження у внутрішньому облаштуванні мови, завдяки яким зберігається її тяглість навіть за умови різких / поступових історичних видозмін. Водночас актуальним є питання вияву природи таких структур, їхньої дії та навантаження у збереженні основних мовних вимірів навіть за умови активного впливу інших мов, перебування певної мови в активному силовому полі іншої мови, пор. функціонування верхньо- та нижньолужицької мов як острівних у німецькомовному силовому полі. За відсутності повнонаціонального і повногенеративного, повносоціального і повнотериторіального навантаження ці мови зберігають свій статус у самовияві особистості і розвиваються завдяки збереженню відповідних констант. “Розмивання” констант, а то й повна їхня “руйнація” зумовлюють занепад мови, втрату її силового поля. Адекватно ж і формування мови, витворення її літературно-

нормативного коду замкнуто на формування цілісної системи мовних констант.

У розумінні, а швидше – тлумаченні констант цілком реальним є опертя на їхню кваліфікацію в математиці, фізиці та програмовому забезпеченні. У математиці константу дефінують як незмінну величину, пор., наприклад число $\pi = 3,14$; у математичних рівняннях зразка $Y = 3 * X + 7$, де числа 3 та 7 є константами. Такі константи встановлені та встановлювані людиною, у фізиці: пришвидшення вільного падіння становить 9,8 м/с/с. У програмуванні константа як значення вноситься програмістом у код на етапі його створення. Константі притаманне тільки своє значення, тому терміни *константа* і *значення константи* постають повними синонімами. Властивістю константи є її здатність утримувати значення, задане програмістом, протягом роботи усієї програми та повідомляти це значення програмі в запитах програми. Значення константи незмінне. Тому цілком аргументованим постає тлумачення мовної константи як стійкої величини, у чомусь подібної в дефінуванні на математичні, фізичні, програмно-комп'ютерні. Саме незмінність константи убезпечує її відтворюваність і замкнутість на компонентарну структурованість.

Мовні константи не слід ототожнювати з мовними універсальями, що зазвичай витлумачувані як та чи та притаманна усім або більшості природних мов властивість, з-поміж яких диференційовано абсолютні (властиві усім мовам світу, пор., наприклад: розмежування голосних і приголосних звуків) та статистичні (так, носові приголосні звуки притаманні майже усім мовам світу, хоча у мовах народів Західної Африки такі звуки є не окремими фонемами, а алофонами оральних проривних у контексті носових приголосних). До статистичних універсальій прилягають так звані фреквенталії – явища, що постають у мовах світу досить часто (ймовірність вища ніж випадкова). Абсолютним універсальіям протиставлені також імплікативні (складні), тобто такі, що констатують зв'язок між двома класами явищ: якщо у мові наявна двоїна, то в ній є і множина. Частковим виявом імплікативних універсальій постають ієрархії, які виступають як множина “двочленних” імплікативних універсальій (ієрархія Кінена-Компрі [Keenan 1977: 63-69]) доступності іменних груп, що з-поміж іншого поширені і в релятивізації: суб'єкт, прямий об'єкт, непрямий об'єкт,

об'єкт порівняння та ін. Іншим прикладом є ієрархія аргументів (ієрархія Міхаеля Сильверстайна (див. її аналіз у [Тестелец 1988: 35-57]), де в цьому розрізі простежувано ієрархію аргументів у розрізі рефлексивізації. Міхаель Сильверстайн [Silverstein 1976: 112-171] сформулював аналізовану ієрархію в сімдесяті роки минулого століття як сукупність імплікативних універсалій. Згодом запропонована ієрархія була доповнена й деталізована іншими дослідниками на матеріалі австралійських мов з простеженням у них так званої розподіленої ергативності (*split-ergativity*): в одних мовах особові займенники мають акузативну парадигму, всі ж інші типи іменних груп – ергативну; водночас в інших мовах така диференціація виявлювана між іменниками-назвами неістот та іншими іменними групами, а в мові дирбал займенники 1 та 2 особи мають акузативну парадигму, усі ж інші іменні групи – ергативну, що сукупно утворює шкалу: *займенник 1-2 особи > займенник 3 особи > власне ім'я > особове ім'я > назва істоти > назва неістоти*. Наявна шкала постає інтерпретована так: *Якщо у мові L існує морфологічно ергативна парадигма для займенників 1-2 особи, то вона існує також для займенників 3-ої особи; якщо у мові наявне власне ім'я, то в ній існує також особове ім'я; якщо у мові наявна категорія назв істот, то в ній наявна також категорія неістот*. Акузативну парадигму легко дефінувати через опозицію назв істот ↔ назв неістот: *Якщо у мові L існує морфологічно каузативна парадигма для іменників – назв неістот, то вона наявна і в іменників – назв істот*.

Мовними універсаліями постають ті властивості, що притаманні людській (природній) мові загалом (не окремим мовам або ж мовам окремих сімей чи регіонів тощо), а мовні константи заглиблені в національно-когнітивну та національно-мовну особливість і являють собою ту матрицю, поза якою еволюція мовної системи без втрати її рівноваги не постає можливою.

Константи в цьому разі обрано не зовсім випадково – це величини, що стійкі та постійні (пор., наприклад, співвідношення в українській мові конструкцій зі стрижневим компонентом *мати* та конструкцій зі стрижневим компонентом *бути*), тобто виступають константами мови. Іманентно у мові наявний певного типу каркас, що відповідає за її структурну та компонентарну цілісність, комплекс постійних з-поміж низки змінних, які слід кваліфікувати

як **мовні константи**. З-поміж них особливий статус належить **синтаксичним константам**.

Своєрідним є погляд К. Тищенка на кваліфікацію констант [Тищенко 2007]. Для нього це поняття має застосування у визначенні функційних стилів, для чого застосовано лексичні константи, що мають опертям відповідні сталі величини лексичного складника стилю.

Термін *константи* з відповідним атрибутом *культурні* досить поширений у працях з культурології, лінгвокультурології (Ю. Степанов, В. Кононенко, Ю. Маслова та ін.). Під *константами мови* слід мати на оці концепти, що існують постійно або досить тривалий час. Поняття концепту опрацьовано і у філософському, і в культурологічному вимірах (Ж. Дельоз, А. Вежбицька, С. Воркачов, Ф. Гваттарі, Д. Добровольський, Д. Ліхачов, М. Лотман, В. Маслова, С. Неретіна, О. Селіванова, І. Стернін та ін.). Зазвичай під концептом розуміють “пучки уявлень, знань, переживань, асоціацій, що супроводжують слово” [Степанов 2001: 40], це згусток мовної пам’яті у свідомості людини, тобто те, як мова входить у ментальний світ людини. Водночас, концепт – це те, через що людина входить у мову, засвоює та освоює її. На відміну від понять концепти не лише мислимі, вони переживаються [Там само: 41].

Концепти не існують ізольовано, вони груповані навколо основних констант. У цьому разі *константа* – це найбільш значуще, системоутворювальне. Мовні константи не субстанційні, тому що вони не прямо стосуються всесвіту, вони є операційними. Вони належать до способу дії людини і водночас певною мірою дистанційовані від неї в силу темпоральних і просторових чинників. Належність до способу дії людини мотивована тим, що мовна реальність існує і як зовнішня компонента, і як компонента мовного розвитку людини. Мовні константи зазвичай не усвідомлювані особистістю, хоча їхню наявність почасти обґрунтовували В. фон Гумбольдт, В. Вундт, О. Потєбня та ін. Мовні константи зорієнтовані на раціоналізацію. Картина світу, її мовний вияв, що виформовані на її ґрунті, може аналізуватися, критикуватися, але самі константи не підлягають ніякому сумніву і ніяк не аналізовані, бо їх сам індивід не бачить. Комплекс мовних констант – це та «призма», через яку людина і сприймає світ, і ословлює пізнане, і самоідентифікує себе.

Мовні константи не містять ні уявлень про конкретику, ні оцінок, ні експресії. Водночас вони скорельовані з минулим і співвіднесені із сучасним, зорієнтовані з майбутнім. У будь-якому суспільстві і в будь-яку епоху наявний мовний каркас, система мовних координат, що уможливають функційну цілісність мови в її тих чи тих різновидах. Кожна соціокультурна система певною мірою адаптує ширшу мовну традицію. Самі мовно-культурні константи нейтральні щодо тих чи тих ціннісних орієнтацій соціокультурних груп та історико-еволюційних процесів. Мовно-культурні константи не відбивають та й не виформовують цілісної картини світу, вони становлять комплекс взаємопов'язаних (вони мають той самий «каркас – систему мовно-культурних констант») інтенційних світів. Можна переконливо стверджувати, що на ґрунті тих самих культурних констант витворювана низка комплексів мовних картин світу, у кожній з яких у відповідну історичну епоху такі мовно-культурні теми інтерпретовані по-різному.

У процесі еволюції мовної системи (вона інтенсивно розвивається) завжди постають нові рівні організації елементів або ж еволюція того чи того мовного ярусу. Формування такого рівня або ж його еволюція зумовлює перебудову усєї системи, такі процеси впливають на уже сформовані рівні, змінює композицію їхніх елементів та їхніх функційні характеристики, через що система, ускладнюючи свою структуру, постає органічно цілим [Степин 1992: 47].

Епоха Тараса Шевченка особлива для української мови в силу низки чинників, визначальними з-поміж яких можна вважати, з одного боку, розчленованість усіх українських земель, а з іншого, – поступове «силове» мовно-культурне освоєння усіх українських земель. Саме мова Тараса Шевченка «в історії української літературної мови має велике значення, бо власне його мова стала наріжною підвалиною літературної мови» [Огієнко 1995: 140]. Синтаксичний рівень мови Тараса Шевченка особливий – він відбиває особливості не тільки 1) конструювання тих чи тих конструкцій як наслідку реалізації та втілення авторської модальності у втіленні задуму; 2) співвідношення лінійного упорядкування реченневих структур (надкоротких ↔ коротких ↔ середніх ↔ довгих ↔ наддовгих ↔ речень-текстів); 3) регулярність відповідних синтаксичних конструкцій; 4) функційне навантаження

службових елементів і под., але й виявляє системну мовно-синтаксичних констант. Останні постають нерівнорядними. З-поміж них насамперед слід виділити ті, що виявлювані і зовнішньо-, і внутрішньомовно одночасно. До таких належить насамперед константа *суб'єкта*, основним виявом якої є категорія суб'єкта: у внутрішньомовній системі реалізована через категорію персоналізації / імперсоналізації, пор.: (1) **Я** не нездужаю нівроку, / А щось такеє бачить око, / І серце жде чогось (Я не нездужаю...); Не для людей, тієї слави, / Мережані та кучеряві / Оці вірші віршую я. / Для себе, братія моя! (Не для людей, тієї слави...); (3) **Я** в хаті мучився колись, / Мої там сльози пролились, / Найперші сльози (Якби ви знали, паничі...); – персоналізація; (2) **Мені** здається, я не знаю, / А люде справді не вмирають... (Мені здається...); (4) Дивлюся, іноді, дивлюся, / І чудно, мов перед святою, / Перед тобою помолюсь (І станом гнучим...); (5) Лічу в неволі дні і ночі, / І лік забуваю... (Лічу в неволі дні і ночі...); (6) **Мені** тринадцятий минало (Мені тринадцятий минало...); (7) **У всякого** своя доля / І свій шлях широкий... (Сон). Мовно-синтаксична константа суб'єкта як загальнотипологічна універсалія кваліфікується в термінології власне-семантичного рівня речення як агенс / агент / агентив (лат. *agens* – діяч). В останньому розумінні – це одна з основних семантичних ролей у мові. У висловленні агенсом виступає активний учасник ситуації, витворювач дії. Водночас агент можна розглядати як денотативну роль суб'єктного типу, головного учасника ситуації, протагоніста, який безпосередньо виконує дію і постає джерелом енергії цієї дії. Здебільшого виражений формою називного відмінка: ... *Отут, було, на цвинтарі / Я з дітьми гуляю / І з Юрасем-гетьманенком у піжмурки граєм* (Великий льох). Не вдаючись у закономірності та особливості вираження агенса та співвідношення із категорійною семантикою суб'єкта на іншому рівні аналізу реченнєвої структури, слід сказати, що вияв суб'єкта належить до синтаксичних констант, оскільки 1) поза цією семантикою неможливе ані постання ситуації, ані її розгортання, ані граничний / проміжний вив; 2) семантика предиката передбачає наявність суб'єкта (у структурі дієслівних лексем-предикатів лівобічна валентність прогнозує відповідний тип семантики суб'єкта; 3) суб'єкт завжди спрямований на номінативну площину реченнєвої структури, відповідно співвідносячись з екзистенційною

та ін. Синтаксична константа суб'єкта не виступає тотожною категорії суб'єкта на семантико-синтаксичному рівні речення, що може бути вираженим у художньому мовленні Тараса Шевченка здебільшого формами називного ((1), (2), (3)), давального ((6)) відмінків, нульовою формою ((4), (5)). Константа суб'єкта, що корелює з відповідним концептом, охоплює різноманітні його вияви на кшталт а) суб'єкта стану ((1), (2)); б) суб'єкта процесу ((3)); в) суб'єкта дії ((4)); г) суб'єкта буття ((6)) та ін.

Кожна константа виявлювана через систему пропозицій, кількість яких не можна вважати гранично обчислюваною до вичерпного вивчення синтаксису творів Тараса Шевченка. Так, константа суб'єкта з її виявом через різноманітні статусні ролі суб'єкта (→ дії, процесу, стану, якості, локативності, кількості) як власне-діяча ((8) *Мені тринадцятий минало, / Я пас ягнята за селом* (N.N. («Мені тринадцятий минало...»)), спостерігача ((9) *Вітер з гаєм розмовляє, / Шепче з осокою. / Пливе човен по Дунаю / Один за водою* («Вітер з гаєм розмовляє...»)), *Коло гаю в чистім полі, / На самій могилі, Дві тополі високії / Одна одну хилить. / І без вітру гойдаються, / Мов борються в полі* («Коло гаю в чистім полі...»); оповідача ((10) *Ой високо сонце сходить, / Низенько заходить. / В довгій рясі по келії / Старий чернець ходить* (Чернець); (11) *Чимало літ перевернулось, / Води чимало утекло; / І в хутір лихо завернуло, / І сліз чимало принесло* (Наймичка); *Посідали. / Розв'язав торбину, / Вийняв кобзу, разів зо два / Ударив по рваних* (Мар'яна-черниця)). Усі вияви суб'єкта становлять сукупно цілісність, що тільки в межах художнього мовлення Тараса Шевченка легко розпізнається, а її навантаження простежуване в рамках того чи того твору.

Синтаксична константа суб'єкта виступає в художньому мовленні Тараса Шевченка ядровою. Своїм діапазоном охоплює і а) суб'єкта-діяча (суб'єкт дії / суб'єкт процесу / суб'єкт стану / суб'єкт якості / суб'єкт кількості), і б) суб'єкта-оповідача, і в) суб'єкта-спостерігача та ін. Найпослідовніше з-поміж них досліджувано суб'єкта-діяча як зображуваного в авторській модальності (В. Ващенко, І. Огієнко, П. Петрова, П. Плющ, В. Русанівський, О. Синявський, В. Сімович, М. Сулима, П. Тимошенко та ін.) тому, що він продукує дію. Суб'єкт-діяч виступає тим “творцем” переживання, через якого й можливе пізнання всього. Досить часто такого суб'єкта Тараса Шевченка

подає імпліцитно – через форми безособових дієслів з елементом-постфіксом *-ся*, а у постпозиції висвітлено фізичні складники суб'єкта, що вияскравлюють увесь процес переживання персонажа-суб'єкта: (12) *Не їсться, не п'ється, і серце не б'ється, / І очі не бачать, не чуть голови! / Замість шматка хліба за кухоль береться* (Невольник). У (12) компоненти *серце, очі* відповідно передають внутрішній психологічний стан (*серце*) та неможливість реагування на зовнішній світ (*очі*), пор. (2), (3). Стан суб'єкта-персонажа є зрозумілим не лише для адресата зовнішнього, але й для іншого суб'єкта-персонажа: (13) *Дивиться Ярина та нишком сміється. "Що се йому стало? Ні їсти, ні пий – / Нічого не хоче! Чи не занедужав?"* (Невольник). Так чином стан основного суб'єкта сприймається іншим (*дивиться*) та здійснюється його оцінка (внутрішнє мовлення).

Одним із наскрізних елементів вияву на стилетвірного навантаження суб'єкта виступають віддієслівні компоненти – іменники на зразок *думи* (14) *Думи мої молодії – / Понурії діти, / І ви мене покинули!.. / Пустку натопити / Нема кому...* (Невольник), оскільки вони виступають одним із напрямів мислетвірної діяльності суб'єкта, пор. також *думи* 1) як можливий елемент відчуження внаслідок метафоризації: (15) *Думи мої, думи мої, / Лихо мені з вами! / Нащо стали на папері / Сумними рядами?..* (Думи мої, думи мої...); 2) як внутрішню особливість осмислення та спорідненості: (16) *Думи мої, думи мої, / Ви мої єдині, / Не кидайте хоч ви мене / При лихій годині. / Прилітайте, сизокрилі / Мої голуб'ята, / Из-за Дніпра широкого / У степ погуляти...* (Думи мої, думи мої...), де звертання (16) *сизокрилі Мої голуб'ята* посилює буттєвість елемента *Думи мої* і водночас посилює розчленованість суб'єкта як філософсько-ліричної цілісності. Сюди ж прилягають віддієслівні похідні – іменники зразка *думка*, що зафіксований як назва поезії чотири рази (*Думка* ("Вітре буйний, вітре буйний!"); *Думка* ("Нащо мені чорні брови..."), *Думка* ("Тече вода в синє море..."), *Думка* ("Тяжко-важко в світі жити...")), а як стилетвірний компонент – орієнтовно 177 разів. У цьому разі не наголошувано на думці як особливому жанрі "невеликої медитативно-елегічної (журливої) поезії" [Літературознавчий 2006: 213-214], а як специфічному стані суб'єкта. Не менш важливим у вияві функційного навантаження суб'єкта виступає маркер суб'єктивної

модальності на кшталт *здавалось, бачилось, уявлялось*, а також *бачиться* (\approx *уявляється*). Такі й подібні компоненти можуть поставати й інтродуктивними з функційним навантаженням побіжності: (17) *І бачиться, в селі убогім / (Мені так бачиться) нічого / Не вирросло і не згнило, / Таке собі, як і було* (Ми вкупочці колись росли...).

Не менш значущою в художньому мовленні Тараса Шевченка постає синтаксична константа адресата: (18) *«Не кидай матері!» – казали, / А ти покинула, втекла. / Шукала мати – не найшла, / Та вже й шукати перестала, / Умерла плачучи* («Не кидай матері!» – казали). У цьому разі істотним постає концентрація уваги адресата через актуалізацію того чи того локативного компонента (*он* ((19) **Он** *глянь, – у тім раї що ти покидаєш, / Латану свитину з каліки знімають, / З шкурою знімають, бо нічим обуть / Княжат недорослих... (Сон (У всякого своя доля...))), онде ((20) **Онде** *зłodій штемпований / Кайдани волочить; / Он розбойник катований / Зубами скрегоче, / Недобитка товариша / Зарізати хоче!* (Сон (У всякого своя доля...))), там), інколи посилюваного градаційним протиставленням ((19) *І не в однім отім селі, / А скрізь на славній Україні / Людей у ярма запрягли / Пани лукаві... (І виріс я на чужині...)), пор. також: (20) *А як не бачиш того лиха, / То скрізь здається любо, тихо, / І на Україні добро. / Меж горами старий Дніпро... (І виріс я на чужині...)*. До адресатності належить також увесь спектр апелятивних конструкцій: (21) *Вибачайте, люди добрі: Може, не до ладу... (Гайдамаки); (22) **Бандуристе, орле сизий!** Маєш крила, маєш силу, / Є коли літати* (Н. Маркевичу) і под.**

Зовнішньомовною константою в художньому мовленні Тараса Шевченка постає константа сентенційності, що легко простежувана в низці експлікацій на зразок: (23) *Не заревуть в Україні / Вольнії гармати* (Гоголю); (24) *У всякого своя доля / І свій шлях широкий...* (Сон (У всякого свояч доля...)).

Не менш знаковою для художнього мовлення Тараса Шевченка є синтаксична константа діалогійності, що пронизує кожний рядок його поетичних творів. Водночас синтаксичну константу діалогійності ні в якому разі не можна обмежувати тільки зовнішніми виявами діалогічності, тому що, подібно до будь-якої іншої синтаксичної константи, константа діалогійності виступає внутрішнім ідейним потенціалом. Одним із напрямів реалізації

діалогійності виступають часто вживані питальні речення, що своєю інтерпретативною семантикою передбачають певну відповідь: (25) *І все то те, вся країна, / Повита красою, / Зеленіє, вмивається / Дрібною росою, / Споконвіку вмивається, / Сонце зустрічає... / І нема тому почину, / І краю немає! / Ніхто його не додбав / І не розруйнує... / І все то те... Душе моя, / Душе моя убогая, / Чого марне? / Чого тобі шкода? Хіба ти не бачиш, / Хіба ти не чуєш людського плачу? / То глянь, подивися; а я полечу* (Сон (У всякого своя доля...)).

Однією із синтаксичних констант художнього мовлення Тараса Шевченка постає народнорозмовний синтаксис як один із виявів народно розмовної мови (пор. погляди В. Русанівського [Русанівський 2002]). Такий народнорозмовний синтаксис здебільшого постає одним із найдійовіших шляхів стилізації: (26) *Я не одинокий, я не сирота, – / Єсть у мене діти, та де їх подіти? / Заховать з собою? – гріх, душа жива!* (Гайдамаки), де через розмовність постає уніфікація тенденції узуального вжитку форми, що зумовлює її поступову кодифікацію: (27) *Душе моя, / Чого ти сумуєш? / Душе моя убогая, / Чого марне плачеш, / Чого тобі шкода? хіба ти не бачиш, / Хіба ти не чуєш людського плачу? / То глянь, подивися; а я полечу / Високо, високо за синії хмари; / Немає там власті, немає там кари, / Там сміху людського і плачу не чуть. / Он глянь, – у тім раї, що ти покидаєш, / Латану свитину з каліки знімають, / З шкурою знімають, бо нічим обуть / Княжат недорослих; а он розпинають / Вдову за подушне, а сина кують, / Єдиного сина, єдину дитину, / Єдину надію! в військо отдають!* (Сон (У всякого своя доля...)). Автор веде постійний діалог, наче постаючи у двох іпостасях – оповідача-спостерігача та активного учасника, що знає ціну пізаному. Переходи від звернення до душі (*Душе моя, / Чого ти сумуєш? / Душе моя убогая, / Чого марне плачеш, / Чого тобі шкода?*) як вияву позірної душевності, позірної тому, що основу-основу становить настановна реалізація духовності як стратегія екзистенційної чоловічості. Спрямування на осмислення, самозаглиблення та усвідомлення раціонального начала навіть у творчому пізнанні дійсності (пор. навантаження лексем *думи / думка*, що тільки в заголовках використані шість разів) вивіщує екзистенційну чоловічість як духовність, як вищу форму лугу духу.

До синтаксичних констант мовно-художнього простору Тараса Шевченка належить постійна зовнішньотекстова адресатність, тобто прогнозування постаті читача-реципієнта, який не тільки глибинно сприйматиме зображене, але уява останнього доповнюватиме відповідні сцени. Фатичність мовлення поета просто вражає, хоча ця фатичність сповнена динаміки: навіть не названий адресат чітко постає осмисленим ((28) *Як умру, то поховайте...*; *Поховайте та вставайте, / Кайдани порвіте / І вражою злою кров'ю / Волю окропіте. // І мене в сем'ї великій, / В сем'ї великій, / В сем'ї вольній, новій, / Не забудьте пом'янути / Незлим тихим словом* (Заповіт (Як умру, то поховайте...))). У (28) означено-особовий суб'єкт постає тим адресатом і водночас потенційним суб'єктом-діячем, який виконуватиме дію. Останнє відбито в дієслівних формах наказового способу – друга особа множини: *поховайте* → *поховайте* → *вставайте* → *порвіте* → *окропіте* → *не забудьте*. Синкретична семантика такого суб'єкта відбита в ірреальності його дії та її замкнутості на інтенціях адресанта.

До синтаксичних констант мовно-художнього простору Тараса Шевченка належить емпатія (англ. *empathy* (від грець. *patho*) – співпереживання), що в загальному сенсі позначає усвідомлення відношень, почуттів, психічних станів іншої особи та вияв цього у формі співпереживання. Таке переживання спрямоване усередину і в синтаксисі може позначатися відповідні трансформи. С. Куно для характеристики емпатії застосовує логофоричне правило, за яким займенник 1-ої особи прямого мовлення зазнає трансформації в займенник 3-ої особи в непрямому мовленні ((29) *Княжна говорила, що вона й нічого не знала*). С. Куно упродавив у синтаксичний вжиток поняття емпатії як прийняття мовцем-адресантом погляду учасника описуваної події: (30) *Ми в раї пекло розвели, / А в тебе другого благаєм, / З братами тихо живемо, / Лани братами оремо / І їх сльозами поливаєм. / А може, й те ще ... ні, не знаю, / А так здається ... сам еси... (Бо без твоєї, Боже, волі / Ми б не нудились в раї голі). / А може, й сам на небеси / Смієшся, батечку, над нами / Та, може, радишся з панами, / Як править миром!* (Якби ви знали, паничі...). Емпатія реалізується в синтаксичному ладі й закономірностями позначення референта, і добором підмета, і порядком слів і под. Так, у фразі (31) *Люде знають, / Кого годують,*

доглядають (Мені здається, я не знаю...) мовець-адресант має опертям погляд *людей*, а у фразі (32) *І що ж ви скажете: за славу / Лили вони моря кроваві / Або за себе? Ні, за нас!* (Там само) – власний з опертям на одnodумів, де я злито й кумульовано із *ми* (*нас*).

Інвентар синтаксичних констант загалом та мовно-художнього простору Тараса Шевченка вимагає свого поглибленого вивчення, але навіть побіжний погляд засвідчує їхню нерівнорядність та необхідність їхнього ґрунтовного розгляду з опертям на особливості національно-когнітивного простору (семантичні константи) та виявом закономірностей національно-мовної організації синтаксичного ладу (формальні константи). До цього прилягають чинники ситуативно-комунікативного упорядкування адресатних інтенцій (функційно-комунікативні константи) та ін. Вичерпний список синтаксичних констант художнього мовлення Тараса Шевченка можна встановити тільки з опертям на відповідний перелік концептів та особливостей вияву напрямів категоризації об'єктивного світу, його відбиття у мовно-художній картині. Тому перспективним постає опрацювання синтаксичних констант у функційно-когнітивній лінгвопарадигмі, що уможливить осмислення не лише функційного навантаження тих чи тих мовно-синтаксичних одиниць та конструкцій, але й встановлення їхнього внутрішнього когнітивного потенціалу.

Література

Вербицька 2010: Вербицька О. Трансформація концепту суб'єкта у контексті постмодернізму [Текст] / Ольга Вербицька // Вісник Львівського національного університету імені Івана Франка. Серія філос. [Текст]. – 2010. – Вип. 13. – С. 45-52.

Волохина 2003: Волохина, Г.А. Синтаксические концепты русского простого предложения [Текст] / Галина Андреевна Волохина, Зинаида Даниловна Попова. – Воронеж : Истоки, 2003. – 196 с.

Гуссерль 1992: Гуссерль, Э. Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология / Эдмунд Гуссерль [Текст] // Вопросы философии [Текст]. – 1992. – № 7. – С. 162-178.

Жебраускас 2006: Жебраускас, А.Л. Понятие культурных констант и поиски ориентиров постсовременности [Текст] / Антон

Людвикасович Жебраускас // Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена : аспирантские тетради [Текст]. – СПб., 2006. – № 3 (20). – С. 18-21.

Загнітко 2011: Загнітко, А.П. Теоретична граматика сучасної української мови. Морфологія. Синтаксис [Текст] / Анатолій Панасович Загнітко. – Донецьк : ТОВ «ВКФ «БАО», 2011. – 992 с.

Загнітко 2012: Загнітко, А.П. Словник сучасної лінгвістики : поняття і терміни : У 4-х т. [Текст] / Анатолій Панасович Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2012.

Конторчук 2010: Конторчук, Г. Творчість Тараса Шевченка як об'єкт мовознавчих досліджень [Текст] / Ганна Козачук // Волинь – Житомирщина : історико-філологічний збірник з регіональних проблем [Текст]. – 2010. – № 21. – С. 244-249.

Літературознавчий словник-довідник 2006: Літературознавчий словник-довідник [Текст] / За ред. Р. Т. Гром'яка, Ю. І. Коваліва, В. І. Теремка. – К. : ВЦ «Академія», 2006. – 752 с.

Мецлер 1990: Мецлер, А.А. Прагматика коммуникативных единиц [Текст] / Альберт Андреевич Мецлер. – Кишинев : Штиинца, 1990. – 104 с.

Огієнко 2001: Огієнко, І. (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови [Текст] / Іван Огієнко / Упоряд., авт. іст.-біогр. нарису та приміт. М. С. Тимошик. – К. : Наша культура і нація, 2001. – 440 с. (Видавничий проект Фундації імені митрополита імені Іларіона (Огієнка) “Запізніле вороття”).

Русанівський 2002: Русанівський, В.М. У слові – вічність (Мова творів Шевченка) [Текст] / Віталій Макарович Русанівський. – К. : Наукова думка, 2002. – 240 с.

Степанов 2001: Степанов, Ю.С. Константы. Словарь русской культуры [Текст] / Юрий Сергеевич Степанов. – Изд. 2-е, испр. и доп. – М. : Академический проект, 2001. – 990 с.

Степин 1992: Степин, В.С. Философия антропологии и философия науки [Текст] / Вячеслав Семенович Степин. – М. : Высшая школа, 1992. – 191 с.

Тестелец 1988: Тестелец, Я.Г. Рефлексивные местоимения в дагестанских языках и типология рефлексива / Яков Георгиевич Тестелец, Светлана Юрьевна Толдова // Вопросы языкознания. – 1988. – № 4. – С. 35-57.

Тищенко 2007: Тищенко, К.М. Основи мовознавства : системний підручник [Текст] / Костянтин Миколайович Тищенко. – К. : Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2007. – 308 с.

Частотный словарь русского языка 1977: Частотный словарь русского языка [Текст] / Ред. Л. К. Засорина. – М. : Русский язык, 1977. – Режим доступа : <http://www.artint.ru/projects/frqlist.php>. – Название с экрана.

Keenan 1977: Keenan, E. Noun Phrase Accessibility and Universal Grammar / Edward Keenan, Bernard Comrie // Linguistic Inquiry. – 1977. – Vol. 8. – Pp. 63-69.

Kuno 1970: Kuno, S. Some properties of non-referential noun phrases / Susumu Kuno // Studies in General and Oriental Linguistics. – Tokio, 1970. – Pp. 348-373.

Silverstein 1976: Silverstein, M. Hierarchy of features and ergativity / Michael Silverstein // Grammatical Categories in Australian Languages / Robert M.W. Dixon (ed.) : Australian Institute of Aboriginal Studies. – Chicago, 1976. – Pp. 112-171.

ТИПОЛОГІЧНІ ФУНКЦІЇ АДРЕСАТА Й АДРЕСАНТА У СТРУКТУРІ ГІПЕРТЕКСТУ

I. Вступ.

Сучасні тлумачні словники (слід одразу ж зробити застереження, що у більшості спеціальних лінгвістичних словниках відсутня стаття про гіпертекст, вона є лише у невеликій кількості суто авторських лексикографічних робіт; остання лінгвістична енциклопедія “Українська мова” також має статтю про гіпертекст) при тлумаченні гіпертексту (hypertext, der Hypertext) виходять з того, що у первинному розумінні гіпертекстом є інформаційна (комп’ютерно-підтримувана) технологія організації і застосування текстових матеріалів, що сполучає нелінійний, асоціативно-фрагментарний і сітковий принципи репрезентації інформаційного середовища з процедурами вільної навігації будь-якими нелінійними зв’язками, що зафіксовані у цьому середовищі [8, 65]. Усе це засвідчує **актуальність** дослідження гіпертексту як

особливого компоненту комунікації і встановлення його диференційно-кваліфікаційних і диференційно-класифікаційних параметрів у різних аспектах. При цьому у словниках, окремих студіях акцентується увага на тому, що такий спосіб організації великих інтерактивних комплексів прийнято, зокрема, у системах мультимедіа, що містять інформаційне середовище різноманітної природи (текст, звук, анімація, графіка і под.). **Метою** аналізу постає встановлення основних / неосновних функцій адресата й адресанта в гіпертексті та визначення закономірностей модифікації цих функцій та статусу комунікантів. Поставлена мета передбачає відповідні **завдання**: 1) розкрити основні диференційно-класифікаційні та диференційно-класифікаційні ознаки гіпертексту; 2) визначити особливості гіпертексту як технології; 3) виявити закономірності навігації у внутрішньо- і зовнішньогіпертекстових структурах.

II. Основна частина.

У лінгвістичному аспекті поняття 'гіпертекст' означає саме спосіб організації текстової інформації у вигляді сітки, вузли якої співвідносяться з певними фрагментами тексту, а дуги, що сполучають вузли, символізують різноманітні нелінійні і глибинні зв'язки між цими фрагментами. Мандруючи такими зв'язками, можна легко передивитися матеріал у будь-якій послідовності і починаючи з будь-якої точки, приймаючи її за відправну; формувати нові текстові структури, утримуючи одночасно їх у полі свого зору і складаючи різноманітні інформаційні фрагменти (за І.Б.Штерн). Зв'язки в такому тексті базуються на гіпертекстових смислових вузлах, які є елементами, відносно цілісної гіпертекстової сітки. Остання, у першу чергу, кореспондує з точками X документа, які складають жанрові особливості документа. Навіть у навчальних посібниках актуалізуються певні кроки створення гіпертекстового документа, для чого необхідно дотримуватися наступного плану створення такого документа: постановка задачі; розробка сценарію, підготовка текстів; набір текстів, редагування; збір оброблених текстів; тестування.

II.1. Мови гіпертекстової розмітки й адресант.

Адресант при розробці сценарію має уявляти гіпертекст як єдине ціле, що досить зручно робити у вигляді схеми. У такому випадку необхідно вказувати початок і напрям переходу. Текст кожної сторінки може бути відносно автономним, але при цьому необхідне покликання на файл, що містить цей (файл з розширенням htm).

Існування мови HTML (HyperText Markup Language) – мови гіпертекстової розмітки – робить нескладним створення гіпертекстових електронних навчальних посібників. Для адресанта достатньо у такому випадку стандартної програми Блокнот (NotPad) і програми Explorer для перегляду створених документів. Знання останньої дуже важливе і для адресата. HTML – це мова опису структури сторінок, що дозволяє формувати звичайний текст у абзаци, заголовки, списки, таблиці та інші структури. Це текстова мова, у якій інструкції з форматування, що називаються тегами, вбудовуються у документ. Ці теги повідомляють програмам-броузерам, як формувати і подавати інформацію на екрані. Програми для перегляду HTML-документів мають три правила при синтаксичному аналізі документа: теги форматування можуть бути написані як прописними, так і звичайними буквами, більшість тегів пишеться парами; пробіли й інші невидимі символи ігноруються.

Усе це дозволяє констатувати, що гіпертекст – формальна модель подачі інформації у комп'ютерній системі. Гіпертекст – це текстова структура у вигляді сітки, у якій семантичні зв'язки між вузлами – елементами такої структури – визначає користувач (адресант ↔ адресат) комп'ютера. Фрагментами гіпертексту, окрім інформації природною мовою, стають також формули, графіки, малюнки, аудіо- та відеозаписи. Гіпертекст – текст побудований таким чином, що він перетворюється на систему, ієрархію текстів, одночасно складаючи єдність і множинність текстів. Найпростішим прикладом гіпертексту є будь-який словник або енциклопедія, де кожна стаття має покликання на інші статті цього ж словника, що дозволяє читати такий текст по-різному: від однієї статті до іншої, при необхідності, ігноруючи гіпертекстові покликання; читати статті підряд, справляючись з покликаннями; або ж вирушити у гіпертекстове плавання, тобто від одного покликання переходити до іншого. Гіпертекст – це нелінійний лабіринт, своєрідна картина світу.

П.2. Диференційно-кваліфікаційні і диференційно-класифікаційні ознаки гіпертексту.

Якщо пригадати історію, то очевидним постає той факт, що термін 'гіпертекст' увів у науковий обіг у 1965 р. Т. Нельсон. В утвореній за його участі комп'ютерній системі Memex гіпертекст репрезентував спеціальну комп'ютерну структуру подачі знань, що містить віконний інтерфейс, маніпулятор 'миша' і панель з переліком завдань для обробки інформації. Гіпертексту в комп'ютерній системі властиві такі ознаки, як: 1) нелінійність, через яку текст позбавлений послідовності читання, що властива йому у друкованій формі; 2) дискретність, реалізована у системі взаємопов'язаних фрагментів гіпертексту, доступ до якої можливий з будь-якого вузла зв'язку; 3) гетерогенність, тобто наявність як мовних, так і інших (графічних, звукових, зорових) типів інформації; 4) відкритість, що забезпечує користувачу можливість змінювати його за своїми потребами; 5) існування тільки у комп'ютерній формі.

Завдяки особливій формі існування і способу подачі різноманітних типів інформації, гіпертекст стає не тільки новим об'єктом лінгвістичного дослідження, але й нової (і вельми важливої у сучасних умовах) можливості отримання знань і обміну ними у комп'ютерних системах. Це легко простежити за наявністю великої кількості тих вставлених у гіпертекст команд (певних слів, малюнків і т.п.), які дозволяють легко здійснювати адресату будь-яку навігацію.

Для роботи з гіпертекстом у системі Інтернет створено спеціальний інтерфейс – протокол http. Укрнет – україномовний сектор Інтернету – також має гіпертекстові структури, побудовані на основі цього протоколу. Під гіпертекстом у широкому значенні слід розуміти сучасну інформаційну, комп'ютерно підтримувану технологію організації текстових, графічних, відео- та звукових матеріалів, а також їх застосування, що вирізняється двома особливостями: 1) поєднання нелінійного, асоціативно-фрагментарного з мобільним принципом репрезентації інформаційного середовища; 2) формування / вилучення необхідної інформації здійснюється шляхом вільної навігації нелінійними зв'язками, які зафіксовані у гіпертекстовому середовищі. Сьогодні реальністю стала інформаційна гіпертекстова служба планетарного типу (пор. WWW – Word Wide Web). Усе це дозволяє говорити про

гіпертекст як технологію з його інтуїтивно зрозумілим, наближеним до людського способу мислення інтерфейсом. Гіпертекст як ідеологія продукує типи подачі не тільки енциклопедичних знань, але і спосіб організації інтерфейсу будь-якого програмного продукту (для адресата гіпертекстом є і конкретний веб-сайт типу <http://www.msnbc.com>, <http://www.forbes.com>, <http://www.dowjones.com>, <http://www.radio.thestreet.com>, <http://www.Siv.com>, <http://www.audio.ukrinform.com> та ін.), і розширені веб-сайти, і система інтернет загалом, що дозволяє, завдяки наявності внутрішньоінтернетівських команд, здійснювати мобільну навігацію з будь-якої актуалізованої точки і в будь-якому вертикальному напрямі.

Кваліфікувальними і класифікувальними ознаками гіпертексту є дискретність структури, нелінійність (читач сам обирає шляхи прочитання, утворюючи свій текст; гіпертекст повністю в принципі прочитати неможливо), різнорідність і мультимедійність (використання усіх засобів впливу на читача – від суто літературних (вибір оповідної стратегії і стилістики), видавничих (шрифти, верстка, ілюстрації) і до найскладніших комп'ютерних (звук, анімація, нехудожні матеріали та ін.)), де особливо значущим є статус адресанта і адресата, їх функції, напрями взаємодії, оскільки динаміка їх ролей настільки у цьому випадку динамічна, що іноді важко фіксувати статус учасника комунікації.

П.3. Гіпертекст як об'єкт дослідження і гіпертекст як технологія.

Гіпертекст – це і об'єкт дослідження і у той самий час технологія дослідження. Гіпертекст як об'єкт – це сітка, у якій зв'язки між вузлами гіпертексту визначені самим користувачем. У якості фрагменти можуть бути тексти, формули, графічна інформація, тобто будь-які модулі інформації. Доступ до будь-якого контексту гіпертексту адресатом здійснюється шляхом навігації у гіпертекстовій базі знань. Гіпертекст відкритий для заповнення і змін. Тому адресат легко може почати нарощувати знання, формувати власне інформаційне середовище.

Гіпертекст-технології – це формування, підтримка, нарощування і перегляд у вигляді сітки тексту на комп'ютерній

основі. У гіпертекстових системах база даних організується у вигляді відкритої, вільно нарощувальної і змінної сітки.

При визначенні типів гіпертексту дуже важливим є уточнення статусу адресанта і адресата. Терміни 'комунікація', 'комунікативність' походять від лат. *communicatio*, що означає 'робити спільним, пов'язувати, повідомляти'. Висловлення, складне синтаксичне ціле (надфразна єдність), текст – це комунікативний вербальний акт письмового або усного мовлення. Йому властива зовнішня (формальна) і внутрішня (семантична, прагматична) облаштованість, що виявляється внаслідок цілісності, логічної послідовності і зв'язності його частин. У гіпертексті такий зв'язок може бути і непрямим. Уявна фрагментарність завжди відносна, тому що команди, які знаходяться всередині тексту, дозволяють шляхом навігації компенсувати відсутні ланки – змістовні або структурні. У кожному комунікативному акті враховується відповідний тип ситуацій, що залежить від настанововця, які повинні адекватно сприйматися адресатом. Функція спілкування у мовленнєвому процесі базується на принципах комунікативного співробітництва і розрахована на два активні начала: кодувально-продукувальну активність адресанта і декодувальну активність слухача (будь-яка команда, будь-який граф може бути адекватно сприйнятий за умови відповідних пресупозицій). Це особливо важливо в гіпертекстових технологіях, де адресат потенційно стає адресантом унаслідок постійного продукування тексту, виходячи з постійного перегляду або читання тексту і безлічі проєкцій тексту в різноманітних системах пошуку.

Теза про множинного адресата виглядає цілком мотивованою, як і теза про 'дволикого' адресата-адресанта: я-адресант ↔ я-адресат – взаємо кореляційні та взаємодоповнювальні величини у комунікативному процесі. Будь-яка навігація передбачає, що адресат миттєво перетвориться на адресанта і навпаки.

II.4. Взаємкорелятивність адресата й адресанта в гіпертекстових структурах.

Позиція адресанта (продуцента) основна у мовленнєвому акті. За характером комунікативновизначаючих інтенцій вводяться звертання, вибачення, вітання, оцінні формули, що кваліфікуються як неінформативні акти мовлення [2, 775]. Основним типом мовленнєвих актів є інформативний. При цьому адресант реалізує в

тексті ряд функцій: 1) відображає власну позицію; 2) репрезентує суб'єктивний план «образу автора»; 3) виконує роль розповідача, оповідача та ін. Пошук інформації у системі здійснюється шляхом інтерактивної навігації зв'язками, де перехід від одних елементів до інших здійснюється з урахуванням їхньої семантичної близькості, унаслідок чого отримує умовно ще один вимір. У такому випадку одним з найважливіших методів освоєння інформації є запам'ятовування різних шляхів переміщення у гіпертекст-сітці. Таке виявлення шляхів або віртуальних структур цілком можна розглядати як альтернативу опрацюванню інформації за правилами логічного висновку [6, 15].

Відомо, що Дж.Конклін диференціював гіпертекстові системи за функційним призначенням, запропонувавши розмежовувати: 1) бібліотечні макросистеми (підтримують зв'язок між великими документами (враховується специфікація, плани, проекти, програми, звіти, бібліографія і под.)); 2) системи дослідження проблеми (засоби підтримки підготовчих етапів творчої роботи, стадії неструктурованого мислення (врахування різних точок зору, порівняння ідей, гіпотез і т.п.); 3) системи для перегляду (браузинга) повнотекстових баз даних (комп'ютерне навчання, вивчення довідково-енциклопедичної літератури); 4) експериментальні системи, що досліджують креативні можливості гіпертекстових технологій [9, 15]. У кожній із цих систем статус адресата можна кваліфікувати як відносно пасивний, але у другому і четвертому – цей статус трансформується у статус активного, оскільки порівняння передбачає і висловлення власних ідей і гіпотез або ж критику.

Адресат (читач, реципієнт, слухач, комунікант) проходить шлях від засобів вираження – до думки. Саме він повинен максимально враховувати кінесику (систему жестів, міміку, пози, які супроводжують мовлення), кінесика – безпосередній чинник впливу на адресата. Позиція адресата для адресанта є в якомусь сенсі невизначеною, та й сам образ адресанта може бути істотно розмитим, тому що такий адресант може бути або конкретною особою, або суттєво у просторовому відношенні віддаленим. Властивість мови пов'язувати у просторі та часі осіб, об'єкти, події Ч.Хоккет назвав 'змішуваністю' [9, 15].

Адресатом може бути аудиторія, що складається з визначеної / невизначеної кількості осіб. Якщо аудиторія знаходиться перед адресантом, то виникає прямий контакт у процесі усної мови з послідовним урахуванням інтересів і вимог такої аудиторії.

Складнішою є ситуація з адресатом, що сприймає будь-яку письмову мову, креолізовані тексти, де особливу роль відіграють невербальні компоненти. Тут особливо важливу роль відіграє навігація, технологія її здійснення. Адресант не завжди може розраховувати на повністю тотожний тезаурус, необхідний обсяг знань, адекватне бачення світу автором і його читачем. Свого часу М.Гумільов говорив про два типи адресата: про «читача-друга» і про «читача-ворога» [3, 421-422]. У системі інтернет текст іноді містить елементи автокомунікації (мовлення, розраховане на самого себе, пор. досить цікавими в цьому відношенні є модуси типу *мені це подобається., я сам собі пишу листи, їх одержую, а потім відправляю.*). Такого типу мовлення відрізняється певною образністю, складністю, використанням засобів текстових парадигм, оказіональністю, що повинен відчувати і зрозуміти читач. Адресату властивий статус пасивно-активного начала. Деякі дослідники стверджують, що, наприклад, сайт є гіпертекстовим утворенням електронної комунікативної діяльності (твір), що перебуває у постійній динаміці, і реалізований у сукупності взаємозалежних (тематично, семантично, інтенційно, фізично) веб-сторінок [7; 8]. У процесі комунікації мовленнєвій поведінці адресанта і адресата властиві відповідні функції, що істотно розрізняються між собою і кваліфікуються як комунікативні функції адресанта і адресата. Особливістю роботи в гіпертекст-технологіях є використання адресатом цілої системи функцій (заміщення, примітки, запиту, відсилання та ін.) як базисних, що дозволяють йому бути активним співпродуцентом.

II.5. Типологія функцій адресанта й адресата.

Зі статусом адресата корелюють функції тексту. Серед комунікативних функцій адресанта основною є функція повідомлення про суб'єкти, об'єкти, дії, процеси, факти та ін. Функція повідомлення є номинативною (денотативною, референтною). Супровідними є пізнавальна (когнітивна, гносеологічна) функції (порівняйте другий і четвертий тип виділених Дж.Конкліном гіпертекстових систем [9, 15]; особливо у

четвертому типі когнітивна функція адресата є домінуютьною – сам статус адресата креативний), призначенням яких є передача певних знань, системи образів, відповідного досвіду. У мовленнєвому акті реалізується апелятивна функція, основне призначення якої – звернення до адресата і вплив на нього. У гіпертекстових структурах, особливо у моделях сучасних інтернет-технологій, що активно використовуються, продуктивним є використання різних символів, що рухаються (вони істотно видозмінюють технологію сугестії). Завдяки цій функції здійснюється переконання слухача, читача у певних ідеях, концепціях. Апелятивність у гіпертексті вимагає особливої уваги і окремого вивчення (пор. використання різних зображень типу сонечка, місяця, чоловічка, квіточок і под.).

П.5.1. Експресивна функція сприяє виразній формі віддзеркалення психічного стану адресанта, зображення його суб'єктивного ставлення до вимовленого. Останнє виражається різними засобами: інтонаційно, лексико-семантично (*смуток, печаль, радість* та ін.), морфологічно (частки *ой, аж* і т.п.), словотвірно (*малесенький, тоненький, свекрушище* та ін.), синтаксично (порядок слів) і т.д. За допомогою 'експресивного' екрану адресат ↔ адресант може відстежувати співвідношення зображуваного з текстовим наповненням документа, а 'когнітивний' екран допомагає спостерігати процеси породження різних власних ідей, постійно порівнюючи їх з іншими і маючи в активі декілька версій. Із цією метою можуть використовуватися різні тексти з інтернету, що дозволяє постійно порівнювати, проглядати вже здійснене і т.д.

П.5.2. Завданням **емотивної** функції є створення умов для емоційного насичення тексту, описи різноманітних почуттів мовця. На це орієнтоване використання вставних слів типу *звичайно, мабуть, очевидно*, окличних речень (*Для кожного з нас цей день незвичайний!*), незвичних поєднань слів (*океани вогнів, море радості*) [5, 15-35].

П.5.3. Фатична функція (контактновстановлювальна / контактнорегулювальна) адресанта необхідна для підготовки слухача, читача до сприйняття, відповідного зосередження його уваги у процесі спілкування, підтримка уваги слухача, читача. На це можуть бути спрямовані спеціалізовані засоби типу *пам'ятаси, згадай*: 1) у діалозі: *А пригадай, про що з тобою я вчора говорив,*

саме про це...; 2) у монолозі: *А в цьому разі треба згадати ще й таке...* [5, 33].

П.5.4. Комунікативні функції адресанта (читача, слухача, реципієнта, комуніканта) пов'язані безпосередньо з його поведінкою у процесі спілкування і з його оцінкою мовленнєвого змісту повідомлення.

П.5.5. Основними функціями адресата є **спілкування** і **сприйняття**. Перша орієнтована на увагу і розуміння нової інформації читачем з бажанням спілкуватися з адресантом. Друга функція визначається напрямками розуміння національно-мовних, мовленнєвих, соціальних, когнітивних (ментальних) асоціацій, ситуацій, пов'язаних з умовами мовленнєвого акту, знаннями адресатом певної мови і рівнем такого знання, мотивована можливостями декодування смислових, лексичних, фразеологічних, морфологічних, синтаксичних та інших знаків і символів. Супровідними є **фатична, естетична** функції.

П.5.6. Фатична функція адресата є контактновстановлювальною і пов'язана з підтримкою слухачем мовного спілкування, його увагою до повідомлення та ін., пор.: *Продовжуй! Досить! Перестань!* [5, 22]. Фатичну функцію виконує й оголошення перерви на нараді, лекції, закриття книги.

П.5.7. Естетична функція реалізується тільки у тому випадку, якщо текст задовольняє уявлення читача, відповідає його вимогам і викликає в нього адекватне сприйняття, спонукає його до продовження, модифікації тощо. Ці функції достатньо повно описані щодо художніх, частково публіцистичних текстів, але водночас вони мало проаналізовані щодо гіпертекстів [5].

III. Висновки.

Поза сумнівом, організація інформації в гіпертексті за суто семантичними критеріями робить його абсолютно новим інструментом для підтримки інтелектуальної діяльності людини. До такої слід віднести: а) попереднє обґрунтування ухвалення того чи іншого рішення; б) пошук розв'язання складної (не зовсім формалізованої) проблеми; в) проектування різного роду об'єктів; г) опрацювання певної системи ідей; г) побудову зв'язного тексту та ін. Для вирішення цих та інших звань адресант завжди враховує так званий чинник адресата. Адресат так чи інакше враховує лінійність

тег для гіпотетичного / реального пошуку і побудови певного гіпертекстового документа. Необхідним постає встановлення диференційно-кваліфікаційних і диференційно-класифікаційних ознак не лише жанрово різних гіпертекстів, але й кваліфікація усієї системи комп'ютерних гіпертекстів у макро- і мікрорівнях.

Література

[1] Воронина Н.Е. Компьютерное моделирование лингвистических объектов / И.Е.Воронина. – Воронеж: Издательско-полиграфический центр Воронежского государственного университета, 2007. – 177 с.

[2] Гак В.Г. Теоретическая грамматика французского языка. – М.: Добросвет, 2004. – 862 с.

[3] Гумилев Н. Стихи. Письма о русской поэзии. – М.: Художественная литература, 1990. – 434 с.

[4] Дерік І.М. Просодичні особливості дискурсу інформаційних повідомлень ділової тематики в Інтернеті: Автореф. ... канд. філол. наук. – Донецьк, 2007. – 20 с.

[5] Загнітко А. Лінгвістика тексту. – Вид. 2-ге, виправл. і доп. – Донецьк: Видавництво Донецького національного університету, 2007. – 289 с.

[6] Карпіловська Є.А. Вступ до комп'ютерної лінгвістики. – Донецьк: ТОВ “Юго-Восток, Лтд”, 2006. – 188 с.

[7] Матвєєва С.А. Сайт як жанр Інтернет-комунікації (на матеріалі персональних сайтів учених): Автореф. ... канд. філол. наук. – Донецьк, 2006. – 20 с.

[8] Штерн І.Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики. – К.: “АртЕк”, 1998. – 336 с.

[9] Conclin J. Hypertext: an Introduction and Survey // Computer – 1987. – September. – № 1. – P. 14-21.

СИНТАКСИЧНИЙ МАКРОСВІТ ВАСИЛЯ СТУСА

Лінгвістична специфіка художнього тексту зумовлена його належністю як до сфери мови, так і до сфери мистецтва. Оскільки продуктивний обмін інформацією – умова розвитку суспільства, кожна культура в ту чи іншу епоху має набір конвенцій (правил, норм), які вказують адресантам, як створювати тексти, а адресатам – як їх розуміти. У кожній культурі складається репертуар жанрів – типів текстів, репрезентованих існуючими зразками, а також у вигляді узаконених граматики і стилістичними прикладами, норм, правил створення (кодування) і сприйняття (декодування) текстів певного типу, які існують у свідомості людей.

Реальне існування будь-якого тексту обов'язковою передумовою має наявність у нього жанрової «етикетки», яка не обов'язково дорівнює інтерпретації самого автора та її сприйняттю читачами. Така жанрова «етикетка» може налаштовувати читача, орієнтувати його почуттєвість на відповідний реєстр. Ще у 1922 році Б.О. Ларін констатував: «Вірші ми повинні читати так, як віртуоз читає музичну п'єсу. Коли він уже все розділив і знову налагодив, усе помітив у деталях і запам'ятав усі пасажи, тоді дасть собі відпочинок, щоб злились враження. Якщо потім здує попіл з блимальної пам'яті – засвітить, оживить художній витвір. ... Але ще важче досліднику. Він повинен вслухатися у вірші так прискіпливо, що притуплюється сприйняття, слабне естетичний ефект поезії. Тоді навіть правильне самоспостереження може дати неправильний результат – все одно як поверхнєве знайомство» [Ларін 1997, с.161-162].

Тонкість матерії вірша і невіршуване внутрішнє протиріччя, закладене у прагнення дослідника перевести ліричне переживання на логічну мову науки, зберігши водночас безпосередність та емоційність, примушують філологів з особливою обережністю ставитися до лінгвістичного аналізу поезії, особливо такої сфери, як синтаксис, який, за влучним висловом Річарда Омана, визначає стиль. Сама значущість синтаксису і ширше граматики для поетичного тексту неодноразово піддавалась сумніву, оскільки саме поезія максимально орієнтована на аграматизм, порушення правил оперування одиницями та їхню структурну організацію, що часто може бути покваліфікована як ненормативна у граматичному

аспекті. Хоча в цій ненормативності міститься великої сили експресія. Навіть цілком граматична лірика, на відміну від прози, є мистецтвом слова, а не речення. У цьому, зокрема, полягає різниця між прозовим і поетичним «саспенсом». Якщо в прозі «саспенс» – це затягнення довгоочікування події, то в ліриці – це відсосереджена поява слова, раптовість його постання: *Яке блаженство – радісно себе / пуститися, неначе човен берега* («Яке блаженство – радісно себе...»). Конструкція «яке блаженство» виступає конденсатом експресії, яка згодом повністю розгортається у заключних рядках *«Блаженна смерте! Рано ще! Не надь. / Та довжиться твоя висока надь / і душу виголублює пречисту»*. Віршові форми пропонують і виявляють іншу форму буття, в якій випадковість тимчасового і неповторного перебігу життя повністю поступається місцем «вічній» власне-мовній формі, адже саме віршова форма позамовну ситуацію переводить у модус мовного існування (за І.І. Ковтуною). І тут постає одне з визначальних питань аналізу поетичного синтаксису, оскільки в кожному разі розгляд тієї чи іншої конструкції наштовхується на проблему норми, її корелятивність / некорелятивність з останньою. Очевидно, для встановлення естетичної, мовно-естетичної значущості синтаксичної конструкції, напрямів її варіації, модифікації і трансформації останню слід аналізувати на тлі типологічно споріднених, рівнорядних утворень. Мовна норма, вичерпно реалізована в комунікативній функції мови, – це зовнішня норма, на тлі якої повністю окреслюється і виявляється естетична функція мови, що охоплює: 1) естетику літературної мови (цим мотивується її поширення на загальноетнічній території, підпорядкування її принципам більшості мовних текстів); 2) естетику мови художньої літератури. Синтаксис поетичних творів Василя Стуса спрямований на елімінування дійсної реальності і створення самоцінного і самодостатнього світу художніх смислів: витворення модалізованої поетичної реальності: *В мені уже народжується Бог / і напівпам'ятний, напівзабутий, / немов і не в мені, а скраю смерти, / куди живому зась – мій внук і прадід – / пережидає, заки я помру* («В мені уже народжується Бог...»).

Повтор одноструктурних і рівнорядних за своєю семантикою висловлень сприяє витворенню ємного градаційного ряду, в якому останнє комунікативне утворення містить умовисновок, що

максимально посилюється наявністю трьох, чотирьох і більше (виявлено сім) дієслів-предикатів як носіїв окремих пропозицій: *Отак і є. Отак і жий. Отак / Твори́сь, та́врований, печи́сь, кази́сь* («Убогий смерд – не владарює нині...»). Максимальне розгортання числа пропозицій в експозиції, що репрезентуються тими чи іншими компонентами як формальними ускладнювачами, сигналізує про макровимір площин перебігу дій, розширення самого тла наступної драми, окресленої дієсловом-предикатом та залежними від нього аргументами: *Вервечка заборонених бажань – дружина, мати, син, сестра і батько, побравивши одне за одним, ніби на проході якоїсь божевільні, мій сон веде й сама снується сном* («Вервечка заборонених бажань...»), де відокремлена прикладка «*вервечка заборонених бажань – дружина, мати, син, сестра і батько*» уміщує сім пропозицій як елементарних смислів. Водночас при ній наявна власна підрядна залежність «*ніби на проході якоїсь божевільні*», що є неповним підрядним детермінантно-порівняльним реченням, сентенція якого запізнається у внутрішньому «діалозі» з головними частинами «*мій сон веде й сама снується сном*». Перебуваючи у власне-детермінантному вимірі щодо головних частин, підрядна порівняльна корелює з цілісно смисловим рядом, репрезентованим відокремленою прикладкою, структура якої може спонукати до її витлумачення як окремих номінативних структур. Такий підхід призводить до нівелювання смислової залежності лексем – компонентів висловлення: *вервечка – сон – сама*.

У таких випадках слід максимально враховувати особливості синтаксичного конструювання тексту Василем Стусом, його прагнення передати смислове багатство не у поверхневій, а у глибинній структурі висловлення, яке у цьому разі набуває статусу не тільки номінативної одиниці, але й екзистенційної, оскільки через неї пізнається буттєвий вимір наступних пропозицій.

Особливої ваги у синтаксичному макросвіті Василя Стуса набувають конструкції, в яких позиція предиката заповнена інфінітивом, що за своїм виявом є потенційно модальним, і саме це постає основним у його реалізації: *Неси́ла – бачи́ти. Неси́ла – перестать. / Бо де поді́тись з зрадними очима? / Ховаються за нашими плечима / пиха і гонор. Стали і мовчать* («Життя симфонія, «Симфонія весни»...»). Інфінітив у цьому разі виступає носієм

відносної імперативності, що перегукується з початком наступної строфи, де імператив постає максимально виявленим формально й семантично: *Мовчіть і начувайтесь. Бо струну / торкне смичок – і раз, і два, і тричі* («Життя симфонія, “Симфонія весни”...»). Імперативна семантика посилюється парцелюванням у першому й у другому випадку, де парцеляти-детермінанти «*Бо де подітись з зрадними очима?*», «*Бо струну / торкне смичок – і раз, і два, і тричі*» виокремлюються у комунікативно самостійні одиниці, що уміщують у собі весь потенціал причинової мотивації такої поведінки. Водночас ці парцеляти у смислового і структурного плані орієнтовані на структурно головний компонент (у першому випадку – це дві рівнорядні частини «*Несила – бачити. Несила – перестать*», пунктуаційне виокремлення орієнтоване на перетворення рівнорядної семантики на самодостатню і самовичерпувальну; а в другому – два самостійних предикати настановного смислу «*Мовчіть і начувайтесь*»). Загалом імперативна настанова поезії «Життя симфонія, “Симфонія весни”...» посилюється постійним нанизуванням форм наказового способу, використовуваних у первинній своїй функції: *І вже здається – ледве вхопить зір – / пливе митець, простерши руки-крила... / І темін у ногах провалля вирила... / Не упади. Дивися вгору й вір // Дивися й вір. Увіруй в торжество бузково-синіх звуків серед тиші. Нехай хоч розпач до дерзань привинише, тож рвися вгору з вірою удвох.* Ємний смисловий ряд імперативної семантики у внутрішньопоетичній структурі витворюється дієслівними формами наказового способу: *мовчіть, начувайтесь, не упади, дивися, дивися, вір*, що у своєму формальному вираженні другою особою однини орієнтовані на адресата і водночас містять у своєму вияві конкретного суб'єкта дії, який постає чітко окресленим в останній строфі: *Докіль ти сині руки не розкрилиш, / з душі не вирвеш моторошний крик / чуття, котрого не назве язик, / чуття, котрого у словах не виллеш.* Імперативна семантика у цьому разі не розмивається, а навпаки посилюється, оскільки і форми наказового способу, і форми майбутнього часу є носіями ірреального значення, що й зумовлює утворення єдиного цілісного тла поезії, де перша строфа є експозицією. В останній рваними конструкціями, порушенням нормативного порядку слів витворюється емоційно-екзистенційний потенціал: *Життя симфонія, «Симфонія весни» і*

сатанинський, зойками – Малевич... / Євреї – по горло. І по горло – невір, / по горло – маячний і мудрий світ. Зацином виступає номінативне речення, що позбавлене аспектуально-модально-темпорально-персональних вимірів, що максимально використано в подальших утвореннях. Водночас слід бачити суттєву різницю між відокремленою прикладкою «*Симфонія весни*» і двоскладним біномінативним реченням «*сатанинський – Малевич*», в якому «*зойками*» (за своїм формальним маркуванням і функційно-смысловим навантаженням є непрямий додаток, але водночас синкретизує семантику обставини способу дії завдяки використанню прийому сегментації – виокремленню окремого слова і надання йому особливої значущості завдяки винесенню у невластиву йому синтаксичну позицію. Подальші висловлення «*Євреї – по горло. І по горло – невір, / по горло – маячний і мудрий світ*» є двоскладними реченнями, в яких складений іменний присудок забезпечує внутрішню позірну однотипність і зовнішню псевдоподібність, що споріднює їх із зариновим номінативним реченням. Екзистенційний вимір номінативної конструкції, замкнutoї у часовому вимірі на теперішність, посилюється наступними структурами, також замкнутими на теперішність, поза яким неможливе нульове вираження допоміжного дієслова-зв'язки, що максимально втратило власне значення і повністю реалізує свою структурну функцію.

Загалом імперативну семантику можна віднести до домінуючих ознак синтаксичного макросвіту Василя Стуса, оскільки саме через ряди форм наказового способу поет передає своє творче кредо і таким чином включає в його вияв адресата. У цих поезіях відчутним постає кортеж мовленнєвої діяльності, в якій сам автор передбачає співвияв активності адресата. Прикладом такої поезії є вірш «Оптимістичне»: *Коли ти вірити в добро навик, / то віруй в землю. Віруй в смерть і крики / Тривожні породить. Нема одвіку / Легкої віри і легких утіх. // Замало й слів, де треба людських рук. / Будинки зводити, мости ладнати, / Чи древні перелоги поорати. // Учися брати віру. Як беруть / Снопи на плечі. Як беруть лопати / Садівники, щоб Землю перерить / І здобрити. Так, як беруть солдати / Гвинтівки в руки – край свій боронить. / Бери у праці втому і печаль, / Глибій у радості, глибій в стражданні, Звірайсь на них, немов на пробнім камені, Загартувавши серце, ніби*

сталь. / В роботі навчайся, як народ. / До скону свято вірити в добро, в якій форми віруй, віруй, учися, бери, глибій, глибій, звіряйсь, навчайся виступають ядерними, а навколо них групуються залежні у структурному і смисловому плані предикативні частини, в яких дієслівні лексеми *беруть, беруть, перерить, здобрити, беруть, боронить, вірити* утворюють з ядерними цілісний смисловий потік, оскільки завдяки їм конкретизується спосіб дії (*Як беруть / Снопи на плечі. Як беруть лопати / Садівники, щоб Землю перерить / І здобрити*), її мета (*Будинки зводити, мости ладнати, / Чи древні перелози поорати*). Суттєвим є те, що останні парцелюються, а у випадку виокремлення мети дії як самодостатньої комунікативної одиниці редукується навіть спеціалізований засіб структурної залежності. Найчастотнішим у цій поезії виступає дієслівний предикат *беруть – беруть – бери*, що спочатку постає в інфінітивній нейтрально-модально-темпорально-персональній формі і заповнює синтаксичну позицію об'єктного поширювача (*учися брати*), хоча така роль може бути витлумачена як синкретична, оскільки компонент «*учися*» прямує до втрати своєї повнозначності. Надзвичайно промовистим для Стусівського поетичного синтаксису є ефект рваного висловлення, коли одне структурно і комунікативно цілісне висловлення членується на дві і більше одиниць. Надважливим у цьому разі постає те, що вичленувана одиниця сприймається інформативно як самодостатня, більше того – вона переймає на себе увесь обсяг інформації попередніх частин, пор.: *В роботі навчайся, як народ. / До скону свято вірити в добро*, де останній компонент *До скону свято вірити в добро* є у структурному плані складником підрядної прислівно-з'ясувальної частини *як народ*, що разом із компонентом *До скону свято вірити в добро* становить цілісну предикативну частину.

У синтаксичному макросвіті Василя Стуса посиленням постає використання суб'єктно-модусних компонентів, до яких слід, поза всяким сумнівом, віднести вживання дейксистого елемента «Я», що особливо є помітним у поезіях, орієнтованих на високе звучання, окреслення власної громадянської позиції. У цьому плані вельми показовим є вірш «Вереснева земля», в якому вже із самого Франкового епіграфа розпочинається діалог автора з правічною колискою людства, де остання постає в іпостасі поціновувача вчинків поета. Реалізації цього завдання підпорядковані граматичні

форми дійсного і наказового способу, пор.: *Я до тебе прийду і змовкну. / І нічого тобі не скажу і Пожурю ти мене. / Пожур – / Вже чи лагідно, чи жорстоко.* Вірш сповнений окличних речень, основним призначенням яких виступає реалізація функції звертання – звертання до рідної України, що постає колискою поета і спроможна вповні оцінити всі наміри і реалізовані дії. Поряд з ними виступають питально-риторичні речення (*Що докину до твого золота?; Чом забракло мені уміння / Звеселити серце твоє?; Чом не можу я дати тобі / Своє серце – у добрі руки?*), в яких сконденсовано згустки енергії. Розпочинаючи ряд звертанням до України (*О, Вкраїно моя осіння!*), що належить до констант української культури (пор. у римлян *Late patet patria mea* (Широко розкинулась батьківщина моя)), поет через окрему художньо навантажену деталь рідного краю (*голуби́нь*) – важливий елемент національно-когнітивного простору як репрезентант константи *буття* української культури (пор. синонімічний ряд до лексеми *голубий*: *блакитний, лазуровий, лазурний, небесний, бірюзовий, аквамариновий, барвінковий* (Словник синонімів української мови: У 2-х т. – К. : Наукова думка, 1999. – С. 68); *небесний, яносиній, блаватний, волошковий, советизми голубий, лазурний, лазуровий* (Караванський С. Практичний словник синонімів української мови. – К. : Кобза, 1993. – С. 29); *агатовий, бірюзовий, блаватний, блакитний, блакитнуватий, васильковий, волошковий, голубенький, голубесенький, голубісінський, голубуватий, лазуритів, небесний, світло-голубий, світло-синій* (Вусик О.С. Словник українських синонімів. – Дніпропетровськ: Січ, 2001, – С. 88)), ототожену з відповідним душевним станом, поглиблює риторику питання через виокремлення *серця* як самодостатньої величини для посилення могутності землі, оскільки *серце* в цьому випадку постає носієм вершинних морально-духовних вартостей людини: *Земле рідна! Сором мені – / Що докину до твого золота? / Марно зринули юні дні, / Нині ж сушить мене гризота. / Разом з осінню я догорів, / Листям осені опадаю, / І між млисто-гірких вечорів / Неприкаятий, сам блукаю. / Осінь крилами в груді б'є. / О, Вкраїно моя осіння! Чом забракло мені уміння / Звеселити серце твоє? / Голуби́нь моя, голуби́нь! / Розтривого моя і муко! Чом не можу я дати тобі / Своє серце – у добрі руки? / О, коли б то, коли б я зміг! / Рідну землю, тривогами краяну, / Проорав би, як переліг, / В ріллях радості*

неокраїх! / Земле рідна! Тобі одній / Я волів служить до скону / До твоїх до прийдешніх днів / Дотягнутися б хоч рукою. Структура висловлення *Земле рідна! Тобі одній / Я волів служить до скону. / До твоїх до прийдешніх днів / Дотягнутися б хоч рукою* передбачає актуалізацію концепта *земля*, що осмислюється в цьому разі як комплекс сутностей, як рідна матір (створюється прямий перегук з епіграфом І. Франка *«Земле моя, / всеплодючая мати!»*), що здатна оцінити дії свого сина. У лексикографічному тлумаченні лексема *земля* набула б кваліфікації як «край, з яким особа себе ототожнює як єдине ціле і за який вважає себе відповідальною» (у жодному з нині чинних словників української мови це значення не зафіксоване, хоча в українській культурі воно активно використовуване).

У синтаксичному макросвіті Василя Стуса особливої ваги набуває заповнення синтаксичної позиції неспеціалізованим компонентом, що здебільшого постає реалізатором окремої пропозиції як цілісної драми *Напівзабуте* *напливає хвилями; Минулі дні видяться майбутнім* («Минулі дні видяться майбутнім...»); *Далеке й призабуте / Зринає в пам'яті, мов видиво легке...* («Була ти мрійною...»).

Визначальними ознаками синтаксичного макросвіту поетичних творів Василя Стуса постає: 1) формальне ускладнення простого речення відокремленими членами речення, з-поміж яких найчастотнішими є відокремлені прикладки, що можуть інколи утворювати цілісні ряди; 2) формальне ускладнення простого і складного речення вставленими конструкціями: *В такі ночі не можна спати, гріх! (Не бійся: для тебе є денна покута)* («Тиха ніч, і місячно»); *Завжди пробуєм доростати до себе (одвічний егоїзм людського серця!), але ніхто не може подвоїтись* («з гіркотою...»); 3) ускладнені складні речення з базовим сурядним зв'язком; 4) сегментування – винесення в абсолютний початок висловлення актуалізованого компонента, що при прямому порядку слів характеризується розмитістю семантики, супровідним чинником сегментації виступає використання тире, яке можна кваліфікувати як найуживаніший розділовий знак у поезіях Василя Стуса, пор.: *І поблизу – радянський сад...* («І поблизу – радянський сад...»); *старий ясин – оцвіттям весь німує, а віддалі – німує чорний ліс* («Націлений у небо обеліск»). У синтаксисі Василя Стуса сегментація поширюється і на абсолютний кінець висловлення, коли

сегментований компонент становить досить ємну структуру: *Вона сліпа – свічадом осіннього промерзлого ставка...* («Націлений у небоobelіск»); 5) синтаксико-стилістична видозміна внутрішнього звучання складнопідрядних речень унаслідок виокремлення підрядних частин шляхом ужитку тире і протиставлення змістової площини головної та підрядної частин: *То ж, чорний вороне, замоч і головоньки не мороч, / бо так накрячеш – що аби уже й добрався б до товариша...* («Гайдамацьке»); 6) використання рядів предикатних слів як експозиції поезії, на тлі якої відбувається творення поетичної дійсності: *Гарноброва, пожежностанна, / снами вимріяна і трачена, / зголоднілим поглядом спалена, / непокірна, нічна і лячна. Як твоє розпросторилось тіло!* («Гарноброва, пожежностанна...»); 7) активне вживання рівнорядних структур з метою витворення цілісного градаційного ряду, в кінці якого є найбільш логічно значущий компонент; 8) порушення літературно-нормативного внутрішньореченнєвого порядку слів та предикативних частин у складному реченні з метою виділення певного смислу, його наголошення; 9) використання дієслівного предиката-присудка в абсолютному кінці рядка як найбільш значущого і завершувального компонента речення: *Ти словом і мовчанкою – караєш, / байдужістю холодною – караєш, / ти спокоєм і кроками – караєш, / морозом – теж, і віхолою теж* («Хрещатиком вечірнім під неоновим блідавим світлом...»); 10) внутрішньотекстова діалогізація, що реалізується у двох різновидах: імпліцитному (пор. «Вони сидять за столом...») та експліцитному («Ця п'єса почалася вже давно...»; «Я знав майже напевно...»); 11) імперативізація синтаксичних одиниць із базовими формами наказового способу дієслова; 12) експозиційна двоскладність речень; 13) поширення номіналізаційних тенденцій і почасті віднесення в ряді поезій внутрішньої дієслівності на другий план; 14) парцелювання структури складнопідрядного речення з метою виокремлення причинової та цільової семантики; 15) синкретизація семантики у порівняльних конструкціях.

Література

1. Ковтунова И.И. Некоторые направления эволюции поэтического языка в XX веке // Очерки истории языка русской поэзии XX века. Поэтический язык и идиостиль. Общие вопросы. Звуковая организация текста. – М. : Наука, 1990. – С. 23-46.
2. Ларин Б.А. О разновидностях художественной речи // Русская словесность. – М., 1997. – С. 152-176.
3. Сидорова М.Ю. Грамматика художественного текста. – М., 2000. – 416 с.
4. Ставицька Л. Естетика слова в українській поезії 10-30 рр. XX ст. – К., 2000. – 156 с.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Абеляр, 18
Аврорін В., 54
Агафонова А., 410, 414
Адінцова Ю., 371, 390,
Акимова Г., 151, 298
Алексєєв В., 33
Алисова Т., 379, 391
Алтицева Л., 211, 216
Андерш Й., 79
Антонич Б.-І., 356, 389, 417-419,
422, 424-425, 428
Аошуан Т., 24, 28
Апрєсян В., 140
Апрєсян Ю., 143
Аристотель, 159, 370
Арно А., 15, 28, 351, 366
Арутюнова Н., 78, 101, 103, 350,
400
Аўласєвіч М., 291, 298
Ахманова О., 130, 188, 201
Ачилова В., 323, 330, 346
Бабайцева В., 290, 298, 321, 327,
329-330, 335, 337, 346, 398, 400
Багіроков Х., 54
Бажан М., 184, 335,
Байков В., 151
Баллі Ш., 19, 100, 143, 193, 401
Баранов А., 223, 247, 389, 391
Барт Р., 419, 427
Бацевич Ф., 177, 182, 201, 247, 358,
366
Беляєв Ю., 325, 346
Бенвеніст Е., 80, 160
Бернстайн Б., 15
Берштейн С., 105
Бессонова О., 23-24, 28
Белошاپкова В., 79, 133, 318, 362,
367
Бирюков, 25, 28
Білодід І., 92-93, 184, 248, 300, 349,
401
Білозуб А., 237
Бінтенко Л., 331, 346,
Блох М.Я., 377-378, 391
Боголепов А., 130
Богородицький В., 54
Бодуен де Куртене І., 12, 16, 54,
133
Бозе Н., 382
Болдирєв Р., 131
Бондаренко О., 109
Бондаренко С., 421
Бондарко О., 25, 78, 79, 106, 108-
109, 127, 135, 254, 350
Борисова Є., 392, 400
Борисова Є., 392, 400
Бризгунова О., 382
Бріцин М., 319
Бровка В., 326
Бройко Н., 221, 229, 247
Будагов Р., 134
Буланін Л., 78, 106, 111
Булаховський Л., 324, 331
Бунін І., 295
Бурак Л., 291, 299, 335, 346,
Буслаєв Ф., 79, 130, 168
Бусурина Є., 26, 28
Бядуля З., 290
Важнік С., 350
Вайнрайх У., 54, 76
Валгіна Н., 151, 280, 299, 321, 325,
341, 346, 388
Валімова Г., 328, 347
Ван Валін Р., 381
Варела Ф., 13, 30
Васильченко С., 168, 169, 197, 344
Вашенко В., 435
Вежбицька А., 19, 27-28

- Вербицька О., 440
Веренк Ж., 78
Виготський Л., 133, 135
Винниченко В., 413
Винничук Ю., 169, 336
Виноградов В., 19, 78, 106, 127, 129, 132, 139, 159, 166-168, 182, 201, 247, 254, 361-362, 366, 401
Вихованець І., 19, 25, 78-79, 84-93, 103, 106-107, 127, 129-131, 136-137, 159-160, 170, 182-183, 194, 205, 211, 213, 216, 247, 254, 265, 294, 299, 318, 327, 339, 347, 350, 361, 366, 378, 386, 391, 400, 407, 414,
Вишня Остап, 287, 322, 333, 345
Вільде І., 285, 411
Вільний В., 288
Вінтонів М., 237, 382, 391
Володіна Г., 97,
Волохіна Г., 14, 22, 28, 440
Волошин Е., 239
Волощак М., 288, 299
Воркачов С., 18, 20, 25, 27-28, 432
Ворожбитова А., 156
Вороний М., 236
Вороніна Н., 452
Востоков О., 129-130
Всеволодова М., 78-80, 83-84, 94-103, 130-131, 136, 165, 193, 201, 326, 362, 366, 372, 374, 382, 391, 400
Вундт В., 432
Гавелко М., 211
Гавранек Б., 281, 299
Гаврилова Г., 300, 319
Гадамер Г.-Г., 79
Гайдеггер М., 64, 103, 359, 366
Гайдученко Г., 349
Гак В., 80, 84, 130, 144, 152, 156, 172-173, 178, 182, 247, 326, 329, 347, 352, 366, 379, 391, 402, 452
Галавач П., 333
Галкіна-Федорук К., 323, 340-341, 347, 349
Ганич Д., 319
Гарвін Т., 382
Гарет М., 56
Гароцькі М., 322
Гашек Я., 358
Гваттари Ф., 23, 432
Гвоздев О., 321, 334-335, 340-341, 342, 347,
Глебка П., 335-336
Глібов Л., 169, 192
Говда О., 150
Гоголь М., 336, 437
Голобородько А., 134
Головін Б., 384
Головка А., 331
Гончар О., 169, 177, 197-198, 246, 337, 343, 406
Гончаров І., 322
Горлач С., 267
Городенська К., 92, 170-171, 174, 176, 182-183, 192, 202, 205, 213, 216, 247, 265, 318, 350, 374, 378, 391
Горпинич В., 173, 183, 362, 366
Горшкова К., 347
Грабович Г., 292, 294
Греч М., 130, 168
Грибоедов А., 322
Григорьев В., 428
Грицина В., 299
Грищенко А., 92, 185, 319
Грінченко Б., 169, 181, 199, 203, 236, 239, 244, 253
Гром'яка Р., 441
Грос М., 371
Гроховський М., 161-162, 194
Грушевская Т., 411, 414
Грушевський М., 309, 337, 345
Грыгор'ева Л., 299, 346

- Грюнбаум Г., 54
Гуйванюк Н., 301, 319-321, 324, 328, 349, 392, 401, 415
Гумбольдт В., 16, 427, 432
Гумільов М., 449, 452
Гуріненко П., 303
Гуссерль Е., 359, 366, 429, 440
Гуцало Ю., 359
Гартнер Ф., 206
Глісон Г., 206
Гудзь Ю., 396
Дамурет Дж., 174
Данеш Ф., 382
Данилюк І., 102-103, 131, 183, 202, 237-239, 247-248, 326
Дарвін Ч., 15
Дашвар Люко, 172-174, 176-177
Дащенко Н., 427
Двонч Л., 300
Дельоз Ж., 23-24, 28, 432
Дементьєва О., 95-96, 103
Демьянков В., 17, 29, 84-85
Дешерієв Ю., 54, 76
Дерік І., 452
Джекендофф Р., 82
Дзюба М., 333
Дімаров А., 152, 167, 198, 212-214, 263, 339, 359
Добіаш О., 168
Добровольський Д., 432
Довженко О., 302, 333-334, 343
Долгов Ю., 79, 407, 414
Доломан С., 170, 183
Дорошенко С., 319
Драй-Хмара М., 301, 345
Драч І., 411-412
Дремов А., 156
Дрозд В., 213, 270, 273-274, 276-279, 338, 356, 359, 364
Дудик П., 324, 327, 336-337, 339-340, 347, 395
Дурново М., 206, 253
Дюмарсе Ц., 382
Ейнштейн А., 26
Ейнштейн А., 26, 32
Єрмоленко С., 401
Єсперсен О., 19, 143, 159-160
Жебраускас А., 441
Жері-Шнейдер Ж., 372
Жирмунський В., 78
Жлуктенко Ю., 76
Жовтобрюх М., 107-108, 127, 401
Жолдак Б., 282, 308, 395-396, 407
Жолковський О., 144
Забашта Л., 260
Забужко О., 270, 289, 293-295, 297, 305
Загнітко А., 25, 29, 32, 50, 76, 84, 89, 92-93, 103, 143-144, 156-157, 165, 173, 183, 190, 192, 202, 206, 212, 215-216, 218, 235, 237, 247-248, 269, 299, 319, 364, 366, 382, 390, 392, 400, 412, 414, 441, 452
Загребельний П., 304, 332-333, 341, 410
Заза Ю., 16, 29
Залевська А., 17, 29
Залізник А., 211
Зарудний М., 164, 175, 342
Засорина Л., 442
Земляк В., 162, 195, 333
Земська О., 382
Зеніна А., 237
Зизаній Л., 130
Золотова Г., 79, 83, 143, 151, 362, 366, 382, 400, 412, 414
Зубець Н., 202
Зубкова Т., 131
Зубова Л., 427
Іваненко О., 198
Іванищева О., 33
Іванчикова Н., 151
Івченко М., 168, 197, 199, 334, 344-345, 357

- Івшин В., 382-384
Ільницький Д., 428
Іпанова І., 256
Ісаєва Л., 150
Ісаченко О., 106, 210-211
Іщук А., 303
Каламова А., 129
Калашникова Г., 300, 319
Камчатнов О., 150
Кант І., 26
Канюшкевич М., 183
Каранська М., 300, 319
Карасик В., 11-12, 15, 18, 21-22, 24-25, 29
Каратаєва А., 235, 237
Кардано Дж., 27
Карпа І., 169, 177, 198, 214, 335, 338
Карпіловська Є., 178, 183-185, 452
Карцевський С., 149
Кацнельсон С., 196, 378
Качкан П., 334
Квітка-Оснoв'яненко Ю., 324
Кибрик А., 392, 414
Киприянов В., 133
Кіклевич О., 103, 161, 184, 202
Кінен Е., 432
Кірова Л., 151
Клименко Н., 178, 184, 185, 302
Клименко С., 218-219, 221, 248
Клобуков Є., 78-79, 81, 84, 131, 201
Кобиланська М., 320-321, 324, 328, 349, 415
Кобиланська О., 169, 263
Ковалик І., 78
Ковалів Ю., 442
Ковтунова І., 382, 454, 461
Кожина М., 141, 157
Козіцька О., 302, 303, 315, 319
Кокотюха А., 338, 343
Колас Я., 325, 335, 344
Колесник О., 78
Колесов В., 18, 29, 208, 216
Колиханова Є., 151
Колодяжний А., 129, 137
Коломієць Л., 167, 170, 175, 184, 248, 253
Конклін Дж., 448-449
Кононенко В., 301, 319, 432
Кононенко О., 169
Конторчук Г., 441
Коннохова Л., 410, 414
Конюшкевич М., 102, 131, 136, 157, 163, 165, 195-196, 326
Копиленко О., 333
Короленко С., 423
Коряков Ю., 33-34, 37, 49-50
Косеріу Е., 131
Косиков Г., 427
Косинка Г., 146, 397
Костенко Л., 193, 285, 288, 305, 399
Котляревський І., 193, 199, 236, 331
Коцюбинський М., 171-173, 175, 177-178, 197, 221, 225-226, 289, 307, 311, 325, 329, 344, 395, 397, 413
Кочерга І., 301
Кочерга-Борте Л., 151
Крапіва К., 335
Красних В., 20, 29
Краснобаєва-Чорна Ж., 25, 29
Крейдлін Г., 129, 131, 140
Крисін Л., 37, 50
Критенко А., 427
Кропивницький М., 413
Крушельницька К., 382
Кубрякова О., 19, 23, 25, 29-30
Кудрейко І., 50, 237
Кукушкіна О., 201
Кулик Б., 127, 301, 319, 337, 339, 348, 361, 367
Кулинич Є., 129
Кульбабська О., 301, 319

- Кульчицька Т., 248
Куно С., 439
Курилович Є., 78, 87, 92, 130, 143, 159-160
Курсанина Е., 379, 392
Кухарук Р., 397
Кучера Г., 218-219,
Кучеренко І., 127, 129, 131, 137, 339, 348
Куш Н., 130
Лагутов Ю., 32, 39, 51
Лазаревська К., 239
Лакофф Дж., 82-83
Ланг Жак, 33
Лангакер Р., 82-83
Лансло К., 15, 28, 351, 366
Ларін Б., 453
Ласковський Р., 131
Левакіна Т., 202
Левелт В., 56
Левицкий Ю., 103, 392
Левицкий В., 428
Леденєв Ю., 130, 132
Лекант П., 349
Леонтьєв А., 133,
Леонтьєв Л., 133
Леонтьєва Н., 130
Лепкий Б., 338, 357, 396
Лешка О., 78
Липа Ю., 178
Лиса Г., 203
Лисоченко Л., 134
Лицьков М., 344
Ліхачов Д., 17, 30, 432
Ловерманн Д., 33-34
Ломов А., 80, 84
Ломоносов М., 114, 129-130, 414
Ломтєв Т., 100
Лотман М., 432
Лужанін М., 322
Лурія А., 133
Луценко М., 78-79
Лучик А., 103, 326, 348
Лучук В., 302
Ляпин С., 18, 30
Ляшевская О., 210, 216
Ляшкевич А., 214, 216
Макаров М., 14, 30
Максимов Л., 327, 346, 398, 400
Маланюк Є., 288, 308
Малишко А., 301
Малкович Г., 334
Маркевич Н., 437
Мартемьянов Ю., 392, 400
Мартемьянова Ю., 392, 400
Мартіне А., 149, 151, 174
Мартович Л., 169, 179, 240
Масенко Л., 54
Масицька Т., 79, 89, 93
Маслова В., 432
Маслов Ю., 28, 432
Матвєєва С., 452
Матезіус В., 383, 401
Матіос М., 132, 214, 322, 356
Матурана У., 13, 30
Матусенко О., 335
Мачай Т., 294
Медвідь В., 270-272
Медушевський А., 322, 348
Мейє А., 215
Мейзерська І., 192, 202, 203
Мельничук О., 79, 91, 93, 239, 244, 382, 401
Мельчук І., 144, 210
Мецлер А., 441
Мечковська Н., 49-50
Мещанінов І., 134
Микитина С., 157, 394
Милославський І., 79, 109, 254
Мильцева Л., 290, 299
Мирний Панас, 169, 193, 339, 356
Мисик В., 358
Михайличенко Г., 396
Михайличенко Ю., 396

- Михальченко В., 33
Мігірін В., 78
Міклошич Ф., 129
Мікуліч Б., 335
Міхневич А., 350
Могильницький І., 130
Мороз А., 10, 26, 30
Мороз В., 410, 414
Москальская О., 379, 392
Мустайоки А., 104, 359-360, 366, 415
Мучник Й., 127, 254
Мушкетик Ю., 334
Нагіна В., 349
Нариньяни А., 217
Невідомська Л., 151, 392
Недев І., 362, 367
Некрасов М., 106, 115
Нельсон Т., 445
Неретіна С., 432
Нечуй-Левицький І., 226, 263, 303, 325, 333
Немец Г., 135
Нікітін В., 400
Нікітіна С., 130
Ніколаєва Т., 51
Нікольський Л., 54
Німчук В., 182, 203
Новак Л., 266
Номис М., 199
Норман Б., 106, 127
Ньютон І., 26, 30
Овсяннико-Куликовский Д., 361, 367
Огієнко І., 77, 307, 433, 435, 441
Ожоган В., 93
Окушева Г., 428
Олексенко В., 349
Олійник З., 295, 299
Ольжич О., 268, 295
Оман Р., 453
Орлов Л., 32, 34-35, 51
Ортега-і-Гассета Х., 412
Остін Дж., 80, 84, 358, 367
Осьмачка Т., 334
Павличко Д., 285, 303, 389
Падучева О., 80, 85, 210, 301, 319, 350, 382
Палашевська І., 21, 30
Панков Ф., 196, 203
Панфілов В., 382
Панфілов Є., 28
Паре Ж., 78
Пархоменко О., 127
Паскова Н., 13, 30
Перебийніс В., 249
Перельман М., 211
Перцов Н., 210, 216
Пете І., 217
Петренко Г., 239
Петрова П., 435
Пешковський О., 87, 106, 211, 330-331, 334, 337
Пивоварова С., 210-211, 217
Пилинський М., 401
Писаренко Ю., 194
Підмогильний В., 146, 149, 152, 177, 198, 270, 275, 339, 358-359
Підсуха О., 325
Пінкер С., 14-16, 30
Пісоцький К., 344
Пішон Е., 174
Плужник Є., 176, 377
Плунгян В., 210-212, 214-215, 217
Плющ М., 170, 184,
Плющ П., 435
Покровська Є., 153-154
Покровська О., 142
Поливанов Є., 54, 149, 394, 400
Поливанова А., 129
Полікарпов А., 201
Попов А., 299
Попов К., 362, 367
Попова З., 14, 22, 28, 440

- Попова І., 340, 348
Попова Л., 130
Попович Л., 350, 361-362, 367
Попок А., 32, 39, 51
Поспелов М., 78-79, 323
Потебня О., 16, 54, 78-79, 92, 106-107, 114, 130, 185, 210, 217, 361, 367, 432
Почепцов Г., 379, 392
Прокопович Н., 151
Прохасько Т., 132, 172
Путіліна О., 380, 392
Пушик С., 325
Рагавцов В., 299, 322, 348
Радева П., 362, 367
Радевич-Винницький Я., 54
Распопов І., 382
Рахіліна К., 210, 212, 214, 217
Ревзін І., 210, 217
Рибак Н., 322
Риков В., 218, 223, 225, 248-249
Риков В., 218, 223, 248-249
Рильський М., 91, 163, 196, 302, 308, 377
Рихли П., 231
Ріжко Р., 428
Рогожникова Р., 130
Роздобудько І., 174
Розенталь Д., 349
Руданський С., 177, 329
Руденко Д., 206
Руденко М., 288
Руднев О., 290, 299, 335, 348, 398, 400
Русанівський В., 92, 127, 182, 247, 265, 318, 436, 441
Ряжський Ю., 409
Савченко О., 79
Санніков В., 365, 367
Селиверстова О., 350, 401, 415
Селіванова О., 432
Сенів М., 157
Сепір Е., 16, 64, 378-379, 392
Сербенська О., 288, 299
Серебренников Б., 77, 359 (Серль Дж., 80, 85,
Сеше А., 401
Сидоренко Є., 175, 184
Сидоров В., 184-185,
Сидорова М., 400, 461
Сидорченко С., 396
Сизоненко О., 292
Сильверстайн М., 431
Симіф Р., 361, 367
Симулик М., 300, 319
Синявський О., 435
Сиротиніна О., 300, 327-328, 337-338, 348
Ситар Г., 102-103, 131, 183, 202, 239, 247, 326
Сімович В., 54, 79, 308-309, 319, 397, 435
Скаб М., 19, 27, 30, 339, 348
Скиба Г., 129
Скобликова Є., 321, 335, 348
Скрипник Л., 249, 302
Слинько І., 320-321, 324, 328, 339, 349, 401, 415
Слісаренко О., 146-147, 152, 198-199, 283, 335, 337-338, 341, 397
Слюсарева Н., 25, 79, 350
Смаль-Стоцький С., 78, 206
Смеречинський С., 79, 309, 320
Смирницький О., 130, 206, 375
Смілянський Л., 303
Смотрицький М., 130
Сниховська І., 428
Соколов О., 394, 397, 401
Соловей В., 415
Солоницький А., 157
Сорока Ю., 395
Сорокін В., 249
Сосюра В., 325, 331
Ставицька Л., 55, 462

- Станоїчий Ж. 361-362, 367
Старовойт Л., 428
Староста С., 82
Стельмах М., 110, 145-146, 169, 198, 275, 288, 301, 308, 334, 339, 342-345, 358, 395
Степанов Ю., 9, 17, 25, 29, 31, 78, 104, 160, 366, 401, 432, 441
Степанова Є., 31
Степанюк С., 151
Стьопін В., 433, 441
Стернін І., 31-32, 432
Стеценко А., 300
Стрільська А., 301, 320
Стросон П., 80, 85
Стус В., 302, 396-397, 399, 411-413, 455, 457-458, 460
Сулима М., 435
Сурков А., 322
Сухомлинський В., 198, 377
Сцяцко П., 290, 300, 321-322, 350
Тараненко О., 55, 247, 300
Тарковський А., 12
Тарнавський Ю., 412
Телія В., 415
Теньєр Л., 79, 87-88, 92, 106, 118-123, 143, 174, 378
Теремко В., 441
Теркулов, 216
Тестелец Я., 431, 441-442
Тимошенко П., 435
Тимченко Є., 78, 181, 199, 200, 203, 206, 236, 239
Тихомирова Т., 211
Тихонов М., 214, 217,
Тихоша В., 325, 329, 349
Тичина П., 331
Тищенко К., 432, 442
Ткаченко О., 55
Толстой О., 336
Толстой Л., 322
Томпсон Х., 82
Тошович Б., 415
Труб В., 55
Туліна Т., 131
Тютюнник Гр., 165, 168-169, 171-172, 177, 179, 240, 333, 358
Уздиган І., 170, 185
Українка Леся, 172-173, 177, 236, 263, 301-302, 325, 344-345, 411
Уорф Б., 16, 64
Урисон Е., 358, 368
Уханов Г., 301, 320
Факторович О., 142
Фальківський Д., 285
Федин К., 336
Федонюк В., 300
Федькович Ю., 324
Филатов В., 42
Філлмор Ч., 79, 82, 88, 92
Фірбас Й., 382, 388, 401
Форгунатов П., 78, 106, 117-118
Франко І., 175, 236, 263, 265, 307, 309, 410, 428, 458
Фреге Г., 80
Френсіс У., 218-219
Фриз Ч., 87
Фурдуй М., 307
Харрис З., 143
Хвильовий М., 146-149, 152, 155, 307, 416-417
Хеллідей М., 384
Херріс З., 371
Хйон Лі Су, 214
Хоккет Ч., 448
Холодович О., 211
Хомський Н., 15, 82, 143, 379, 381
Хорнби А., 379, 393
Храковський В., 79, 350
Цветаєва М., 427
Цой А., 349
Цюриць С., 395
Чабаненко В., 428
Чабанівський М., 304, 413

- Чейф У., 82
Чекаліна В., 201
Черемшина Марко, 169
Черкасова О., 129-130
Чернишов В., 168
Черняховська О., 382
Чехов А., 100, 335
Чорни К., 322, 325-326
Чорногуз О., 336
Шанський М., 347, 349
Шапіро А., 106
Шахаєць У., 326
Шахматов О., 106, 129-130, 167, 185, 323, 334, 337, 349
Шашкевич М., 309
Шведова Н., 79, 175, 185, 249, 290, 300, 324, 327, 401, 415
Швейцер О., 55, 77
Шевельов Ю., 79, 323-324, 331, 398-399
Шевченко М., 293
Шевченко Т., 50, 86, 167, 173, 176-177, 199, 213, 236, 281, 307, 334, 349, 395, 406, 411, 433, 435-441
Шевчук В., 306, 310-318, 397
Шелякін М., 211
Шерех Ю., 79, 300, 320, 323, 331, 349
Шигаревська Н., 175, 185,
Широков В., 391
Шлезінгер І., 20
Шмельова Т., 97-98, 101
Штерн І., 278, 443, 452
Штикало Н., 151
Шуба П., 300
Шульжук К., 22, 32, 93-94, 300, 302, 304, 320-323, 327, 330, 334, 338, 344-345, 349
Шумарова Н., 55
Шуфень Го, 96, 103
Шухардт Г., 54
Шчэрбін В., 203
Щербя Л.Ю 54, 78, 149
Щукіна І., 103, 130, 157, 183, 202, 247
Юрченко В., 96, 104, 354, 363, 368
Яворівський В., 130
Якимович А., 153
Якобсон Р., 428
Яна А., 132, 162, 165, 168, 173, 176, 192, 195, 198-199, 212-213, 283, 286-287, 291-295, 322, 407
Янко Т., 29, 382
Яновський Ю., 410
Яровий С., 339
Ярцева В., 53, 78, 350
Яўневіч М., 290, 300, 321-322, 350

Aarts J., 221, 249
Adamec H., 167, 185
Baylon H., 350
Bruno M. Schulze, 249
Christ O., 249
Conclin J., 452
Damourette J., 173, 174, 185
Danesh F., 362
Dixon R.M.W., 77, 442
Dukanovič, 362
Dvonč L., 300, 320
Dvorak E., 362
Evans V., 350
Evert S., 231, 232, 249
Gauch S. et al. A, 249
Gawelko M., 206, 217
Grochowski M., 161, 162, 179, 185, 186, 195, 203
Gross M., 371, 393
Grzegorzczkowska R., 362, 363, 368
Harris Z., 371, 393
Hedeland H., 249
Hofmann A., 249
Hrabě V., 167, 185
Jiráček J., 185
Johnson M., 350

Јовановић Ј., 361, 367
Karlik P., 362
Keenan E., 431, 442
Kennedy Arthur, 186
Kilgariff A., 250
Kisiel A., 161, 179, 186
Klayber G., 350
König E., 249
Kucaly M., 368
Kuno S., 442
Lakoff J., 350
Le Bidois G. et K., 173, 186
Markovič , 362
Martine A., 174, 186
Meijjs W., 249
Mignot K., 350

Miloslavskij I.S., 185
Nagórko A., 362, 368
Petr J., 186, 203, 250, 368
Pisarkowa K., 362, 368
Polański K., 166, 186, 250
Roberts P., 379, 393
Schmidt T., 249
Silverstein M., 431, 442
Sokirko A., 232, 233, 250
Topolińska Z., 161, 186
Urbańczyka S., 368
Wörner K., 249
Żabowska M., 161, 179, 186
Žaža S., 185
Zhazha S., 362

ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК

- Адресант, 37, 80-83, 99, 102, 151, 172, 176, 326, 339, 382, 416-417, 419, 439-440, 442-444, 446-451, 453
- Адресат, 37, 81-84, 97, 102, 142, 150-153, 172, 176, 225, 334, 338-339, 382, 389, 401, 406, 417, 419-422, 428, 437-438, 440-441, 443-452, 454, 458
- Акролект, 34
- Актант, 118-124, 132, 373, 378, 397
- Актантна роль, 96-97,
- Актив, 107, 110-111, 116, 120, 123-124, 221, 294, 397, 450
- Актуалізаційність, 401
- Актуальне членування речення, 164, 170-171, 173, 197, 277, 295, 381-384, 387-388, 401
- Аналітична синтаксична морфема, 87, 130-131, 164, 171, 194
- Аналітичність, 78, 87, 128, 194
- Архетип, 18
- База даних, 7, 222, 233, 237, 238-240, 245-246, 248, 447-448
- Базілект, 34
- Безсполучникове речення, 308, 377
- Білінгв, 56, 59-60, 66-67, 72, 73
- Білінгвізм, 51-73, 75-76
- Білінгвологія, 76
- Біфуркація, 277-279, 409
- Валентність, 82, 88-90, 93, 99, 101, 118-119, 212, 307, 380, 407, 414, 421, 434
- Відмінок, 8, 85-87, 90, 92-93, 107, 112-113, 115, 120, 122, 128, 132, 154, 210-211, 215, 251-252, 263, 265, 266, 268, 321, 330-332, 337, 344-345, 383, 392, 434
- Вульгаризація, 22, 300
- Гештальт, 10, 20, 82-83
- Гіпертекст, 442-452
- Гіпертекстова розмітка, 444
- Гіпертекстова структура, 445, 447, 450
- Гостьова мова, 52, 55-60, 62-64, 73-76
- ГраMATИзація, 160, 212-213, 215
- ГраMATИка, 7-8, 15, 28, 32, 48, 58-59, 79, 81-85, 88-89, 91-93, 103, 105, 119, 123, 127, 130, 158-161, 163, 165, 172, 183, 185-187, 189-191, 193, 195, 197, 200, 206, 211, 216, 234, 237, 249, 298-299, 308, 319, 320, 348, 366, 367, 369, 371-372, 379-381, 383, 391-392, 400, 407, 414, 441, 453
- Академічна, 216*
- Актантна, 79,*
- Акумулятивна, 84,*
- Валентна, 407*
- Валентна, 79*
- Відмінкова, 79, 82, 88, 392*
- Генеративна, 82, 381, 392*
- ГраMATИчна, 193*
- Ідеографічна, 79, 84*
- Когнітивна, 82-83,*
- Комунікативна, 79, 81, 83, 159*
- Конструктивна, 79,*
- Конструкційна, 82*
- Лексивідмінкова, 82*
- Лексикографічна, 187, 190-193, 195-197, 200-201, 234, 237-238,*
- Лексикографічна-аналогійна, 237*
- Лексична, 371-372*
- Ономасіологічна, 79,*
- Рольова, 380-381*
- Рольова, 79, 380-381*
- Семасіологічна, 79*

- Словникова*, 84
Теоретична, 8, 84-85, 91, 93, 103, 183, 216, 299, 319, 365, 392, 400, 414, 441
Типологічна, 160-161, 165
Традиційна, 119, 123, 381, 383, 392
Природна, 79
Трансформаційно-аналогічна, 237
Універсальна, 15, 392
Формальна, 369
Формально-описова, 190
Функційна, 79, 89-90, 160, 163, 165, 381
Функційно-лексикографічна, 7, 186,
Функціонально-комунікативна, 79, 190
- Грамотичне значення, 115, 124, 126, 131-133, 135, 175, 251, 257-258, 262, 264, 268
Двомовність, 53, 62, 67
Диглосія, 52-53
Дискурс, 11, 20-21, 25, 29-31, 42, 99, 104, 141, 156, 160, 371, 382, 387, 414, 428, 452
Дискурсивна практика, 178, 180, 182, 187, 190, 197, 234
Діагеза, 119-123
Дієслово, 8, 86-89, 105-121, 123-128, 150, 160, 165, 168, 172-173, 175, 178, 226, 273, 282, 308, 311-312, 336, 341, 371-372, 375, 379-380, 397, 403, 411, 424, 436, 454, 457, 461
Евфемізація, 22
Еквівалент речення, 172, 321-330, 332-334, 336-338, 340, 342-345, 347
Еквівалентність, 197, 322-323, 326-327, 345, 371
- Експериментальний дослідницький корпус текстів, 7, 218, 221-222, 225, 228-229, 233-234, 237-238, 246
Емпатія, 276, 279, 439
Етнолінгвістика, 10
Засоби масової комунікації, 410, 414
Зворотність, 105, 115-118, 121, 123, 126
Ідеологема, 39, 42-43, 50
Ілокуція, 81
Іменник, 8, 81, 87, 89-90, 118, 148, 158, 160, 173, 189, 204-205, 208-212, 215-216, 250-267, 325, 330, 336, 338, 371, 408-409, 424, 431, 436
Імплікація, 151, 282, 394-397, 399, 410, 429
Інтернет-комунікація, 452
Інтертекстуальність, 419
Історія мови, 290
Картина світу, 23, 25, 28, 59, 64, 84, 86, 143, 270, 413, 418, 432-433, 440, 444
Комунікант, 13, 37, 71, 133, 197, 443, 448, 458
комунікативна стратегія, 33, 59
Комунікативний (мовний) контакт, 20, 29, 76
Комунікативність, 384, 447
Комунікація, 9, 12, 14, 16, 22, 64, 66-67, 69, 71, 134, 142, 220, 384, 388, 390, 394, 395, 399, 410, 414, 417, 443, 446-447, 449, 452
Конкорданс, 225, 229-233
Конкордансер, 222, 229-230, 233, 247
Константа, 31, 401, 414, 428-435, 437-441, 459

- Концепт, 9-12, 14, 16-19, 21-24, 26-29, 59-60, 95, 102, 137, 418, 432, 435, 440
- Концептосфера, 9-10, 17, 30
- Корпусний менеджер, 222, 229-233, 247
- Лексичне значення, 16, 108, 111, 115-116, 126, 131, 133, 137-138, 140, 143, 166, 170, 172, 215
- Лема, 56-57, 231-232,
- Лематизація, 232
- Лінгвістика, 7, 9-10, 24, 32, 51-52, 57, 65, 74, 114, 128, 130, 135, 140, 170, 218, 220-222, 226, 228, 237, 248, 300, 308, 321, 381, 390-391, 416, 426, 441, 452
- Когнітивна, 9-10, 24, 140*
- Комп'ютерна, 452*
- Корпусна, 218, 220-222, 226, 228, 249*
- Лінгвістика тексту, 394, 414, 416, 426, 452*
- Прикладна, 218, 220, 222, 237, 248, 391*
- Функційна, 10*
- Лінгвокультурологія, 12, 64, 432
- Лінгвопарадигма, 428, 440
- Локуція, 81
- Макросвіт, 452, 455, 457-458, 460
- Матрична мова, 52, 55-60, 62, 64, 67, 73
- Мезолект, 34
- Ментакод, 15
- Менталізація, 207, 209
- Ментальність, 27-29, 207, 216, 294
- Метарозмітка, 222, 227-228, 231, 235, 237, 246
- Метафора, 412-413, 415, 424-426
- Метафоризація, 165, 424, 436
- Метафорика, 413, 420, 425
- Мислення, 12, 16, 56, 60, 64, 114, 153, 206, 294, 412, 417, 446, 448
- Мікросвіт, 412, 419
- Мовленнєва діяльність, 9, 24, 52, 56-59, 64, 67, 73-75, 223, 370, 457
- Мовленнєва помилка, 57-58
- Мовленнєвий акт, 9, 16, 79-80, 149, 160, 176, 396, 447, 450-451
- Мовленнєвий жанр, 10, 21, 160
- Мовлення, 12, 16, 37, 48-49, 52-53, 56, 59, 62, 68, 73, 79-80, 114, 123, 134, 141, 144-146, 148, 150, 152, 154-155, 160, 180, 182, 190, 197, 201, 223-224, 247, 267, 280, 282-283, 288-290, 298, 313, 334, 337, 339, 340-342, 347, 382, 389, 394-395, 398, 403, 407, 411, 413, 429, 435, 437-440, 447-449
- Мовна гра, 12, 130, 421
- Мовна компетенція, 59-60
- Мовна політика, 42, 60, 61, 75
- Мовна ситуація, 32-38, 42, 45, 48-49, 61, 72
- Мовний код, 37, 54, 58
- Мовознавство, 33, 76, 87, 129, 137, 157, 179, 185, 339, 442
- Модель породження мовлення, 20, 56
- Модель речення, 378-379, 384
- Модус, 18, 101, 449, 454
- Монолінгвізм, 52-53
- Морфемізація, 131
- Морфологія, 55, 59, 83, 90, 92, 106, 121, 135, 144, 183, 205, 216, 247, 366
- Наголос, 384-385, 387
- Напівпредикативність, 377
- Незакінчене (обірване) речення, 321, 330, 332, 334, 340-343, 395
- Нейропсихолінгвістика, 10
- Неперехідність, 106-109, 112, 114-116, 126

- Неповнозначне слово, 188, 322, 329
- Неповнозначність, 158, 188, 329
- Нерефлексивність, 112
- Несамостійність, 158, 188
- Номінативність, 373
- Номінація, 79-80, 144, 152, 160, 187, 254-256, 258, 347, 373, 417-418
- Омонім, 165, 168
- Парадигма, 8, 78, 80, 91, 95-96, 103, 110, 142, 153-154, 158-160, 162-163, 165, 186-187, 191, 195-197, 204, 206, 209-211, 215-216, 251, 261, 263-266, 297, 328, 331, 345, 378, 390, 394, 413, 431, 449
- Парцелювання, 274, 276, 279, 288, 307-308, 406-407, 420, 423, 455, 461
- Парцелят, 274-276, 278-279, 288, 406-407, 410, 456
- Пасив, 107, 111, 120-121, 123-124
- Патерн, 16
- Перехідність, 105-109, 112-118, 126
- Перлокуція, 81
- Підтекст, 149-151, 321, 324
- Післяслівник, 161-162, 189, 194-195
- Повнозначне слово, 132-133, 152, 165, 188-189, 191, 324, 336, 345
- Повнозначність, 158, 188, 458
- Полілінгвізм, 52-54
- Поняття, 7-8, 10, 16-118, 23, 26, 33-34, 53, 56, 59, 65, 69, 80, 82, 84, 86, 89-90, 105-108, 115, 129, 135, 137, 143, 149, 151, 153, 166, 171, 174, 186-187, 207, 233, 280, 283, 286, 288, 290, 294, 297, 299, 301-302, 304-305, 309, 320-330, 333-336, 338, 339-343, 371-373, 375-379, 383, 387-388, 395, 410, 420, 423, 432, 434, 439, 441, 443, 450, 458, 460
- Прагмалінгвістика, 10
- Прагматика, 142, 145, 182, 201, 247
- Предикат, 83, 89, 90, 96-97, 103, 107, 145, 167, 174, 273, 371-374, 376, 380, 383, 390, 411, 434, 454-455, 458, 461
- Предикативність, 102, 373, 375, 377
- Предикація, 152, 285, 290, 372-373, 375
- Прийменник, 7, 86-87, 103, 112-113, 120, 128-129, 131-136, 138, 140, 143-144, 146-149, 151-152, 154-158, 162-163, 165-167, 172-173, 175-176, 181, 183, 189, 193-195, 198-200, 202, 247, 326, 371
- Прикметник, 8, 87, 90, 121-122, 146, 158, 160, 173, 175, 208, 273, 281, 336, 371
- Прислівник, 87, 145-148, 160, 163, 166-168, 173-175, 181, 196, 198-199, 214, 236, 266, 281, 291, 298, 331, 336, 371
- Пропозиція, 22, 24-25, 271-273, 275, 328, 330, 356, 435, 454-455, 460
- Рема, 7, 164, 171, 176, 189, 197, 284, 384, 386, 404
- Референція, 79-80, 152, 160, 187
- Рефлексив, 120, 122-123, 441
- Рефлексивність, 106, 112, 115
- Реципієнт, 416, 426, 439, 448, 451
- Реципрок, 120, 123
- Речення, 7-8, 14, 16, 56, 78, 80, 82-83, 86-90, 92, 93, 105-108, 110-111, 115, 118-119, 122-123, 130-132, 145, 149-150, 154, 158, 160-163, 166, 168, 170-172, 174-179, 182-183, 187-188, 193, 195, 201, 230-231, 233, 246-247, 265-266,

- 269-270, 273-279, 281, 283-292, 294-300, 302, 304-305, 307-308, 312, 318-334, 336-384, 386-389, 391, 395, 397, 400-401, 404, 407-408, 410, 418, 420, 423, 434, 438, 450, 453, 455-456, 458, 460
- Складнопідрядне речення*, 86, 161, 193, 278, 281, 286, 288-289, 301-305, 307-308, 319, 340, 377, 410, 418, 423, 460-461
- Складносурядне речення*, 161, 289, 301, 308, 319, 340, 342, 366, 410, 420
- Самостійність, 83, 131, 158, 168, 188, 192, 274, 285, 287, 409
- Сегментація, 154, 269, 276, 280, 289, 347, 405, 457, 460
- Сема, 99, 144, 166, 386, 439
- Синтаксис, 7-8, 55, 79, 83-85, 88, 90-96, 103, 105, 107, 128, 131, 135, 143-144, 154, 156, 183-185, 217, 250, 273, 277, 279-280, 282, 284, 286, 288, 298-299, 318, 345, 347-348, 366-372, 377-381, 383, 390-392, 400, 414-416, 435, 438-439, 453, 458, 460
- Власне-семантичний синтаксис*, 378, 380
- Динамічний (функційний)*, 84-85, 90-92, 103, 299, 318, 366, 369, 391, 400, 412, 415
- Історичний (діахронний)*, 369
- Комунікативний*, 95, 369, 381-382, 391
- Контенсивний*, 369
- Лексичний*, 369-370, 372
- Поетичний*, 454, 458
- Практичний*, 369
- Розмовний*, 280, 288, 438
- Рольовий*, 369, 380-381
- Статичний* описовий (синхронний), 369
- Структурний*, 128, 185, 250
- Теоретичний*, 94,
- Формальний*, 369
- Функційно-комунікативний*, 95-96, 98, 103, 366, 391, 400
- Художній*, 273
- Сирконстант, 98, 378
- Система мови, 134-135, 251, 419
- Скрипт, 10-11, 25
- Словник, 19, 58, 135, 161, 165, 172, 179, 181, 183, 188, 191, 200-203, 216, 218, 233, 235, 237, 239-240, 244, 256, 267, 348, 372, 394, 441-442, 444, 459
- Слово-морфема, 171, 183
- Слово-речення, 321, 323-327, 329-330, 336, 344
- Словосполучення, 7-8, 88, 90-91, 123, 131-133, 149, 155, 163, 182, 230-231, 233, 266, 283, 323, 342, 347, 369, 372-374, 396
- Слово-фраза, 173-175, 178
- Службова частина мови, 7, 158-160
- Службове слово, 132, 140, 158
- Службовий елемент (компонент), 158-159
- Службовість, 7, 158
- Смисл, 11-12, 17, 26-27, 81, 121, 130-137, 140, 142, 149-151, 153, 173, 182, 196, 201, 208, 211-212, 247, 269-270, 275, 277-278, 284, 297, 387-388, 394-395, 417, 419, 426, 429, 448, 454-456, 461
- Соціолінгвістика, 10, 32-33, 50
- Соціолінгвістичний портрет, 32-34, 38, 50, 61
- Соціологічне портретування, 49-50, 76
- Сполучник, 130, 158, 160, 162-163, 165-167, 172-173, 175, 181, 189, 191, 194-195, 199, 202, 236-237, 241, 311

- Становість, 105, 108-109
Структурна модель, 144, 379
Структурна схема, 22, 379
Схема, 10, 20, 22, 83, 140, 269, 310
Сценарій, 10, 20, 25, 273, 443-444
Текст, 7-8, 19, 27, 30, 64, 66, 74, 78, 96, 99, 128, 141-142, 145, 149, 154-155, 157, 160, 163, 180-181, 194, 199, 218, 219-230, 233-234, 237-238, 241, 243, 245-248, 271, 274, 279-280, 283, 286, 289, 292, 299, 320, 330, 384, 387, 389, 392, 394-395, 398, 402, 405, 407, 409-411, 413-422, 426, 434, 443-453, 455
Тема, 7, 15, 164, 170, 176, 189, 197, 273, 284, 288, 384, 386-388, 397, 419-421, 423, 433
Теорія мовленнєвих актів, 79-81, 160, 187, 447
Термін, 12, 23, 71, 83, 115, 129, 133, 135, 166, 215, 266, 285, 293, 297, 301, 303, 305, 321, 325-326, 328, 378-379, 383, 407, 430, 441, 445
Топік, 190, 453
Транспозиція, 55-56, 105, 143
Універсалия, 26, 269, 381, 430-431, 434
Учасник комунікації, 67, 71-72, 446
Уявлення, 10-11, 13, 17, 57, 150, 154, 288, 330, 337, 383, 414, 432-433, 451
Фрейм, 10, 20, 24-25
Функційна перспектива, 189, 194, 382-384, 387-389, 401
Функція мови, 141, 280, 290, 384, 410, 454
Частина мови, 7, 19, 78, 85-88, 90-93, 105, 127, 130, 156, 158-163, 165-167, 172-175, 182, 188-189, 191, 195, 208, 233, 237, 250, 265, 325, 345, 420
Частина мови, 7, 19, 78, 86-87, 90-91, 105, 130, 156, 158-163, 165-167, 172-175, 188, 191, 195, 208, 233, 237, 250, 265, 325, 345, 420
Частка, 158-159, 162, 164-166, 168-176, 178-182, 188, 191, 195, 197-201, 235-237, 239-278, 287, 321, 323-325, 327, 329-334, 343, 345, 412, 426, 450
Числівник, 173, 208-210
HTML, 230-231, 233

Анатолій Панасович Загнітко

ТЕОРІЯ ГРАМАТИКИ І ТЕКСТУ

Монографія

Підписано до друку

Формат (60x88/16).

Папір офсетний. Друк – цифровий.

Умовн.-друк. арк. 19,49. Наклад 300 прим.